

КАРТА
СВІТУ

П'ЄР ЛЕМЕТР

ДО ПОБАЧЕННЯ
ТАМ, НАГОРІ

F FOLIO

КАРТА
СВІТУ

П'ЄР ЛЕМЕТР

ДО ПОБАЧЕННЯ
ТАМ, НАГОРІ

РОМАН

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2017

УДК 821.133.1
ББК 84(4ФРА)
Л44

Серія «Карта світу» заснована у 2010 році

Pierre Lemaitre
AU REVOIR LÀ-HAUT

Переклад з французької *Л. Б. Прусік*

Художник-оформлювач *В. М. Карасик*

Cet ouvrage a bénéficié des soutiens du Programme d'aide à la publication Skovoroda de l'Ambassade de France en Ukraine/Institut français d'Ukraine et des programmes d'aide à la publication de l'Institut Français.

Це видання було здійснене за підтримки Програми сприяння видавничій справі «Сковорода» Посольства Франції в Україні/Французького інституту в Україні та видавничих програм Французького інституту.

Леметр П.

Л44   До побачення там, нагорі: роман / П'єр Леметр; пер. з франц. Л. Б. Прусік; худож.-оформлювач В. М. Карасик. — Харків: Фоліо, 2017. — 412 с. — (Карта світу).

ISBN 978-966-03-5083-0 (Карта світу).

ISBN 978-966-03-7466-9.

Роман П'єра Леметра має назву «До побачення там, нагорі» — це останні слова розстріляного за дезертирство, а згодом реабілітованого солдата Першої світової. Але насправді багатьох героїв (якщо можна так сказати про персонажів, мертвих ще до початку розповіді) нам багаторазово доведеться побачити в книзі. Ні, це не історія про примар або воскресіння з мертвих, хоча в певному сенсі там є і те, й інше: у центрі сюжету — надзвичайна махінація з перепохованням загиблих.

Автор неймовірно елегантно поєднує комічний і винахідливий механізм детективного сюжету з гуманістичним пафосом, зображуючи війну як «морально-патріотичну», а насправді цинічне й комерційне по суті перегрупування мерців — справжніх, майбутніх і навіть колишніх.

Роман відзначений Гонкурівською премією.

УДК 821.133.1
ББК 84(4ФРА)

Copyright © Edition Albin Michel-Paris
2013

© Л. Б. Прусік, переклад
українською, 2016

© В. М. Карасик, художнє
оформлення, 2016

© Видавництво «Фоліо»,
марка серії, 2010

ISBN 978-966-03-5083-0

(Карта світу)

ISBN 978-966-03-7466-9

Паскаліні

Моєму синові Віктору — з любов'ю

*«Призначаю тобі зустріч на небі,
де, сподіваюся, Господь об'єднає нас.
До побачення нагорі, дорога моя дружино...»*

***Останні слова, написані в листі
Жаном Бланшаром 4 грудня 1918 р.***

ЛИСТОПАД 1918 р.

1

Той, хто думав, що ця війна скоро закінчиться, вже давно загинув. І, звичайно, загинув на цій війні. В жовтні Альберт так само скептично ставився до чуток про перемир'я. Він вірив їм не більше, ніж пропаганді, яка спочатку розказувала про м'які кулі бошів, що мали б розвалюватися перестиглими грушами від одного дотику до уніформи і цим смішити французьких воїнів. За наступні чотири роки Альберт побачив чимало тих «померлих від сміху» з німецькою кулею в серці.

Звичайно, він розумів, що його сумніви про наближення перемир'я, — це така собі безнадія щодо чуда: чим більше сподіваєшся на мир, тим менше ти довіряєш новинам про його наближення, так ніби боїшся наврочити. Але звідусіль день за днем накочувались щоразу більші хвилі цих чуток, аж поки всі довкола не заговорили про те, що війна скоро закінчиться. Навіть з'явилися неймовірні статті про необхідність демобілізувати найстарших віком солдатів, що скніли на фронті роками. Коли ж перемир'я виявилось імовірною перспективою, сумніви щодо того, чи всі виживуть, вже почали точити найзатятіших песимістів. Отож майбутній наступ вже нікого не тішив. Казали, що 163-тя дивізія піхоти спробує форсувати протилежний берег річки Мез. Хтось ще говорив про можливе повторне вогнище фронтів, але загалом, на думку низів, таких, як Альберт та його товариші, після перемоги союзників у Фландрії, звільнення Лілля, відступу німців та капітуляції турків люди були не так гаряче

налаштовані, як командування. Успіх в італійському прориві, взяття англійцями Турне, американцями Шатїйону — все вело до скорого завершення. Більшість формувань тягли час, і постала чітка лінія розмежування між тими, які, як-от Альберт, воліли б чекати кінця війни, сидючи на своїй амуніції, курити чи писати листи — та тими, які горіли бажанням ще всипати як слід бошам, користаючись з останніх днів.

Така ж розмежувальна лінія чітко відповідала тій, яка розділяла командування та решту людей. Нічого нового, казав собі Альберт. Командири хочуть захопити якомога більше території, показати себе з позиції сили за столом переговорів. Для цього вони навіть переконуватимуть, що завойовані тридцять метрів території можуть наблизити перемогу, а померти сьогодні для солдатів ще важливіше, ніж померти напередодні.

До цієї категорії належав і лейтенант д'Олней-Прадель. Говорячи про нього, всі пропускали його ім'я з часткою «д'Олней» і казали просто «Прадель», знаючи, що це доводило його до сказу. І користувались можливістю робити це безкарно, бо той аристократ ніколи не подавав виду. Дворянський вишкіл. Альберт його не любив. Можливо, через те, що той був красень. Високий, худорлявий елегантний шатен із густим хвилястим волоссям, прямим носом та чудово окресленими тонкими губами. І темно-синіми очима. Як на Альберта — відразлива пика. А ще у нього був постійно озлоблений вигляд. Вдача у хлопця — без розміреної крейсерської швидкості: він або біжить, або гальмує — чогось середнього не дано. Він наближався із виставленими наперед руками, ніби збирався пересувати меблі, насакував на когось із розмаху і різко сідав — то був звичайний для нього ритм. Ця суміш видавалась навіть якоюсь цікавою, з його аристократичною поставою він здавався водночас і цивілізованим, і брутальним. Так як і ця війна. Напевне, тому він себе так звично тут почував. Та і його міцна постава від занять греблею та тенісом підходила для цього.

Що ще Альберт не любив — так це його волосся. Чорне волосся молодика росло по всьому тілу аж до фаланг пальців,

проступало кущиками з-під комірця під борлаком. У мирний час йому довелось би напевне голитися кілька разів на день, щоб не виглядати, як ведмідь. Є, звичайно, жінки, на яких отака зарослість справляє враження — ознака самця, дикуна, зрілості або якогось іспанського типу. На всіх, тільки не на Сесіль. Зрештою, навіть без думки про Сесіль Альберт терпіти не міг лейтенанта Праделя. Властиво, він йому не довіряв. Бо той любив давати накази, іти в наступ, атакувати, захоплювати — йому це насправді подобалося.

Але від недавнього часу той був якимось пригніченим. Було видно, що можливість перемир'я зводила його моральний дух нанівець, збивала його патріотичний порив. Сама думка про кінець війни вочевидь пригнічувала лейтенанта Праделя.

Він виявляв підозрілу нетерплячість. Його дивувала відсутність запалу у підлеглих. Коли він крокував по траншеях і звертався до солдатів, то мусив вкладати в свої слова увесь можливий ентузіазм, на який лише був здатний, говорити якомога презирливіше про бошів, для яких «великою честю» буде отримати останній гарматний удар. Але у відповідь чув лише невиразне бурмотіння, солдати мовчки погоджувалися, розглядаючи носи своїх черевиків.

Це був не просто страх померти — то була думка про смерть саме зараз. Померти останнім, думав Альберт, — це те ж саме, що й померти першим, — що може бути безглуздішим?

Зрештою, саме так і мало статися.

Якщо досі в очікуванні перемир'я дні минали досить спокійно, то раптом все закрутилося. Згори прийшов наказ підійти до бошів ближче, щоб розвідати ситуацію. Зрештою, не треба бути генералом, щоб зрозуміти, що вони роблять те саме, що й французи, — себто чекають кінця війни. Але нічого не залишалось, як іти в розвідку. З цього моменту ніхто не міг передбачити перебігу наступних подій.

Для того щоб наповнити цю місію значущістю, лейтенант Прадель невідь-чому вибрав Луї Терйо і Гастона Грізонье — молодого і старого (можливо, як союз мужності та досвіду).

У всякому разі, оті їхні чесноти були зайвими, бо прожили вони не більше, ніж півгодини після призначення. Вони не повинні були відходити надто далеко. Слід було пробратися вздовж північно-східної лінії, прорізати в кількох місцях колючий дріт, доповзти до наступного ряду загороджень, окинути поглядом територію і повернутися назад, щоб повідомити, що все спокійно. Всі ж бо були переконані, що нічого там видивлятися. Обидва солдати зовсім не боялися отак наблизитися до ворога. Беручи до уваги статус-кво останніх днів, навіть якщо їх і помітять, боші дозволять їм роздивитися і повернутися назад, — це мало би бути просто вилазкою, розвагою. Але як тільки наші розвідники поповзом наблизились — їх розстріляли, як зайців. Почулися постріли — тричі, а потім глуха тиша. Для ворога справа вже завершилась. Коли потім наші хотіли роздивитися, як це сталося, то через відхилення на північ визначити місце, де вони загинули, було неможливо.

Довкола всі затамували подих. Потім почулися крики: нікчеми! Бошів нічого не змінить — вони так і залишились покидьками! Варвари і т. д. Ще й до того ж, молодий і старий! Це нічого не міняло, але у всіх на думці було, що бошам мало було вбити двох французьких солдатів — разом з ними вони знищили ніби два символи. Одне слово, справжній жах.

У наступні хвилини, зі швидкістю, на яку вони, здавалося, навіть не були здатні, артилеристи накрили гарматними обстрілами 75-ту німецьку висоту, можна тільки здогадуватися, звідки вони дізналися.

А далі — загострення.

Німці відповіли. З французького боку не треба було багато часу, щоб усіх зібрати. Зараз ми покажемо тим покидькам! Це було 2 листопада 1918 року. Ніхто ще не знав, що до кінця війни залишилось якихось десять днів.

Ще й до всього, вони кинулись в атаку в День усіх святих. А традицій треба дотримуватися.

Ну от ми і в повній готовності, подумав Альберт, щоб піднятися на ешафот (так вони, маючи на увазі сумну пер-

спективу, називали сходинок, якими вибиралися з окопів) і кинулися в бік ворога. Всі солдати один за одним, були напружені, як натягнуті луки, так що ніхто не наважувався навіть слину проковтнути. Альберт був на третій позиції за Беррі та малим Перікуром, який обернувся до нього, ніби щоб перевірити, чи всі на місці. Їх погляди зустрілися. Перікур йому посміхнувся, як хлоп'як, що задумав вдалий жарт. Альберт спробував посміхнутися у відповідь, але не встиг. Перікур повернувся на свою позицію. Всі чекали наказу атакувати, напруга відчувалася гранична. Французькі солдати, шоковані поведінкою бошів, тепер зосередились на своїй злості. А над ними снаряди вже креслили небо в обох напрямках і стрясали землю аж до окопів. Альберт виглянув з-за плеча Беррі. Лейтенант Прадель, піднявшись на невеличкий форт-пост, уважно оглядав через бінокль ворожі позиції. Альберт знову зайняв своє місце в лінії. Якби не такий гуркіт, він би задумався про те, що його бентежило: пронизливий свист повторювався, його переривали звуки вибухів, які змушували тремтіти від голови до п'ят. Спробуй-но зосередитись у таких умовах.

Поки хлопці чекали наказу наступати, є можливість краще роздивитися Альберта, себто Альберта Майяра. Це — худорлявий скромний хлопець із дещо флегматичним характером. Говорив мало, зате добре вмів рахувати. До війни він працював касиром у банку Уніон Паризьєн. Робота не дуже йому подобалася, але залишився там через наполягання матері. Пані Майяр мала єдиного сина і мріяла, що він стане директором. І тому, звичайно, уявивши свого Альберта банкіром, вона тут же з ентузіазмом взялася за справу, переконана, що з «таким розумом» він швидко досягне вершин. Цей погострений смак до влади був успадкований від її батька — заступника керівника адміністрації міністерства пошти, який вважав ієрархію своєї адміністрації зразком світового устрою. Мадам Майяр обожнювала усіх керівників без винятку. Незважаючи на їх чесноти чи походження. Вона зберігала фото Клемансо, Моррасса, Пуанкаре, Жореса, Жофре, Бріана... Відтоді, як вона втратила чоловіка,

який керував командою одягнутих в уніформу наглядачів музею Лувру, видатні діячі викликали у неї неабияке захоплення. Альберт не був у захваті від роботи в банку, але не перечив, бо з його матір'ю так було простіше. Та все ж він наважився і на свої плани. Він хотів піти з роботи, плакав досить розмиті бажання податися в Тонкін. У будь-якому разі — покинути роботу касира і зайнятися чимось іншим. Але Альберт не був надто поворотким типом — йому на все був потрібен час. А потім з'явилась Сесіль і захоплені думки про неї: очі Сесіль, уста Сесіль, посмішка Сесіль, а згодом, уже пізніше, — груди Сесіль, сідничка Сесіль (як можна, скажіть, будь ласка, думати про щось інше?).

Як на сьогодні, Альберт Майяр не здавався би надто високим на свій зріст у метр сімдесят три сантиметри, але на ті часи цього було досить. Дівчата звертали на нього увагу. Особливо Сесіль. Насамкінець... Альберт довго задивлявся на Сесіль, і через деякий час вона таки помітила його присутність і також поглянула на нього (бо як же інакше, якщо на тебе постійно отак витріщаються?). Вигляд його обличчя розчулював. Під час подій на Соммі куля зачепила йому праву щоку. Він дуже налякався, але згодом лишився лише шрам у вигляді дужки, який трохи розтягував йому повіку, що надавало йому героїчного вигляду. З його дозволу мрійлива і мила Сесіль погладила шрам кінчиком вказівного пальця, що дуже підбадьорило його. Дитиною Альберт мав маленьке, бліде, майже кругле личко з важкими повіками, що надавало йому вигляду сумного П'єро. Мадам Майяр відмовляла собі в усьому, щоб годувати його біфштексами (бо була впевнена, що в нього недокрів'я). І хоч Альберт пояснював їй тисячу разів, що це з ним не має нічого спільного, мати не звикла так просто міняти свою думку — вона постійно знаходила приклади, шукала причини. Боячись схибити, у своїх листах вона знов поверталася до речей, які відбувалися давним-давно, і це було жахливо. Можливо, саме тому Альберт і записався добровольцем на війну одразу після її початку. Коли мадам Майяр про це дізналася, то почала ридати так,

як могла ридати лише така любителька ефектів, як вона (хоча зрозуміти, чи вона відчуває жах, чи грає роль — було неможливо). Вона завивала, рвала на собі волосся, але швидко взяла себе в руки. Бо мала дуже приблизне уявлення про війну і тому переконала себе, що Альберт «зі своїм розумом» незабаром прославиться, досягне високого звання. Вона вже бачила, як він кинеться в атаку в перших рядах. У її думках він робив якийсь героїчний вчинок, незабаром ставав офіцером — капітаном чи командиром або навіть генералом. Так люди уявляли війну. Альберт дав їй виговоритись, пакуючи свою валізу.

З Сесіль все було інакше. Війна її не лякала. На її думку, це був, насамперед, «патріотичний обов'язок» (на подив Альберта, який ніколи не вживав таких слів). Вона вважала, що в нього немає ніяких причин боятися, — це ж бо чиста формальність. Усі так кажуть. Сам Альберт трохи сумнівався, але Сесіль в цьому була чимось схожа на мадам Майяр. Зрештою, в неї також була своя ідея-фікс. Її послухати — то з наступу бошів нічого не вийде. І Альберт їй майже вірив, що б Сесіль не пояснювала Альберту своїми рухами і своїм ротиком, та й усім зрештою, — вона могла говорити будь-що, і він її слухав. Неможливо було їй протистояти, думав Альберт. Для всіх ця Сесіль була просто гарненькою дівчиною — і нічого більше, а для нього — зовсім інша річ... Кожна клітинка її тіла значила для нього щось особливе, її подих мав особливий запах. Її блакитні очі для вас нічого не означали б, а для Альберта вони були безоднею, прірвою. Подивіться на її вуста й уявіть себе на місці нашого Альберта. З цього ротика на нього сипались такі гарячі та ніжні поцілунки, що все у нього всередині завмирало, його розривало на частки, він відчував, яка на смак її слина, і пив її з неймовірною пристрасстю. Вона була здатна на такі дива, що дівчина ставала для нього вже не просто Сесіль. Що й казати, вона була... надзвичайною.

І раптом вона підтримала війну — отак зразу. А що Альберт? Він так мріяв виправдати надії Сесіль... Сьогодні, звичайно, він думав зовсім інакше. Він знав, що війна

є нічим іншим, як жорстокою лотереєю зі смертельними кулями, і вижити в ній протягом чотирьох років — то вже було справжнім дивом.

Бути заживо похованим під кінець війни— оце так удача...

Але саме так воно і сталося.

Заживо похованим — саме так, Альберте...

Мама сказала б, що тільки він на таке і здатен.

Лейтенант Прадель повернувся до свого підрозділу, окинув пильним поглядом справа і зліва перші ряди, з яких солдати дивилися на нього, як на месію. Він опустил голову і зітхнув.

Кілька хвилин по тому під дощем куль та гарматних снарядів, які свистіли над головою, втягнувши голову в плечі, трохи згорблений Альберт важко біг кудись світ за очі, щосили стискаючи в руках зброю. Ноги грузили в болоті, бо напередодні йшли рясні дощі. Кидаючись в атаку, одні лементували, як божевільні чи п'яні, — ніби так їм додавалося відваги. Інші, як-от Альберт, наступали зосереджено, з втягнутими животами та пересохлими губами. Вони кинулися на ворога, охоплені нестримною злістю та прагненням помсти. Можливо, це був якийсь неочікуваний наслідок оголошеного перемир'я. Вони так настраждалися, що не могли прийняти такий кінець війни, — коли стільки товаришів загинуло, а ворогів навпаки — вижило. Єдине бажання рухало ними вперед: покінчити раз і назавжди з усім цим. Покінчити жорстоко і криваво.

Навіть Альберт, який страшенно боявся смерті, в цей момент був здатен порішити першого-ліпшого. Та через захисну лінію оборони він мусив під час наступу відхилитися від заданого лейтенантом курсу. Спочатку дотримувався визначеного напрямку, але через зливу куль та снарядів він був змушений рухатися зигзагами й перемістився значно правіше. Та ще й Перікура, який рухався якраз перед ним, щойно скосило кулею прямо Альберту під ноги. Той спіткнувся, втратив рівновагу, пробіг ще кілька метрів і

натрапив на тіло старого Грізоньє, чия неочікувана смерть стала поштовхом для цієї гекатомби.

Не зважаючи на свист куль, Альберт раптом зупинився, побачивши розпластане тіло.

Грізоньє легко було впізнати: на комірі шинелі той носив щось схоже на червону стрічку, якою хвалився, як відзнакою «Почесного легіону». Він ніколи не був надто делікатний. Він був відважним чоловіком, якого любили всі. Без всякого сумніву, то був він. Його велика голова потонула в болоті, а все тіло було безладно розкидане. А зовсім поруч Альберт упізнав молодшого — Луї Терйо. Той лежав, поспіль заляпаний болотом, а його зіщулене тіло нагадувало зародок. Як прикро загинути таким молодим і в такій безпорадній позі...

Щось підштовхнуло Альберта (можливо, інтуїція) торкнутися плеча старшого і перевернути його. Труп важко похитнувся і завалився на живіт. Альберту вистачило кількох секунд, щоб зрозуміти, що насправді сталося. До нього дійшло: коли йдеш обличчям до ворога, неможливо, щоб тебе застрелили двома кулями в спину.

Він переступив через труп, зробив ще кілька кроків, нахилився, сам не знаючи чому (куля ж бо знайде тебе — випрямлений ти чи схилений — це вже рефлекторно), ніби зменшуючи площу попадання, ти — солдат, і тому боїшся небесного гніву за всю цю війну. І ось він уже біля тіла Луї. Який же він молодий, цей хлопчина, що стиснув отак кулачки перед своїм обличчям, як це жахливо — отак померти в двадцять два роки... Альбертові не видно було його обличчя, заляпаного болотом. Йому видно лише спину. Ще одна куля. З двома у спині старого — всього три. Усе і зійшлося...

Альберт підвівся, приголомшений цим відкриттям. І тим, що все це може означати. За кілька днів до перемир'я хлопці не поспішали кидатися на розбірки з бошами. І єдиним способом розворушити їх треба було розізнати їх. Але де ж був Прадель у той момент, коли цим двом нещасним стріляли в спину?

О Господи...

Вражений побаченим, Альберт розвернувся і помітив за кілька метрів того ж таки лейтенанта Праделя, який кинувся на нього так хутко, як тільки йому дозволяла амуніція.

Його намір був зрозумілий, а на обличчі викарбувалась рішучість. Альберт вловив цей прямий і злісний погляд лейтенанта, який тепер був здатен на все. Все стало зрозумілим, як ясний день.

У цю мить Альберт збагнув, що це — кінець.

Він спробував зрушити з місця. Але ні мозок, ні ноги його не слухались. Все відбулося надто швидко. Однак Альберт, як ви вже зрозуміли, був не з метких. Три кроки вистачило Праделю, щоб наблизитись. А позаду була глибока вирва від вибуху снаряда. Від міцного удару плечем у груди Альбертові забило подих. Він утратив рівновагу, спробував утриматися, але впав навznak у яму, розкинувши руки.

І вже в ямі, потопаючи у грузькому болоті, він побачив, як віддаляється, ніби в сповільненому русі, Прадель. Він устиг помітити лише його обличчя і отой погляд, в якому читалися самовпевненість, рішучість та виклик.

На дні ями Альберт скоцюрбився, ледве утримуваний своїм наплічником. Заплутавшись ногами в ремені гвинтівки, він трохи зміг піднятися і притулитися до похилої стіни, як ото спиною підпирають двері, коли бояться бути почутим чи заскоченим. Ковзаючи по глинистому, ніби мильному ґрунті, непевно стоячи на ногах, він спробував перевести подих. Короткі, хаотичні думки крутилися в його голові та знов поверталися до крижаного погляду лейтенанта Праделя. Там, нагорі, запеклий бій ще тривав, небо осявали феєрверки. Молочний небосхил висвічувався жовтавими та помаранчевими спалахами. А снаряди літали туди й сюди з безперервним суцільним гуркотом, здавалося, звідусіль гриміло, свистіло й вибухало. Альберт підвів погляд. Там, нагорі, ніби вкопаний у землю, на краю вирви ангелом смерті височів силует лейтенанта Праделя.

Альберту здавалося, що його падіння тривало вічно. Насправді між ними було щонайбільше якихось два метри. А може, й менше. Але в тому-то й різниця: офіцер Прадель

стояв там, нагорі, міцно розставивши ноги, руки впевнено трималися на ремені. А довкола тривав безперервний бій. Він незворушно огледів дно ями. Із глузливою посмішкою він дивився прямо Альбертові в очі. І не мав жодного наміру витягти його звідти. Альбертові забракло повітря, кров шалено вирувала в скронях, він схопив рушницю, посковзнувся, втратив рівновагу, а коли нарешті зміг прицілитись, навести рушницю на край ями, там уже нікого не було.

Альберт залишився наодинці.

Він відкинув гвинтівку і спробував віддихатись. Треба якнайшвидше вибратися по похилій стіні вирви. Він доjene цього негідника Праделя, вистрелить йому в спину, схопить за горло. Або повернеться до своїх, все їм розкаже, чи краще кричати, треба щось робити, але що — він не знав. Почував лише, що страшенно втомився. Накотилася хвиля виснаження. Все це було так безглуздо. Ніби повернувся додому після довгої подорожі і поставив у дверях валізу.

Треба будь-що вибратися нагору, але на це забракло сил. Він був за два кроки від кінця цієї війни, і от знову яма. Сівши в болото, Альберт обхопив голову руками. Треба подумати, проаналізувати ситуацію, та на це не вистачає духу. Все тане, як цитриновий шербет, той, що так любить Сесіль. Альберт згадав, як вона по-котячому надкушувала його маленькими шматочками, а йому в цей момент хотілося пригорнути її до грудей. Сесіль уже не так часто пише йому — коли це прийшов останній лист? Це також виснажує. Нема з ким поговорити, іще й листи Сесіль стають все коротшими. Війна скоро закінчиться, от вона і пише листи так, ніби все вже завершилося, і вже ні про що й говорити. В інших є родини, до них постійно приходять листи, а от у Альберта нікого, крім Сесіль, нема... Є ще, звичайно, мама. Але вона втомлює більше, ніж всі решта. Її листи схожі на її балачки, коли вона могла все за нього вирішувати... Усе це виснажувало, гризло, а що вже казати про загиблих товаришів — про них Альберт прагнув не думати, а воно думалось. Він уже переживав моменти зневіри, але такого, як оце зараз, ще не було. Саме тоді, коли йому треба було зібрати всю свою енергію. Він не

знав, чому, але всередині щось обірвалося. Це схоже було на важку, як камінь, втому. Уперта нехіть, пасивна байдужість. Так ніби вже ось він — кінець. Коли він у це вплутався, то думав, що в час небезпеки можна вдати загиблого. Він просто впаде, можливо, зарепетує від удаваного болю, скорчить міну, ніби поранений у серце. А потім треба лише полежати нерухомо і зачекати, поки все стихне. А вже вночі можна буде підлізти до тіла мертвого товариша (насправді мертвого) і забрати його документи. А потім знову обережно, по-пластунськи, годинами, затамовуючи подих від найменшого звуку, він рухатиметься далі, поки нарешті не знайде дорогу, якою вирушить на північ (чи на південь — залежно від ситуації). А дорогою вивчить напам'ять всі дані нових документів. А тоді натрапить на якийсь віддалений загін, де командир буде такий високий тип... Одне слово, як на банківського касира, Альберт мав геть романтичне мислення. І причиною цього, безперечно, були фантазії пані Майяр. Ще на початку збройного конфлікту це наївне бачення було у всіх. Він уявляв довкола стрункі загони в червоно-синій уніформі, вони йшли бойовими порядками на охоплену панікою ворожу армію. Солдати шарпалися серед густого диму від снарядів, виставивши вперед блискучі багнети на ворога, що панічно тікав. Альберт попрямував на цю війну ніби з книжок Стендаля, а опинився серед жахливого місива, де за день гинули тисячі, і так — упродовж чотирьох років. Щоб це зрозуміти, треба було лише трохи підвестися і подивитися довкола ями. Тоді було б видно землю, геть позбавлену будь-якої рослинності, посічену тисячами осколків, всіяну сотнями напіврозкладених трупів, нудотний сморід від яких супроводжував увесь день. Як тільки довкола все стихало, з'являлися зграї здоровезних, як зайці, пацюків, щоб відвоювати у мух поточені хробаками рештки. Альбертові все це було дуже добре знайома, бо він сам був санітаром в Есні. Там він не лише розшукував поранених за стогонами та виттям, але й збирав рештки загиблих у різних стадіях гниття. Він на цьому знався. Невдячна то справа, особливо для такого чутливого, як Альберт.

Окрім того, як повний невдаха, що незабаром буде присипаний землею, він ще й страждав на клаустрофобію.

Ще змалку, як тільки мати збиралася закрити за собою двері, йому відразу ставало погано. Він нічого не казав, лише лежав мовчки в своєму ліжечку, щоб не дратувати маму, яка й так мала купу клопотів. Але вночі темрява його лякала. Та навіть згодом, коли він опинявся з Сесіль в ліжку під простирадлом, то йому відразу бракувало повітря, і починалась задуха. А ще Сесіль полюбляла затиснути його ногами і притримати, щоб подивитися на його реакцію. Коротше, померти від такої задухи — то було не найстрашніше. На щастя, він тоді про це не думав, затиснутий між ніжками Сесіль, навіть повністю вкритий простирадлом — йому б те здалося наймилішою смертю. А насправді його чекало інше. Якби він це знав, то сам би тоді захотів померти, наш бідолашний Альберт.

Проте все мало скінчитися, але не відразу. Зараз, коли останній снаряд вибухне за кілька метрів від його схованки і підніме високу, як мур, хвилю землі, і ця хвиля накриє його з головою, йому недовго залишиться жити. Але цього буде достатньо, щоб зрозуміти, що насправді з ним сталося. Аж тоді Альберт відчує дике бажання вижити, як це відчувають лабораторні пацюки у клітці, коли їх беруть за задні лапки, або свині, яких збираються заколоти, чи корови, яких пустять під ніж. Його охопить той-таки одчайдушний спротив... Але цього ще треба дочекатися. Його легені жадібно хапатимуть рештки повітря, аж поки його тіло втомиться в безсилій спробі вибратися, і голова його от-от вибухне божевільням, поки...

Але не станемо випереджати події. Альберт роззирнувся, востаннє подивився нагору — не так воно вже й високо. Але для нього точно зависоко. Він спробував зібратися з силами і заставити себе думати лише про порятунок, проте, як би вибратися з вирви. Поправив свій наплічник, гвинтівку і, переборюючи втому, спробував вилізти по схилу. З біса важко. Ноги ковзали по мокрій глині, не знаходячи опори, але йому навіть не вдавалося схопитися

пальцями за землю чи носачами видовбати заглибину в похилій стіні вирви. Нічого не виходить... Альберт знову впав. Він зняв наплічник і зброю. Навіть якби треба було роздягтися донага, він би зробив це. Потім притулився животом до стіни і ще раз спробував повзти догори. Як білка в клітці, він хапав ротом повітря і знову сповзав на те саме місце. Він кречкав, стогнав і вив — його охопила паніка. Вже полилися сльози, він товк кулаками кляту глиняну стіну. Край уже близько, чорти б його взяли! Ось же він — на відстані витягнутої руки! Але підосви ковзали, і все треба було починати знову. «Я мушу вибратися з цієї чортової ями!» — кричав він сам собі. Йому це вдасться. Колись треба буде померти, але ж не зараз — це занадто по-дурному, отак померти! Він вибереться звідти і знайде лейтенанта Праделя, навіть якщо треба буде розшукати його серед бошів. Знайде і вб'є. Думка покінчити з цим мерзотником додавала йому відваги.

На якусь мить жажна думка блискавкою пройняла його — адже боші не змогли вбити його протягом останніх чотирьох років, а от французький офіцер це зробить.

От дідько...

Альберт опустився навколішки і розв'язав свій наплічник. Він вийняв усе і виклав собі під ноги. Зараз він розтягне свій плащ по схилу і міцніше втисне в глину, щоб зробити наче сходинки. Але якраз тої миті, коли він це намірився, нагорі за кілька метрів до нього вибухнув той злощасний снаряд. Альберт здригнувся, підняв голову. За чотири роки він навчився відрізняти за звуком снаряди сімдесят п'ятого калібру від дев'яносто п'ятого, сто п'ятого, сто двадцятого... А тут задумався. Можливо, через глибину ями чи через дистанцію, цей снаряд звучав якось інакше — це був водночас глухий і м'який звук, а потім — приглушений скрегіт якогось надпотужного свердла, що вривався десь поруч. Альберт лише встиг на мить задуматися. Такого сильного вибуху йому ще не доводилося чути. Земля здригнулася і важко застогнала від удару, а потім піднялася вулканом. На враженого і збитого з ніг Альберта раптом насунулося

чорне небо. Ні, це було не небо — це десятки метрів землі над його головою піднялися, ніби в сповільненому русі. Це була величезна хвиля коричневої землі, а її вигнутий хребет уже сипався дощем в його бік і от-от мав поглинути його. Повільна, якась ніби лінива злива з каміння, шматків землі та ще чогось передувала цьому поглинанню. Альберт зіщулювався та затримав подих. Він робив не так, як слід було б, треба було навпаки витягтись на весь зріст якомога більше — хто був засипаний землею, сказав би це вам. А потім було ще кілька секунд, коли Альберт спостерігав за завісою землі, що ніби вибирала місце падіння.

Ще трошки, і ця завіса важко впаде на нього і накриє з головою.

Зазвичай, Альберт був дуже схожий на персонаж з картини Тінторетто. У нього були риси страждальця з чітко окресленим ротом, широким підборіддям, очима, кола під якими здаються ще чіткішими через дуги темних брів. Але в цей момент, коли він дивився в небо, звідки мала прийти смерть, він був схожий на святого Стефана. Його обличчя витягнулося, і в ньому було стільки болю та страху, ніби Альберт звертався до неба з молитвою. Але за життя він ніколи і ні в що не вірив. А зараз це було не тільки зайве — на це йому просто не вистачило б часу.

З приголомшливим звуком завіса впала на нього. Гадаєте, від удару Альберта отак просто вбило? Усе було набагато жахливіше. Каміння і груддя продовжувало падати на нього, потім посипалася земля, вона спочатку оповила його, але ставала все важчою і важчою. Тіло Альберта придавило до дна.

А земля все сипалась і сипалась на нього, його щільно затиснуте тіло сковувало і притискало до дна ями.

Потім зникло світло.

Зникло все.

Настав новий порядок у світі — без усього, без Сесіль.

Найперше, що вразило саме перед тим, як його охопила паніка, — зник гуркіт війни. Ніби все раптово вмовкло, ніби Бог, як арбітр, дав свисток про кінець матчу. Звичайно, якби

він зосередився, то зрозумів би, що насправді нічого не скінчилося, просто звуки були йому майже нечутні, приглушені шаром землі, що накрила та стиснула його. Але поки що Альбертові було не до звуків, він не думав про те, чи закінчилась війна, бо для нього вона вже закінчилася.

Як тільки гуркіт припинився, Альберту стало все зрозуміло. «Я — під землею», — сказав він собі, і це було досить абстрактною думкою. Але коли він усвідомив, що закопаний заживо, тільки тоді до нього дійшов увесь жах ситуації.

Роздумуючи над масштабами катастрофи, над тим, як він помре, він починав нарешті розуміти, що помре від задухи, від асфіксії. Ця думка доводила його до божевілля, до сказу. В голові все перемішалось, він завив і на крик витратив децицю кисню, якого йому й так бракувало. «Я — похований...» — повторював він собі, і в його свідомість так врзалося це жахливе відкриття, що йому навіть на думку не спадало розплющити очі. Треба спробувати хоч трохи порухатися. Паніка перетворила рештки сил у відчайдушне напруження м'язів. І він кинувся у боротьбу з неймовірною енергією. Але ж даремно.

Раптово він зупинився.

Він зрозумів, що може рухати руками — трохи, але може. Він затримав дихання. Падаючи, глиниста і мокра земля сформувала довкола нього на рівні рук, плечей та потилиці щось на зразок мушлі. Світ, у якому він, здавалося, скам'янів, дарував йому кілька сантиметрів то тут, то там. Зрештою, над ним не було вже так багато землі. Альберт знав це. Може, якихось сорок сантиметрів. Але він же під цією землею, і цього досить, щоб спаралізувати, скувати його рухи і приректи на смерть.

А довкола двиготить земля. Там, нагорі, десь далеко, тривала війна, снаряди продовжували падати та врзатися в землю, струшуючи все.

Альберт спробував обережно розплющити очі. Темно, але не пільма. Можна було помітити слабкі сліди світла, які проникали згорі. Дуже бляклі, ніби з іншого світу.

Він пробував дихати маленькими порціями. Розсунув лікті на кілька сантиметрів, зміг трохи витягнути ноги, утрамбував трохи землю з іншого боку. Дуже обережно, переборюючи власну паніку, спробував звільнити обличчя, щоб вдихнути. Ніби мильні бульбашки, розсипалася купа землі. Рефлекторно він відразу напружувався, тіло розгиналося. А потім — нічого. Скільки часу в такій непевній позі він пробув — невідомо. Але поки повільно закінчувалося повітря, він уявляв, як наближається смерть, як йому забракне повітря, як по одній тріскаються, як кульки, вени, як вилазять у пошуках світла очі. Силкуючись дихати та думати якомога менше, він розпрямляв міліметр за міліметром руки, промацуючи простір перед собою. І от він уже щось відчував під своїми пальцями. Бліде світло ледь дозволяло роздивитися те, що робилося довкола. Його пальці торкнулися чогось — не землі й не глини — чогось шовковистого, трохи шорсткого.

Альберт не зразу зрозумів, що це було.

Помалу роздивившись, він виявив перед собою дві величезні губи, з яких витікала в'язка рідина, гігантські жовті зуби та осклілі синюваті очі.

Це була величезна, як у чудовиська, бридка кінська голова.

Альберт не втримався і сахнувся назад, голова вдарилась об свою мушлю, а земля знову посипалася за комір, змушуючи його підняти плечі для захисту і завмерти, просто дихати. Так минуло кілька довгих секунд.

Коли снаряд пробивав землю, то вирив звідти одну із численних здохлих шкап, які вже розклалися на полі бою. Саме її голова і знайшла нашого Альберта. І от вони одне навпроти одного мало не злилися в поцілунку — хлопець і мертва коняка. Зрушена земля дозволила Альберту трохи вивільнити руки, але вона була така важка, що йому здавлювало груди. Він помалу відновив уривчасте дихання — легені вже не витримували. Виступили сльози, йому ледве вдавалося їх стримувати. Йому здавалося, що коли зараз заплаче, то так змириться зі смертю.

А може й не витримати, бо так довго тривати не може...

Кажуть, що в момент смерті все наше життя пропливає перед очима за одну мить. Щодо образів — так. Давні образи особливо. От він ясно бачить свого батька — так чітко, ніби той зараз тут, під землею. Може, тому, що вони скоро побачаться. Він бачить його молодим, напевне, у своєму теперішньому віці. Йому десь тридцять років з гаком, от цей гак і важить. Батько вбраний у свою музейну уніформу, у нього напomadжені вуса, і він не посміхається, як на тій фотографії на буфеті. Альберт задихається. Йому болить у легенях, його стрясають конвульсії. Треба думати. Але нічого не вдієш, — зневіра бере своє, жах смерті наростає. А з очей ринуть сльози. Пані Майяр поглядає на нього з докором, бо Альберту точно ніколи не вдасться вибратися. Як можна було додуматися впасти в яму й отак померти саме перед завершенням війни? Ну, нехай це по-ідіотськи, але нехай уже, а бути засипаним, отак от, у позі вже померлого? О, це так схоже на Альберта, у нього завжди як не в людей, завжди все навпаки. Якби він не загинув на війні, що би з ним було, з цим хлопцем? Пані Майяр нарешті до нього посміхнулася. Адже мертвий Альберт — це ж герой у родині, а це вже щось важить.

А тим часом обличчя Альберта вже майже посиніло, у скронях невгамовно гупало так, ніби всі вени вже полопалися. Він кликав Сесіль, він хотів, щоб вона стиснула його ногами щосили, але образ Сесіль не з'являвся, так ніби вона була задалеко, щоб прийти до нього. І що йому найбільше боліло, то це, що її зараз немає поруч, що вона не приходить попрощатися. Залишилося тільки ім'я — Сесіль, бо світ, який його забирає, — не має тіл, у ньому залишились лише слова. Він би благав її піти з ним, бо йому страшенно лячно помирати. Але це зайве — він помре сам, без неї...

Ну що ж, прощай — до побачення там, нагорі, моя Сесіль...

А зараз помалу і саме ім'я Сесіль відходило так само, як і все інше. Але повернувся образ лейтенанта Праделя з його нестерпною посмішкою.

Альберт смикався з останніх сил, легені наповнювалися все менше, нарешті замість подиху почулося хрипіння, кашель. Він втягнув живіт. Повітря закінчилось.

Він схопив кінську голову, намацав товсті губи, що розповзалися під його пальцями, ухопив гігантські жовті зуби та з надлюдською силою розчепив рота коневі, щоб вдихнути смердючий запах на повні груди. Так йому вдалося виграти кілька секунд, але його шлунок стиснувся, і він виблював, а все тіло забилося в корчах, наступна спроба розвернутися і знайти хоч краплю кисню була марною.

Земля ставала все важчою, світла вже зовсім не видно, ще хіба останні зсуви ґрунту від снарядів, які все ще продовжували падати градом. А потім усе стихло. Все зникло. Тільки хрип.

Затим прийшов спокій. Чоловік заплющив очі.

Серце стихало, свідомість розчинилася і знесилено відійшла.

Альберт Майяр, солдат французької армії, помер.

2

Лейтенант д'Олней-Прадель, людина рішуча, дика та брутальна, рвався у напрямку ворожої лінії з рішучістю бика. Його безстрашність вражала. Насправді, в ньому не було багато відваги, принаймні менше, ніж здавалося. Він не вдавав з себе героя, зовсім ні, просто він дуже швидко зрозумів, що він тут не помре. Він був упевнений, що ця війна не покликана його вбити — вона покликана дати йому нові можливості.

У цій неочікуваній атаці 113-ї висоти його дика рішучість полягала не лише в тому, що він безмежно, майже метафізично ненавидів німців, але також у тому, що все йшло до кінця, і йому залишалось все менше часу, щоб устигнути скористатися з отакого зразкового конфлікту, щоб такий чоловік, як він, отримав шанс просунутись.

Як Альберт, так і інші солдати відчували, що він — збіднілий шляхтич. За три попередні покоління через біржові оборудки та невдачі його династія втратила все, що мала. Від колишньої слави предків залишилося лише зруйноване родинне гніздо в Салев'єрі. Єдине, що йому залишилося, це престиж, ще кілька далеких родичів, кілька сумнівних зв'язків та жага знайти в цьому світі своє місце. Він дуже потерпав через свою ситуацію, яку сприймав як дуже несправедливу, і його основною метою було відновити своє місце в аристократичному світі. Це було нав'язливою ідеєю, і він заради неї був готовий на все. Батько його вистрелив собі в серце в невеличкому будинку десь у провінції, перед тим благополучно процвиндривши все, що мав. Була ще вигадана історія про те, як рік по тому з туги за чоловіком померла мати. Він залишився одинаком, без брата чи сестри, тому д'Олней-Прадель відчував себе останнім представником роду, і це змушувало його поспішати. По ньому — нікого. Безславний кінець батька переконав його в тому, що відновлення роду лягає лише на його плечі, а бажання і талантів для цього йому не бракувало.

До того ж, він неабиякий красунчик. Окрім краси, в ньому шукати нічого, але жінки його прагнули, а чоловіки заздрили, і це було визначальним фактором. Будь-хто вам скаже, що з такою зовнішністю й таким іменем бракує лише грошей. І він теж був такої думки, і це був його єдиний план.

Тепер стає зрозуміліше, чому він із таким завзяттям кинувся виконувати доручення генерала Морійо. Генштаб дуже драгувала ця 113-та маленька висотка, і що з цим поробиш.

Лейтенант Прадель не був одержимий цією ідеєю, але висота 113 для нього також була бажаною, бо чим ближче до кінця, тим менше шансів у нього просунутися вгору, де зараз він займає найнижчий щабель, а через кілька тижнів уже буде запізно. За три роки він став лейтенантом — а це вже незле. А тепер от і раптове досягнення мети — він демобілізується вже капітаном.

Прадель був собою задоволений. Щоб мотивувати своїх людей до штурму висоти 113, треба було холоднокривно

переконати їх, що саме боші прикінчили тих двох товаришів. І це була єдина можливість викликати в них шалену злість та бажання помсти. Це насправді було геніальною ідеєю.

Перед тим як кинутися в атаку, він доручив унтер-офіцеру командування першої шеренги. Під приводом останніх підготовок і перед тим як приєднатися до свого відділення, сам він дещо затримався. А трошки пізніше повернувся до лінії зіткнення, перегнавши решту завдяки неабиякій фізичній підготовці, та долучився до перших рядів, щоб уже спокійно з Божою поміччю давати бошам прочухана.

Даючи своїм людям команду до підготовки, сам він знаходився на досить віддаленій дистанції, так, щоб солдати не відхилялися від курсу. Кров ударила йому в голову, коли він побачив отого (як його?) хлопця з сумним обличчям та вічно зашморганим носом, ага, Майяра, чому він зупинився там, праворуч, як він, нікчема, сюди потрапив і чому вийшов з окопу?

Прадель бачив, як Майяр завмер, повернувся назад, зацікавлено опустився на коліна та перевернув тіло старого Грізоньє.

Саме це тіло і цікавило Праделя від початку атаки, він не спускав з нього очей і мав дістатися туди першим і зробити так, щоб воно зникло. Саме для цього він і затримався. Щоб бути спокійним.

А тут отой придурок зупиняється на ходу й оглядає два трупи — старого і молодого.

Скажу вам, Прадель уже летів, як той розлючений буйвол. У цей момент Альберт Майяр якраз підводився, шокований знахідкою, і побачив Праделя, який летів на нього. Зрозумівши, що зараз із ним буде, Майяр хотів утекти, але страх скував його так само, як лейтенанта охопила злість. За якусь секунду Прадель уже був на місці. Одним сильним ударом плеча відкинув солдата на дно найближчої ями, виритої снарядом. Там тої глибини десь зо два метри, але

не так-то вже й легко звідти вибратися, на таке треба сил, а тим часом Прадель розбереться з тим клопотом.

Нема проблеми — то й нема про що говорити.

Прадель стояв на краю вирви і дивився на солдата там, на дні. Сумніви не давали йому прийняти рішення, але згодом, заспокоївшись, він повернувся і відійшов на кілька метрів. Лейтенант умів використовувати час, а він у нього був. Тому він ще повернеться.

Старий Грізонье лежав на спині, вигляд мав якийсь упертий. Добре, що, перевертаючи труп, Майяр підсунув його до іншого, до Луї Терйо, і тепер це полегшувало завдання. Окинувши поглядом все довкола, щоб переконатись, що його ніхто не бачить, Прадель побачив перед собою справжню бійню. Ясно було, що ця атака дорого обійдеться, втрат буде багато. Але це — війна, і нічого філософствувати. Лейтенант Прадель зняв кільце з гранати та поставив її між двома тілами. Як тільки він знайшов схованку за якихось тридцять метрів і закрив вуха долонями, пролунав вибух, і від мертвих тіл нічого не залишилось.

Мінус двоє мертвих у Великій Війні.

І плюс двоє безвісти зниклих.

А тепер треба зайнятись тим придурком з ями. Прадель вийняв свою другу гранату. На цьому він знається. Якось він зібрав зо два десятки полонених бошів, поставив їх здивованих у коло. І одним розрахованим кидком якраз за дві секунди до вибуху кинув у центр кола гранату. Робота спеціаліста. Щоб ви зрозуміли, на це пішло чотири роки тренувань. А про точність і говорити зайве. Коли полонені зрозуміли, що має з ними статися, вони вже були на шляху до Вальгалли. Нехай тепер ці покидьки потішає валькірій.

Ця граната була останньою. Більше нічого кидати в німецькі траншеї. Шкода, але нічого не поробиш.

Тієї ж миті вибухає снаряд, величезна стіна землі піднімається в небо і падає на землю. Прадель підводиться у сховку, щоб роздивитися. Яма повністю засипана.

Ущерть. А той — у ямі. Ну й дурень.

А Праделю того і треба було, ще й гранату зекономив.

І він знову з нетерпінням кинувся на передову. Швидше, треба ж і з бошами поквитатися. Він приберіг їм «подаруночок» на прощання.

3

Перікура поранили на ходу. Куля вразила його в ногу. Він заревів, як тварина, і впав у болото, біль був неймовірний. Він корчився і крутився на всі боки, продовжуючи волати. Не маючи змоги оглянути ногу, він стискав обома руками стегно і боявся, щоби її лишень не відірвало снарядом. Коли, зробивши безнадійну і дуже болісну спробу, він ледь підвівся, то трохи заспокоївся, бо нога таки залишилася цілою. Роздивившись, він прийшов до висновку, що його покалічено десь під коліном — звідти кровоточило. Поворухнути ногою йому вдавалося, хоча було дуже боляче, але, слава Богу, можна. Він не зважав на гул, свист куль, шрапнелі, на думці було одне: «я зберіг ногу». І від цього зробилось легше, бо стати калікою йому не хотілося.

Про нього казали «малий Перікур», щоб підкреслити протилежне, бо, як на хлопця 1896 року народження, він був велетенського зросту — метр вісімдесят три — уявіть собі. А ще до того ж і худючий на вигляд. Таким він був уже в п'ятнадцять років.

В інституті товариші називали його «гігантом» — не надто приємно (та його не дуже-то й любили).

Едуард Перікур був щасливчиком.

Він навчався з такими ж, як і він, дітьми багатіїв, а з такими нічого поганого не трапляється. Такі впевнено ідуть по життю, мають стабільну основу, закладену з діда-прадіда, — ще попередніми поколіннями їм прищеплюється віра в себе. Правда, в Едуарда все складалось не так гладенько, бо, крім усього іншого, він був ще й везунчиком. А вибачити якось можна все — багатство, талант, але не везіння — це вже занадто. Таке не вибачається, це вже несправедливо.

Та насправді його везінням було неймовірне відчуття самозбереження. Коли справа була аж занадто загрозливою своїми наслідками, він ніби був уже попереджений, ніби мав якісь локатори, і робив усе, щоб вийти сухим із води. Звичайно, розпластаного отак у багні 2 листопада 1918 року, та ще й із покаліченою ногою, — важко назвати везучим — здавалося, доля відвернулася від нього. Але не так-то все й кепсько, бо ногу він таки зберіг. Може, шкутильгатиме до кінця своїх днів, але ж на своїх двох.

Він зняв ремінь і зробив з нього джгут, сильно затягнувши його, щоб погамувати кровотечу. Утомлений попередніми зусиллями, він розслабився і ліг. Біль помалу вгамовувався. Він, напевне, так якийсь час і пролежав, хоч ця поза була вимушена. Бо був ризик, що першим же снарядом його поцілить, або й ще гірше... Ходили чутки, що вночі німці вилазять зі своїх окопів, щоб добивати поранених ворогів.

Щоб розслабитися, Едуард опустив голову в калюжу. Він відчув трохи прохолоди. А те, що відбувалося за спиною, тепер він міг бачити догори дригом. Ніби на відпочинку за містом лежиш собі під деревами. З дівчиною. Власне, цього у нього ще ніколи не траплялося, щоб із дівчиною. Йому зустрічалися ті, що з борделів коло Академії мистецтв.

У нього не було часу заглибитися у спогади, бо він помітив довгу високу постать лейтенанта Праделя. За кілька секунд до цього, коли він падав і корчився на землі від болю, останнє, що йому запам'яталось, — як усі кинулись у бік німецької лінії. А тут раптом лейтенант Прадель за десять метрів од нього — стоїть собі, ніби війна вже закінчилася.

Едуард бачив його оддалік, догори дригом і збоку. Руки у нього лежали на ремені, і він роздивлявся землю під ногами. Можна було подумати, що то якийсь ентомолог спостерігає за мурашником. Він, як олімпієць, незворушно стояв посеред гуркоту битви. Отак, ніби все це вже взагалі його не стосувалося. Але, видно, огляд було закінчено, бо він кудись щез. Офіцер, який зупинився посеред битви, щоб роздивити-

тися свої ноги, — то було таким дивним, що Едуард навіть на мить забув про свій біль. Це було чимось незвичним. Вже те, що Едуарда поранило, — це вже було дивно, адже він пройшов усю війну без жодної подряпини. А тепер от лежить, прибитий до землі, з посіченою осколком ногою. Щось тут не те. Але, зрештою, він залишається солдатом і як солдат бере участь у кровопролитному бойовиську. Бути поранилим — це якось зрозуміло. А от офіцер, який зупиняється під снарядами, щоб роздивитися свої ноги...

Перікур розслабив м'язи, перевернувся на спину, спробував віддихатись. Його руки стиснули коліно якраз над імпровізованим джгутом. Минуло кілька хвилин, він не витримав і знову вигнувся, щоб подивитись на те місце, де щойно стояв лейтенант Прадель. Нікого. Офіцер зник. Лінія атаки ще перемістилася вперед — вибухи тепер було чути на десятки метрів далі. Едуард міг тепер зайнятися своєю ногою. Просто подумати: чи чекати допомоги, чи все ж таки спробувати повзти назад? Натомість він вигинався, як риба без води, затискуючи собі стегно і втупившись в те кляте місце...

Нарешті, він наважився. Але було дуже важко. Піднявшись на ліктях, він почав рухатись назад по-пластунськи. Права нога не слухалася, тягла, як колода, все навантаження випало на передпліччя, а от лівою ногою можна було трохи відштовхуватися. Кожен метр давався неймовірними зусиллями. Важко пояснити, навіщо він це робив. Можливо, тому, що той Прадель був дуже сумнівним типом — всі його терпіти не могли. Він був із тих офіцерів, для яких військово-підпорядкування було важливішим, ніж атака на ворога. Як на рядового, Едуард не був втаємниченим в ієрархію всієї системи, та чуття йому підказувало, що так воно і є.

Але його намір було різко обірвано. Він заледве подолав сім чи вісім метрів, не більше, як зовсім поряд розірвався снаряд надпотужного калібру і прибив його до землі. Власне, лежачи на землі, сильніше відчуваєш детонацію. Він напружився, витягнувся, як стріла, але права нога не слуха-

лася ніяк. Лежав, як епілептик, скований судомою. Погляд Едуарда все ще був прикутим до того місця, де ще недавно стояв Прадель. Раптом величезна стіна ґрунту, як потужна штормова хвиля, здійнялася в небо. Невже він надто близько підповз, і його зараз накриє землею? Все обвалювалося з жахливим гуркотом, страшним ревом якоїсь потойбічної істоти. Вибухи і свист куль, постріли, які висвічували небо, в порівнянні з тією стіною землі були просто нічим. Здерев'янілий, він заплющив очі, під ним двигтіла земля. Притиснувшись до землі, він старався не дихати. А коли прийшов до тями, то зрозумів, що все ще живий, і це було просто дивом.

Як тільки земля осипалась, він із подвоєною енергією траншейного пацюка знову кинувся повзти на спині туди, куди чомусь кликало його серце. І лише згодом він зрозумів, чому: там, куди щойно звалилася купа землі, з-під насипаного ґрунту виглядало невеличке сталеve вістря. Усього кілька сантиметрів. Вершечок багнета. Тепер усе ясно. Там, унизу, засипало солдата.

Порятунок засипаних — це ніби проста справа для того, хто знає, як. Але сам він ніколи цього не робив. Там, де він служив, сапери часто відкопували лопатами чи заступами отаких от засипаних хлопців. Але, на жаль, викопували запізно, і, закінчивши справу, їх виймали з-під завалів уже посинілих, із страхітливо виряченими очима, що вилізли з орбіт. Раптом згадка про Праделя наздогнала Едуарда, і він кинувся до роботи.

Дій! Швидше!

Він перевернувся на живіт, але пошкоджена рана на нозі тут же дала про себе знати. З глухим стогоном він усе ж таки рив зігнутими, як граблі, пальцями. Поганий інструмент, якщо хлопцеві там унизу вже бракує повітря. Едуардові не треба було багато часу, щоб це зрозуміти. На якій глибині той знаходиться? Якби ж то було чим копати! Перікур роззирнувся. Він кинув погляд на тіла вбитих, але при них не було нічого такого, щоб можна було використати, — жодного інструменту, нічого. Єдине,

що можна зробити, — витягти той багнет і длубатись ним, але це забере чимало часу. Йому здалось, що той, унизу, покликав. Звичайно, навіть якщо він десь неглибоко, при такій гуркотняві неможливо було це почути, навіть якби той кричав. Це була лише бурхлива Едуардова уява, бо він розумів, наскільки це терміново. Або ви рятуєте заваленого якнайшвидше, або викопаєте його вже мертвим. І поки він пальцями вигрібав землю довкола багнета, сам себе запитував, чи він хоч знає того засипаного? Прізвища солдатів з його загону, їхні обличчя проскакували в його думках. Це так недоречно було зараз... Але йому хотілось би врятувати товариша, і щоб це був хтось знайомий, з тих, хто йому подобався. Це надихало працювати швидше, поглядом він усе ще шукав, чим би собі допомогти. Але нічого не знаходив, а пальці вже задерев'яніли. Йому вдалося розкопати десь сантиметрів двадцять землі довкола багнета. Але коли він спробував зрушити його, нічого не вийшло — багнет тримався, як міцний зуб, і це знесилювало. Скільки він отак уже рие, дві чи три хвилини? Той бідолаха уже напевно мертвий. Згорблене тіло Едуарда почало вже боліти, німіли плечі. Він так довго не витримає. Його брали сумніви від знесилення, рухи втомлювали все більше. Йому важко було дихати, м'язи відмовляли, судома охопила його тіло, і він що сили вдарив кулаком об землю. Аж раптом щось у відповідь ворухнулось — невже? У нього ринули сльози, він ухопив обома руками металеве вістря багнета і щосили потягнув на себе, рукавом витираючи сльози, що вперто текли по обличчю. Далі раптом пішло легше. Він спробував засунути руку углиб, щоб витягти багнет повністю. І нарешті переможний крик вирвався з його грудей — ура, багнет піддався! Він вийняв його, здивовано роздивляючись, ніби не повірив своїм очам, тоді роздратовано застогнав від безсилля і почав кулаками гатити по землі. Накресливши широке коло затупленим різакон, він став лезом піднімати землю і відкидати її обома руками. Невідомо, скільки це забрало у нього часу. Біль у нозі посилювався. І нарешті, щось є — він намацав тканину, гудзик. Як божевільний чи

мисливська собака, Едуард кинувся знову копати, обома руками. Земля почала просідати під ним у яму, він знов щось намацав, що це? Ось його руки відчували гладеньку поверхню каски, її контури відчувались кінчиками пальців. Це — він! Сльози знову потекли рясно, й одночасно він закричав, а його знесилені руки з нелюдською силою продовжували роботу, дико розгрібаючи землю. Нарешті з'явилася голова солдата. Він був на глибині не більше тридцяти сантиметрів, і здавалось, ніби заснув. Він його упізнав! Як же його звати? Але він мертвий... Ця думка була така болюча, що Едуард зупинився і подивився на свого товариша, який лежав тут, під ним. Він відчував себе таким же мертвим, бо дивився на свою смерть, і це його просто вбивало.

Схлипуючи, він продовжував розгрібати землю довкола тіла. Тепер пішло швидше, от уже видно плечі, торс до пояса. Але перед обличчям солдата лежала голова мертвої коняки... Дивно, що вони тут зустрілися отак під землею — одне навпроти одного. Крізь сльози він уявив, що з цього вийшла би химерна картина. Все вдавалось би швидше, якби він тільки міг підвестися чи змінити позу. Але навіть так у нього щось виходить. Він говорив уголос якісь дурниці. «Не переживай», — схлипуючи промовляв він, ніби той його чув. Йому хотілось притиснути загиблого до себе, він говорив таке, що соромно було би сказати при комусь, бо насправді він оплакував самого себе, свою смерть. Він також плакав від того, чого так колись боявся (тепер він може собі в цьому зізнатись). Уже два роки він страшився померти, а тут плакав над солдатом, який загинув, а він же тільки поранений! От-от — кінець війни, і сльози, які він лив над своїм товаришем, були сльози за його молодістю, сльози за його життям. Але й сльози свого везіння. Покалічений, він тягатиме за собою ногу до скону. Чудова перспектива. Але він — живий! Він хутко розкопав усе тіло.

Аж тут він згадав прізвище — Майяр! А от імені він не знав, бо того хлопця завжди звали лише Майяром.

І ніби у божевільній надії, він нахилився до Альбертового обличчя, і в цей момент йому захотілося, щоб увесь світ, що вибухав довкола, замовк. Він хоче почути, чи таки той і справді помер? Нехай він полежить біля нього, хоча це дуже незручно. Едуард раптом штурхонував щосили голову Майяра — вона відхилилася без жодного спротиву. Але цим нічого ще не доведено. Нехай це була лише слабка надія, що той ще живий, — хоча дуже болісна. Але якщо надія є, треба ж переконатися, перевірити, як би це безглуздо не виглядало. Може, йому хочеться кричати: годі, ти зробив усе можливе? Може, йому хочеться взяти ніжно його руки в свої долоні, щоб припинити робити це, припинити переживати? Може, треба до нього промовити ті слова, які кажуть дітям, що б'ються в істериці, і казати доти, поки ті не заспокояться? Зрештою, хоча б заколисати? (Але довкола не було нікого — ні мене, ні вас, нікого, хто б підказав йому, як діяти.) А в його голові вже зажеврив сумнів, чи Майяр насправді помер. Едуард уже колись таке бачив (чи то йому хтось розказував історію з фронту). Ніхто того не бачив на власні очі — історію про солдата, якого всі вважали померлим. Але коли його взялися реанімувати, серце знову запрацювало.

Думати про все це, коли біль ставав усе нестерпнішим, було позбавлене сенсу. Але Едуард обіперся на здорову ногу, тягнучи за собою поранену. Він навіть не помічав цього в якомусь тумані болю, виснаження та безнадії.

Йому лиш на мить забракло сил.

Але наступної миті він, стоячи на одній нозі, як бусол, ледве зберігаючи рівновагу, кинув погляд собі під ноги і різко вдихнувши, з усієї сили і всією вагою тіла впав на груди солдатові.

Почувся глухий тріск потрощених ребер, а затим... хрип! Земля під ним наче перевернулася, він сповз нижче, ніби звалився з крісла. Але це не земля перевернулася — то Альберт перевернувся. З рота в нього потекло блювотиння, а з горла вирвався кашель. Едуард не повірив своїм очам... Звідкись ринули сльози. Таки правда, він — щасливчик! (Скажіть-но,

що це не так!) Альберт натужно блював, а Едуард легенько постукував його по спині, плакав і сміявся водночас. Ну й картина: ось він тут, на спустошеному полі бою, поруч кобиляча голова, а він — із пораненою ногою, весь у крові, виснажений до знемоги. А поруч — цей оббльований хлопець, що повернувся з царства мертвих!

Як на кінець війни — то це щось неймовірне. Чудова картина. Але не остання. Поки Альберт надриваючись повільно приходив до тями, Едуард підвівся на здорову ногу і послав у небо прокльони — ніби підпалив запал динаміту!

І в цю мить поруч просвистів осколок від снаряда завбільшки із тарілку... Досить великий і з шаленою швидкістю.

Відповідь богів? Безперечно.

4

Обоє чоловіків вибиралися з халепи кожен по-своєму.

Альберт, який щойно повернувся з того світу, — виблювував свої нутрощі. Він важко приходив до тями, сприймаючи небо у спалахах пострілів, як знак того, що життя до нього таки повернулося. Він ще не знав, що завдання, покладене на Праделя, вже по суті було виконане. Зрештою, висота 113 була захоплена досить легко. Після енергійного, але короткого спротиву ворог здався (себто з полоненими). З самого початку й до кінця той бій був лише формальністю: тридцять вісім загиблих, двадцять сім поранених та двоє безвісти зниклих (без врахування втрат німецької сторони). Тобто результат — чудовий.

Коли санітари забирали поранених з поля бою, Альберт тримав на колінах голову Едуарда Перікура, приколисуючи його в стані, який рятувальники кваліфікували як галюцинаторний. Його ребра були геть потовчені, але легені

лишилися цілими. Йому було дуже боляче, власне, то було ознакою, що він таки живий. Виглядав він кепсько, але при всьому бажанні мусів відкласти на потім роздуми про те, що з ним сталося.

Наприклад, з якого дива (чи з чисті вищої волі, чи завдяки якому чудовому випадку) його серце зупинилось на частку, мілісекунду перед тим, як солдат Перікур кинувся реанімувати його в такий дивний спосіб? Єдине, що він зрозумів, — його машинерія запрацювала з великими потугами, спазмами і стрибками, але ж запрацювала!

Медики наклали йому міцну пов'язку і сказали, що далі наука безсила, його поклали у велику загальну палату, де, крім нього, лежали чи помирили солдати — важкопоранені і покалічені. Ті, які були в кращому стані, не зважаючи на бинти та шини, грали в карти, роззираючись поверх пов'язок.

Після взяття 113-ї висоти польовий шпиталь, притихлий за останні тижні в очікуванні перемир'я, знову повернувся до своєї роботи. Атака не була аж такою складною, тому робота тривала в нормальному ритмі, чого не спостерігалось протягом останніх чотирьох років. Медсестри навіть мали час напоїти вмираючих від спраги поранених. Лікарі не відмовлялися надавати допомогу солдатам аж доти, поки ті не вмирили. А хірурги не спали по три доби, їхні спина вже не гнулися більше, отерплі від перепилювання стегнових, плечових кісток чи гомілок.

Від самої госпіталізації Едуард переніс уже дві складні операції. Його права нога була зламана в кількох місцях (тепер через порвані сухожилля він усе життя шкутильгатиме). Найскладніша операція полягала у тому, щоб зашити рани на обличчі і вийняти всі осколки не в найкращих умовах польового шпиталю. Було проведено вакцинацію, зроблено все необхідне для відновлення дихальних шляхів та запобігання ризику газової гангрені. Щоб не виникло зараження, рани лишили відкритими, решту мав би взяти на себе краще оснащений тиловий шпиталь. А вже потім

пораненого відправляють до спеціалізованої лікарні (якщо, звичайно, він залишиться живим).

Допоки очікували виконання наказу терміново транспортувати Едуарда, Альбертові доручили чергувати біля ліжка свого друга, а його дивовижна історія переповідалася, набираючи все більшого розмаху та деталей. На щастя, була нагода помістити пораненого в індивідуальній палаті окремого відділення південного корпусу, де не було чути стогонів помираючих.

Альберт залишався безпорадним, споглядаючи, як Едуард важко вибирався зі свого стану. Це було важкою і виснажливою справою, а найгіршим було те, що він нічого в цьому не розумів. Інколи йому здавалося, що він починає розуміти міміку чи бажання юнака, але ці прояви зникали ще до того, як Альберт знаходив їм чітке пояснення. (Слід нагадати, що Альберт ніколи не був кмітливим, і той прикрий випадок, що з ним стався, нічого змінити не зміг.)

Едуард страшенно мучився. Він стогнав і корчився так сильно, що довелося прив'язати його до ліжка. Аж тоді Альберт зрозумів, що окрема палата була надана їм не для зручності пораненого, а для того, щоб інші не страждали впродовж цілого дня від його постійних стогонів. Чотирьох років війни було недостатньо, щоб подолати його безмежну наївність.

Альберт ламав собі руки, слухаючи, як його товариш страждає, а його крики, стогони та зойки за цей час проходили цілу гаму відтінків, яку тільки може виявляти людина на межі між болем та божевіллям.

Колись нездатний відстояти свою думку перед шефом у банку, Альберт раптом перетворився на палкого захисника. Йому вдалося переконати персонал, що пошкоджене снарядами обличчя — це вам не дрібниці. Йому ж то вдалося легко відбутися, тому й хотілося самому стати корисним. І справді, він зміг переконати без зайвої патетики молодого хірурга, що в очікуванні транспортування Едуарду все ж треба приписати морфін, щоб полегшити його страждання (за умови

регулярного дотримання постійно зменшуваної дози). Хто біг подумати, що Едуарду доведеться залишитися тут і надалі, адже його стан вимагав негайного і спеціалізованого догляду, а отже — термінового трансферу.

Саме завдяки морфіну повільне видужування Едуарда було не таким болючим. Його перші відчуття були суперечливими: холод або тепло, важкі для сприйняття звуки, незнайомі для розпізнавання голоси. Але найбільше виснажували болі у верхній частині тіла, що хвилями прокочувалися від грудей, викликаючи серцебиття та перетворюючись на справжню муку відповідно до того, як закінчувалася дія морфіну. Голова його була, як резонаторна коробка, а кожна хвиля закінчувалася важким і глухим ударом, схожим на звук, з яким причалює до берега корабель, ударяючись бортом об пристань.

Права нога, покалічена смертоносною кулею, також давала про себе знати, вона ще більше постраждала тоді, коли він рятував Альберта. Але і цей біль приглушувався дією наркотиків. Він ніби відчував, що нога є, — не ціла, але від якої ще можна чекати такої-сякої функції, враховуючи, що вона побувала в жахливій бійні. Сприйняття реальності ще довго було туманним, з якимись пливкими образами. Едуард жив у цьому хаотичному, маячливому світі, де чергувалася суміш по-чужого, побаченого чи пережитого ним колись.

Його розум змішав реальність та картини так, ніби життя було ще одним витвором, різновидом мистецтва в його уявному музеї. Швидкоплинні образи з картин Боттічеллі, жах заскоченого укусом ящірки хлопчача Караваджо, а за ними — обличчя продавщиці овочів з вулиці Мартір, чия поважність так колись вразила Едуарда, або невідь-чому — ледь рожевуватий накладний комірець його батька...

А з-поміж усього цього різноманітного видовища, повсякденних банальностей, нагих або войовничих персонажів Босха нав'язливо вривалося «Походження світу». Він бачив цю картину крадькома лише один раз, в одного друга сім'ї. Це було ще до війни, коли йому ледь минуло одинадцять чи дванадцять років. Він тоді ще навчався в

школі Св. Клотильди. От уже хвойда вийшла, та Клотильда, донька Гільперіка і Агріппіни! В яких тільки позах Едуард її не малював: і пригріту своїм дядьком Годагізелем, і осідлану Хлодвігом. А от вона, десь у 493 році, тішить короля Бургундії та третєся сідничкою коло Ремі, єпископа Реймса. (За що його втрєте і вже остаточно вигнали.) Всі потай визнавали, що для його віку — це таки дуже вдалі малюнки, але ж кого він узяв у якості моделей, та ще й усі оці шокуючі деталі... Батько, який сприймав подібне «мистецтво» як збочення або різновид сифілісу, лише зіціпив зуби. Що ж, навчання в попередніх школах закінчувалось для Едуарда однаково. Та ще й із таким батьком.

Власне, Едуард завжди виражав себе в малюнку. В кожній школі на кожного викладача рано чи пізно з'являлася карикатура з метр завбільшки на чорному тлі. Та ще й підписана своїм ім'ям — Перікур, якому було на все начхати. Роками його натхнення, сконцентроване на житті шкїл, куди його батько влаштовував завдяки своїм зв'язкам, збагачувалося новою тематикою.

Згодом почався так званий «святий період» його творчості. Він завершився сценою з панною Жюсте, вчителькою музики, яку він зобразив із заповзято виставленою головою Олоферна (напрочуд схожою на голову вчителя математики, пана Ляпурса). Усі знали, що між тими двома щось є. До самого їх розриву, символом якого і стала ця мила сцена обезголовлення, завдяки «хронїсту» Едуарду на стїнах чи аркушах паперу з'являлися малюнки ризикованих епізодів (які вилучали та потай захоплювалися самі викладачі, перед тим як передати їх пану директору). Ніхто не полишав нагоди дошкулити нудному математику саркастичним зауваженням щодо його завидної чоловічої гідності. Едуардові тоді було лише вісім років. Ця сцена коштувала йому виклику до директора. І «бєсїда» нічим не допомогла. Бо, коли керівник престижного закладу, вимахуючи малюнком, наполегливо бентежив дух Юдіфі, Едуард зробив побїжне зауваження, що молода жінка дійсно тримає відрубану голову за волосся. Але сама голова лежить на таці, і точніше було б зобразити

Саломею з головою св. Іоанна Хрестителя замість Юдіфі з головою Олоферна. Едуард до всіх своїх добродійностей був ще неабияким педантом (з рефлексами дресированого собаки, що ще більше дратувало).

Безперечно, найплідніший час його творчості (можна сказати, момент розквіту) почався в період мастурбацій, коли його картини показували всю безмежність його уяви та винахідливості. Едуардові «фрески» зображали життя працівників школи аж до прислуги, яка таким чином удостоїлася честі стати персонажами поряд із викладацьким складом в його композиційно багатих творах, де велика кількість персонажів дозволяла показувати весь спектр найоригінальніших сексуальних конфігурацій. Глядачі сміялись, бо, оглядаючи ці еротичні фантазії, вони мимоволі задумувались над своїм життям, бо найбільш розсудливі виявляли дивну схильність (як би делікатніше сказати) до сумнівних зв'язків.

Едуард постійно малював. Його витвори називали богохульством, бо він обожнював шокувати і не пропускав жодної можливості. Але той сюжет зі святою Клотильдою в содомії з реймським єпископом справді став ганьбою для школи (і для його батьків також). Це вже було занадто. Батько, звичайно, чимало заплатив, щоб уникнути скандалу. Але залагодити конфлікт повністю не вдалось. Содомський гріх вибачати не можна. Проти Едуарда ополчились усі, окрім кількох друзів та сестри Мадлен, яких це просто смішило. Мадлен смішило не тільки те, що єпископ товче Клотильду — це давно відома історія. Вона уявила, з яким обличчям на це подивився директор, отець Губер, — оце справді було щось. Мадлен також училася в школі Св. Клотильди в дівчачому корпусі і прекрасно все розуміла. Мадлен дуже смішила відвага Едуарда, його вічні кпини, вона тоді ніжно куйовдила його волосся. Однак треба було, щоб він правильно усе розумів. Бувши набагато молодшим, ніж вона, він уже був такий метикований... Вона смикала його за чуба так енергійно, що він сміючись мусив просити пощади. Але усе те тато не мав би бачити.

Попри все те, Едуард успішно закінчив навчання, бо його батьки були багатими. Правда, часом усе відбувалось не так гладко. Пан Перікур перед війною заробляв шалені гроші, він був із тих, які вміли заробити на кризі (ніби для таких, як він, ці кризи і виникали). З мамою про гроші ніколи не говорилося, це було зайвим, це як питати про те, звідки в морі сіль. Але мама померла молодою через хворобу серця, і тато залишився сам за штурвалом. Заклопотаний своїми справами, він делегував виховання своїх дітей престижним школам, вчителям та наставникам. Одне слово — персоналу. Едуард був дуже обдарованим хлопцем, це було очевидно усім. Його надзвичайним вродженим талантом до малювання були вражені навіть викладачі Академії мистецтв (а додайте до цього ще його надзвичайне везіння). Що ще треба? Можливо, тому він постійно тримався так виключно. Знав-бо, що нічим не ризикує, і все буде залагоджено. Така самовпевненість розбещує, бо можна говорити все, що хочеш, і як хочеш. І це додає впевненості — чим більше ризикуєш, тим більше вивчаєш можливості своєї протекції. Пан Перікур і справді витягував свого сина зі всіх складних перипетій, але він це робив для себе самого, адже потерпав за своє незаплямоване ім'я. І це не було так легко, бо Едуард був ходячим лихом, він провокував скандали. Все закінчилось тим, що батько повністю втратив інтерес до синовій долі та майбутнього. Едуард скористався цим, щоби вступити до Академії мистецтв. З люблячою і дбайливою сестрою, впливовим батьком, який відхрещувався від нього на кожному кроці, та беззаперечним талантом у Едуарда було все необхідне для успіху. Зрозуміло, що все сталося зовсім не так, але на кінець війни ситуація була саме такою.

Окрім сильно пошкодженої ноги, Альберт про все це нічого не знав, хоча днював і ночував над ним, міняв білизну. Єдине, що йому було відомо, — це те, що яким би усе не було до того, але траєкторія орбіти Едуарда Перікура різко змінилася 2 листопада 1918 року.

А ще Альберт розумів, що Едуардова права нога стане незабаром його власною морокою.

Отже, Альберт проводив увесь свій час поруч із товаришем, добровільно допомагаючи медсестрам. Їхнім завданням було запобігти ризику зараження, а ще — годування через зонд (йому можна було давати суміш із молока, збитих яєць або м'ясного бульйону). Решту робив Альберт сам. Коли не треба було витирати чоло вологим рушником або поїти Едуарда з ювелірною точністю, він його перебинтовував (зціпивши зуби та затиснувши носа, дивлячись кудись вбік, знаючи, що від цієї роботи може залежати майбутнє товариша).

Отож його увага цілком і повністю була поглинута тим, як знайти спосіб дихати так, щоб не рухалося жодне пошкоджене ребро. А ще пильно доглядати за товаришем, очікуючи на приїзд машини для транспортування.

За такими заняттями він повсякчас згадував, як раптом побачив Едуарда Перікура, що майже лежав на ньому, коли сам він воскресав із мертвих. А нав'язливим і страхітливим спогадом була зловісна тінь клятого лейтенанта Праделя. Він годинами уявляв, що зробить із ним, коли той постане на його шляху. Він знову бачив, як Прадель штовхає його до вирви на полі бою, майже фізично відчуваючи, як та вирва від снаряда поглинає його. Йому ще важко було надовго зосередитися, бо його думки ще не могли прийти до нормального ритму.

Потроху повертаючись до життя, він дійшов висновку, що той його намагався вбити.

Це звучало в голові якось дивно, але небезпідставно, адже світова війна — це назагал спосіб масового винищення континенту.

Але усе це начебто не було адресоване спеціально йому. Спостерігаючи за Едуардом Перікуром, Альберт інколи знову переживав гострі моменти, коли повітря бракувало, а злість починала наростати. (Ще два дні по тому він сам був готовий вбивати. По чотирьох роках війни такий час настав.)

На самоті він часто думав про Сесіль. Вона якось віддалилась. Інтенсивність недавніх подій перенесла Альберта

в інше життя. Але ніяке життя для нього не мало сенсу без Сесіль, він повсякчас повертався до неї в своїх спогадах. Або роздивлявся на фото кожну дорогу для нього рисочку — повіки, ніс, губи, підборіддя, отой неповторний ротик — як вона без нього може існувати? Її в нього точно відберуть. Якось хтось прийде і вкраде її. А може, вона піде й сама. Бо зрозуміє, що Альберт не є зрештою чимось особливим. А от дівчина з такою вродою... І ці думки вбивали. Він тоді переживав дуже тяжкі години. І все через свою невдатність. Тоді він виймав аркуш паперу та пробував написати їй листа. Може, все розповісти? Але вона, мабуть, хоче єдиного: щоб ця війна нарешті закінчилася, і щоб про неї перестали навіть говорити.

Коли він думав про те, що напише Сесіль або своїй матері (спочатку, звичайно, Сесіль, а потім, якщо буде час, — матері), коли він не виконував обов'язків медбрата, Альберт знову поринав у тяжкі спогади.

Наприклад, згадував кінську голову, поруч з якою був у завалі. Дивно, що згодом вона перестала здаватися йому такою страшною. Навіть нестерпний сморід він неї, який він востаннє вдихнув, щоб вижити, вже не здавався йому таким гидким та нудотним. Зловісна тінь Праделя, що височів над ним на краю вирви, поставала чіткою, як на фотографії. Натомість стиралися та розмивалися риси кінської голови (а він чомусь хотів зберегти їх). Попри всі його зусилля, ця картина зникала, викликаючи в Альберта тривожне почуття втрати. Час підсумків ще не настав, але вже прийшло розуміння, що багато чого не повернути. Всі ці чоловіки, що чотири роки скніли під пострілами, так і не зможуть в прямому значенні слова піднятися на повен зріст. Вони ходитимуть довіку зігнутими під цим невидимим тягарем на своїх плечах. Як і вони, Альберт відчував, що певних речей вже ніколи не повернеш, як не повернеш і спокою. Вже кілька місяців, з часу першого поранення при Соммі, відтоді, коли він, будучи санітаром, безкінчними ночами збирав на полі бою поранених і горбився, боячись випадкової кулі, і зараз, повернувшись з того світу, він майже постійно відчу-

вав безкінечну вібрацію моторошного страху, який у ньому поселився. То були й виснажливі наслідки завалу. Щось із ним сталося ще там, під землею. Його тіло ніби вибралося на поверхню, але частина його самого — полоненого та присипаного землею — залишилася заблокованою внизу. Це було видно по його тілу, із жестикуляції, читалось в його погляді. Тривожно висунувшись з кімнати, він прислухався до звуку кроків, завжди завбачливо просовував голову в двері перед тим, як їх відкрити, ходив, тримаючись ближче до стіни. Йому постійно здавалося, що хтось за ним стежить, він придивлявся до співрозмовників, готовий відразу ж утекти, якщо раптом щось підозріле... Його насторожений погляд постійно бігав. Біля Едуарда йому хотілося дивитися крізь вікно, бо атмосфера палати його пригнічувала. Він завжди був в очікуванні небезпеки, нікому і нічому не вірив. І знав, що відтепер так буде завжди. Тепер він так і житиме з почуттям тваринного страху, ніби упосліджена людина, яка раптом зрозуміла, що з цією новою хворобою доведеться співіснувати. І це його найбільше гнітило.

На друга морфін подіяв, навіть його регулярно зменшувані дози. Едуарда кололи кожні п'ять-шість годин. Він більше не корчився від болю, а палата не звучала більше, як резонатор скигління від дикого болю та стогонів, від яких холоне кров. Коли не дрімав, він ніби був у забутті, але його і надалі прив'язували, щоб часом він не спробував торкатися відкритих ран.

Альберт і Едуард ніяк не спілкувалися, вони бачили одне одного, погляди перетиналися, Альберт іноді посміхався до друга, але не більше. Едуард Перікур був таким же страждальцем, як і інші, ніби й близький, але і невідомий. А зараз для Альберта він був суцільною дивною загадкою.

Наступного дня після їхнього прибуття Альберт завважив, що речі Едуарда лежать біля дерев'яної шафи, двері якої поскрипували та відкривалися від найменшого протягу. (Будь-хто міг зайти і що-небудь поцупити.) Альберт вирішив їх сховати. Схопивши торбу, де мали бути його

особисті речі, Альберт усвідомив, що не стримався би перед спокусою заглянути всередину. Він не зробив цього з поваги до Едуарда. Але була й інша причина. Це нагадало б йому звичку власної матері. Пані Майяр постійно копір-салася в його речах. У дитинстві Альбертові доводилося завбачливо приховувати свої малі секрети та скарби. Але пані Майяр рано чи пізно знаходила їх і, вимахуючи знайденим, виливала на малого весь тягар своїх докорів. Якесь фото велосипедиста, вирізане з «Ілюстраціон», чи віршики, переписані з антології, чотири квитки і камінець, виграні в Субіз під час перерви, — кожен «секрет» вона сприймала як злочин. А коли у неї було до того особливе натхнення, то вона, вимахуючи якоюсь поштівкою з зображенням дерева Робінзона в Тункіні, подарованою Альберту приятелем, могла безперервно і гаряче проголошувати монолог про невдячних дітей, про егоїзм свого власного сина та її гаряче бажання якнайшвидше приєднатися до свого бідолашного чоловіка, щоб їй нарешті стало легше. (Далі можете здогадатися самі.)

Ці гнітючі спогади випарувалися вмить, лиш Альберт відкрив торбу. Він натрапив на скріплений шпилькою зошит із потертою обкладинкою, з великою кількістю малюнків, виконаних олівцем. Від подиву Альберт аж присів навшпиньки там, де й стояв, загіпнотизований сюжетами. Деякі з них були просто накреслені, деякі добре опрацьовані, з темними тінями, замальовані тонкими, як рясний дощ, штрихами. Загалом там була десь сотня рисунків, намальованих там, на фронті, в окопах. Скажімо, різноманітні повсякденні сюжети: ось солдати пишуть листи, ось один із них запалює люльку, тут вони сміються з якогось жарту, ось готуються до атаки, а тут просто їдять і п'ють. Поспіхом накреслена лінія перетворювалася на виснажене обличчя молодого солдата. А тут ось уже не якась лінія, а чиєсь пригнічене обличчя з тугою в очах... Це було вражаюче. Легко, ніби побіжно, найменший штрих олівця схоплював основне: страх, знесиленість, очікування, зневіру і виснаження. Цей зошит був ніби маніфестацією фатальності.

При його перегляді в Альберта стискалося серце. Бо серед усього цього не було жодного мертвого, жодного пораненого, жодного трупа. Лише живі. Найстрашніше було те, що ці малюнки кричали: на всіх цих людей чекає лише одне — смерть...

Він прибрав, ледь переглянувши, Едуардові речі.

5

Молодий лікар наполіг на зменшенні дози морфіну, бо так не можна було далі продовжувати. Цей наркотик викликає звикання, і це неминуче спровокує ускладнення. Отже, треба припиняти. Наступного дня після операції він зменшив дозу.

Едуард, який трохи приходив до тями, починав жакливо страждати при кожному пробудженні. Альберт не міг зрозуміти, чому його товариша досі не транспортували до Парижа.

Молодий лікар, до якого Альберт звернувся із цим запитанням, безсило махнув рукою, а потім пошепки сказав:

— Я теж не розумію, його мали би відправити вже три доби тому. Певна річ, у нас постійні проблеми з транспортом. Але це недобре, що він тут залишається...

У нього був дуже заклопотаний вигляд. Відтоді Альберт зосередився на єдиній меті: будь-якою ціною пришвидшити відправку товариша.

Він розривався, випитуючи медсестер, які крутилися, як білки в колесі, хоч у шпиталі було вже загалом спокійніше. Його спроби ні до чого не призводили, бо це був військовий шпиталь (тобто місце, де щось знати наперед практично неможливо, навіть те, хто там керує).

Він знов повертався до Едуардового ліжка, чекаючи, коли той засне. Решту часу ходив по кабінетах, вештався біля головного корпусу, навіть ходив у мерію.

Одного разу, повернувшись, він застав у коридорі двох військових. Нова уніформа, чисто поголені обличчя, впевнені рухи — то вочевидь прийшли з генерального штабу. Один

із них вручив Альберту лист із печаткою, а другий, певно, щоб надати ситуації більшої ваги, виразно поклав руку на свій пістолет (у цей момент Альберт подумав, що для його постійної тривоги такі є причини).

— Ми заходили, — сказав перший і показав пальцем на їхню кімнату. — Але потім вирішили зачекати ззовні. Бо той запах...

Альберт зайшов у палату і кинув листа, якого він вже почав відкривати. Спершу треба оглянути Едуарда. Уперше після прибуття хлопець лежав майже з відкритими очима, зіпершись на дві подушки, які, напевне, йому поклала під спину мимохідь сестричка. Із схованими під покривалом прив'язаними руками, він ритмічно похитував головою і видавав звук, схожий на глухе гарчання, що завершувалось булькотінням. При такому описові, можливо, і не скажеш, що його стан покращився. Але досі Альберт спостерігав лише тіло, яке стогнало в спазмах болю або провалювалося в напівкомадозний стан. Те, що він бачив тепер, виглядало вже краще.

Важко сказати, який таємничий зв'язок виник між двома чоловіками за ці останні дні, поки Альберт спав у кріслі поруч. Але як тільки Альберт поклав руку на край ліжка, Едуард різко витягнувся в своїх ременях та зміг ухопити його за руку і стиснути її з неймовірною силою. В цьому русі було стільки всього, що важко передати. У ньому змішалися і страх, і полегшення, і запитання, і відповіді двадцяти-трирічного юнака, пораненого на війні, невпевненого в своєму стані й такого стражденого, що неможливо було визначити, що його болить найбільше.

— Ну от ти й прокинувся, старий, — сказав Альберт, вкладаючи в слова якомога більше підбадьорення.

Голос за спиною змусив його сіпнутися:

— Треба їхати...

Альберт обернувся.

Солдат простягав йому листа, піднятого з підлоги.

Йому треба було чекати ще чотири години, сидячи в коридорі на стільці. Достатньо часу, щоб обдумати всі можливі

причини, з яких такий рядовий солдат, як він, викликаний до генерала Морійо. Від військової нагороди (пропустимо цю вигадку) до обговорення стану Едуарда уява малювала все.

Результат годинних роздумів в один момент розсипався за секунду, коли в кінці коридору він угледів знайомий силует лейтенанта Праделя. Офіцер пильно дивився на нього, наближаючись недбалою ходою. Альберт відчув, як клубок підкочується йому до горла, від ледве стримував нудоту. Лейтенант рухався з такою ж швидкістю, як тоді, коли штовхнув його у вирву. Як тільки вони порівнялися, лейтенант різко розвернувся, постукав у двері кабінету приймальні генерала, за якими тут же і зник.

Щоби впоратися з собою, Альберту було потрібно хоч трохи часу, але його не було. Двері знову відкрилися, хтось гаркнув його ім'я. Він похитуючись зайшов у святая святих, там пахло коньяком та сигарами (можливо, уже готувалися святкувати близьку перемогу).

Генерал Морійо виглядав, як людина дуже поважного віку, і схожий був на одного з тих стариганів, що відправили на смерть цілі покоління майбутніх дітей та внуків. Якщо поєднати в одне портрети ЖофFRE і Петена, Нівеля, Галієні та Людендорфа — то вийде такий от Морійо з вусами моржа та червонуватими очима мисливця, глибокими зморшками та вродженим почуттям власної значущості.

Альбертові відібрало мову. Дивлячись на генерала, важко було сказати, чим він займається, — розглядає папери чи дримає. Як той Кутузов, він сидів за своїм столом, поглинутий паперами. Перед Альбертом стояв лейтенант Прадель, жодна жилка на його лиці не сіпнулася, коли він прискіпливим поглядом зиркнув на солдата з голови до п'ят. Тримавши руки за спиною, як інспектор, він трохи похитувався на розставлених ногах. Альберт зрозумів це німе послання і виструнчився. Він тримався ще невпевнено, хотілося зігнути-ся, боліли нирки. Тиша виснажувала. Нарешті «морж» підвів голову. Альбертові здавалося, що він ще більше зіщулився. Якщо так триватиме і далі, то його скрутить, як того акробата в цирку. Генерал міг би дозволити йому стати «вільно»,

але він прискіпливо дивився на Альберта, пошкрябав собі потилицю і знову втупив очі в документ.

— Рядовий Майяр... — вимовив він нарешті.

Альбертові слід було відповісти: «Слухаю, пане генерале», або щось схоже. Але як би повільно не говорив генерал, Альберт був ще повільнішим. Генерал подивився на нього.

— У мене тут рапорт... — почав він знову. — У якому йдеться про те, що під час атаки вашого загону 2 листопада ви пробували самовільно уникнути виконання свого обов'язку.

Ось цього Альберт не врахував. Він припускав будь-що, але не це. Генерал читав далі:

— Ви сховалися «у вирві, утвореній вибухом снаряда, щоб уникнути своїх обов'язків...». Тридцять вісім ваших товаришів полягли під час цієї атаки. Полягли за батьківщину. Ви — жалюгідний солдат, Майяре. Більше того, скажу вам, що я насправді про вас думаю: ви — покидьок!

Альбертові стало так важко, що він аж заплакав. Тижнями він мріяв про кінець цієї війни, і отак вона для нього закінчується...

Генерал Морійо продовжував свердлити його поглядом. Він справді вважав таке боягузтво ницим. Його дратував цей зіщулений нещасний солдат, в якому втілювалась вся безвольність.

— Але ми тут не займаємось дезертирами. Моя справа — це війна, розумієте? Ви, рядовий Майяре, постанете перед військовим трибуналом, перед воєнною радою.

Альберт більше не міг триматися струнко. Руки, опущені вздовж штанів, почали тремтіти. Це — кінець... Історії про дезертирів та про солдат, які самі себе ранили, щоб не йти на фронт, усім відомі й не нові. Він багато чув про воєнну раду, особливо в 1917 році, коли Петен взявся наводити порядок у тому бардаку. Невідомо навіть, скількох тоді відправили на смерть, бо за дезертирство трибунал ніколи не милував. Хоч насправді розстріляних було не так і багато, але всі вони померли однаково швидко. Швидкість виконання покарання є частиною покарання. Отже, Альбертові залишилось жити три дні. (Це в найкращому випадку.)

Але він мусить пояснити, що це — помилка! Та Прадель чітко свердлить його своїм поглядом, і це виключає будь-яку надію...

Це вже вдруге він прирікає Альберта на смерть. Є якийсь шанс вижити засипаним у земляному завалі, але не поставши перед воєнною радою...

По спині та з чола, заливаючи очі, струмочками стікав піт. Він почав ще сильніше тремтіти і повільно мочитися прямо там, де стояв. Генерал і лейтенант дивилися на мокру пляму, яка збільшувалася на штанах.

Альберт не міг дібрати слів. А генерал зрозумів це як виклик (він знався на викликах, він же генерал).

— Лейтенант д'Олней-Прадель вказав тут, що чітко бачив, як ви кинулися в ту яму. Чи не так, Прадель?

— Чітко бачив, пане генерале. Абсолютно точно.

— То як, рядовий Майяре?

Альберт мовчав. Не тому, що не міг дібрати слів, — йому просто відібрало мову. Він вичавив з себе лише:

— Це не так...

Генерал насупив брови.

— Як це не так? Ви брали участь в атаці до самого її кінця?

— Е-е-е, ні...

Тут треба було сказати: «Ні, пане генерале», але в такій ситуації думати про все заразом неможливо.

— Ви не брали участі в атаці до самого кінця! — закричав генерал, гримнувши кулаком по столу. — Бо на той час стрибнули у вирву! Чи не так?

(Як можна далі про щось говорити, коли генерал ще й б'є кулаками по столу...)

— Так чи ні, рядовий Майяре?

— Так, але...

— Звичайно, що так! Лейтенант Прадель вас чітко бачив, адже так, Прадель?

— Так, пане генерале, бачив чітко.

— Ваше боягузтво не можна пробачити, рядовий Майяре...

Генерал підняв пальця.

— Ви мало не загинули через своє боягузтво. Але вам покари не уникнути.

У житті кожного трапляються моменти істини. Вони бувають рідко, звичайно. В житті Альберта Майяра саме такий і настав удруге. У наступні слова він уклав усю свою відвагу:

— Це несправедливо.

Оту фразу, як спробу щось пояснити, генерал Морійо міг би легко відкинути, але... Він замовк, схиливши голову, і здавалося, задумався. Прадель спостерігав за сльозою, що бриніла на кінчику Альбертового носа, той не мав можливості її витерти, закам'янілий в своїй позі. Краплина скочувалася повільно, дрижала, витягувалася, не наважуючись впасти. Альберт голосно шморгав, але краплина не здавалася. Це вивело генерала зі ступору.

— Але... ваша попередня служба була непоганою. Не розумію... — підсумував він, безсило опускаючи плечі.

Щось сталося, але що?

— Навчання в підготовчому таборі Мейлі? — прочитав генерал. — Марна... тааак, — він схилився над паперами.

Альбертові було видно лише ріденьке сиве волосся, крізь яке проглядала рожева шкіра черепа.

— Поранений на Соммі... тааак... Ага, ще й Есні! Військовий санітар, тааак, е-е...

Генерал стріпнув головою, як мокрий папуга.

Краплина на носі Альберта нарешті впала на підлогу. Це штовхнуло його думку до нового відкриття: це просто гра.

Генерал випробовує його.

Думки Альберта починали намацувати шлях, до нього повернулася здатність обдумувати те, що вже сталось, і відбувається прямо зараз. Коли генерал підвів на нього очі, він уже знав, він зрозумів, — і рішення начальника не було для нього сюрпризом:

— Я врахую ваші попередні заслуги, рядовий Майяре...

Альберт голосно передихнув. Прадель спіймав облизня! Його спроба натиснути на генерала могла би дати результат. Якби все вийшло, він таким чином позбувся б Альберта

як небажаного свідка. Досадно, що зараз не розстрілюють. Прадель — умілий гравець. Він нахилив голову, ледве стримуючи своє роздратування.

— У сімнадцятому, бачу, ви були молодчагою! — повернувся до свого генерал. — Але зараз...

Він розгублено здвигнув плечима. Відчувалося, що він сумнівається. Для військового такого рангу кінець війни — найгірше, що може бути. Він шукав рішення, ламав голову, але мусив прийняти як кричущий факт дезертирство за кілька днів до перемир'я. Хоча це вже не стане причиною для розстрілу. Це вже не актуально. Цього ніхто не зрозуміє. Це вже навіть матиме небажані наслідки.

Життя Альберта досі висіло на волосині. Але, схоже, його не розстріляють, бо це вже не популярно зараз.

— Дякую, пане генерале... — вичавив він.

Морійо сприйняв ці слова як втручання долі. За інших обставин подякувати генералу — це образити його, але зараз...

Отже — справу вирішено. Морійо втомлено і водночас розчаровано махнув рукою. Це для нього невдача.

— Ви вільні!

Але що з солдатом? Той не зрушив з місця. Ледве уник розстрілу, але, здається, йому того замало?

— Я хотів би доповісти, пане генерале... — каже він.

— А що ще?

Цікаво, йому подобається ця раптова спроба «доповісти». Якщо йому доповідають — значить, він ще того вартий. Він зацікавлено підвів брови, ніби підбадьорював поглядом і чекав. Поряд із Альбертом раптом напружено виструнчився Прадель (вони ніби помінялися місцями).

— Я хотів би ініціювати розслідування, пане генерале! — повторив Альберт.

— Що? Чорт забирай, яке розслідування?

Адже він любив доповіді, але ненавидів розслідування. Він же генерал.

— Це стосується двох солдатів, пане генерале.

— А що з ними, з тими солдатами?

— Вони загинули, пане генерале. І слід би дізнатися, яким чином.

Морійо насупив брови. Він не любив підозрілих смертей. На війні треба вмирати гідно, героїчно й остаточно (саме тому поранених терплять, але не так щоб любити).

— Чекайте, чекайте... — тремтячим голосом перебив Морійо. — А хто вони, ті солдати?

— Це солдат Гастон Грізоньє та солдат Луї Терйо, пане генерале. Нам треба дізнатися, як вони загинули.

Оце «нам» було сказано з притиском і дуже спокійно. (Зрештою, він має, що сказати.)

Морійо кинув ошелешений погляд на Праделю. Той ви-
струнчився.

— Ці двоє зникли безвісти на висоті 113, пане генерале, — відповів лейтенант.

Альберт був вражений.

Безвісти? Він же бачив їх на полі бою — абсолютно мертвих! Він навіть перевертав старого і чітко бачив сліди від куль. Це неможливо...

— Отже, вони зникли, так, Праделю?

— Абсолютно так! Зникли, пане генерале.

— Себто, — закряхтів стариган, — ви ж не збираєтесь морочити мені голову зниклими, га?

Це вже було не запитання — це був наказ. Його все це дратувало.

«Що це ще за дурня?» — бурмотів він сам до себе.

Але йому треба було трохи певності.

— Га, Праделю? — раптом скинувся він.

(Ясно, буде підтримка.)

— Абсолютно точно, пане генерале, не треба вам морочитися тими зниклими.

— Ну от, — резюмував генерал, дивлячись на Альберта.

Прадель пильно не спускав з нього ока. І тільк посмішки пробігла по його лиці.

Альберт геть знесилився. Все, чого він зараз хотів, — це кінця війни, щоб швидше повернутись до Парижа. Бажано цілим. Віддавши честь (він не клацнув каблуками, а лише

трохи підняв палець до голови, як робітник, що закінчив тяжку роботу і тепер може повертатись додому). Уникаючи погляду лейтенанта, він уже стрімко біг коридорами, гнаний блискавичною інтуїцією. Весь захеканий, він залетів у палату.

Едуард не змінив пози, але прокинувся відразу. Кінчиком пальця він показав на вікно біля ліжка. В палаті і справді стояв жахливий запах. Альберт трохи відкрив вікно. Едуард слідував за його рухами, показуючи жестом: «ширше», або «ні, менше», «ще трошки ширше». Альберт старався, ширше відкриваючи віконницю, а коли зрозумів, то вже запізно. Едуард хотів поворушити язиком, але виривалось лише якесь клекотіння.

Адже він нарешті побачив своє відображення у вікні, як у дзеркалі.

Снаряд повністю зніс йому нижню щелепу — під носом було порожньо, проглядалося горло, піднебіння, верхні зуби, а внизу — суцільне місиво, клапті розірваної шкіри, язика немає, видно довгу і вологу трахею.

Едуарду Перікуру було всього двадцять чотири роки. Він втратив свідомість.

6

Наступного дня близько четвертої години, коли Альберт відв'язав його від ліжка, щоб поміняти постіль, Едуард хотів викинутися з вікна. Але, встаючи з ліжка, він втратив рівновагу, бо права нога все ще не слухалась, і він звалився на підлогу. Завдяки надлюдській силі волі йому таки вдалося підвестися. Виглядав він як привид. Важко дотягшись до вікна, з витріщеними очима, він простягав руки та завивав від туги та болю. Альберт стиснув його в своїх обіймах і також заплакав, погладжуючи його по голові. Він відчував до Едуарда якусь батьківську ніжність. Більшу частину часу він заповнив розмовами, щоб уникнути мовчанки.

— Генерал Морійо, — розказував він, — такий собі старий придурок, знаєш? Хоча генерал все ж таки... Уяви, він мало не відправив мене на воєнну раду. А отой Прадель, падлюка...

Альберт усе говорив і говорив. Погляд Едуарда був згаслим, і незрозуміло було, чи він хоч розуміє, про що йшла мова. Зменшення доз морфіну призвело до того, що Едуард спав уже набагато менше. Отож у Альберта ніяк не виходило походити й дізнатися, де все ж таки той клятий транспорт, що ніяк не приїде? Коли Едуард починав стогнати, він уже не міг зупинитися, це тривало доти, поки не приходила медсестра, щоб зробити йому укол.

По обіді наступного дня, коли знову не приїхала машина (невідомо, запланована вона була чи ні) — Едуард зойкав так, ніби помирав. Видно, йому було дуже боляче, відкрита горлянка була насиченого червоного кольору, і в деяких місцях був помітний застоюний гній — запах ставав усе нестерпнішим.

Альберт вийшов з кімнати і побіг до медсестринської. Нікого. Кинув у порожній коридор: «Є хто-небудь?» Нікого. Вже було зібравшись вертатися, він раптом зупинився. Та ні, він не зможе... Але чому б і ні? Він роззирнувся навсібіч, у вухах ще лунали крики товариша, це його підштовхувало. Він зайшов у кабінет, знаючи віддавна, де знаходиться те, що йому треба. Схопив ключ у шухляді справа, відкрив дверцята шафи. Йому потрібен шприц, а ще спирт та ампули морфіну. Якщо його зловлять — довго не розбиратимуться, це ж крадіжка військового майна! Перед очима виникла постать генерала Морійо та зловісна тінь лейтенанта Праделя...

«Хто тоді опікуватиметься Едуардом?» — з болем подумав він. Але ніхто не прийшов. Альберт вислизнув з кабінету, притискаючи до себе вкрадене. Він не знав, чи робить правильно, але оті крики... вони були нестерпними.

Перша ін'єкція була випробовуванням. Він часто допомагав медсестрам, але зараз усе довелося робити самому... Міняти постіль, жити в цьому пеклі, а тепер от ще й робити ін'єкції... Утримати хлопця, який кидається у відкрите вікно, — це вже

неабищо, — думав він, готуючи шприц. А ще мити йому зад, нюхати сморід, а тепер колоти його — куди він уплутується?

Все пройшло не так уже й страшно. Підперши кріслом дверну ручку, щоб ніхто часом не зайшов, Альберт старанно розрахував дозу (вона мала би співвідноситися з наступною, яку зробить уже медсестра).

— От і добре, тепер тобі стане набагато легше...

І справді, йому полегшало. Едуард розслабився і заснув. Навіть поки той спав, Альберт продовжував з ним говорити. А ще думав про той примарний трансфер. І прийшов до висновку, що треба діяти з самого початку, себто піти в кабінет персоналу.

— Коли ти заспокоюєшся, — говорив він сплячому товаришу, — мене це навіть дивує. Але я не впевнений, що ти будеш розсудливим...

Йому нічого не залишалось, як знову прив'язати Едуарда до ліжка.

Покинувши палату й оглядаючись, він уздовж стіни кинувся бігти в розвідку, щоб якомога менше часу бути відсутнім.

— Оце так заявочка! — сказав капрал.

Його звали Гросжан. Кабінет персоналу був маленькою кімнаткою з крихтним віконцем. Тут було повно шаф, які ламалися під вагою тек на зав'язках. А за одним із двох столів, потопаячи в документах, списках, звітах, сидів пригнічений капрал Гросжан.

Він відкрив грубезну реєстрову книгу, вказівним пальцем, жовтим від тютюну, пройшовся по списку і пробурчав:

— Скільки поранилих у нас тут — можеш собі уявити?..

— Можу.

— Що можеш?

— Можу уявити.

Гросжан підвів голову від своєї книги і прискіпливо на нього подивився.

Альберт подумав, що бовкнув зайве, і як тепер виправдатись? Але Гросжан знову потонув у своїх паперах.

— Чорт, я його знаю... Перікур?

— Точно, — сказав Альберт.

— Та знаю, що точно, але де він, той клятий...

Раптом він вигукнув:

— Є!

Щойно він здобув перемогу — це відразу було видно.

— Едуард Перікур! Я чув про нього! От! Я його знав!

Він розвернув книгу до Альберта, підкреслюючи товстим пальцем рядок унизу сторінки. Йому хотілося довести, що він таки має рацію.

— І що? — спитав Альберт.

— Ну от, твій малий є в реєстрі.

Він зробив натиск на слові «реєстр». У його вустах це звучало як вердикт.

— Те, що я тобі й казав! Я знав, я все пам'ятаю, чорти б усе це взяли...

— І що?

Капрал заплющив очі від задоволення і відкрив їх знову.

— Він тут зареєстрований, — постукуючи пальцем по книзі, казав він, — значить, має бути і направлення на транспортування.

— А куди воно йде, те направлення?

— У відділ логістики. А вже вони вирішують там із машинами...

Альбертові тепер треба було навідатись у відділ перевезень. Він уже був там двічі. Але не було там ні реєстраційної картки, ні направлення, жодного документа, який би стосувався Едуарда, — це вже було дивним. Він подивився на годинник. Решту він зробить потім, треба повернутися до Едуарда, напоїти його (йому ж треба багато пити, так казав лікар). Він розвернувся, але щось його зупинило. Чорт, лайнувся він. А може...

— Ти відносиш направлення логістикам?

— Так, — ствердив Гросжан. — Або хтось за ними приходить — по-різному буває.

— А ті, що стосувалися Перікура, хто забирає, не пам'ятаєш?

(Але відповідь йому вже була відома.)

— Так, звичайно. Якийсь лейтенант, не знаю, як його звати...

— Такий високий і худий...

— Точно!

— ...із блакитними очима?

— Саме так!

— Покидьок...

— Ну, цього я тобі вже не можу сказати...

— А оте направлення можна ще раз зробити?

— Це називається дублікатом...

— Гаразд, отой дублікат довго робити?

Гросжан був справді на своєму місці. Він присунув чорнильницю, узяв ручку і, піднявши її догори, сказав:

— Його можна зробити отак...

У палаті тхнуло гнилою плоттю. Едуарда справді треба було терміново забрати. Стратегія Праделя працювала. Він вирішив позбутися проблеми по-своєму. Для Альберта було недостатньо, що він мало не опинився перед військовою радою. А от Едуард уже був майже на цвинтарі. За кілька днів він би просто згнив. А Праделю не потрібні зайві свідки його «героїзму».

Альберт сам передав дублікат у центр логістики. Йому сказали, що сьогодні вже запізно.

Час тягнувся безкінечно.

Молодий лікар пішов із лікарні. І невідомо, хто прийде на його місце. Залишалися хірурги, інші медики, яких Альберт не знав. Один з них зайшов у палату, трохи постояв і пішов, ніби тут уже все було ясно.

— Коли його заберуть? — спитав у Альберта.

— Якраз вирішується, це все через направлення. Його було зареєстровано, але...

Лікар різко обірвав його:

— Коли? Бо якщо так і далі буде...

— Мені сказали — завтра...

Той скептично підняв очі до стелі. Лікар усякого надивився за своє життя. Він розуміюче схилив голову. Гаразд,

ще не все втрачено. Він обернувся до Альберта, поплескав його по плечу.

— І провітрить палату, — сказав він виходячи, — тут можна задихнутись!

Наступного дня від самого світанку Альберт уже чергував біля логістичного бюро. Найбільше він боявся, що по дорозі зустріне лейтенанта Праделя. Той уже зашкодив транспортуванню Едуарда — він на все здатен. Не слід привертати увагу — от що найважливіше. Треба, щоб Едуард якнайшвидше поїхав.

— Сьогодні? — спитав Альберт.

Його відданість розчулювала. Працівник контори захоплювався тим, як Альберт турбувався за товариша. Усім тут зазвичай було на все начхати — більшість оберігали тільки свій зад. А оцей... Ні, не сьогодні. Завтра.

— А о котрій годині?

Працівник довго розглядав свої графіки.

— Ти мусиш зрозуміти — ми заїжджаємо у багато місць збору, — вибач, але так у нас це називають, — сказав він, не піднімаючи очей. — Санітарна машина має бути тут десь відразу по обіді.

— Це вже точно?

Альбертові захотілося сподіватись. Добре, що вже завтра. Він і сам собі дорікав: ну чому він такий повільний і раніше не здогадався? Стільки часу втрачено... Едуарда вже могли давно перевезти, якби він не був таким придурком.

Завтра.

Едуард більше не спав. Він сидів на ліжку, підпертий подушками, які Альберт позбирав для нього з усіх сусідніх палат, і годинами гойдався, важко стогнучи.

— Тобі боляче, так? — спитав Альберт.

Але Едуард не відповідав. Бо не міг.

Вікно постійно було трохи відкрите. Альберт завжди спав поруч у кріслі, підставивши ще одне під ноги. Він багато

курув, щоб не заснути і наглядати за Едуардом, а ще щоб перебити запах.

— Ти втратив нюх і навіть не уявляєш, як тобі пощастило...

Чорт, а як же він сміятиметься? Людині без щелепи, швидше за все, не доведеться постійно реготати, але все ж таки... — непокоївся Альберт.

— Лікар... — ризикнув він почати.

Була друга чи третя година ночі. Трансфер був запланований на наступний день.

— Лікар казав, що там тобі поставлять протез...

Він не дуже уявляв, що це змінить, говорити про протез нижньої щелепи зараз, може, і недоречно.

Але ці слова ніби розбурхали Едуарда. Він мотнув головою, пролунав якийсь вологий, схожий на булькання, крик. Підняв ліву руку. (Альберт якось не помічав, що той шульга. Переглядаючи потім малюнки з його течки, він наївно себе запитував: як можна так малювати лівою рукою?)

От що треба було йому запропонувати — його папку.

— Хочеш малювати?

Едуард поглянув на нього: так, він хоче папку, але не для того, щоб малювати.

Дивною була ця сцена посеред ночі. Погляд Едуарда був таким чіпким, живим і до божевілля виразним на скаліченому опухлому обличчі. Це було моторошно. Альберта вражало це видовище.

Тримаючи зошит з ескізами на ліжку, Едуард невміло дряпав якісь великі нечіткі карлючки. Він настільки зне силів, що, здавалося, більше не вмів писати, а олівцем водила по папері його затятість. Альберт подивився на букви, верхівки яких виступали за межі сторінки. Дуже хотілося спати, це все тривало надто довго. Едуард виводив букву за буквою з нелюдським зусиллям, а Альберт намагався зрозуміти хоч щось. Намагаючись вкласти всі наявні сили, він малював ще одну букву, ще одну. Але одним словом послання не напишеш, треба пояснити, про що йдеться. Це тривало довго, до божевілля, і виснажений Едуард здався.

Але вже через годину він знову підвівся, узяв зошит, ніби нагальність штовхала його проти власної волі. Альберт скинув з себе дрімоту, полишив крісло і запалив сигарету. Треба прочуматися і продовжити гру у загадки. Літера за літерою, слово за словом...

І десь під четверту годину ранку Альберт мав відгадку:

— Значить, ти не хочеш повертатися в Париж? Але куди ж ти тоді поїдеш?

Ну що ж, продовжимо. Едуард почав злитися, він нервуввав, і літери на сторінках його зошита стали такими великими, що їх ще важче було розгадати.

— Заспокойся, — сказав Альберт, — не переживай, щось придумаємо.

Але він у цьому зовсім не був упевнений, бо все те виглядало страшенно складно. Він відкинувся на спинку. Ну от, на світанку перед відправкою він дізнався, що Едуард не хоче повертатися у Париж! Чи не так? Едуард написав у зошиті «так».

— Але ж це зрозуміло! — заспокоював його Альберт. — Спочатку не хочеться, щоб тебе бачили в такому стані. Усім нам якось не по собі, так і є. От я, наприклад, навіть коли повернувся поранений з Сомми, також думав якийсь час, що Сесіль відвернеться від мене. Чесно, так і думав! Але батьки ж тебе люблять, вони не перестануть тебе любити, хоч тебе й потовкло добряче — не треба так нервуватися!

Але замість того щоб заспокоїти, його надокучливість ще більше роздратувала Едуарда. З горла його вирвався киплячий вулкан, і він почав так смикатись, що Альбертові довелося пригрозити, що він його прив'яже. Едуард трохи притих, хоч так само був схвильований і знервований. Він різко вихопив зошит із рук Альберта, як оту скатертину зі стола під час сварки, і знову зайнявся каліграфією. Альберт закурив ще одну сигарету і задумався над його реакцією.

Якщо Едуард не хоче, щоб близькі бачили його в такому стані, то, може, і в нього є кохана дівчина? Відмовлятися від цього — то вже занадто, Альберт цього не розумів і обережно висловив своє припущення.

Зосереджений над своїм аркушем, Едуард відкинув його гіпотезу, як нав'язливу муху. Ніякої дівчини.

Але ж у нього є сестра. Треба буде ще бозна-скільки часу витратити, щоб розпитатися про сестру. Ім'я прочитати неможливо. То й нехай — це ж не так уже й важливо.

Хоча справа і не в сестрі зрештою.

Власне, не такі вже й поважні причини в Едуарда, треба спробувати достукатися до здорового глузду.

— Я тебе розумію... — повернувся до свого Альберт. — От сам побачиш — з протезом все буде по-іншому...

Едуард знову нервує, весь його біль виходить на поверхню, він відкидає спробу порозумітися і починає ревти, як божевільний. Альберт стримується, поки може, він уже сам на межі власних сил, але потім здається і робить йому укол морфіну. Едуард починає дрімати, за останні дні він прийняв багато доз. Якщо витримає, то його організм напевно ставевий.

З самого ранку, поки він Едуарда збирав та годував (Альберт робив усе так, як його вчили: через маленьку трубку, вставлену в трахею, та невеличку лійку повільно наливав їжу так, щоб шлунок сприйняв її). Едуард знову нервував, йому хотілося встати, він не міг влестися на місці. Альберт уже не знав, що й робити. Хлопець схопив зошит і, написавши кілька таких же незрозумілих, як уночі, літер, постукав олівцем по сторінці. Альбертові не вдавалося розібрати, що це — «Е» чи «Б»? І раптом вибухнув: з нього досить!

— Слухай, я більше не можу, малий! Не хочеш вертатись додому (хоч я не розумію, чому) — це твоя справа. Дуже шкода, але я тут нічим допомогти не можу!

Едуард схопив його за руку і стиснув з неймовірною силою.

— Ей, що ти робиш? Боляче! — заволав Альберт.

Едуардові нігті вп'ялися йому в шкіру щосили. Мить — і стискання слабшає, він хапає Альберта за плечі, міцно обіймає його, він уже ридає так жалібно, як колись мавпочки, яких Альберт бачив у цирку. (Вони їздили в костюмчиках моряків на велосипедах і скиглили так, що у всіх наверталися на очі сльози.) Ця туга краяла серце. Те, що сталося з

Едуардом, було таким фатальним... З протезом чи без — уже нічого не виправити.

Альберт говорив прості речі. Поплач, малий. А що іще лишалося робити? Тільки говорити банальні речі. Жаль Едуарда був безмежним, він роздирав душу.

— Ти не хочеш повертатися додому, як я бачу... — сказав Альберт.

Він відчував, як голова Едуарда здригалася в нього на плечі. Хлопець знову і знову безмовно показував, що не хоче, нізачо не хоче повертатися...

Притискаючи його до себе, Альберт думав, що протягом усієї війни Едуард, як і всі, мріяв лише про те, щоб вижити. А тепер, коли війна закінчилась і він вижив, то думає про те, як десь сховатися або зникнути. Якщо вже ті, кому вдалося вижити, мріють померти — то як же бути далі...

Справді, тепер Альберт його розуміє: в Едуарда забракне волі покінчити з собою. Уже не зможе. Якби йому вдалося викинутися з вікна ще в перший день — все би вже скінчилося: біль і сльози, непевне майбутнє. Все би завершилося тут, у цьому дворі шпиталю.

Але цей шанс втрачено, він ніколи більше не наважиться; тепер він приречений жити.

І все це з провини Альберта. Все це — через нього. Все, від самого початку, геть усе. Він розуміє свою вину і сам починає плакати. Яке спустошення... Тепер у житті Едуарда є місце тільки для Альберта. Він для нього — єдина опора. Молодий хлопець віддав свою долю в його руки, бо сам не може ні нести її, ні позбутися.

Альбертові важко, він схвильований.

— Добре, — бурчить він, — я подивлюсь...

Він сказав це не подумавши, Едуард тут же підвів голову, ніби від удару струму. На його скаліченому обличчі без носа, щік, рота залишився лише божевільний погляд, що пронизував наскрізь.

Альберт відчув себе заскоченим.

— Я подивлюсь... — по-дурному повторив він. — Спробуємо якось викрутитись.

Едуард стиснув йому руку і заплющив очі. А потім повільно опустив голову на подушки. Трохи заспокоєний, але стражденний, він знов загарчав, від цього над трахеєю надулися великі криваві бульбашки.

«Спробуємо...»

«Зайве» слово є якимсь прокляттям у житті Альберта. Скільки разів через свій дурний розум вплутувався він у сумнівні ситуації! Це неважко поррахувати: стільки, скільки разів йому забракло клепки спочатку добре подумати. Власне, Альбертова вдача й була причиною його щедрості, чарівних моментів. Але його передчасні обіцянки досі стосувалися якихось дрібниць. А от зараз від нього залежить людське життя...

Альберт погладив Едуардові руки, подивився на нього, спробував поколихати.

Це жахливо, але він не може пригадати обличчя того, кого він раніше називав Перікуром. Цього завжди усміхненого жартуна, що постійно малював. А якраз перед атакою висоти 113 його було видно то в профіль, то зі спини. А от обличчя не було видно. Перікур тоді до нього саме повернувся на мить.

Але цього йому вже не згадати — цей спогад був поглинутий сьогоднішнім безнадійним видовищем, цією страхітливою кровоточивою дірою.

Його погляд притягував зошит, що лежав на простирадлі ліжка. Тепер він легко зрозумів слово, яке не міг досі розгадати.

«Батько»...

Це слово затягувало його у спогади. Для нього батько віддавна — це лише пожовклий портрет на буфеті. Але як тільки йому на думку спадав докір, що батько так рано помер, він розумів, що з живим батьком все було би ще складніше. Він би хотів знати, зрозуміти. Але вже пізно — він пообіцяв Едуардові, що «розбереться». Хоч сам до ладу не розумів, що хотів цим сказати. Поки товариш засинав, Альберт, дивлячись на нього, думав.

Отже, Едуард хотів зникнути. Але як можна десь зачaitись чи зникнути живому солдатіві? Альберт не був лейтенантом,

звідки йому знати? Він і гадки не мав, як із цим розібратися. Може, хлопцеві якось знайти нові документи?

Альберт був не надто кмітливий, але як колишній бухгалтер мислив логічно. Якщо Едуард хоче зникнути — треба йому знайти документи мертвого солдата. Себто просто поміняти їх.

І на це є лише одне рішення.

Служба персоналу. Кабінет капрала Гросжана.

Альберт навіть не уявляв, що йому буде за такий учинок. Ледве вдалося уникнути військового трибуналу, а він уже готовий (якщо тільки наважиться...) — підробити підписи, пожертвувати живим та воскресити мертвого!

Цього разу точно розстріляють. Без сумнівів.

Едуард, вимучений своїми болями, нарешті заснув. Альберт кинув погляд на настінний годинник, підвівся і відкрив дверцята до шафи.

Він засунув руку в сумку Едуарда і вийняв звідти його військоове посвідчення.

Скоро обід. Через чотири хвилини, три, дві... Альберт прожогом кинувся вгору по коридору, тримаючись шпигальної стіни. Постукав у двері бюро і, не чекаючи відповіді, зайшов. Над столом, заваленим документами, годинник показував майже дванадцятку.

— Привіт, — кивнув Альберт капралові.

Він спробував жартувати. Але його стратегія не мала жодного шансу в порівнянні з порожнім шлунком капрала. Гросжан бурчить:

— Що тобі треба на цей раз? Уже обід!

— Подякувати...

Це його здивувало. Він уже готовий був підняти зад з крісла і закрити свій реєстр. Але «дякую» — це було щось дивне, він не чув цього від початку війни. Він навіть не знав, як реагувати.

— Еее, нема за що...

Альберт старався, як міг, і продовжив невинно:

— Ота твоя ідея з дублікатом... Направду дякую — мого друга нині по обіді відправляють...

Гросжан вийшов із зачудування, встав, витер руки об заплямовані чорнилом штани. Це добре, коли тобі дякують, але вже обід усе ж таки...

І тут Альберт пішов у наступ.

— Я шукаю двох своїх друзів...

— Ааа...

Гросжан почав одягати піджак.

— Не знаю, що з ними сталося... Тут кажуть, що вони зникли. А там мені сказали, що вони поранені, і їх перевезли...

— А я тут до чого?

Гросжан простує до дверей, пропускаючи поперед себе Альберта.

— Це ж може бути вказано в твоєму реєстрі... — скромно додає Альберт.

Гросжан широко відчиняє двері.

— Приходь по обіді — подивимося разом...

Альберт витріщає очі так, ніби йому щойно в голову прийшла цінна думка.

— А може, я сам пошукаю, поки ти будеш їсти?

— Е, ні, у мене інструкції — це заборонено!

Він підштовхує Альберта, зачиняє двері на ключ і йде. Альберт лишається ні з чим. Він каже: «дякую, до зустрічі» і рушає коридором. Чорт! Едуарда мають забрати через годину-другу! Альберт ламає собі голову: «Чорт, чорт, чорт, чорт!» — повторює він сам собі, його вбиває ця безвихідь.

Пройшовши трохи, він обертається. Гросжан усе ще в коридорі — він спостерігає, як Альберт віддаляється. Але той зайшов у двір, бо в нього виникла ідея. Заглянувши знову в коридор, він помічає Гросжана перед дверима його кабінету. Він чогось вичікує, але чого? Трохи подумавши, Альберт здогадується і робить ще одне коло. Тоді твердим кроком якомога швидше йде до дверей. Аж раптом з'являється якийсь військовий, він іде, не повернувши голови, і, на щастя, зникає. Його поява вводить Альберта в ступор — то ж лейтенант Прадель! Ледве прийшовши до тями, він чує, як з ідальні долинає шум, сміх, крики, голоси.

Все начебто нормально. Альберт зупиняється біля дверей кабінету Гросжана, мацає рукою дверний одвірок, знаходить ключ, вставляє його в замок, робить поворот, відкриває і відразу ж закриває за собою двері. Він застиг спиною до дверей, як тоді, в тій ямі від снаряда. Десь тут реєстр. Ні, це скоріше тонни реєстраційних документів... Від підлоги аж до стелі...

У банку йому часто доводилося мати справу з такими архівами, з усілякими етикетками та написаними синім чорнилом інструкціями, що стиралися з часом. Отож йому знадобилося майже двадцять п'ять хвилин, щоб знайти потрібні списки. Він страшенно хвилювався, це було сильніше за нього, постійно позирав на двері, ждав, що вони от-от відчиняться. Він навіть не уявляв, що тоді скаже...

Вже було пів на першу, коли йому вдалося знайти три додаткові реєстраційні картки. На кожній надписи були схожі, хоч стосувалися різних випадків. Дивно, як швидко стираються прізвища. Минає ще двадцять хвилин. І тут він (як це на нього схоже!) починає сумніватися. Так ніби його сумніви щось змінять... «Бери перший-ліпший», — каже він сам собі. Погляд постійно бігає між годинником та дверима, які ніби наповзають і вже займають мало не всю кімнату. А як же там Едуард? Лежить прив'язаний, сам-самісінький.

Майже за двадцять перша...

Перед ним — реєстраційні картки загиблих, родини яких ще не повідомлені. Список закінчується 30 жовтня.

Буліве Віктор. Народився 12 лютого 1891 року. Убитий 24 жовтня 1918-го.

Повідомлення про смерть має бути передане батькам у Діжон.

У цей момент його найбільше турбувало, як уникнути ускладнень. Альберт розумів, що його товариш тепер повністю під його опікою, і заради цього він здатен на все. Але ж все треба зробити як слід, продумано. Бо якщо Едуардові дати посвідчення мертвого солдата, значить, цей солдат числитиметься живим, його чекатимуть батьки. Вони будуть

хвилюватися, розпитуватимуть, і їм зрештою вдасться все розкопати.

Альберт ухопився за голову. Що буде, коли їх звинуватять у підробці та використанні фальшивих документів? (А разом і якихось смертних гріхів, про які вони і гадки не мають.)

Альберта вже почало лихоманити. Ще перед війною його часом трясло від страху, як ото тремтять від холоду. Він знову подивився на годинник — час минав швидко. А він і досі ламає руки над тими реєстрами, гортаючи сторінки!

Альфред Дюбуа. Народився 24 вересня 1890 року. Помер 25 жовтня 1918-го. Одружений, двоє дітей, родина живе в Сент-Пурсені.

Господи, що ж робити? Власне, він нічого Едуардові і не обіцяв, він просто сказав: «Я спробую». А це ще ніяк не зобов'язання, це просто слова. Це... Альберт думав над визначенням, а сам продовжував гортати сторінки.

Луї Еврар. Народився 13 червня 1892 року. Помер 30 жовтня 1918-го. Повідомлення про смерть має бути передане батькам у Тулузу.

Як це він так погано продумав свій план? Він просто, як божевільний, кинувся виконувати свої обіцянки з найкращими намірами... А воно он що виходить... Таки мама його мала рацію...

Констант Гужу. Народився 11 січня 1891 року. Помер 26 жовтня 1918-го. Одружений. Місце проживання — Морван.

Альберт підвів очі. Навіть годинник був проти нього — він пришвидшив свій хід. А як же інакше — вже давно час. Дві великі краплі поту впали на реєстр, він подивився, чи нема промокального паперу. Потім глянув на двері, перегорнув сторінку. А коли двері зараз відчиняться — що він скаже?

І раптом... е!

Ежен Лярів'єр. Народився 1 листопада 1893 року. Помер 30 жовтня 1918-го, напередодні свого дня народження. Еже-нові було майже двадцять п'ять. Повідомлення про смерть має бути передане соціальній службі.

Оце вже було справжньою знахідкою! Батьків — немає, повідомлення просто передадуть адміністрації, тобто — нікому.

Хутчіше! Десь щойно були тут коробки з військовими посвідченнями... Йому вистачило кількох хвилин, щоб відшукати свідоцтво Лярів'ера, — все поки що складалося непогано. П'ять хвилин по першій. Гросжан — важкий черевань, він полюбляє їсти багато. Не треба квапитись, він точно з'явиться не раніше, ніж пів на другу. Ну що ж, тепер до роботи!

До посвідчення Лярів'ера було прикріплено половину нагрудного жетона, інша половина залишилася на тілі. Або її прибили до хреста (це вже неважливо). З фото Лярів'ера дивився звичайний хлопець з обличчям, яке точно ніхто не впізнає, якби йому вирвало нижню щелепу. Альберт сховав посвідчення в кишеню. Схопив два інших, що першими потрапили під руку, і теж поклав їх в іншу кишеню. Загубити одне посвідчення — це неприємність, а втратити кілька — це вже повний завал. Але під час війни чого не буває. Треба змінити запис у реєстрі, ось чорнильниця, ручка. Треба вдихнути глибше, щоб перестати тремтіти...

Він написав «Едуард Перікур» (перевірив дату народження, дописав її, а також поставив відповідний реєстраційний номер) і далі дописав: «Убитий 2 листопада 1918 року». Потім поклав військове посвідчення Едуарда в коробку загиблих. (Згори, разом з половинкою його нагрудного знака, де вказано його дані та реєстраційний номер.) Через тиждень-другий його родині повідомлять, що син (брат) помер смертю героя. Формуляри — не проблема. Залишається лише додати прізвище мертвого — просто і зручно. Навіть при погано організованих військових діях адміністрація рано чи пізно налагоджує свою роботу.

Чверть на другу.

Тепер — все піде швидше. Він уже бачив, як працює Гросжан, і знав, де знаходяться основні реєстри. Переконався, що в зошиті із поточними записами про випуску дубліката на трансфер Едуарда він зареєстрований останнім.

Альберт бере з самого низу стосу чистий зошит. Ніхто ж не перевірятиме нумерацію. Поки помітять, що бракує одного направлення в зошиті, війна вже закінчиться (і навіть буде час розпочати наступну). Зараз він швиденько оформить дублікат направлення на трансфер Ежена Лярів'єра. Вже ставлячи печатку, він відчув, що його заливає потом.

Він швиденько повернув усе на свої місця, кинув останній погляд на кімнату, чи нічого підозрілого по собі не залишив, і прилип вухом до дверей. Жодного звуку, хіба що здалека. Він вийшов, замкнув двері, сховав у одвірку ключ і, торкаючись стіни, хутко пішов геть.

Щойно в ім'я Франції помер Едуард Перікур.

А воскреслий із мертвих Ежен Лярів'єр тепер довго житиме, щоб про це пам'ятати.

Едуард важко дихав, крутився на всі боки, і якби не був прив'язаний по руках і ногах, то перевертався би з одного краю ліжка на інший. Альберт тримав його за плечі, за руки і в деталях усе розказав йому. «Тепер тебе звати Ежен — сподіваюсь, тобі сподобається, бо нічого іншого в продажу не було». Але це вже його проблеми. Альберт все ще думав, як же хлопець зможе сміятися, коли йому захочеться...

Ну, нарешті, за ним приїхали.

Альберт зразу зрозумів, що чорний задимлений фургон, що припаркувався в дворі, — це те, чого він чекав. Навіть не прив'язавши Едуарда, він кинувся до дверей. Біг коридором, перестрибував через сходинок, щоб гукнути медбрата, який з документом у руці вже шукав, до кого би звернутися.

— Це щодо трансферу? — спитав Альберт.

Хлопець кивнув, Альберт зітхнув з полегшенням. До них приєднався і водій. Вони піднялися догори, несучи ноші, краї яких були обгорнуті тканиною довкола дерев'яних ручок. Альберт провів їх коридором до палати.

— Попереджаю — там не пахне парфумами...

Опецькуватий санітар лише знизав плечима — вони звикли.

— Таки й справді... — сказав він, відчинивши двері.

Авжеж, навіть Альберт, коли повертався, то ледве стримував нудоту від гнилого запаху.

Вони розклали ноші на підлозі. Товстий, той, що командував, поклав документ на узголів'я ліжка. Еге, тут не перетягнеш так просто. Один схопив хворого за ноги, другий — за голову, і почали рахувати — «один, два, три»...

«Один» — приготувалися.

«Два» — підняли Едуарда.

«Три» — у той момент, як санітари піднімали хворого, щоб покласти його на ноші, Альберт схопив дублікат із ліжка й підсунув такий же, але вже на ім'я Ежена Лярів'ера.

— У вас є морфін, щоб йому вколоти?

— Є все, що треба, не переживай, — сказав водій.

— Тримай, — додав Альберт, — це його військове посвідчення. Даю тобі його окремо, бачиш, це на той випадок, якби у нього пропали речі, розумієш?

— Не хвилюйся, — повторив другий, ховаючи документ.

Вони спустилися по сходах, перейшли у двір. Голова Едуарда похитувалася туди й сюди, він перебував у забутті. Альберт піднявся за ними у машину і схилився на ним.

— Ну що ж, Ежене, успіху. Все буде добре, от побачиш...

Альбертові хотілося плакати. За спиною санітар гукнув:

— Нам треба їхати, малий!

— Так-так... — погодився Альберт.

Він востаннє схопив Едуарда за руки. (Цей момент він запам'ятає назавжди, і ці вологі очі, які дивилися на нього.)

Альберт поцілував його в чоло.

— Бувай. До зустрічі, так?

Він вийшов з фургона і ще до того, як дверцята закрилися, крикнув навздогін:

— Я приїду тебе навідати!

Альберт пошукав свій носовичок і підвів голову. На третьому поверсі у відчиненому вікні за ними пильно спостерігав лейтенант Прадель, тоді спокійно вийняв свій портсигар.

Між тим машина вже рушила з місця.

Покидаючи шпиталь, вона сховалася в чорній хмарі диму, який ще надовго залишався в повітрі, неначе на подвір'ї якогось заводу. Альберт знову повернувся до палати. Прадель уже зник. І вікно на третьому поверсі було зачинене.

Раптовий порив вітру розніс дим. Подвір'я спорожніло. Альберт також відчув себе спустошеним. Він глибоко вдихнув, помацав по кишенях у пошуках носовичка.

— Чорт... — вилаявся він.

Він же забув покласти в торбу Едуарда його зошит із рисунками...

У наступні дні в Альбертовій голові виникла нова думка, що тепер не давала йому спокою. Якби він помер, то чи хотів би, щоб Сесіль отримала офіційний (чи якийсь там формальний лист), написаний сухою мовою, що повідомив би її про його смерть і про те, що все скінчилось? Про маму мова не йде. Яким би не був отой лист, вона омила би його зливою сліз, перед тим як почепити у вітальні на стіну. Питання про те, потрібно чи ні повідомляти сім'ю, непокоїло його відтоді, як він знайшов на дні своєї сумки вкрадене військове посвідчення, коли шукав нове для Едуарда.

Воно було на ім'я Луї Еврара (рік народження 13 червня 1892 року).

Альберт не пам'ятав, коли помер цей солдат, швидше за все, в останні дні війни, але ж коли? Він пам'ятав, що батьки, яким треба про це повідомити, живуть у Тулузі (люди звідти мали би говорити з акцентом). Через кілька тижнів чи місяців, коли по ньому щезне й слід, за відсутності офіційного листа його визнають безвісти зниклим. І з Луї Евраром буде покінчено. (Так ніби він ніколи й не існував.) А коли помруть його батьки, хто тоді згадає про Луї Еврара? Всі ці загиблі і зниклі — їхня кількість і так уже була величезною, Альберт тепер додав до них ще одного. Його батьки так і плакатимуть у невідомість...

Тепер візьмемо з одного боку Ежена Лярів'єра, а з іншого — Луї Еврара. Поставимо Едуарда Перікура між ними. Дайте це все для роздумів такому солдатові, як Альберт Майяр, і зрозумієте його стан безмежної туги...

Про сім'ю Едуарда Перікура він не знав майже нічого. Правда, у документах вказана адреса фешенебельного кварталу. Але якщо ваш син помер (з фешенебельного він кварталу чи ні), це ж нічого не міняє. Іноді родина спочатку отримує лист від бойового товариша (бо адміністрація зазвичай дуже квапиться, посилаючи хлопця на війну, але зовсім не спішить повідомити про його смерть...).

Альберт має добре продумати цей лист, щоб підібрати потрібні слова. Але думка про те, що це брехня, не полишала його...

Повідомити людям, які переживатимуть смерть свого сина, коли він насправді живий? Що ж робити? З одного боку — брехня, з іншого — гризоти сумління. Така от безвихідь кого завгодно зведе з розуму...

Нарешті, перегортаючи сторінки зошита, він таки наважився. Цей зошит постійно лежав біля його ліжка, і він часто розглядав його. Ці малюнки стали вже ніби частиною його життя. Але цей зошит йому не належав. Треба повернути його. Якогома акуратніше він вирвав останні сторінки (вони були заповнені тоді, коли зошит допомагав їм спілкуватися).

Він розумів, що все одно не зможе описати все до ладу. Але таки взявся писати...

Шановні панове батьки!

Мене звати Альберт Майяр, я — друг Вашого сина Едуарда, і мені дуже прикро писати Вам про те, що він трагічно загинув у бою 2 листопада цього року. Вас ще повідомлять про це офіційно. Але мені хотілося сказати передовсім, що він помер як герой, захищаючи від ворога свою батьківщину...

Едуард залишив мені зошит зі своїми малюнками на випадок, якщо з ним щось трапиться, я Вам його передаю.

Ви можете бути спокійні: він спочиває на невеличкому кладовищі поряд зі своїми товаришами. Запевняю Вас, що йому було надано всі належні почесні, і йому добре там, де він зараз перебуває.

Я би хотів...

7

Ежене, дорогий мій товаришу...

(Невідомо, чи ще працює цензура, може, і досі відкривають листи, читають, наглядають. Отож, сумніваючись, Альберт застерігся і назвав його новим іменем. До якого, зрештою, він, Едуард, уже звик.) Такий поворот подій навіть цікавий. У Едуарда не було бажання розмірковувати про ці речі, але спогади приходили самі собою.

Він знав колись двох Еженів. Першого — з молодшої школи, той був худючий, з ластовинням, його майже не було чути. Але цікавішим був інший Ежен. З тим Еженом вони зустрілися на курсах малювання, куди Едуард ходив потай від своїх батьків. Разом вони проводили багато часу. Адже Едуард усе робив тайкома. Але, на щастя, у нього була Мадлен — його старша сестра. Вона завжди все залагоджувала (принаймні те, що можна було залагодити). Ежен і Едуард разом вступали в Академію мистецтв, вже будучи дуже здруженими. Ежен не був надто обдарованим, його не прийняли. Потім вони втратили зв'язок, а у 1916 році Едуард дізнався про його смерть.

Ежене, дорогий мій товаришу!

Повір мені, що новини від тебе дуже мене тішать. Але за чотири місяці ти не надіслав жодного слова, жодної фрази — лише малюнки... Може, це тому, що ти не любиш писати — я можу це зрозуміти. Але...

Малювати було легше, бо слова не знаходились. Це стувалося лише його, він би взагалі нічого не писав, якби не

той хлопець, Альберт. Він такий заповзятий, зробив усе, що міг. Едуард ні в чому його не звинувачує. Може... хіба що зовсім трохи. Звичайно, це рятує життя того хлопця, він став таким, яким нині є. Він зробив це з власної волі, але... як би це сказати... Йому важко було висловити те, що він відчував: це — несправедливо... З одного боку — ніхто не винен, а з іншого — винним був увесь світ.

Але треба речі називати своїми іменами. Якби того солдата Майяра не засипало живцем, він, Едуард, повернувся би додому цілим і неушкодженим. Коли він думав про це, то йому було важко стриматися... Зрештою, в цьому закладі багато сліз — це місце скорботи.

Коли біль, туга та смуток на хвильку стихали, на це місце приходили безперервні спогади. Тоді натомість Альберта Майяра поставав лейтенант Прадель. Едуард нічого не знав про виклик до генерала, про Альбертове уникнення присуду постати перед воєнною радою... Ця послідовність уже виникла десь перед його від'їздом, та й то він не дуже розумів, що відбувається, через вплив ліків, — він сприймав усе уривками, як у тумані. А от профіль лейтенанта Праделя, який стояв у розпал битви, дивлячись на свої ноги, або віддалявся, саме коли на нього звалювалася злива землі, — це Едуард пам'ятав добре. Він не розумів причин, але точно знав: Прадель має якийсь стосунок до того, що сталося.

Будь-хто на його місці вже хвилювався б. Але зараз він відчув себе знесиленим, як тоді, на полі бою, коли почував безсилля, шукаючи товариша. Оті думки були, як пласкі віддалені рисунки, що не стосувалися його і не викликали у нього ні злості, ні надії.

В Едуарда була страшна депресія.

...я хочу сказати, що мені не завжди зрозуміло, як ти живеш. Я навіть не знаю, чи ти вдосталь їси, чи лікарі хоч трохи розмовляють із тобою, і (як я дуже сподіваюсь) вже йде мова про трансплантацію? Про це мені розказували колись, і ми з тобою вже також про це говорили...

Трансплантація... Про це взагалі мова не йде. Альберт і не уявляє собі, про що питає. Його знання про це цілком теоретичні. Ці останні тижні у шпиталі були витрачені на боротьбу з інфекцією, щоб «поремонтувати» Едуарда. Це було слівце хірурга — професора Модре. Він був головним лікарем госпіталю Роллена, що на вулиці Трюден. Щирий, рудий дядько з колосальною енергією. Він оперував Едуарда вже шість разів.

— Можна сказати, ми з вами дуже близькі!

І щоразу він розповідав про все в деталях: про покази до операції, про обмеження, про все, що могло дати уявлення про стратегію його дій. Це був не просто військовий хірург — це була людина з непохитною вірою (і це попри сотні проведених ампутацій, проведених в ургентних умовах вдень чи вночі, інколи навіть в окопах).

Уже незабаром Едуардові дозволили подивитися в дзеркало. Звичайно, як на погляд медсестер та лікарів, які витягли скаліченого, обличчя якого було суцільною кровотоливою ранною, де можна було розрізнити лише язичок, вхід у трахею, ряд дивом збережених верхніх зубів, — для всіх цих людей Едуард виглядав набагато краще. Вони говорили завжди оптимістичні речі, але їхнє вдовolenня зміталось безконечною безнадією, яка вселяється в чоловіка, коли він уперше бачить те, в що перетворився.

От звідки й пішла мова про майбутнє. Зараз основне — це моральний стан постраждалого. Задовго до того, як дати Едуардові дзеркало, Модре починав свою улюблену балачку:

— Скажіть собі одну річ, юначе: те, як ви виглядаєте сьогодні, не матиме нічого спільного з тим, яким ви будете завтра.

Він робив наголос на слові «нічого», себто абсолютно «нічого».

Він витрачав дуже багато енергії, порівняно з тим, яке враження справляв своїми словами на Едуарда. Звичайно, війна була неймовірно жорстокою. Але якщо подивитися з іншого боку, то вона й посприяла великим зрушенням у щелепно-лицевій хірургії!

Навіть колосальні зрушення.

Він показував Едуардові зубні протези, гіпсові голівки зі сталевими стрижнями, всілякі інші пристосування неначе з часів середньовіччя (які насправді були найновішим досягненням в ортопедичній практиці). А насправді — приманка, бо тактик Модре почав таке собі обробляння Едуарда, щоб привести його до конкретики хірургічних маніпуляцій.

— Методика трансплантації за Дюфурменталем! Вам знімають частину шкіри на потилиці, щоб зробити її пересадку на обличчя...

Модре жваво демонстрував йому знімки деяких прооперованих. (Хіба не чудо: дайте такому військовому лікарю когось із розтовченою на війні головою, і він вам зробить з нього абсолютно презентабельного чоловіка.)

Але відповідь похмурого Едуарда була одна.

«Ні», — написав він великими буквами у своєму зошиті для спілкування.

Тоді Модре запропонував протези всупереч упертому спротиву Едуарда. Зроблені з легкого металу — вулканіту та алюмінію. У нього було все для того, щоб поставити йому нову щелепу. А замість щік...

Едуард не чекав продовження, схопив зошит і знову написав: «Ні».

— Що — ні?.. — спитав хірург. — Чого ж ти хочеш?

«Нічого не хочу. Я хочу лишитись таким, як є».

Модре приплющив очі розуміюче: в перші місяці дуже часто зустрічається така реакція. Відмовляння будь-що робити. Це все — наслідки посттравматичної депресії. Це мине з часом. Навіть з таким обличчям рано чи пізно він стане розсудливим, бо це — життя.

Але і через чотири місяці і тисячі наполягань, тоді, коли всі погоджувалися віддатися в руки хірургів, щоб якомога зменшити наслідки поранень, солдат Лярів'єр продовжував опиратися: він таким і залишиться.

Говорив він це з упевненим, впертим та скляним поглядом.

Було вирішено показати його психіатрам.

З твоїх малюнків я, здається, зрозумів основне. Палата, в якій ти живеш тепер, виглядає більшою і просторішою за попередню, адже так? На подвір'ї видно дерева. Звичайно, сподіватися на те, що тобі там добре — неможливо, але я й сам не знаю, що зміг би для тебе зробити звідти, де зараз я є. Відчуваю себе страшенно безпорадним.

Дякую за ескізи до портрета сестри Марі-Камілли.

Досі ти мені надсилав її начерки тільки зі спини чи в профіль. Тепер розумію, чому ти хотів її зберегти тільки для себе, халамиднику: це тому, що вона досить гарненька! Навіть зізнаюся: якби в мене не було Сесіль...

Але жодної «сестри» в цьому закладі не було — були просто доброзичливі та співчутливі жінки. Треба було щось розказувати Альбертові, який писав йому двічі на тиждень. Перші малюнки Едуарда були дуже невдалими — його рука ще тремтіла, і він погано бачив. А ще операція за операцією, йому постійно боліло. В тому накиданому профілі Альберт чомусь побачив «молоденьку сестричку»? Нехай буде й сестра, подумав собі Едуард, яка різниця? Він назвав її Марі-Камілла. Він уже склав собі певне уявлення про Альберта з його листів і тому надав цій вигаданій дівчині образ, який мав би йому подобатися.

Хоч вони і були вже пов'язані спільною історією, в якій кожен зіграв свою роль, проте обидвоє знали один про одного мало. А їхні стосунки були ускладненими через туманне уявлення про солідарність, бажання помсти, віддаленість та братерством. Едуард мав свої жалі щодо Альберта. Але посвідчення, яке той йому дістав, допомогло йому не повертатися додому. Він не мав жодного уявлення, що з ним буде тепер, коли він більше не Едуард Перікур. Але байдуже — лиш би не вертатися до того життя, яке на нього чекало вдома (та ще в такому стані і з таким батьком).

До речі, про Сесіль — вона написала мені листа. Вона також думає, що ця війна затягнулася. Ми домовились, що все буде добре, коли я повернуся, але з її листа я зрозумів,

що вона вже від всього цього втомилася. На початку вона навідувалась до моєї мами частіше, ніж тепер. Я не можу дорікати їй, я ж розказував тобі про свою маму — це справжня порохова бочка.

Величезне тобі спасибі за кінську голову. Я тобі довго набридав із цим. Вона й справді дуже вдало вийшла, така виразна з тими виряченими очима та зубами. Знаю, що це звучить по-дурному, але я чомусь запитую себе: як цю тварину звали? (Так ніби мені хочеться дати їй кличку.)

Скільки він намалював тих кінських голів для Альберта! І завжди йому здавалось — не те. То трохи завузька, то не тим боком, ні, знову не так, от якби очі трохи... Іншого разу Едуард би вже давно все те послав. Але він відчував, як важливо для товариша віднайти і зберегти голову тої шкапи, яка, можливо, врятувала йому життя. За цим проханням ховалася інша причина — глибока і тяжка, і стосувалася вона вже Едуарда. Але він сам не міг собі описати її словами. Він узявся за роботу, накидав десятки ескізів за невмілими підказками, які давав той у своїх листах, перемішуючи їх подяками та вибаченнями. Він уже був готовий відмовитися, але раптом згадав голову коня з ескізів Да Вінчі (здається, виконану червоною охрою для кінної скульптури, яка послугувала йому моделлю). Отримавши її, Альберт аж підскочив від радості.

Прочитавши ці слова, Едуард нарешті зрозумів, про що йшлося.

От тепер, коли він намалював кінську голову своєму товаришеві, він поклав олівець і вирішив, що більше ніколи його не торкнеться.

Він більше не малюватиме.

Час тут тягнеться безкінечно. Уяви, що перемир'я було оголошене минулого листопада, і вже лютий, а ми ще не демобілізовані. Тижнями ми нічого не робимо... Нам говорять багато всього, але звідки знатимеш, де правда, а де — ні? Тут — як на фронті, чутки розходяться швидше, ніж новини. Виглядає так, що парижани скоро будуть їздити на

екскурсії з «Ле Петі Журнал» на поля битв під Реймсом. А ми тут продовжуємо скніти в щораз гірших умовах. Клянусь тобі, інколи здається, що там, під кулями, було краще (ну принаймні ми, солдати, вигравали битви). Гріх тобі жалітися на свої маленькі турботи, мій бідолашний Ежене. Ти, напевне, думаєш, що я не уявляю, який я щасливий? І мені гріх жалітися. Ти маєш рацію: всі ми трохи егоїсти.

Мій лист не тримається купи, бо я ніколи не вмів висловити найсуттєвіше, навіть у школі. Тому я інколи думаю: а може, взятися за малювання?..

Едуард написав у зошиті записку лікарю Модре, що жодної пластичної операції він не потребує, якою би вона не була. І що хоче повернутися до цивільного життя якомога скоріше.

— З таким от обличчям?

Це доводило лікаря до шалу. Він тримав записку Едуарда у правій руці, а лівою стискав його плече і підставляв дзеркало.

Едуард довго роздивлявся вологе місиво, в якому він ледь упізнавав спотворені риси свого обличчя. Подекуди шкіра утворювала великі білі складки. А посередині — діра, трохи зменшена завдяки натягуванню тканин (вона, можливо, менше, ніж колись, була схожа на кратер, але і далі залишалась такою ж червоною). Хтось би подумав, що то цирковий клоун примудрився заковтнути повністю свої щоки та нижню щелепу, а от повернути їх на місце не здатен.

«Так, — підтвердив своє рішення Едуард, — з таким обличчям».

8

Суцільне стовписько. Тисячі солдат ходять туди-сюди, ночують, прибувають, щоб приєднатися до цього невимовного хаосу. Центр демобілізації переповнений до краю, людей звільняють і звільняють по кілька сотень. Але ніхто достеменно не

знає, як це треба робити, видають і відмінюють накази, організація постійно змінюється. Невдоволені, украй виснажені солдати ловлять кожну інформацію, і все перетворюється на загрозливу хвилю відчаю. Офіцери проходять через юрмисько швидким кроком, нервово відмахуючись від запитань: «Я знаю не більше, ніж ви. Що ви хочете, щоб я вам сказав?» У цей момент лунає свисток, усі повертають голови на звук. Хвиля невдоволення перекочується туди, де репетує якийсь солдат, чути лише: «Документи? От чорт, які ще документи?», тоді додає: «А, оце військове посвідчення?» Кожен рефлекторно мацає свою нагрудну чи задню кишеню, кидаючи запитальний погляд на сусіда: «Ми тут уже четверту годину, чорти б їх узяли!», «Перестань скиглити, я тут уже третій день!» А там хтось запитує: «Де, ти кажеш, дають взуття?» — «Але залишилися лише великі розміри». — «То що робити?» Хтось уже шаленіє. То — звичайний рядовий, а говорить із капітаном, як зі своїм підлеглим. Він аж кипить і повторює: «Га? То що мені робити?» Офіцер поринає в папери, позначає прізвища. Знервований рядовий розвертається, лаючись: «покидьки!» та ще додає кілька крутих слів. Капітан продовжує своє, ніби нічого й не чув. Почервонів, руки у нього аж трусяться, але людей так багато, що навіть такі сутички губляться в натовпі, як піна на пиві. Он уже двоє інших штовхають один одного і сваряться. «Це — мій жетон, кажу тобі!» — репетує один. «Ще чого, іди до дідька!» — то інший. Але тут же відступає, він спробував поцупити і спробує ще. Крадіжки трапляються постійно, щодня. Треба було б відкрити таке собі бюро скарг, чи що. От саме про це зараз говорять чоловіки в черзі за супом. Чути повсякчас: «Чому кава гаряча, а суп — холодний?» — «Він щойно зварений, ще теплий...» Решту часу, коли вони не стоять у черзі, то намагаються про щось дізнатися. «Той поїзд на Макон в графіку таки є», — каже один. «Ну, так, у графіку він є, але тут-бо його ж нема, що тобі ще сказати?»

Учора, нарешті, поїхав поїзд на Париж. Сорок сім вагонів для перевезення тисячі п'ятисот людей. Туди напхали, як сардин, понад дві тисячі, але і то вже удача. Хтось побив вікна, прийшли офіцери, завели мову про «збитки». Люди

мусили вийти, а потяг простояв ще цілу годину (крім тих десяти, на які він уже спізнювався). Нарешті потяг зрушив з місця, кричали всі і звідусіль: і ті, хто поїхав, і ті, котрі залишилися. А коли на вузькому видноколі розтанули хмари диму, всі повернулися до своїх гуртів і знову взялися шукати когось, хто хоч щось би знав (о Господи, то що — немає нікого, хто б цим усім керував?). Є, але чим командувати? Ніхто нічого не розуміє. Чекають усі. Частина солдатів сплять прямо на землі, на своїх плащах (в окопах і то місця було більше). Звичайно, це важко порівняти, тут принаймні нема пацюків, але є воші, бо їх носиш на собі. «Навіть родині не напишеш, коли вдома чекати», — нарікає старий солдат зі зморшкуватим лицем та згаслим поглядом, в його жалю відчувається фаталізм. Всі сподіваються, що прибуде додатковий потяг. Він таки прибув, але замість того, щоб забрати триста двадцять солдат, як цього чекали, він привіз ще дві сотні, яких невідомо, куди дівати.

Капелан зробив спробу пройти через ряди солдат, що лежали на землі. Але хтось його штовхнув, кава з чашки в його руці вилілась, а якийсь хлоп'яга йому підморгнув: «Бачу, не дуже люб'язний з вами Господь!» — він явно кепкував. Капелан зціпив зуби і спробував десь примоститись на лаві (обіцяли ще доставити тих лав, але коли це буде — ніхто не знав). А поки що треба було захоплювати ті, що є. Капелан таки знайшов собі місцину, бо сіли щільніше. Якби то був офіцер, його б відшили, а от священика...

Зі своїм відчуттям тривоги Альберт почувався зле в натовпі. Він був затиснутий звідусіль двадцять чотири години на добу. Неможливо було просто десь присісти, щоб тебе ніхто не зачіпав. А цей вічний гамір, ці безперервні крики страшенно мучили, гули в його голові, від чого він аж підскакував і повсякчас вовтузився. Інколи (так, ніби закривалися втулки) шум довкола нього раптом стихав, але натомість чулося приглушене відлуння, ніби вибухи снарядів з-під землі.

Це відбувалося з ним все частіше — відтоді, коли він побачив там, у холі, капітана Праделя. У своїй улюбленій позі,

розставивши ноги, він стояв, заклавши руки за спину, і спостерігав за цим галасливим збіговиськом з усією строгістю людини, яку украй нервує така безпорадність інших. Думуючи про нього, Альберт піднімав очі та тривожно дивився на юрбу солдат довкола себе. Йому не хотілося розказувати про Праделя Едуардові, бо в нього складалося враження, що той — всюдисущий, як злий дух, який постійно витає десь поряд.

Ти правий, що всі ми трохи егоїсти. Мій лист не тримається купи...

— Альберте!

Бо в наших головах, у нас усіх, такий іноді туман...

— Альберте, чуєш? Чорти б тебе забрали!

Знервований капрал схопив його за плече, шарпонував щосили, показуючи на дошку оголошень. Альберт швиденько, на ходу зібрав свої розкидані речі, притиснув до себе документи і прожогом кинувся через натовп солдат, що, як гусаки, стояли, переминаючись з ноги на ногу.

— Ти не надто схожий на того, що на фото...

Жандармові було на вигляд всі сорок (кругле черевце, такий собі товстун, можна здогадуватися, як він міг жерти ці останні чотири роки). Такий собі служака з почуттям обов'язку і підозри. Але почуття обов'язку — це штука сезонна. Наприклад, від часу проголошення перемир'я на цім наполягають повсякчас. А такі, як Альберт, були легкою поживою, хоч і войовничою. На його обличчі читалося бажання швидше повернутися та виспатися.

— Альберт Майяр... — повторив жандарм, прискіпливо вдивляючись у військове посвідчення.

Ще трохи, і він почне роздивлятися його на світло. Звичайно, він сумнівається, дивлячись на Альберта і вдоволено констатує: «Несхожий на фото». Але ж фото чотирирічної давності, вицвіле, пошарпане... Альберт подумав: як на

такий час, потерта фотографія теж годиться. Але жандарм був іншої думки. Зараз довкола стільки шахраїв, злодіїв та брехунів. Він нахилив голову, дивлячись по черзі то на Альберта, то на документ.

— Це фото зроблене раніше... — додав нерішуче Альберт.

Для чиновника лице солдата здається підозрілим, але його «раніше» розвіює сумніви. Та й для всіх «раніше» викликає однакові почуття. Але все ж таки...

— Ну, що ж, — почав він знову, — отже, «Альберт Майяр». А от у мене вже є два Майяри.

— І обидвоє «Альберти Майяри»?

— Ні, але обидва «А. Майяри», «А» може бути й Альбертом.

Жандарм був дуже гордий з того, що цей дедуктивний висновок підкреслив його кмітливість.

— Так, — каже Альберт, — але може бути і Альфредом також. Або Андре. Чи Альсідес.

Жандарм подивився на нього і примружив очі, як товстий кіт.

— А чому не Альберт?

Звичайно, для цієї гіпотези Альберт спростування не мав.

— А де він, той другий Майяр? — спитав він.

— Та в тім-то й річ — він позавчора поїхав.

— І ви його відпустили, не дізнавшись імені?

Жандарм примружив очі (як важко пояснювати елементарні речі!).

— Ім'я в нього було. Це тепер немає, бо всі анкети передано в Париж. На тих, хто вже поїхав, у мене лишився лише такий от список, — він показав пальцем на колонку з прізвищами, — ось, тут вказано «А. Майяр».

— То як бути? Я що — залишуся стовбичити тут сам?

— Якби все залежало тільки від мене — я б тебе відпустив. Але мені голову відірвуть, розумієш... Якщо я зареєструю зайвого чоловіка, знаєш, що зі мною буде? А уявляєш, скільки ходить тут усяких! Та й ви постійно губите свої до-

кументи! А якщо додати ще всіх, хто загубив свою виплатну книжку, щоб двічі отримати компенсацію...

— І це справді так серйозно? — спитав Альберт.

Жандарм насупив брови, ніби щойно збагнув, що перед ним підозрілий вивідувач.

— Фото було зроблене ще до того, як я був поранений при Соммі, — пояснив Альберт, щоб розрядити ситуацію. — Можливо, тому й фото таке...

Жандарм, гордий зі своєї проникливості, прискіпливо роздивлявся то його самого, то фотографію. І нарешті проказав загадково: «Можливо». Але відчувалося, що це ще не кінець. Позаду вервечка солдат почала втрачати терпіння. Гули спочатку тихенько, а потім усе обуреніше і наполегливіше...

— Якись проблеми?

Почувши цей голос, Альберт скам'янів. У ньому відчувалося стільки ядучості, ніби це були випари смертельної отрути. В полі зору з'явився спочатку ремінь. Альберт відчув, як починає тремтіти.

— Річ у тім... — почав жандарм, простягаючи військове посвідчення.

Альберт нарешті підвів голову і зустрівся з холодним і нищівним поглядом капітана д'Олнея-Праделя, що був, немов лезо ножа. Такий, як завжди... Ретельно прилизане каштанове волосся, мундир з голочки, стояв хизуючись.

Прадель узяв посвідчення, не спускаючи погляду з Альберта.

— У мене тут два «А. Майяра», — пояснював жандарм. — Я от сумніваюся щодо фотографії...

Прадель навіть не глянув на документ. Альберт опустив очі додолу. Це було сильніше за нього — він не витримував цього погляду. Ще п'ять хвилин, і з його носа скотиться краплина поту.

— Цього я знаю... — зверхньо кинув Прадель. — Я чудово його знаю.

— Тоді все гаразд, — козирнув жандарм.

— Це точно Альберт Майяр...

У Праделя була манера говорити дуже повільно, так ніби він у кожен звук додавав особливої ваги.

— ...Жодного сумніву.

Поява капітана усіх враз стишила. Солдати замовкли, ніби вражені затемненням. Було у цьому Праделі щось таке, що сковувало, ніби якийсь іще один Жавер. (У пеклі охоронці, певно, мають такий погляд.)

Я сумнівався, чи говорити тобі про це, але все ж наважуся. Я маю новини про О. П. Він став капітаном! Ну, що ж, на війні вигідніше отаким негідникам, аніж солдатам. І він тут керує відправкою в демобілізаційному центрі. На мене зустріч так подіяла... Ти уявити собі не можеш, що мені сниться відтоді, як я знову його побачив...

— Ми ж знайомі, рядовий Альберте Майяре?

Альберт наважився підняти очі.

— Так, пане лейт... пане капітане. Ми знайомі...

Жандарм більше не сказав нічого, він втупився у свої папери з печатками та списками. Атмосфера довкола почала зловісно вібувати.

— Я навіть знаю про ваш героїзм, рядовий Альберте Майяре, — процідив Прадель із зневажливою міною.

Він роздивлявся його від голови до п'ят. Він явно тягнув час. Альбертові здавалося, що земля тікає у нього з-під ніг, ніби він стояв на сипких пісках, і якимось мимохідь, в паніці, він випалив:

— Це все — наслідки війни.

Довкола запала німа тиша. Прадель підвів голову подивовано.

— Кожен... виказує свою справжню натуру, — важко закінчив Альберт.

Губи Праделя склалися в іронічну гримасу. (Інколи його уста перетворювалися на тонку смужку, яка при потребі якось механічно розтягувалася.) Альберт збагнув, що його завжди напружувало: капітан Прадель ніколи не кліпав. Від цього його погляд здавався пронизливо-різким і пильним.

«Ця скотина ніколи не плаче», — подумав він, ковтнувши клубок у горлі, й опустив очі.

Інколи мені сниться, що я вбиваю його, пронизую штихом. Або ми це робимо удвох — ти і я. І тоді він проходить дев'ять кіл пекла. Або я постаю перед трибуналом, мене от-от розстріляють (я би мав відважно відмовитися одягти на очі пов'язку). Але я навпаки погоджуюся, бо стріляти має Прадель. Він підходить до мене — самовпевнено, пильно дивлячись... Прокинувшись, я до нестями хочу убити його... Але коли на думку приходить ім'я цього покидька, то я відразу згадую тебе, мій бідний друже. Я не мав би тобі цього нагадувати, я знаю...

Жандарм потер потилицю.

— Ну, що ж... якщо ви його знаєте, пане капітане...

Обурливий галас наростав — спочатку нерішуче, а потім усе сильніше.

Альберт нарешті підвів очі. Прадель зник, а жандарм уже схилився над своїми списками.

З самого ранку всі довкола вже знетямилися в постійному галасі. Центр демобілізації був переповнений криками та лементом. Але раптом під кінець дня зневіра привела це величезне стовписько до завершення. Кабінки закрили, офіцери розійшлися до вечері, а їх виснажені помічники, сидячи на своїх стільцях, за звичкою дмухали на свою ледве теплу каву. Столи адміністрації опустіли — до наступного дня.

Поїзди, які мали прибути, так і не приїхали.

І сьогодні вже точно не прийдуть.

Можливо, завтра.

А ми тільки те й робимо, що чекаємо — від самого кінця війни. Тут майже так само, як в окопах. Є ворог, якого не видно, але який нависає над нами усією своєю вагою. Ми залежимо від нього. Ворог, війна, адміністрація, армія — це

все між собою схоже, ніхто нічого не розуміє, і ніхто не може цьому зарадити.

Вже скоро ніч. Ті, що вже підкріпились, починають дрімати або запалюють сигарети. Змучені за увесь день тим, що лементували, як чорти, мучилися ні за цапову душу, вони відчули себе раптом терплячими і щиросердими. Тепер, коли все заспокоїлося, кожен готовий поділитися з товаришем рядниною чи навіть хлібом, якщо той залишився. Всі роззуваються і в сутінках здаються постарілими; втома від цих виснажливих місяців та постійної непевності дається взнаки — покінчити з цією війною неможливо. Дехто грає в карти, хтось пробує грати в кулі (занадто малі, щоб їх ганяти), чути сміх та жарти. Але на серці в усіх було тяжко.

...ось як закінчується війна, мій бідний Ежене. Уяви величезний барак, де сплять виснажені люди, яких навіть не постаралися додому нормально відправити. Ніхто доброго слова не скаже, не те щоб потиснути руку. В газетах нам обіцяли тріумфальні дійства, натомість нас запихають в бараки, відкриті всім вітрам. «Щире визнання від вдячної Франції» (я читав це в «Ле Матен», клянусь тобі, слово в слово) перетворилося на виснажливу тяганину. Нам видають 52 франки відшкодування, правда, видають ще одяг, суп та каву...

— Вдома, коли я повернусь, — каже хтось, укотре запалюючи цигарку, — влаштують чудове свято...

Ніхто не відповів, хоча всі сумнівалися.

— Ти звідки? — запитує сусід.

— З Сент-Вігер-де-Суланже.

— А...

Це ні про що не говорило, але звучало гарно.

На сьогодні, мабуть, досить. Думаю про тебе повсякчас, любий друже, і дуже хочу тебе побачити. Це перше, що я зроблю, коли повернуся до Парижа. Але після того, як

побачуся з Сесіль (зрозумій мене правильно). Одужуй, пиши мені хоч трохи, якщо можеш, або присилай малюнки — це також добре (я їх усі бережу). Адже хто знає, коли ти станеш відомим художником, я буду казати: це мій друг (може, на цьому розбагатію?).

*Міцно тисну твою руку.
Твій Альберт.*

Провівши довгу ніч в очікуванні, зранку всі потягувалися. Помічники офіцерів розвішували оголошення, гупаючи молотками по стінах. Всі поспішали. Поїзди мали прибути у п'ятницю, тобто через два дні. Поїзди на Париж! Кожен шукав своє ім'я та знайомі імена. Альберт застряг у натовпі, йому товкли ребра, наступали на ноги. Нарешті йому вдалося розчистити собі прохід. Він провів пальцем по одному, по другому списку, перейшов до наступного, як той краб. Ну от, нарешті, і Альберт Майяр — на нічний потяг у п'ятницю, о 22-й годині...

Щоб проштампувати свій проїзний квиток, дійти до вокзалу разом з усіма, треба вийти десь за годину. Хотів було написати Сесіль, але швидко відмовився від цієї думки — ні до чого. Досить уже поганих новин.

Як і решта інших солдат, він відчував полегшення (навіть якщо хтось і прибрехав чи взагалі подавав неперевірену інформацію, від неї однаково ставало легше).

Альбертові захотілося скористатися перервою, і він попросив якогось хлопця, що писав листа, наглянути за речами. Вночі дощило, а може, погода ще й налагодиться. Кожен робив свій прогноз, дивлячись на хмари.

А зранку, навіть якщо було багато причин для занепокоєння, кожен відчував, як усе-таки добре лишитися живим... Уздовж перегоронок, які встановили, щоб окреслити межі табору, як і в попередні дні, вже рядами стояли солдати і перемовлялися про те, про се з місцевими селянами, які прийшли подивитися, як усе відбувається. Дітлахи намагалися торкнутися зброї. Оті відвідувачі — невідомо, як і коли приїхали, але люди є люди. Дивно було говорити з

мирними жителями отак от, через перегородку. В Альберта ще залишався тютюн — єдине, з чим він не розлучався. Добре, що багато потомлених солдатів все ще лежали на своїх плащах, не наважуючись встати. Тому отримати кухоль кави було легше, ніж удень. Підійшовши до перегоронок, він довго стояв і курив, присьорбуючи каву. А над головою швидко пролітали білі хмари. Він попрямував до виходу, мимохідь перемовляючись з іншими солдатами. Він уникав якихось розпитувань, хотів спокійно дочекатися, коли його покличуть. Уже не було бажання кудись бігти, все одно — рано чи пізно — його відправлять додому. Сесіль у своєму останньому листі дала йому номер телефону, щоб він міг залишити повідомлення про день свого повернення. Відтоді цей номер обпікав йому пальці. Він хотів тут же набрати його, поговорити з Сесіль, розказати їй, як він мріяв повернутися, щоб бути нарешті разом (і ще про багато інших речей). Але це був просто номер, де можна було залишити повідомлення (у пана Молеона, який тримав господарський магазин на розі вулиці Амандье). Окрім того, ще треба було знайти якийсь телефон, щоб додзвонитися. Швидше вже додому повернешся...

Біля огорожі зібралася юрба людей. Альберт затягувався черговою сигаретою. Сюди приходили місцеві, щоб поговорити з солдатами. Сумовиті жінки шукали свого сина чи чоловіка, тримаючи фото у витягнутій руці (подумати тільки — це як шукати голку в копиці сіна). Батьки, якщо такі були, трималися позаду. Жінки жадібно випитували, продовжуючи свої зусилля, бо прокидалися кожного ранку з останньою крихтою надії. Чоловіки ж давно зневірилися. Солдати відповідали непевно, хитали головами, бо всі фото були схожими.

Чиясь рука опустилася на його плече. Альберт обернувся і відразу відчув, як до горла підбирається нудота, а серце починає вискакувати з грудей.

— О, рядовий Майяр! Я вас шукав.

Прадель узяв його під руку і потягнув кудись.

— За мною!

Альберт більше не був у його підпорядкуванні, але, як заведений, пішов за ним, притискаючи торбу до себе.

Вони йшли вздовж огорожі.

Дівчина була середнього зросту. Років десь двадцять сім чи двадцять вісім, не красуня, подумав Альберт, але приємна. Шубка у неї, мабуть, з горностая (але Альберт не був упевнений). Якось Сесіль показувала йому такі шуби у вітринах розкішних магазинів, і йому було дуже прикро, що він не міг дозволити собі ходити по крамницях, щоб купити їй таку. Молода жінка тримала муфту, на ній був модний капелюшок. Видно було, що в неї є можливість виглядати просто і водночас елегантно. Відкрите обличчя, великі темні очі, у кутках — пучки дрібненьких зморшок. Темні вії та маленький ротик. Не надто гарна, але відчувалось — добре доглянута. Окрім того, видно було, що жінка з характером.

Вона була схвильована. Тримаючи в руках, обтягнутих рукавичками, аркуш паперу, вона розгорнула і простягнула Альберту.

Щоб хоч мить отямитись, він узяв його і зробив вигляд, що читає. Але в цьому не було потреби — він чудово знав, про що там мова. Офіційне повідомлення. Його погляд вихопив кілька слів: «помер за батьківщину», «через поранення, отримані на полі бою...», «похований поблизу...».

— Панна цікавиться одним з ваших товаришів, загиблим у бою, — холодно проказав капітан.

Дівчина простягнула йому ще один лист, який він мало не вронив, але швидко підхопив (а у неї вихопилося схвильоване «ох»).

То був його почерк.

Шановні...

Мене звати Альберт Майяр, я — друг Вашого сина Едуарда, і мені дуже прикро писати Вам про те, що він трагічно загинув...

Він повернув дівчині листа. Вона подала йому свою холодну, ніжну, але міцну руку.

— Мене звати Мадлен Перікур. Я — сестра Едуарда... Альберт чемно нахилив голову. (Вони з Едуардом були схожі. Очима.)

Ніхто не знав, що казати далі.

— Мені дуже шкода... — сказав Альберт.

— Власне, панна, — втрутився Прадель, — приїхала до мене за рекомендацією генерала Морійо... — Він повернувся до неї. — Це, здається, близький друг вашого батька?

Мадлен кивнула на знак згоди. Але не зводила пильного погляду з Альберта, у якого нагадування про Морійо викликало спазми в животі. Його хвилювало, як це все закінчиться (інстинктивно він стиснув м'язи і зосередився на своєму сечовому міхурі). Прадель, Морійо... От петля і затягнеться зараз...

— Річ у тім, — продовжував Прадель, — що панна Перікур хотіла би навідати могилу свого бідолашного брата. Але вона не знає, де він похований...

Капітан д'Олней-Прадель важко поклав свою руку на плече рядового Майяра, щоб той подивився на нього. Це виглядало як цілком дружній жест. Для Мадлен капітан Прадель мав би здатися таким людяним (отой покидьок, що свердловив зараз Альберта прямим і загрозливим поглядом!). Альберт у думці поєднав прізвища Морійо і Перікура, а потім додав ще й «близький друг»... Нескладно було здогадатися, що капітан уже намацує зв'язки, і допомога панни йому принесе більше вигоди, ніж оприлюднення правди, яку він і так чудово знав. Йому вигідно було тримати Альберта у пастці (вигадка про смерть Едуарда Перікура), і досить було подивитися на нього, щоб зрозуміти, що його кулак міцно стиснутий, поки йому це вигідно.

Панна Перікур не просто дивилася на Альберта — вона вивчала його з такою безмежною надією, аж зморщила брови, ніби хотіла допомогти йому заговорити. А він мовчки кивав головою.

— Це далеко звідси? — питала вона.

Який гарний голос... Але Альберт мовчав.

— Чуєте? Панна, — знову втрутився капітан Прадель, — питає вас: чи далеко той цвинтар, де похований її брат, Едуард?

Мадлен кинула на офіцера нетерплячий погляд. Він що, той ваш солдат, недоумок? Не розуміє, про що його питають? Вона аж зім'яла аркуш. А її погляд у сум'ятті переходив з капітана на Альберта.

— Досить далеко... — вичавив з себе Альберт.

Мадлен зітхнула з полегшенням. «Досить далеко» означає, що не надто далеко, або принаймні «я пам'ятаю, де це». Чи, може, ще хтось знає. Можна було здогадатися, що вона довго шукала, поки їх знайшла. Вона не могла дозволити собі посміхнутися, звичайно, ситуація була невідповідна, але вона принаймні трохи заспокоїлась.

— Можете мені пояснити, як туди добратися?

— Це... — почав Альберт, — це... як би вам сказати... Якщо звідси, з села, орієнтиром можуть бути...

— Значить, ви могли би нас туди допровадити?

— Зараз? — схвильовано спитав Альберт.

— Та ні! Не зараз!

Ця відповідь вирвалася у Мадлен Перікур. Вона зразу ж пожалкувала про це, прикусила губу, сподіваючись на підтримку Праделя.

Виникла дивна ситуація: всі розуміли, про що йдеться.

Одне маленьке слово, сказане занадто швидко, все пояснило. Це все міняло.

Як завше, Прадель був найкмітливішим:

— Панна Перікур хоче відвідати могилу свого брата, розумієте...

Він робив наголос на кожному складі, ніби той мав окремий смисл.

Відвідати. Ну що ж. А чому не зараз? Чого чекати?

Було зрозуміло: для того, щоб зробити те, що вона хоче, треба чимало часу і повної секретності.

Останніми місяцями родини вимагали дозволу на перепоховання солдатів, загиблих на фронті: «Віддайте нам тіла наших дітей».

Але що вдієш? Це стосувалося всіх. Вся північ і весь схід країни був всіяний могилами, викопаними нашвидкуруч (бо мертві не можуть чекати, трупи швидко гниють, а крім того, ще й пацюки). Від самого проголошення перемир'я родичі забили на сполох (але уряд настояв на забороні). Коли Альберт задумувався над цим, йому здавалося таке логічним. Якщо держава дозволить приватну ексгумацію тіл загиблих, за кілька днів сотні тисяч родичів, озброєних лопатами та заступами, переринуть півкраїни. Уявіть собі, що для цього треба було б перевезти тисячі напіврозкладених тіл, чекати цілими днями з трунами на вокзалах, вантажити їх на поїзди, які тільки від Парижа до Орлеана зараз тиждень ідуть. Це неможливо. Тому від самого початку це було заборонено. Але от родичам сприйняти це було важко. Війна ж бо закінчилася, то як це зрозуміти? І вони наполягали. Зі свого боку, держава не давала собі ради навіть із демобілізацією солдат, а що вже казати про організацію ексгумації та транспортування двохсот, трьохсот чи навіть чотирьохсот тисяч трупів (а може, й більше, бо лік уже давно втрачений...).

Це вже головоломка.

Тоді люди знаходили відраду в тузі. Батьки їздили по країні, щоб схилитися над могилами, насипаними у чистому полі, і не мали сил покинути їх.

Так чинили найбільш законослухняні.

Бо були ще й інші — бунтівливі, вимогливі, вперті, які не хотіли здаватися перед байдужим урядовим чиновництвом. Ці чинили по-своєму. Так, як вчинила родина Едуарда. Панна Перікур приїхала не відвідати могилу свого брата.

Вона приїхала *по нього*.

Вона приїхала, щоб викопати його останки і забрати додому.

Такі історії повторювалися скрізь. Був налагоджений цілий процес — спеціальні копачі на вантажівках, з лопатами, заступами, що мали і міцні нерви.

Вночі знаходили місце і швидко робили свою справу.

— А коли панна може поїхати, — знову почав капітан Прадель, — відвідати могилу свого брата, рядовий Майяре?

— Завтра, якщо хочете... — приречено сказав Альберт.

— Гарзд, — відповіла дівчина, — завтра цілком підходить. Я буду з машиною. Скільки часу треба туди їхати, як ви гадаєте?

— Важко сказати... Годину... дві... А може, й більше... Вам коли підійде? — спитав Альберт.

Панна замислилася. Капітан Прадель не йшов на допомогу, тому вона рішуче підсумувала:

— Я приїду за вами десь перед шостою вечора. Що скажете?

А що казати... Увечері, проти ночі?

— Ви хочете поїхати туди... вночі?

Це вже було сильніше за нього. Він уже не міг стриматися, хоча це було нетактовно.

Він одразу ж пожалкував, бо Мадлен опустила очі. Хоча її зовсім не знітило запитання, вона прикидала. Молода, але, видно, практична. А оскільки вона була ще й багатою (це відразу було помітно: дороге хутро, модний капелюшок, гарні зубки), вона чітко оцінювала ситуацію і прораховувала, скільки їй коштуватиме супровід цього солдата.

Альберта знудило від самого себе: як таке можна подумати, що він візьме гроші *за таке*... Тому вона ще не встигла й рота відкрити, як він сказав:

— Добре, до завтра.

Розвернувся і пішов у напрямку табору.

9

Повір, мені дуже шкода, що мушу знову до цього повертатися... Чи ти впевнений у своєму рішенні? Інколи воно приймається під впливом злості, зневіри чи жалю. Іноді навіть буває так, що ми не можемо впоратися зі своїми емоціями — зрозумій мене. Я не знаю поки що, як саме, але ми це подолаємо... Якщо докласти зусиль в одному напрямку, обов'язково можна все змінити. Я не хочу тиснути на тебе, але прошу — подумай про своїх батьків.

Я впевнений, що вони радо приймуть тебе таким, як ти є. Вони любитимуть тебе, як і раніше (якщо не більше). Твій батько напевне мужній і відданий родині (уяви собі, як він буде радий дізнатися, що ти живий!). Я не хочу вмовляти тебе. Роби, як знаєш. Але я думаю, що таке рішення треба приймати, добре зваживши. Ти намалював мені свою сестру Мадлен — така гарна дівчина... Подумай тільки, як боляче їй було дізнатися про твою смерть і яким чудом було би для неї довідатися...

Оця писанина нічого не давала. Ніхто не міг сказати, коли приходять листи, на відповідь можна було чекати і два тижні, і чотири. Жереб уже кинуто. Альберт писав це лише для себе. Він не жалкував, що допоміг Едуарду замінити документи. Але він не був готовий іти до кінця (адже він навіть не уявляв, які можуть бути наслідки). В таких терзаннях він ліг на землю, закутавшись у свій плащ.

Майже всю ніч він крутився, переживаючи і хвилюючись.

Йому снилося, як викопують тіло, а Мадлен Перікур відразу здогадується, що це не її брат. Труп або задовгий, або замалий, то в нього лице геть не схоже, то належало дуже старому солдату. Або навіть вони викопували солдата... з кінською головою. Дівчина тоді хапала його за руку і кричала: «Що ви зробили з моїм братом?», а її очі так гнівно яскріли, що освічували лице Альберта, як факел. А говорила вона чомусь голосом генерала Морійо. «І справді! — гримів той над вухом. — Що ви зробили з її братом, рядовий Майяре?»

Від такого кошмару він і прокинувся на світанку.

Майже всі в таборі ще спали, лиш Альберт перебирав думки в своїй голові. З кожною хвилиною вони ставали все темнішими, все загрозливішими від задушливого повітря великого барака, важкого дихання солдатів та дощу, який періщив по дахівці. Досі він ні про що не жалів. Але чим далі, тим усе ставало заплутанішим. Обличчя дівчини із зім'ятим,

повним брехні листом у тендітних ручках постійно згадувалося йому. Чи по-людськи він вчинив? Чи можливо ще все переінакшити? Причин грати цю гру було стільки ж, скільки й відмовитися. Бо, зрештою, не піде ж він зараз викопувати якись труп, щоб приховати гріх, який вчинив по своїй доброті? (Чи по своїй слабкості — це те ж саме.) Але якщо не піде викопувати труп, то треба все визнати і бути приреченим. Він не знав, що йому може за це бути, але точно знав, що справа серйозна і вона набирала небачених масштабів.

Коли нарешті розвиднілося, він так нічого й не вирішив, переносячи «на потім» розв'язок своєї дилеми.

Від копняка по ребрах він прокинувся заскочений і відразу підхопився. Весь зал уже наповнився криками і суєтою. Альберт роззирнувся, не розуміючи, що відбувається, аж раптом побачив, як звідкись на нього насувається і зупиняється над головою суворе загрозливе обличчя капітана Праделя.

Офіцер довго й прискіпливо дивився на нього, гидливо зітхнув і вліпив йому ляпаса. Альберт інстинктивно закрився руками. Прадель посміхнувся іронічно, це нічого доброго не обіцяло.

— Ну то як, рядовий Майяре, маємо прикрі новини? Ваш друг Едуард Перікур, здається, помер? А знаєте, який це удар для мене? Коли ж то я його бачив востаннє...

Він насупив брови, ніби поглинутий своїми спогадами.

— Ага, ну справді, це ж було у шпиталі, коли його саме привезли. І тоді він був ледве живий. Обличчям геть не був схожий на себе колишнього... Здається, його добре поколошало. Мабуть, хотів ухопити зубами снаряд — це було нерозумно з його боку, гай-гай... Слід було спитати мене... Але сказати, що він помер, я навряд чи зміг би, рядовий Майяре. Без сумніву, він таки помер — ви ж написали особистого листа родині, щоб повідомити про смерть найвишуканішим способом, — ну просто в античному стилі...

Коли він вимовляв його прізвище — Майяр, то робив це принизливим зневажливим тоном, воно звучало, як «собаче лайно» чи щось подібне.

Він почав говорити тихо, майже пошепки, але вже скаженів і ледве стримував гнів:

— Я не маю уявлення, що сталося з рядовим Перікуром, та й знати не хочу. Але генерал Морію доручив мені допомогти його родині. Тому я мушу знати...

Ця фраза вже ніби містила запитання. Досі Альберт не мав права говорити (але так виглядало, що Прадель не збирався здаватися).

— Отже, рядовий Майяре, у вас два виходи. Або ви кажете правду і маєте купу проблем. Поясню. Якщо скажете правду, вважайте, ви вляпались: за вкрадене посвідчення (не уявляю, як у вас це вийшло) вам світить в'язниця, як мінімум, на п'ятнадцять років — я вам це гарантую. З іншого боку, ви ж плануєте «ініціювати розслідування випадку на 113-й висоті», так? Одне слово, що для вас, що для мене перший варіант є найгіршим. Лишається другий: у нас вимагають останки загиблого солдата, ми їм його видамо — на тому й квит. Отже, я вас слухаю.

Альберт ще навіть не встиг розчовпати сказане.

— Не знаю... — тільки й зміг вичавити він.

У подібній ситуації матінка йому говорила: «Ну от, це так схоже на тебе, Альберте! Коли треба прийняти рішення, показати себе мужчиною — він відступає: “Не знаю... Треба подумати... Можливо... Я спитаю...” Давай, Альберте, наважуйся! Якщо ти і далі думаєш, що життя...» і т. д. і т. п.

Капітан Прадель у цьому був чимось схожий на пані Майяр. Але наступав він швидше.

— Я вам скажу, що ви зараз зробите. Ви піднімете свій зад і вже ввечері передасте панні Перікур гарний труп, підписаний «Едуард Перікур», чуєте мене? День роботи — і ви собі спокійно поїдете додому. Але добре подумайте, бо якщо вибираєте камеру — я до ваших послуг..

Альберт розпитав товаришів, і йому вказали на кілька цвинтарів на околиці. Він перевірів ті, що знав. Найбільший був у місцевості П'єреваль, за шість кілометрів звідси. Там вибору буде найбільше. Альберт вирушив туди пішки.

Кладовище було обгороджене деревами та всіяне могилами. Спочатку їх пробували копати поруч, рядами, але потім війна завалила кладовище такою кількістю тіл, що їх ховали де-небудь, в довільному порядку, де ще залишалося вільне місце. Могили були розташовані у різних напрямках, на деяких були хрести, на деяких — не було, або вони похилилися. Тут ось ім'я є. А там ножем на дерев'яній дошці вирізано просто слово «солдат». Були десятки таких, із написом «солдат». А на деяких могилах замість хреста було увіткнуто догори дном пляшку з аркушиком паперу всередині, а на ньому вказано ім'я солдата (це на потім, може, комусь треба буде дізнатися, хто похований там).

Через свої вічні терзання Альберт міг би годинами блукати між невідомими могилами кладовища П'єреваль, перш ніж вибрати одну з них. Але він зрештою визначився. «Ну, що ж, подивимось, — сказав він сам собі, — час іде, а ще дорога назад, у центр демобілізації, — треба щось вирішувати». Він повернув голову і вибрав одну могилу, на хресті якої не було нічого вказано, і сказав собі: «Оця».

Він вийняв дошку з огорожі, знайшов камінь, прибив половинку військового жетона Едуарда Перікура, позначив місце, і як фотограф у день весілля, відійшов на кілька кроків, щоб подивитися на загальну картину.

Потім він повертався в каятті, в докорах сумління, бо навіть заради доброї справи йому важко було брехати. Він подумав про цю дівчину, про Едуарда і про цього невідомого солдата, якого випадок змусив стати Едуардом, і якого вже ніхто ніколи не знайде, бо тепер цей досі не впізнаний солдат зник назавжди.

У міру того як він віддалявся від кладовища і підходив до центру демобілізації, можливі ризики спадали йому на думку, змінюючись іншими, як ото кості доміно, які завалюються одна за одну від падіння найпершої. «Все йде як слід поки що, — міркував Альберт, — мова ж іде просто про відвідування могили. Сестрі треба могилу свого брата, от я їй могилу і покажу. Її брата чи не її — яка різниця? Хай підкаже їй серце. Але після того треба буде копати, і справа

стає складнішою. Коли почнуть шукати там, усередині, невідомо ще, що там знайдуть. Неідентифікований ще пройде, мертвий солдат — то й мертвий. А раптом, коли його викопують, щось знайдуть? Якусь особисту річ? Щось таке, що допоможе його впізнати? Або навіть тіло буде завеликим чи надто малим?»

Але вибір було зроблено, він уже сказав собі «оця». Значить, справу вирішено. Добре чи погано, але віднедавна Альберт більше не розраховував на талан.

Він повернувся до центру виснаженим. Щоб потрапити на потяг до Парижа (навіть мови не може бути про те, щоб на нього спізнитися, якщо він, звичайно, приїде...), йому треба повернутися найпізніше о дев'ятій. У таборі вирував неспокій, сотні чоловіків бігали, як мурахи, речі були давно зібрані. Вони кричали, співали, репетували, ляскали один одного по плечах. Офіцери непокоїлися, думаючи про те, що буде, коли обіцяний потяг не приїде (бо таке траплялося часто).

Альберт вийшов з казарми. З порога він розглядав небо. Хоч би ніч видалася досить темною.

Прадель мав чудовий вигляд. Справжній орел. Новісінька випрасувана форма, начищене взуття, бракувало лише відполірованих медалей. Він наближався швидким кроком. Альберт не зрушив з місця.

«Ну що, ви прийшли, друже?»

Минула шоста година. За фургоном пригальмував лімузин, почувся приглушений шум мотора, було видно, як з вихлопної труби тягнеться шлейф диму. (Альберт міг би рік прожити за гроші, які віддали за одну шину до цієї машини. Він відчував себе бідним і самотнім.)

Вантажівка наблизилась. Капітан кинувся до машини, дверцята захлопнулися різко. Дівчина не виглянула.

Зарослий і смердючий від поту водій сидів за кермом новенького фургона Berliet CVA за тридцять тисяч франків. Він добре розумівся на своїй справі. Відразу було видно, що він до всього звиклий і на все має свою думку. Через шибку

вікна він позирнув на Альберта з голови до п'ят, потім відкрив дверцята, вискочив з машини і відвів його трохи вбік, міцно ухопивши за руку.

— Якщо ти погоджуєшся, ти — в долі, розумієш?

Альберт ствердно кивнув. Він повернувся до лімузина, з вихлопної труби якого слабко диміло. О Боже, після всіх цих років знегод і поневірянь вигляд цього лімузина надто драгував...

— Скажи мені... — пошепки спитав водій, — скільки ти з них береш?

Альберт розумів, що з таким типом говорити про безкорисливість абсурдно. І він швидко мовив:

— Триста франків.

— От дурень!

Але в цьому виразі відчувалося й задоволення водія, так ніби він вчасно і вдало виплутався з делікатної ситуації (у глибині душі він отримував задоволення як від того, що вигравав сам, так і від того, що програвали інші). Він ткнув пальцем у напрямку лімузина.

— Ти що, не розумієш? Вона носить дорогу шубу, вони гроші лопатою гребуть! Ти б міг легко просити чотири сотні. А може, й п'ять.

Відчувалося, що він уже готовий обмовитися, про що домовлявся сам. Але обережність його стримувала, і водій відпустив його руку.

— Гаразд, давай не будемо затримуватись.

Альберт повернувся до машини (дівчина так і не вийшла хоча б привітатись, подякувати абощо. Зрозуміло: він був лише найнятим, підлеглим).

Він сів, і машина рушила. Лімузин також поїхав на відстані (ми їх не знаємо, а вони — нас, на випадок, якби раптом їх зупинили жандарми і почали ставити питання).

Вже настала темінь.

Жовте світло фар висвітлювало вулицю, але в кабіні не було видно навіть власних ніг. Альберт виставив руку перед собою до панелі приладів і оглядав пейзаж перед собою. Він керував: «направо» або «сюди», але сам боявся

заплутатися. І що ближче вони наближалися до цвинтаря, тим моторошніше ставало. Він вирішив: якщо щось піде не так — він втече через ліс. Водій за ним не побіжить, отож він втече, повернеться до Парижа, де скористається іншим транспортом.

Капітан Прадель зі своїм зростом міг би й догнати. Вже була не одна нагода подивитися на його скажену фізичну підготовку. То що ж робити? Йому вже хотілося до вітру, і він ледве стримувався.

Вантажівка піднялася на останній пагорб.

Кладовище починалося якраз біля дороги. Водієві вдалося припаркуватися на спуску. Коли треба буде рушати, йому навіть не доведеться торкатися коробки передач — можна буде просто відпустити гальма, щоб машина поїхала.

Коли двигун замовк, настала така тиша, ніби все накрили ковдрою. Капітан тут же опинився біля дверцят. А водій пішов чатувати на вході до кладовища. У цей час вони будуть копати, виймати труну, переставляти і завантажувати її у фургон, і на тому справу буде завершено.

Лімузин панни Перікур у темряві був схожий на дикую пантеру, що причаїлася в тіні і готується до стрибка. Відкрилися дверцята, і з'явилася дівчина. Така маленька... Альбертові вона тепер здавалася ще молодшою, ніж напередодні. Капітан жестом хотів її зупинити, але не встиг навіть промовити жодного слова, бо вона рішуче підійшла. Її присутність справді була дивною в цьому місці і в цей час, отож чоловіки аж примовкли. Швидким кивком вона дала знак, що можна починати.

Вони рушили в морок.

Водій ніс дві лопати. Альберт тяг із собою складений тент, щоб переносити землю, — так потім буде легше засипати яму.

Ніч не була надто темна, можна було розрізнити горбочки десятків могил зліва і справа. Складалося враження, що рухаєшся по переритому гігантськими кротоми полю. Капітан ішов широким кроком. Поряд із мертвими він за-

вжди почувався переможцем. За ним між Альбертом і водієм дріботіла Мадлен. Альбертові подобалося її ім'я. (Так звали його бабусю.)

— Де це?

Вони вже довго йшли, проминули один ряд, інший... Питання задав капітан. Знервований, він наблизився. Він шепотів, але навіть шепіт видавав його знервованість. Альберт шукав, то подавав знак рукою, то, помилившись, знову шукав орієнтири. Призупинився подумати: ні, не тут...

— Отам, — сказав він нарешті.

— Ти впевнений? — спитав водій, який уже почав було сумніватися.

— Так, це тут, — підтвердив Альберт.

Вони й далі говорили пошепки, як на похоронній церемонії.

— Рухайтесь квапливіше, друже! — підганяв капітан.

Нарешті, вони прийшли.

На хресті було видно половинку жетона з написом «Едуард Перікур». Чоловіки замовкли, а панна Перікур підійшла ближче. Вона тихо плакала. Водій підкинув лопати і пішов чатувати. Зовсім стемніло, вони ледве розрізняли один одного. Оддалік виднівся тендітний силует дівчини. Вони стояли, схиливши голови, але капітан не припиняв знервовано оглядатися. Дітклива ситуація. Альберт вирішив узяти ініціативу на себе. Він підійшов і тихо поклав руку на плече Мадлен Перікур. Вона повернулася, подивилась на нього, все відразу зрозуміла і відійшла. Прадель подав одну лопату Альбертові, сам узяв другу. Дівчина відвернулась. А вони почали копати.

Земля затверділа, копати швидко не виходило. Неподалік лінії фронту часу завжди бракувало, отож тіла ніколи не закопували глибоко (інколи так, що наступного дня їх уже знаходили пацюки). Швидше за все, глибоко копати не доведеться. Альбертові розривало серце від хвилювання, він часто зупинявся, щоб прислухатися. Він розрізняв випрямлений і напружений силует панни Перікур біля дерева, що здався таким же мертвим. Вона нервово па-

лила. Це вразило Альберта: така жінка, як вона, і палить. Прадель також звернув на це увагу, але кинув: «Ну ж бо, старий, ми ж не збираємось стирчати тут вічно», і вони продовжили.

Найдовше копали до тіла, що знаходилося внизу. Гора землі на брезентовому тенті росла. «Що Перікури робитимуть з тілом? — думав Альберт. — Поховають у саду? Отак от уночі, як зараз?»

Він зупинився.

— Чудово! — свиснув капітан, нахилиючись.

Він сказав це дуже тихо, щоб дівчина не почула. З'явилися якісь рештки напіврозкладеного тіла (важко сказати, що саме). Далі треба було вигрібати землю дуже делікатно (особливо обережно, щоб нічого не пошкодити).

Альберт старався, як міг, а Прадель уже не міг стриматись.

— Ворушіться, — шепнув він ще тихіше. — Йому вже гірше не буде.

Лопата зачепила шмат плаща, яким було обгорнуто тіло, і відразу піднявся жакливий сморід. Офіцер тут же відвернувся.

Альберт і сам відсахнувся (хоча вже надихався цього протягом війни, особливо коли був санітаром). А якщо ще згадати перебування у шпиталі поруч із Едуардом... Раптово якось він згадався... Альберт підвів голову і подивився на дівчину, яка, хоч і була на відстані, але прикладала носовичок до носа. Чи любила вона свого брата? — подумав він. Прадель дав йому сильного штовхана і вибрався з ями.

Зробивши широкий крок, він опинився поруч із панною, взяв її за плечі і відвернув від могили. Альберт залишився на дні сам-один, у смороді мертвяка. Дівчина намагалася опиратися, вона заперечувала кивками, хотіла підійти. Альберт не знав, як далі діяти. Це раптом нагадало йому дуже багато... Зляканий, він бачив лише постать Праделя, що височів над ним. Знову отак опинитися в ямі, навіть неглибокій... Попри холодну ніч, від хвилювання його заливало потом,

бо, опинившись у ямі і бачачи капітана, навислого над ним, він ніби заново переживав те жакіття. Йому здавалося, що зараз його присиплюють, поховують, від цього його почало трусити. Але в цю мить він згадав свого товариша Едуарда і змусив себе продовжити роботу.

Серце краялося від усього цього... Лезом лопати він легенько відгортав глинисту землю, яка сповільнила розкладання тіла, яке ще, окрім того, було акуратно загорнуте у плащ. Тканина прилипла до землі, відкрився бік, пожовклі ребра, де-не-де прогнила чорна шкіра (все кишіло хробаками, бо поживитися ще було чим).

Там, нагорі, почувся крик. Альберт підняв голову. Дівчина голосила. Капітан її втішав, а через плече кидав нетерплячий наказ: швидше, чого тягнете?

Альберт відкинув лопату, вискочив з ями і кинувся світ за очі. Серце рвалося з грудей, його вивертало від усього: отой бідний мертвий солдат, водій, що заробляє на горі інших, капітан, який запхне будь-яке тіло в труну, лиш би з цим швидше покінчити. А справжній Едуард — зі спотвореним обличчям, смердючий, як той труп, був прив'язаний до лікарняного ліжка. І за це ти воював? Коли про все це подумаєш, це геть спустошує.

Водій зітхнув із полегшенням, коли Альберт прийшов. За мить він уже підняв тент на фургоні, схопив металевий гак, зачепив ручку труни, що знаходилася всередині, і потягнув щосили. Назад до могили вони поверталися удвох: Альберт — позаду, водій — попереду.

Альбертові бракувало повітря, бо чолов'яга йшов досить швидко, напевно, за звичкою, а він квапився, як міг, і кілька разів мало не кинув те, що ніс, і не впав сам зверху. Нарешті, прийшли. Сморід стояв нестерпний.

Гарна дубова домовина з позолоченими ручками, із залізним кованим хрестом, прикріпленим на кришці. Для кладовища домовини є звичним атрибутом, але ця виглядала надто розкішно у своєму декорі. На війні такого не побачиш, це більше схоже на труну якогось буржуа, що помер у власному ліжку, ніж на домовину молодих хлопців, яких

невідомо хто продірявив, як пацюків. Але Альбертові ніколи було додумати свою філософську теорію. Довкола всім не терпілося з цим покінчити.

Вони зняли кришку, відставили її набік.

Одним скоком водій спустився в яму, схилився і голими руками підняв кінець тканини, шукаючи, хто б допоміг. Він подивився на Альберта (а на кого ж ще?). Альберт підійшов на крок ближче, також спустився в яму, хвилювання наростало; видно було, що він помирав зі страху, бо навіть водій запитав:

— Ти впораєшся?

Разом вони нахилилися, вдихнули гнійний сморід, схопили брезент і на «раз-два» виставили тіло на край могили. Почувся глухий звук. Ноша не була важкою. Останки важили не більше, ніж тіло дитини.

Водій відразу вискочив, Альберт не відставав. Удвох вони схопили брезент за краї і виклали все в домовину (цього разу звук був м'якший). Водій швидко закрит кришку. Можливо, у ямі залишилася якась кістка, що могла випасти при перенесенні, але вже хай як є. Принаймні і водій, і капітан думали, що їхніх зусиль задосить, як для трупа. Альберт поглядом пошукав панну Перікур. Вона вже сиділа в машині. Те, що вона щойно пережила, було жахливо, за що на неї злитись? Її брат став поживою для хробаків.

Забивати труну тут не будуть — забагато шуму, то вже пізніше, по дорозі. Поки що водій лише прив'язав двома широкими мотуззяними ремнями кришку до труни, щоб вона не рухалася, і щоб хоч трохи применшити сморід. Всі швидко всілися, Альберт — позаду, двоє інших — попереду. Капітан на ходу спокійно докурював сигарету. Альберт був геть виснажений, особливо відчувалися нирки.

Щоб запхати домовину у фургон, водій з капітаном взяли за один край, Альберт за другий. Вони підняли і просунули труну вперед. По дну фургона зашкребло, і — все, з цим покінчено.

За ними вже рушав лімузин.

Дівчина знічено повернулася до нього.

— Дякую, пане, — промовила вона.

Альберт хотів було щось додати. Але не було часу, вона схопила його за руку, всунула у долоню купюри і затиснула його пальці (цей простий жест для Альберта був таким болючим...).

Але вона вже поверталася в машину.

Водій прив'язав мотузками до ручок домовину всередині фургона, щоб вона не совгалась туди-сюди в дорозі. Капітан Прадель показав Альбертові знаком на кладовище. Треба швидко засипати яму. Бо якщо вона залишиться розкопаною — прийдуть жандарми, почнеться розслідування, а йому цього аж ніяк не треба.

Альберт схопив лопату і побіг назад. Але раптом якийсь сумнів зупинив його і змусив оглянутися.

За тридцять метрів, там, з боку дороги, почувся звук мотора лімузіна, що віддалявся, а потім шум фургона, який зрушив з місця.

Він залишився сам.

ЛИСТОПАД 1919 р.

10

Анрі д'Олней-Прадель розмістився в зручному шкіряному кріслі, недбало закинувши праву ногу на поруччя, і повільно розглядав на світло, у витягнутій руці, великий келих дорогого витриманого коньяку. Він слухав розмови завсідників із звичним недбальством, щоб показати усім, який він «крутий перець». Він обожнював такі простацькі словечка. Він міг би дозволити собі і вульгарність, отримуючи неабияке задоволення, говорячи грубощі тим, хто не міг похвалитися особливими статками, щоб протестувати.

Але для цього йому бракувало п'яти мільйонів франків. Завдяки таким грошам він зможе дозволити собі робити все, що захоче.

Прадель навідувався в жокей-клуб тричі на тиждень. Він не особливо полюбляв це місце, воно, хоч і не виправдовувало сподівань, але підкреслювало його просування по соціальних сходинках (що не могло не захоплювати). Кришталь, драпіровка, килими, позолота, зразковий вишкіл персоналу і щороку вищі членські внески приносили йому те задоволення, яке множилося від можливості нових цікавих зустрічей.

Правду кажучи, коли він уперше прийшов сюди чотири місяці тому, постійні відвідувачі жокей-клубу дивились на нього з підозрою. Але, якщо відкинути всіх новоспечених скоробагачків в умовах попередніх кривавих років, то клуб міг би стати таким собі «залом очікування». Крім того, Прадель мав ще декілька переваг, які було важко не помітити: як от наявність тестя, якому ніхто ні в чому не міг відмовити, та його дружба з Фердинандом, внуком генерала Морію, який представляв позакласову і дещо розбещену молодь, але за якою стояло багато потрібних зв'язків. Неможливо відкинути будь-яку ланку без втрати усього ланцюжка, брак потрібних людей заставляє йти на всяке... Але в д'Олней-Праделя було хоча б ім'я. А ще — вдача корсара, але корсара шляхетної крові. Тому, зрештою, його прийняли. Добре зваживши, пан Лярошфуко — діючий директор — вирішив, що не так уже й погано виглядає на їхньому фоні цей вродливий високий молодик, що проходить залами швидким і впевненим, як порив вітру, кроком. Його зверхність підтверджувала думку про те, що переможець завжди дещо брутальний. Трохи вульгарний, правда, але ж герой. Красивих жінок і героїв вище товариство завжди потребувало. А в ті часи було важко зустріти чоловіка його віку, який би не втратив на війні ногу, руку чи й те, і те. Отож Прадель ще й виконував роль декору.

Досі д'Олней-Прадель тільки те й робив, що вихваляв Велику Війну. Як тільки він звільнився, то відразу зайнявся

наповненням та перепродажем майна з військових складів. Сотні французьких та американських машин, двигунів, причепів, тисячі тонн дерева, брезенту, постільної білизни, інструментів, залізничя, запчастин — усього того, чого держава вже не потребувала (а позбутися мусіла). Прадель скуповував цілі партії і перепродував їх залізничним компаніям, транспортним фірмам, аграрним підприємствам. Прибуток був чималий, бо охорона складів була дуже схильна до підкупів, хабарів та могоричів (отож ви легко отримуєте три вантажівки добра замість однієї, чи п'ять тонн замість двох).

Протекція генерала Морію та особистий статус «національного героя» відкривали д'Олней-Праделю більшість дверей. А його роль у спілці учасників бойових дій (що показала свою відданість у придушенні урядом останніх робітничих страйків) забезпечила йому додаткову підтримку. Завдяки цьому він уже прибрав до рук важливі ринки розпродажу майна зі складів, скуповуючи цілі партії. Кілька десятків тисяч франків, які він попередньо позичив, після перепродажу перетворилися на сотні тисяч прибутку.

— Привіт, старий!

Леон Жарден-Больйо. Достойний чоловік, але вродився низьким на зріст (на двадцять сантиметрів нижче середнього зросту). Для нього це було жахливо — він потребував визнання.

— Привіт, Анрі! — відповів він, трохи підводячи плечі (йому здавалося, що це його вивищує).

Жарден-Больйо мав право звертатися до д'Олней-Праделя на ім'я, і це приносило задоволення, заради якого він би і батька-матір своїх продав (що, зрештою, так і зробив). Він поводився, як інші, щоб здаватися таким, як інші, подумав Анрі. Майже недбало простягаючи приятелю руку, він спитав:

— І що?

— Все ще нічого, — відповів Жарден-Больйо. — Нічого не відомо.

Прадель насупив брови, з нижчим персоналом він умів спілкуватися подумки.

— Знаю, — вибачався Жарден-Больйо, — знаю...

Прадель страшенно нетерпеливився.

Кілька місяців перед тим держава вирішила довірити приватним фірмам зайнятися ексгумацією останків похованих на фронті солдат. Ідея полягала в тому, щоб їх перепоховати на великих військових цвинтарях. Міністерське розпорядження передбачало «організацію певної кількості найбільших кладовищ». Бо тих солдатських могил було всюди потроху. Ці поховання на імпрізованих кладовищах були за кілька кілометрів або навіть за кількисот метрів від лінії фронту, на землях, які вже треба було повернути сільському господарству. Від початку війни минули роки, і сім'ї вимагали можливості відвідати могили своїх синів. Перенесення праху в некрополь не виключало права бажаючих забрати тіла солдат. Але уряд сподівався, що як тільки ці величезні некрополі будуть збудовані, де герої спочиватимуть «пліч-о-пліч зі своїми бойовими побратимами», гарячі пориви родичів угамуються. І це позбавить державу нових фінансових витрат на індивідуальні перевезення, та ще й з огляду на санітарні вимоги (розв'язання цього завдання може виявитись занадто дорогим, беручи до уваги те, що скарбниці уряду вичерпані, а Німеччина боргів не виплачує).

Отож цей широкий захід морального і патріотичного спрямування передбачав кмітливим підприємцям ланцюжок прибуткових фінансових операцій. Слід було виготовити сотні тисяч домовин (бо більшість солдатів були поховані просто в землю, інколи — загорнуті в плащі). Треба було провести сотні тисяч ексгумацій звичайними лопатами (в розпорядженні йшлося про те, що роботи мають проводитися якнайобережніше), а також забезпечити перевезення останків у домовинах на вантажівках до вокзалів (звідки вони вже поїдуть для перепоховання на некрополях).

Якщо Праделю вдасться прибрати до рук частину цього ринку — за копійки з могили, — китайці викопають тисячі тіл. Його машини перевезуть тисячі напіврозкладених трупів, сенегальці запакують все у рівенькі рядочки могил, на яких стоятимуть красиві хрести, куплені за високу ціну.

На ці прибутки можна за три роки поновити від підвалів до горища сімейну резиденцію Салев'єр (яка досі була бездонною ямою).

На кожного загиблого держава виділяє по вісімдесят франків. Прадель планував реальний прибуток як мінімум у двадцять п'ять разів більший. А загалом отриманий прибуток складатиме два з половиною мільйони.

Якщо міністерство додасть іще кілька додаткових замовлень (за спільною вигодою, враховуючи хабарі), можна сподіватися і на п'ять мільйонів.

Чудова оборудка століття. Війна дає прекрасний спосіб заробити, навіть уже по закінченні.

Маючи кмітливого інформатора в особі Жардена-Больйо, батько якого був депутатом, Прадель міг розраховувати на такий результат. Після демобілізації він створив товариство «Прадель і Ко». Жарден-Больйо і внук Морійо внесли за статусом по п'ятдесят тисяч франків кожен (плюс свої безцінні зв'язки). Прадель особисто вніс чотириста тисяч, як патрон. А це давало право отримувати вісімдесят п'ять відсотків прибутку.

Комісія з надання тендерів на держзакупівлі засідала сьогодні. Збори тривали вже чотирнадцять годин. Прадель підготував собі міцний фундамент, використавши свої зв'язки та заплативши хабара у п'ятдесят тисяч франків (з трьох членів комісії двоє були на його боці). Вони мали розглянути кілька різних пропозицій та неупереджено прийняти рішення, що товариство «Прадель і Ко» подало найкращий кошторис, виставлений у магазині похоронної служби. Зразок домовини найбільше відповідає як заслугам французів, загиблих за батьківщину, так і фінансовим можливостям самої батьківщини. Отак підмазуючи, Прадель мав би отримати ще чимало замовлень (якщо все піде за планом, то на десяток тисяч. А можливо, й більше).

— А в міністерстві?

Обличчя Жардена-Больйо розпливлось в широкій посмішці, тут йому було що сказати:

— Все залагоджено!

— Ну, це мені відомо, — відмахнувся знервований Прадель. — Питання постає — коли?

Він нетерпеливився не лише через рішення комісії з питань державних тендерів. Державна служба перенесення військових поховань підпорядковувалася міністерству пенсійного забезпечення. У разі нагальної потреби і при бажанні вона могла ініціювати розподіл ринків за домовленістю, не надаючи значення конкурентоздатності. При цьому варіанті компанія «Прадель і Ко» могла розраховувати на монополію, виписуючи рахунки, як їй заманеться (аж до ста тридцяти франків за одиницю поховання).

Прадель поведився стримано, так, як і мають поводитися міцні духом у найскладніших ситуаціях. Але він таки страшенно переживав. На жаль, Жарден-Больйо ще не мав відповіді на основне питання, тож усмішка зникла з його зблідлого обличчя.

— Невідомо...

Прадель відвів погляд (це означало, що розмову закінчено). Жарден-Больйо, зробивши вигляд, що упізнав якогось відвідувача жокей-клубу, пішов у другий кінець просторого залу. Прадель спостерігав, як він віддалявся, і помітив, що той носить високі закаблуки. Якби не комплекс коротуна, через який він не мав необхідної холонокровності, він міг би бути корисним, бо був розумним. Але Прадель залучив його до свого проекту не через це. Жарден-Больйо мав дві переваги: батька-депутата і бідну наречену (бо хто би спокусився на такого куцака). Наречена, з якою Жарден-Больйо збирався одружитися через кілька місяців, була дуже мила темноволоса дівчина з гарними вустами. Коли їх познайомили, Праделеві здалося, що вона потай страждає від майбутнього мезальянсу, який дискредитував її красу. Це була жінка, яка потребувала компенсації. Тому, спостерігаючи за нею у вітальні Жарден-Больйо, його досвідчене щодо жінок і коней око помітило: якщо добре за неї взятися, то вона не буде весілля чекати.

Прадель повернувся до споглядання бокалу з коньяком, вже всоте обдумуючи свою стратегію.

Для виготовлення такої кількості домовин потрібно домовлятися з численними спеціалізованими підприємствами (що було категорично заборонено в державному контракті). Але якщо все проходитиме гладко, ніхто тим особливо і перейматися не буде. Бо всі зацікавлені в тому, щоб закрити на це очі. Всі сходилися на одному: важливо організувати кілька великих впорядкованих кладовищ, які кожному допомогли би позбутись тяжких спогадів про цю війну.

А Прадель, окрім того, отримає право випити келих найдорожчого коньяку. Та хоч би й закукурикав на весь салон у жокей-клубі — ніхто й слова не скаже.

Поглинутий своїми думками, він не помітив, як зайшов його тесть. Запала особлива тиша — раптова і всепоглинаюча, майже трепетна, наче при появі архієпископа в соборі. Коли він зрозумів причину, було вже пізно. Залишатися в такій недбалій позі при появі старого було нехтуванням субординації — і це йому не пробачать. З іншого боку, якби він був надто запобігливим, то визнав би перед усіма свою другосортність. Отож вибір був — між двома діткливими варіантами. Прадель вибрав пониження (бо воно здалося менш збитковим, аніж зухвалість). Якомога недбаліше він висунувся наперед, змітаючи з плеча невидиму порошинку. Права нога ковзнула на підлогу, він вирівнявся у кріслі, щоб краще виглядати, і подумки записав цю деталь у список запланованих реваншів.

Повільним та поважним кроком зайшов у зал жокей-клубу пан Перікур. Він зробив вигляд, що не помітив поведінки свого зятя, і записав цю обставину у список боргів, які треба буде отримати. Він пройшов поміж столами, як милостивий монарх, поблажливо подаючи руку мимохідь то одному, то другому, звертаючись до присутніх на ім'я з гідністю венеціанського дожа та легким натяком на гумор: «доброго дня, любий друже Буланже», «о, і ви тут, Фрап'є?», «добровечір, Годаре», «не вірю своїм очам, це ви Паламеде Шавінь?». А коли наблизився до Анрі, то лише мовчки відвів очі, як той сфінкс, і спокійно продовжив свій шлях по залу

аж до каміна, де надто демонстративно простягнув руки до вогню із видимим задоволенням.

Коли він обернувся, то побачив свого зятя вже зі спини. Поза була вибрана стратегічно. Певно, було досить незручно, коли тебе оглядають отак ззаду. Якщо поспостерігати за ними обома збоку, то це виглядало, як початок захопливої шахової гри, де обидвоє чоловіків випробовують сили один одного.

Почуття спокійної, якоїсь вистояної відрази виникло поміж ними спонтанно. І обіцяла вона довготривалу ненависть. Перікур миттєво відчув у Праделі покидька, але він не міг встояти перед захопленням Мадлен. Ніхто не наважувався сказати про це вголос, та достатньо було якусь мить на них подивитися, щоб зрозуміти, що Анрі для неї — бажаний здобуток. Вона не могла стриматися, бо шалено прагла цього красунчика.

Пан Перікур любив свою доньку (по-своєму, звичайно, не надто демонстративно). Він був би щасливим, якби щасливою була вона. Але ж не зв'язавшись з отим Анрі д'Олней-Праделем! Зі своїм багатющим посагом Мадлен Перікур була завидною нареченою, хоч і не такою вже красунею. Вона — недурна, легка на підйом, як і її покійна мати, з твердим характером, її нелегко було спокусити. До війни вона вміло відшивала амбітних жевжиків, які вважали її пересічною на вроду, але засипали щедрими компліментами. У неї був досить простий, але дієвий спосіб відмовляти. Їй багато разів пропонували заміжжя, це жінці додає певності, можливо, сумнівної, бо їй уже було двадцять п'ять на початку війни і тридцять тоді, коли вона дізналася про смерть свого юного брата. В цьому болючому траурі вона, мабуть, і почала старіти. Можливо, цим можна все пояснити. Вона познайомилася з Анрі д'Олней-Праделем у березні, а вже в липні вийшла за нього заміж.

Чоловіки не розуміли, що в цьому Анрі такого незвичайного, щоб отак поспішати. Певна річ, він — показний, але щоб отак... То чоловіки. Бо жінки чудово все розуміли. Жінки насамперед бачили вроду — хвилясте волосся, ясні

очі, широкі плечі (а шкіра, о Господи... Вони чудово розуміли, чим спокусилася Мадлен і чим вона так зачарована).

Пан Перікур не заперечував, знаючи, що в цій борні його поразка визначена наперед. Йому лише вдалося розумно «окреслити межі» (себто йшлося про шлюбний контракт). Мадлен нічого не могла сказати. А от красунчик зять, навпаки, не був у захопленні від контракту, складеного сімейним нотаріусом. Чоловіки мовчки обмінялися поглядами. Розумне рішення: Мадлен залишалася єдиною власницею майна, отриманого до весілля. Вона чудово розуміла підозріливість свого батька щодо Анрі, для якого контракт був спокусливим, але небезпечним випробуванням. З таким багатством обережність стає другою натурою. Нареченому вона з усміхом пояснила, що це нічого не міняє. А от Прадель розумів, що це міняє все.

Спочатку він почувався обдуреним (надто убога компенсація за свої зусилля). У житті багатьох його друзів шлюб усе вирішував. Інколи цього важко було досягти, вони казали, що треба постійно шукати підходів. Але коли нарешті мети досягнеш — будеш купатися, як сир у маслі. Проте для нього весілля нічого не змінило. Соціальний статус — авжеж, тут нічого не скажеш, з нього він користався по-королівськи. Анрі був незаможним, але жити завжди любив на широку ногу. З власних коштів він відразу витратив близько ста тисяч франків на ремонт сімейної резиденції (але там треба було стільки всього зробити, що гроші зникали, як у бездонному колодязі).

Анрі не вдавалось поки що розбагатіти. Але ще не все втрачено. Насамперед тому, що завдяки шлюбу він покінчив зі справою про висоту 113, яка його таки гнітила. Навіть якби вона й впливла (як це іноді буває з давніми, здавалося б, забутими справами), він уже нічим не ризикував, бо тепер — багатий (принаймні так виглядає) і належить до впливової, престижної родини. Одруження з Мадлен Перікур означало для нього майже недоторканність.

А ще він отримав неабияку вигоду — низку родинних контактів. Тепер він — зять Марселя Перікура, близький друг

Дешанеля, товариш Пуанкаре, Доде і багатьох інших. Він був дуже задоволений першими результатами своїх інвестицій. Через кілька місяців він зможе дивитися своєму тестеві в очі прямо — він спить з його донькою, приліпився до його зв'язків. Мине якихось три роки, і він ще помпезніше розлягатиметься в жокей-клубі (а місце старигана буде в курилці).

Пан Перікур знав про способи збагачення свого зятя. Безсумнівно, молодик він метикований і, будучи головою трьох картелів, за кілька місяців вже заробив чистоганом майже мільйон. З цього боку такий примітний тип дуже відповідав потребам часу. Але пану Перікуру такий успіх здавався підозрілим, надто стрімким і ризикованим.

Довкола впливового Перікура зібрався цілий почет (з-поміж них — переважно клієнти, багатство завжди супроводжується придворними).

Анрі спостерігав за своїм тестем під час його роботи. Він ретельно вчився. Старий краб, безперечно, знав свою справу. Але з якою самовпевненістю він роздає зауваження, доручення, рекомендації! Його оточення сприймає його пораду як наказ, а застереження — як заборону. (Це — людина, на яку краще не ображатися, коли він тобі у чомусь відмовляє, бо він може забрати у вас і те, що вам ще залишилося.)

У цю хвилину в залу нарешті зайшов Лябурден, стискаючи в руці свій великий носовичок. Анрі зітхнув із полегшенням, і, перекинувши до дна келих дорогого коньяку, підвівся, схопив його за руку і потяг у сусідню кімнату. Лябурден задріботів за Праделем на своїх коротеньких ніжках, ніби він ще недосить попінтів і набігався.

Лябурден був дурнем, який прирощував свої дурощі повсякчас. Це виражалося у його набридливій нав'язливості (беззаперечний плюс у політиці). Тоді як сам він особисто був неспроможний міняти думку, а крім того, був абсолютно позбавлений уяви. Його дурість була дуже практичною штукаю. Як кумедну посередність, Лябурдена можна було засунути будь-куди, а він, як та віддана безмозка худобина, робитиме все, що від нього зажадають. Подумати лишень,

як це вигідно! У нього на виду читалося все: від доброзичливості й пристрасті до смачної їжі — аж до боягузтва, незначущості та приземленості. Він не міг відмовити собі у задоволенні попліткувати, кидав на всіх жінок сласні погляди (особливо на гарненьких, яких він ляскав по сідниці, як тільки вони поверталися до нього спиною). А крім того, тричі на тиждень він зазвичай заглядав до будинку розпусти. Ця репутація широко розповсюдилася поза межами району, де він був головою адміністрації. Отож з-поміж прохачок, що приходили до нього на прийом (він подовжив години прийому), завжди знаходилися одна-дві, які погоджувалися трохи затриматися в обмін на дозвіл, передачу права, підпис, штамп тощо. А йому вже відтепер не треба було ходити по борделях. І це робило Лябурдена вдоволенним життям. З повним черевом, він завжди був готовий прилаштувати до стола чийсь апетитні сіднички. Він отримав цю посаду завдяки підтримці купки впливових людей на чолі з Марселем Перікуром.

— Вас буде призначено членом комісії з державних закупівель, — одного дня сказав йому Прадель.

Лябурден обожнював засідати у всіляких комісіях, комітетах, делегаціях (так він отримував підтвердження своєї поважності). Він навіть не сумнівався, що це призначення йшло від самого пана Перікура на прохання його зятя. Він прискіпливо записав чіткими буквами інструкції, яких мав дотримуватися. Прадель, покінчивши з розпорядженнями, ткнув пальцем в аркуш.

— А тепер негайно знищіть цей папірець... — сказав він значливо. — Чи ви хочете виставити це у вітрині магазину «Бон Марше»?

Так почалися Лябурденові перипетії. Боячись провалити якусь важливу місію, він ночами зубрив інструкції одну за одною. Але що більше він їх повторював, то сильніше заплутувався. Призначення до тієї клятої комісії стало для нього мукою.

У день засідання він зробив усе можливе й неможливе. Йому ж треба було подумати, як сказати розумні речі.

Вийшов він звідти геть виснажений. Проте щасливий, бо повністю виконав місію. Вже сидячи в таксі, він все ще повторював про себе завчені фрази, як-от: «любий друже, не хочу хвалитися, але мушу сказати...».

— Скільки на Комп'єнь? — тут же перебив його думки Прадель.

Двері до кімнати ще не встигли зачинитися, як цей зверхній молодик пронизував його гострим поглядом, не дозволяючи слова сказати.

Лябурден збирався будь-що почути, тільки не таке. Отже, він знову не все обдумав, як завжди... і т. п.

— Ну... ну...

— Скільки? — прогримів над ним голос Праделя.

Лябурден не знав. Комп'єнь... Він запхав носовичка, понишпорив у кишнях, знайшов учетверо складені аркуші, на яких записав результати своїх розумових потуг.

— Комп'єнь... — затнувся він. — Зараз подивимося...

Прадель не міг дочекатися. Він вирвав у нього з рук аркуш і відійшов на кілька кроків, не відриваючи погляду від цифр. Вісімнадцять тисяч на Комп'єнь, п'ять тисяч — на замовлення керівництва з Ліона, понад шість тисяч — для площі в Кольмарі, вісім тисяч — на замовлення в Ненсі та Люневілі. Ще чекають на звернення з Вердена, Ам'єна, Епіналя, Реймса... Результати перевершили сподівання. Прадель не зміг стримати вдоволеної посмішки, яку помітив і Лябурден.

— Ми знову збираємося завтра зранку, — додав голова райадміністрації. — І в суботу...

Йому здалося, що саме час для заготовленої фрази:

— Любий друже, я не...

Але в цей момент двері прочинилися навстіж, хтось покликав: «Анрі!», поруч почувся якийсь шум, якість занепокоєння.

Прадель підійшов.

Поруч з каміном, з протилежного боку залу, публіка метушилася, людей більшало, збігалися зі всіх боків — з більярдної, з курилки...

Прадель почув вигуки, зробив ще кілька кроків, насупивши брови, — швидше з цікавості, ніж від хвилювання.

Тесть сидів на підлозі, обіпершись спиною об решітку каміна, витягнувши ноги перед собою, очі закриті, зблідле обличчя, права рука притиснута до жилета, там, де серце, так ніби він хотів вирвати з грудей те, що боліло. «Нюхальної солі!» — закричав хтось. «Повітря!» — вигукнув інший. Прибіг метрдотель і попрохав усіх розійтися.

З бібліотеки широким кроком на шум поспішав лікар. Його витримка вражала. Публіка відійшла на кілька кроків, але не далеко, витягуючи шиї, щоб краще бачити. Перевіривши пульс, доктор Бланш сказав:

— То що з вами сталося, Перікуре?

І відразу тихенько шепнув до Праделя:

— Терміново викликайте машину, це — серйозно...

Прадель тут же вийшов.

О, Господи, який день!

Він скоро стане мільйонером! А його тесть уже відійшов від справ...

У такий успіх важко повірити...

11

Голова Альберта була абсолютно порожньою. Йому не вдавалося зібратися з думками і збагнути, як бути далі. Він намагався привести в порядок свої емоції, але нічого не виходило. Широко крокуючи, він машинально намацував у кишені ножа. Минав час, за вікном пробігали станції метро, вулиці, а жодна конструктивна думка не виникала. Він сам не вірив у те, що може щось зробити, але все ж таки був готовий на все.

А все через той морфін... З самого початку це була бомба сповільненої дії. Едуард більше не міг без нього обходитися. Досі Альбертові вдавалося забезпечувати його потреби. А зараз він даремно вигортав шухляди, гроші закінчилися. І тоді, коли товариш, проводячи в страшних муках безконеч-

ні дні, благав убити його (настільки біль ставав нестерпним), геть виснажений Альберт бездумно наважився на ризик. Він схопив кухонного ножа, що лежав під рукою, вийшов з дому, сів у метро в напрямку площі Бастилії і вирушив у грецький квартал з боку вулиці Седана. Він знайде Едуардові морфін, і, якщо треба буде, піде навіть на злочин.

Перша думка про це у нього виникла, коли він знайшов грека, — грубошкірого тридцятилітнього чоловіка, який рясно пітнів, пересуваючись на широко розставлених ногах (хоч на вулиці вже був листопад). Альберт зі страхом дивився, як колишуться під грубим светром груди, як на товсту шию звисає друге підборіддя, і думав, що з його кучим ножем тут нічого робити. Тут потрібне лезо як мінімум у п'ятнадцять сантиметрів. Або навіть двадцять. Ситуація була складною, він розумів, що кепсько підготувався, і недавня впевненість упала до нуля. «Отак завжди, — казала його мати, — ти нездатний зосередитися. Який же ти недалекоглядний, бідний мій хлопчику...» І вона при цих словах піднімала очі до стелі, закликаючи в свідки Господа. Своїм новому чоловіку (насправді, це тільки так про людське око говорилося — вони одружені не були, але у пані Майяр все мало бути «по-людськи») вона повсякчас жалілася на свого сина. Вітчим, керівник відділу в торгівельному центрі «Самарітен», мовчки споглядав шнурівки на своєму взутті, але його розчарування було очевидним. Дивлячись на них, навіть якби він набрався сміливості, Альберт не зміг би захищатися, бо з кожним днем вони мали все більше підстав так думати.

Все довкола було проти нього, просто якась суцільна чорна смуга.

Зустріч була призначена біля туалету на розі вулиці Сен-Сабен. Альберт навіть і не уявляв, як усе мало відбуватися. Він вийшов на грека, зателефонувавши в кав'ярню від імені когось (хто був чиймсь знайомим); грек не поставив жодного запитання, бо французькою майже не говорив. Його ім'я було Антонапулос. Але всі називали його Пулос. Навіть він сам.

— Пулос, — сказав він наблизившись.

Для людини з такою зовнішністю він рухався на диво хутко — маленькими швидкими кроками (авжеж, ніж — закороткий, а тип — занадто проворний...). План Альберта був справді провальним. Кинувши погляд довкола, грек схопив його за руку і потяг у туалет. Вода там давно не текла, дихати було нічим, але Пулоса це непокоїло найменше. Це бридке місце було точкою домовляння. А для Альберта, якого ще й лякав закритий простір, випробовування подвоювалося.

— Гроші? — передовсім спитав грек.

Він хотів зразу побачити купюри й очима показав на кишеньку (не здогадуючись, що там лежить ніж). Зараз, коли чоловіки тиснулися один до одного, розмір кабінки здавався ще сміхотворнішим. Альберт обережно повернувся іншим боком, де з кишені виглядало кілька купюр по двадцять франків. Пулос кивком відповів — згоден.

— П'ять, — сказав він.

Про це було домовлено попередньо у телефонній розмові. Грек повернувся, щоб піти за товаром.

— Зачекай! — крикнув Альберт, схопивши його за рукав.

Пулос зупинився, підозріливо поглянувши на нього.

— Мені треба ще... — прошепотів Альберт.

Він гарячково жестикулював, підкріплюючи кожне слово рухом (з іноземцями він саме й говорив так, ніби ті були глухими). Пулос насупив густі брови.

— Дванадцять, — сказав Альберт.

І він вийняв кілька купюр, які не повинен був витрачати — це було все, що у них залишалося, щоб протягти ще майже три тижні. Очі Пулоса спалахнули. Він тицьнув у груди Альбертові пальцем і кивнув на знак згоди.

— Дванадцять. Чекай.

Він вийшов.

— Ні! — зупинив його Альберт.

Нудотний запах туалету і шалене бажання покинути цей затісний смердючий закапелок, де він відчував, що от-

от втратить свідомість, додали йому сміливості. Він хотів одного: супроводжувати грека.

Пулос заперечливо похитав головою.

— Ну тоді... — Альберт рішуче намірився іти.

Грек схопив його за рукав, секунду сумнівався. Альберт мав обшарпаний вигляд. Інколи це допомагало. Йому не треба було надто для цього старатися. По вісьмох місяцях цивільного життя він усе ще носив військову форму. Після демобілізації йому дали вибір: одяг або 52 франки. Він вибрав одяг, бо було холодно. Власне, держава видавала колишнім солдатам нашвидкуруч перефарбовані військові шинелі. Але в перший же вечір під дощем тканина почала линяти. Це виглядало убого. Альберт повернувся, пояснюючи, що він би хотів отримати свої законні 52 франки. Але він спізнився, сказали, треба було думати раніше.

Він носив своє майже розлізле взуття. Були ще дві грубошерсті коври. Все це залишило на ньому слід (і це був не лише слід від фарби). На його виду вгадувались безнадія, втома (те, що можна було побачити на обличчях багатьох демобілізованих, — неначе поразка, з якою довелося змиритися).

Грек подивився на ту жалісливу міну і зважився.

— Ходімо, швидко! — прошепотів він.

З цього моменту починалася повна невідомість — він не уявляв, як має чинити далі.

Чоловіки піднялися вулицею Седана, до пасажу Саландье. Прийшовши туди, грек скомандував, показуючи на тротуар:

— Чекай тут!

Альберт подивився довкола — нікого. Вже була сьома година вечора, за сто метрів світилися лише вікна кав'ярні (це було єдине освітлення).

— Тут!

Безапеляційний наказ.

І грек, не чекаючи відповіді, зник.

Він обернувся ще раз, щоб переконатися, що клієнт терпляче чекає на своєму місці. Альберт безпорадно подивився

йому вслід. Але як тільки той різко завернув за ріг, якомога швидше кинувся слідом за Пулосом, не полишаючи і на мить стежити, куди той шмигнув.

Це був занедбаний будинок із сильними запахами кухні. Альберт штовхнув двері і зайшов у коридор. Кілька сходиночок вели до підвалу, він вирішив спуститися. Через брудні скельця вікна знадвору проникало тьмяне світло. Тут він і побачив грека. Той присів і шарудів рукою у сховку в стіні. Він відставив убік невеличкі дерев'яні дверцята (які, вочевидь, закривали тайник). Альберт, ні на секунду не роздумуючи, кинувся вперед, схопив дверцята (набагато важчі, ніж здалося на перший погляд) і щосили лупонув грека по голові. Пролунав звук, схожий на гонг. Пулос звалився. Альберт щойно втямив: Господи, він скоїв щось таке страшне, що від цього негайно хочеться втекти...

Але тут же схопився. Невже грек — мертвий?

Альберт нагнувся, прислухався. Пулос уривчасто дихав. Хтозна, чи він був важко поранений, але струмочок крові стікав по його черепу. Альберт впав у ступор, близький до втрати свідомості. Він стиснув кулаки, повторюючи про себе: «Давай, давай!» Схилившись, просунув руку в отвір і вийняв звідти коробку з-під взуття. То був справжній скарб — вона повністю була заповнена ампулами по 20 і 30 мл! Віднедавна Альберт навчився розрізняти їх на око.

Він закрив коробку, підвівся і раптом побачив руку Пулоса, яка хутко описала в повітрі дугу... Він таки підготувався до зустрічі — у нього був справжній розкладний ніж із добре загостреним лезом. Альбертові добре різонуло ліву руку (він одразу відчув гарячий струмінь). Він розвернувся і каблуком затопив грекові в потилицю. Голова відхилилась до стіни, знову почувся звук гонга. Не випускаючи з рук коробку, Альберт носакон кілька разів з розмаху садонув по руці, що все ще тримала ножа. Потім відклав коробку, ухопив дерев'яні дверцята і почав молотити грека по голові. Нарешті зупинився, втомлений від напружених зусиль та страху. Його рана була глибокою і сильно кровоточила, а куртка заплямована. Він завжди боявся крові. Аж тоді він

відчув біль і згадав, що треба діяти швидко. Він понишпорив у підвалі, знайшов шмат брудної ганчірки, міцно обмотав її довкола лівої руки. З острахом, як підходять до зачаєного дикого звіра, він схилився над тілом грека. Було чутно, як той хоч важко, але дихає (слава Богу, черепок у нього міцний). Тремтячи від ляку, Альберт вискочив на вулицю з коробкою під пахвою.

З такою раною не можна було й потикатись в метро чи автобус. Йому вдалося сховати в рукав свою пов'язку, він так-сяк затер плями крові на одязі. Тоді зловив таксі на площі Бастилії.

Водій був майже такого ж віку, що й він сам. Він довго і підозріливо розглядав блілого, як сніг, клієнта, що зігнувся на краєчку сидіння, похитуючись та притискаючи до живота руку. Він ще більше занепокоївся, коли Альберт попросив відкрити вікно, бо ледве витримував цей закритий простір, який ще більше посилював його тривогу. Таксисту навіть здалося, що той зараз виблює тут, прямо в машині.

— Ви часом не хворі?

— Ні-ні, — запевнив Альберт з останніх сил.

— Бо якщо ви хворі — я вас зараз же висаджу...

— Та ні! Ні! — запротестував Альберт. — Я просто дуже втомлений...

Але в голові водія майнув ще один сумнів.

— А ви маєте гроші?

Альберт вийняв з кишені банкноту в двадцять франків і показав йому. Водій заспокоївся, але лише на хвилину. Він був досвідченим, і це зрештою його таксі. Будучи підприємливої натури, звик догоджати клієнту.

— Ви мені вибачте, але я це кажу через те, що такі, як ви, часто...

— Які це — такі, як я? — сіпнувся схвильовано Альберт.

— Ну, знаєте... Такі от демобілізовані хлопці, як ви...

— А ви — не демобілізований?

— Та ні, війна застала мене тут, у мене астма, окрім того, одна нога коротша за другу...

Водія це, вочевидь, зачепило за живе. Отак завжди: оті демобілізовані постійно нагадували про війну або повчали. Ці герої вже починають набридати! Справжні герої загинули. Вони були такі справжніми героями! А ті, які патякають про пережите в окопах, швидше за все, брешуть, їм довіряти не можна, бо більшість із них переcheкали війну в офісах...

— Але ж ми, можливо, теж виконували свій обов'язок? — все ще не міг заспокоїтись водій.

Та й що вони, власне, знають, ті демобілізовані, як ми жили тут, не маючи навіть найнеобхіднішого? Альберт часто чув такі закиди, він знав їх напам'ять: про ціни на вугілля та хліб (ці нарікання звучали найчастіше). Він зрозумів після демобілізації: щоб спокійно жити, треба сховати подалі в шухляду свої «ордени переможців».

Нарешті таксі доставило його на ріг вулиці Сімарта. Водій попросив за це дванадцять франків, окрім того, почекав ще й чайових.

У цьому кварталі жили переважно росіяни, але лікар був французом — доктор Мартіно.

Альберт познайомився з ним у червні, під час перших Едуардових кризових нападів. Ніхто не знав, як Едуардові вдавалося роздобувати морфін під час перебування в лікарнях, але в нього вже була страшна залежність. Альберт намагався його врозумити: «Ти ступив на слизьку доріжку, брате, так не може продовжуватися, треба лікуватися». Едуард нічого не хотів слухати — він був таким же вперттюхом, як тоді, коли відмовився від протезів. Альберт не розумів. «Я знаю безногого інваліда, — казав він, — той продає лотерейні квитки на вулиці Фобур-Сен-Мартен. Він лежав у госпіталі Февріє в Шалоні і розказував мені про пересадку шкіри, яку зараз роблять. Якщо хлопці і не стають красенями, то принаймні мають стерпну людську подобу». Але Едуард не хотів навіть слухати, щораз одне: ні, ні і ні! Він продовжував розкладати пасьянс на кухонному столі і вдихати дим сигарет через ніздрю. Від нього і далі

йшов жахливий запах (та це й зрозуміло, з тією розчахнутою горляною...). Пив він через зонд. Альберт дістав йому чийсь жувальний апарат (той тип, який ним користувався, помер, не витримавши пересадки, — дуже необхідна річ). Це трохи спрощувало життя, але, окрім цього, решта все було складно.

Едуарда виписали із шпиталю Рулен на початку червня. А вже кілька днів по тому у нього з'явилися тривожні ознаки: тремтіння, постійна пітливість, нудота (він виблювував навіть ту незначну кількість їжі, яку споживав...). Альберт відчував себе безсилим. Перші напади, спричинені браком морфіну, були такими сильними, що його знову треба було прив'язувати до ліжка, як минулого листопада, коли війна щойно закінчилася. А ще треба було якнайщільніше закрити двері (щоб хазяї житла не прийшли його прикінчити і позбавити таким чином себе тих мук).

На Едуарда було нестерпно дивитися: скелет, у якого вселився демон.

Доктор Мартіно — неприязний і холодний у спілкуванні чоловік, який жив неподалік, погодився зробити йому укол. Сам він згадував, що у траншеях за 1916 рік зробив сто тринадцять ампутацій. Едуард трохи заспокоївся. Це через лікаря Альберт вийшов на такого собі Базіля, який став його постачальником (він обкрадав аптеки, лікарні, спеціалізувався на медикаментах і міг би знайти все, що потрібно). Якийсь час Альберту щастило: Базіль запропонував йому партію ампул, яких треба було позбутися (щось на зразок акції розпродажу).

Альберт ретельно записував на аркуші кількість ін'єкцій та доз по днях, годинах, щоб допомогти Едуарду звикнути до графіку. А ще при нагоді займався моралізаторством, (правда, це не давало ніякого бажаного ефекту). Слава Богу, зараз Едуардові було трохи легше. Він менше плакав, але і не малював, хоч Альберт і тицяв йому зошити та олівці. Зазвичай він марнував час, лежачи на тахті та вивчаючи закутки. А потім у кінці вересня запас вичерпався, а залежність від наркотиків залишилась. У червні йому треба було 60 мг,

а вже через три місяці — 90 мґ. І Альберт не бачив цьому кінця-краю. Едуард жив відлюдником, ні з ким не спілкувався. Тоді як Альберт продовжував свої пошуки грошей на морфін, на оренду житла, їжу, вугілля (про одяг навіть і не йшлося — це вже було надто дорого). Гроші танули із страшенною швидкістю. Альберт заставив у ломбарді все, що мав. Він навіть наважився переспати з мадам Монестье, господинею годинникового магазину, якій клеїв конверти, а за це вона збільшила йому зарплатню (Альберт казав, що заради друга він добровільно пішов на жертву. Але насправді не таким уже він був і нещасним, бо така досить вдала випала можливість — по шести місяцях існування без жінки...). У мадам Монестье були величезні груди, він не уявляв, що з ними робити. Але вона була люб'язною і не проминала нагоди наставити роги своєму чоловікові — брудному покидьку, який казав, що той, у кого нема нагороди — воєнного хреста, — той війни і не нюхав.

Майже всі гроші з бюджету йшли на морфін. Курс був нестабільний, бо все було нестабільне. Ціни на наркотики також — вони росли разом з вартістю життя. Альберт нарікав, що уряд, аби сповільнити інфляцію, встановив ціну на «соціальний костюм»: сто десять франків. Але «забув» обмежити ціну за «соціальну ампулу» — п'ять франків. А ще треба було закріпити ціни на «соціальний хліб», «соціальне вугілля», «соціальне взуття», «соціальну оренду» або навіть на «соціальну роботу» (Альберт подумав, що з такими ідеями і стають комуністами).

Банк не взяв його на роботу. Минув той час, коли депутати, тримаючи руку на серці, запевняли, що вдячна країна має «почесне зобов'язання перед своїми героями — ветеранами». Натомість Альберт отримав листа — роз'яснення, що банк не може повернути його на попереднє місце, бо для цього потрібно було би звільнити людей, які протягом «п'ятдесяти двох місяців цієї виснажливої війни працювали на благо нашої вітчизни...», і т. п.

Отож Альберт увесь свій час витрачав на пошуки заробітку.

Ситуація стала винятково складною, бо Базіля зловили на гарячому: з повними кишнями наркотиків та по самі лікті в крові фармацевта.

Втративши постачальника, Альберт тинявся по підозрілих забігайлівках, випитуючи то тут, то там потрібні адреси. Виявилось, що дістати морфін не так уже й важко. Оскільки потреби життя постійно росли, Париж став ринком усіляких трафіків, знайти можна було все (Альберт згадав про грека).

Доктор Мартіно продезінфікував рану, зашив її. Альберт зціпив зуби від собачого болю.

«Гарний був ніж», — коротко констатував лікар.

Без зайвих розпитувань він відкрив двері. На четвертому поверсі він займав майже порожню квартиру із завжди закритими шторами. Всюди були скрині з книгами, довкола висіли повернуті до стін картини, в кутку стояло лише одне крісло. Коридор тут слугував кімнатою для очікування, де стояли лише два поламані стільці. Цей медик міг би виявитись і нотаріусом, якби не ця маленька кімнатка в глибині з лікарняним тапчаном та хірургічним інструментом поруч. Він узяв з Альберта менше, ніж таксист за проїзд.

Виходячи, Альберт невідь-чому згадав про Сесіль.

Він вирішив пройтися пішки. Йому був потрібен рух. Де вона, Сесіль, колишнє життя, колишні сподівання?.. Йому здавалося ідіотичним поринути отак у цю дурну ностальгію. Але, прогулюючись вулицями, з коробкою з-під взуття під пахвою та перебинтованою рукою, він перебирав всі ці картини, що так швидко стали спогадами, і йому здавалося, що він вигнанець (а відтепер ще й злочинець, а може, і вбивця). Він навіть не уявляв, як може ця вервечка обірватися. Хіба що чудом. От іще... Адже від його демобілізації вже два чи три дива, що сталися з ним, згодом обернулися на кошмар. Приміром, Сесіль (якщо вже згадалось...). Найскладніше було з нею, і це «чудо» прийшло до нього з подачі вітчима. Після відмови банку взяти його знову на роботу він перепробував усе можливе

(навіть взяв участь в кампанії по дератизації). По двадцять п'ять сантиметрів за одного здохлого пацюка — як казала мама, на цьому заробити важко. Зрештою, єдине, чого він досяг, так це те, що його таки вкусили (хто б сумнівався, адже він завжди був неповороткий).

Цим пояснювався його геть зубожілий стан по трьох місяцях після повернення. Де вже там мріяти про якісь подарунки для Сесіль! (Як пані Майяр її розуміла...) Правдою було те, що з ним її майбутнє аж ніяк не було б райдужним, а вона ж така красива і делікатна (пані Майяр на її місці вчинила б так само). Так от, після трьох місяців убогих приробітків та поневірянь, очікування премії після демобілізації (про яку постійно всі говорили, але яку держава не мала звідки виплатити) сталося диво: вітчим знайшов йому роботу ліфтера у торговельному центрі «Самарітен».

Дирекція хотіла би взяти радше ветерана з купою медалей напоказ (враховуючи клієнтуру), але вже як є — взяли Альберта.

Він керував красивим ліфтом з прозорими стінками та оголошував зупинки на поверхах. Він нікому про це не розказував (лиш написав своєму товаришеві Едуарду), але ця робота йому не була до душі. Він навіть не міг сказати, чому. Але зрозумів це одного червневого дня, коли відкрив двері і побачив Сесіль у супроводі широкоплечого молодика. (Вони так і не зустрілися після того листа, який вона йому написала, і на який він їй просто відповів: «Гаразд».)

І вже в першу хвилину він зробив помилку, вдавши, що не впізнав її, і мовчки втупив погляд у пульт управління. Сесіль з молодиком піднімалися на самісінький верх. Це був безконечний підйом із зупинкою на кожному поверсі. Голос Альберта з кожним поверхом все більше хрипнув. Суцільна мука: він увесь спітнів, а у повітрі відчувався запах дорогих парфумів Сесіль — так пахне елегантністю та грошима. І молодик також пахнув грошима. Він був молодий — молодший за неї. Альберта це шокувало.

Принизливо було не те, що він її зустрів, а те, що він у цей момент був одягнутий в свою смішну уніформу.

(Просто солдат з оперети — з помпонами на еполетах, — подумав він.)

Сесіль опустила очі. Було видно, що вона і справді відчувала сором, вона нервово потирала руки і дивилася вниз. А широкоплечий молодик із цікавістю оглядав ліфт — це чудо сучасної техніки.

Ще ніколи хвилини не здавалися йому такими довгими (окрім тих, коли він був живцем похований в ямі від снаряда). І йому ці дві події виглядали якимись зближеними.

Вона вийшла на поверсі, де був відділ білизни. Вони навіть не обмінялися поглядами.

Альберт тут же покинув свій ліфт, здав уніформу і пішов, навіть не вимагаючи розрахунку. Отак — тиждень роботи — собаці під хвіст.

Побачивши його за роботою в обслузі, Сесіль була розчарована і кілька днів по тому повернула йому подарунок — обручку. Поштою. Йому хотілося відправити її назад, мовляв, кому потрібна ця милостиня (невже він насправду так убого виглядав у своїй новенькій лакейській уніформі?).

Але часи були важкими, за пачку тютюну — франк і п'ятдесят сантиметрів. Треба було економити, вугілля досягло божевільної ціни. Він відніс обручку в ломбард. З часів перемир'я то вже називався «муніципальний кредит» (звучало дуже по-республіканськи).

Там у нього зібралось уже чимало власних застав, але він уже давно поставив на тому хрест.

Після цього епізоду Альберт не знайшов нічого кращого, ніж робота «людини-сендвіча» — він носив на собі дошки з рекламою, одна дошка попереду, друга — позаду. Це все важило, як здохлий осел. А на дошках вихваляли ціни в «Самарітен» чи велосипеди з Діон-Бутона. Тепер він постійно страхався десь перетнутися з Сесіль. У цирковій уніформі ходити, отже, соромно, а запхатися в рекламу трав «Кампарі» стерпно?

Саме нагода покінчити з тим клятим життям, просто кинувшись у Сену...

Пан Перікур розплющив очі лише тоді, коли відчув, що залишився в кімнаті сам. Уся ота біганина... Вся ця метушня у жокей-клубі, ніби замало приниження, що він отак упав на публіці...

Окрім усього, іще Мадлен, зять, гувернантка, що заламувала руки коло ліжка... Телефон у холі не переставав дзвонити. А ще той доктор Бланш зі своїми краплями та пілюлями, з голосом кюре та своїми нескінченними рекомендаціями. Він не визначив конкретної причини, лише казав, що це серце, втома, турботи, паризьке повітря (говорив він казна-що, недаремно ж стирчав на факультеті медицини).

У родини Перікур був власний великий особняк, що вікнами виходив на парк Монсо. Пан Перікур передав більшу його частину доньці, яка після весілля переробила на свій смак третій поверх (вони його займали з чоловіком). А пан Перікур жив на верхньому в шести кімнатах (серед яких він насправді займав лише велику спальню — вона слугувала йому і бібліотекою, і кабінетом). А на додачу мав маленьку, але достатню, як на нього, ванну. Йому здавалося, для сім'ї цілком достатньо цих апартаментів. Після смерті дружини він і ногою не ступив до інших кімнат, крім величезної їдальні в холі. Усілякі прийоми можна було би влаштувати і в ресторані «Буазен» — нічого тут і обговорювати.

Його ліжко стояло в ніші, заштореній оксамитовими завісами темно-зеленого кольору. Сюди жодного разу не заходила дружина (при потребі він сам до неї ходив, а це місце було лише для нього).

Коли його привезли, Мадлен довго і терпляче сиділа поруч. Нарешті, коли вона взяла його за руку, він уже не стримався:

— Ти ніби над покійником гибієш, — сказав він.

Хтось інший на місці Мадлен почав би протестувати, а вона лиш усміхнулася. Вони рідко мали можливість побути тільки вдвох так довго. «Вона таки й справді не дуже вдалась

на вроду», — подумав Перікур. «Постарів він уже...» — подумала донька.

— Полишаю тебе, — сказала вона встаючи.

Мадден кивнула на шнур виклику, він нахилив голову на знак згоди — мовляв, не хвилюйся. Вона перевірила, чи на місці склянка з водою, носовичок та пілюлі.

— Вимкни світло, будь ласка, — попросив він.

Донька пішла, і йому стало самотньо.

Він почувався вже краще — слабкість, яка охопила його в «Жокеї», минулася (інколи таке з ним траплялося). Щось схоплювало його в ділянці живота і поширювалося аж до плечей, тоді до голови. Але серце ще шалено билося, здавалося, йому бракує місця в грудях. Перікур простягнув було руку до шнура, та зупинився (щось підказувало йому, що він не помре, — ще не прийшов час).

Спальня тонула в сутінках. Він дивився на книжкові шафи, картини, орнамент на килимі, і ніби бачив усе це вперше. Він відчував себе таким старим, а все довкола, аж до найменшої деталі, здалося йому незнайомим. Раптом йому знов забракло повітря, горло стиснуло, ніби лещатами, так сильно, що аж сльози виступили на очах. Він заплакав. Його охопила така туга, якої він досі не відчував — хіба що в дитинстві. І від цього йому якось зразу полегшало. Він не стримувався, сльози лилися, а йому не було прикро, його ніби хтось заспокоював. Витерши очі краєм простирадла, він зітхнув, але сльози все текли і текли по обличчю. Оце і є, напевне, старість, — подумалось йому. Трохи піднявшись на подушках, він взяв з нічного столика носовичок і висякався, сховавшись з головою під простирадло, бо не хотів, щоб його почули, хвилювалися, заходили. Чи щоб його не побачили заплаканим? Ні, не тому. Йому б, звичайно, цього не хотілося — не личить чоловікові в його літах рюмсати, як хлоп'як, просто він хотів побути на самоті.

Спазм відійшов, але дихання було ще здушене. Потроху сльози перестали текти. Він почувався спустошеним, виснаженим, але сон не приходив, хоча раніше, усе своє попереднє життя, він завжди добре спав (зокрема й при найскладніших

обставинах). Наприклад, коли померла дружина. Правда, він тоді нічого не їв, але спав спокійно — така вже вдача. Зрештою, він любив свою дружину, чудову жінку з усілякими чеснотами. Вона померла такою молодою... Як це несправедливо! Але отак втратити сон — це було незвично і тривожно для такого чоловіка, як він. «Справа не в серці, — подумав Перікур, — дурний той Бланш». Щось нависло над ним — важке і загрозливе. Він згадав про роботу, про зустрічі, призначені на другу половину дня, і не міг усього цього зрозуміти. Весь день пропав задурно, уже ранок виявився зіпсованим. Причина не чаїлася в розмові з брокером. Це ж не причина зовсім (нічого особливого, просто робота). Він тих брокерів бачив-перебачив за тридцять років роботи. Що кожної п'ятниці проводилися збори з обговорення кошторису — з банкірами, посередниками. Вони усі виструнчувалися перед паном Перікуром.

Струнко!

(Як на війні солдати, подумав Перікур.)

Сльози нахлинули раптово. Він нарешті зрозумів, чому так сильно страждає. З приглушеним стогоном він, у повній безнадії, впився зубами в простирadlo. Як він міг отак жити, сам того не усвідомлюючи? А найгірше те... що він... Йому бракувало слів, думки ніби випарувалися від всеохопного горя.

Його син загинув...

Едуард... Він же помер саме в цей день! Його хлопчик, його синочок...

У день синового народження він про це навіть не згадав. Але зараз його образ виник, ніби принесений вітром, і все накопичилося, щоб вибухнути саме сьогодні.

Сьогодні — рівно рік, як він помер.

Його біль посилювався, бо він вперше усвідомив, що Едуард для нього значив. Якось раптово зрозумів, як розмито, відсторонено, сам того не бажаючи, він втратив свого сина. І коли він це зрозумів, коли сприйняв цю неминучу реальність, прийшла думка: більше він його ніколи не побачить... Ніколи.

Але це ще не все... Оті сльози, спазм у грудях та клубок у горлі...

Найгірше було те, що він сприйняв повідомлення про його смерть... з полегшенням.

Він провів ніч без сну, згадуючи Едуарда в дитинстві, посміхаючись від спогадів, захованих так глибоко, що йому вони здалися зовсім новими. У думках панував хаос. Важко згадати, що було раніше — Едуард, перевдягнений в ангелика (але нічого не сприймаючи всерйоз, вже у вісім років він начепив на себе ще й чортячі роги), чи Едуард, якого викликали до директора через оті малюнки. Який сором... Але який талант!

Пан Перікур не зберіг нічого — жодної його іграшки чи якогось ескіза, або тюбика фарби — нічого! А може, Мадлен? (Ні, він ніколи не зможе про це у неї запитати.)

Так минула ніч — зі спогадами, жалями. Але всюди був Едуард — маленький, юний, дорослий. А цей його сміх (який це був сміх! яка радість від життя! якби він ще так не поводився — ота його вічна любов до провокацій...). З цією дитиною ніколи не було спокою, а Перікур завжди боявся зухвальства. Це він успадкував від дружини. Коли він одружився на її грошах (вона походила з роду Маргі — власників прядильного бізнесу), то, крім того, ще й запозичив її погляди на життя. Деякі речі сприймалися нею як випробування. Наприклад, артисти. Але поступово пан Перікур трохи звик до творчої натури свого сина, як і до всього (бо ж існує чимало людей, які чогось досягли, малюючи картини для мерій та уряду).

Однак пан Перікур так і не зміг вибачити своєму синові (не те, що він робив, а те, яким він був). В Едуарда був тонкий голос, він був занадто худим, занадто вичепуреним, загалом його поведінка була занадто... За цим нелегко було спостерігати, бо він справді був жіночним. Навіть самому собі Перікур не зміг у цьому зізнатися. Він соромився свого сина перед своїми друзями, бо він бачив, він читав ці слова на їхніх устах. Він не був жорстокою людиною — він був просто дуже цим заскочений і принижений. Його син був гострим запереченням всіх природних законів, які він сприймав як непорушні. Він нікому цього не говорив, але народження

доньки для нього спочатку було великим розчаруванням. (Це нормально, адже чоловік хоче сина.) Він вважав, що між батьком і сином існує якийсь таємний зв'язок, бо другий є продовженням першого. Батько засновує і передає, а син отримує і примножує — так у житті одвіку.

Мадлен була дуже милою дитиною, він її швидко полюбив, але продовжував сподіватись...

А син все не народжувався. Вони з дружиною важко пережили її викидні. Минав час, пан Перікур вже почав розчаровуватися. А потім народився Едуард. Він сприйняв його народження як здійснення мрії. А невдовзі померла дружина (в цьому він побачив тривожний знак).

У перші роки він вкладав усе можливе в освіту сина. Адже він покладав такі надії і так радів його появі... А потім прийшла гіркота. Едуардові тоді було вісім чи десять років, коли треба було миритися з дійсністю. То був повний провал. Перікур ще зовсім не був старим, щоб почати все спочатку (але не захотів цього робити через самолюбство). Він не змирився з провалом. Його поглинула гірка образа.

А тепер, коли син помер (він навіть не знав, як це сталося, бо ніколи не питав), з'явилися докори сумління, згадалися найважчі та різкі слова, закриті двері, суворі обличчя та стиснуті кулаки. Перікур сам закрив усе перед своїм сином, і йому залишилася лише війна, щоб піти з життя.

Навіть звістка про смерть сина не викликала в нього жодного слова. Він згадав, як страждала Мадлен. Він хотів підтримати її власним прикладом. Поважність, передусім витримка. Він не сказав їй нічого, він і сам собі не зізнавався, що ця втрата викликала питання, яке його мучило: як такий чоловік, як він, міг терпіти *такого сина*? А тепер — кінець. На житті Едуарда поставлено крапку. Чи світовий порядок повернувся? Він сприйняв смерть дружини як несправедливість (бо вона була надто молодою, щоб померти). Але думаючи про смерть сина, він такого не припускав — хоча той помер у набагато молодшому віці...

І знову потекли сльози.

«Я плачу... — сказав він собі. — Я, суха людина». Йому також хотілося зникнути. Це вперше в житті щось було важливіше за нього самого.

Наступного ранку він був геть виснажений від безсонної ночі. Обличчя видавало його страждання (хоча за ним раніше такого не помічалось), і Мадлен стало страшно. Вона нахилилася і поцілувала його в лоб. (Те, що він відчув, не можна описати словами...)

— Я хочу встати, — сказав він.

Мадлен вже приготувалася заперечити. Але вираз змарнілого обличчя був таким рішучим, що вона не насмілилася навіть рота відкрити.

Годину по тому пан Перікур вже виходив зі своїх апартаментів — поголений, одягнений. Він не проковтнув ні крихти. Мадлен помітила, що і ліків батько також не випив. Слабкий, з опущеними плечима та зблідлим обличчям, він уже був у пальті. На подив прислуги, він сів на стілець у холі (туди зазвичай клали одяг відвідувачів, коли ті заходили на хвилинку) і простяг руку до Мадлен.

— Виклич машину, ми їдемо...

Скільки гіркоти було в цих словах... Мадлен розпорядилася, побігла до себе, повернулася вже одягненою. Під сіру шубку вона одягнула чорну шовкову блузу зі складками довкола талії та чорну шапочку дзвоником.

Побачивши доньку, Перікур тепло подумав, що вона його таки любить, принаймні розуміє.

— Поїхали... — сказав він.

А підійшовши до машини, він сказав водієві, що поведе її сам. Він не часто сідав за кермо — не надто це любив, лише тоді, коли хотів побути на самоті.

На кладовищі він був лише раз. Коли померла дружина.

Навіть тоді, коли Мадлен поїхала по тіло брата, щоб перевезти його в родинний склеп, пан Перікур не поїхав. Бо це вона наполягла на тому, щоб «повернути» тіло брата. Йому це не було потрібно. Його син загинув за батьківщину, похо-

ваний поруч з іншими патріотами, і це було нормально. Але Мадлен хотіла. Він зі всією твердістю пояснив, що з «його боку» дозволити доньці робити заборонені речі немислимо (а коли він вживав такі вирази, це не віщувало нічого доброго). Мадлен це не надто хвилювало, вона сказала, що нічого не поробиш, значить, вона займеться цим сама. А якщо щось станеться, то він зможе сказати, що не був у курсі (а вона це підтвердить, взявши всю провину на себе).

Але два дні по тому вона знайшла в конверті гроші на всілякі потреби і записку з секретним зверненням до генерала Морію. Тої ночі вони щедро роздавали купюри усім — вахтерам, гробарю, водієві, робітнику, який відкривав сімейний склеп (тобто двом, бо це вони спустили домовину і закрили двері). Мадлен хвилюк постояла, а потім хтось наполегливо стиснув її лікоть, бо ніч — не найкращий час для цього. Тепер її брат — тут, вона зможе прийти, коли захоче. Але поки що не слід привертати увагу.

Пан Перікур нічого про це не знав, він ніколи про це не питав. У машині, якою він зараз їхав на кладовище поруч зі своєю мовчазною донькою, він знову думав про все те, що не дало йому заснути минулої ночі. Тоді він не хотів нічого знати, сьогодні ж серце прагло цієї інформації — хотілось знати найменші деталі... Як тільки він згадував про свого сина, йому враз хотілося плакати. Але, на щастя, поважність швидко брала гору.

Це ж щоб поховати Едуарда в родинному склепі, треба було його спочатку викопати... Від цієї думки йому забракло повітря. Він спробував уявити загиблого Едуарда, як завжди уявляють собі цивільні померлого — у костюмі, з краваткою, в начищеному взутті та зі свічками довкола.

Це було абсурдно. Він похитав головою, невдоволений собою. Тепер він повернувся до реальності. На що може бути схоже тіло після стількох місяців після смерті? Як вони це зробили? Уява малювала різні образи, людні місця. А також постало питання, яке він сам собі чомусь раніше не ставив: чому його не здивувало те, що його син помер *до нього*? Це неправильний порядок речей. Панові Перікуру було

п'ятдесят сім років. Він був багатим, його поважали. Він не воював на жодній війні. В нього все в житті вдалося, навіть одруження. І він був живий. Йому було прикро.

Прикметно, що Мадлен вибрала саме цей час для поїздки в машині. Вона дивилася, як за вікном пробігають вулиці, і просто поклала свою руку на його долоню. «Вона мене розуміє», — подумав пан Перікур. Від цього йому стало легше.

Але був ще отой зять. Мадлен поїхала за братом туди, де той загинув (як він насправді помер? він про це ж нічого не знав...), а звідти повернулася з отим Праделем і вже одружилася з ним наступного ж літа. Зараз Перікура це зовсім не дивувало, а тоді це здалося неначе чомусь взаємопов'язане. Нібито з втратою сина він мав змиритися з появою цього чоловіка, якого треба сприйняти як зятя. Це важко було пояснити — неначе він вважав зятя причетним до смерті свого сина (це було безглуздо, але він нічого не міг з собою вдіяти). Один з'явився, коли інший зник, — причинно-наслідковий ланцюжок виник автоматично, тобто для нього цілком очікувано.

Мадлен спробувала пояснити батькові, як саме відбулося їх знайомство з капітаном д'Олней-Праделем та яким він виявився передбачливим, співчутливим. Але пан Перікур нічого не слухав, він був глухий і сліпий до всього. Чому його донька одружилася саме з *цим чоловіком*, а не з кимось іншим? Для нього це залишилось таємницею. Він нічого не розумів з життя свого сина, нічого не зрозумів з його смерті (і, чесно кажучи, нічого не розумів ні з життя своєї доньки, ні з її весілля). З людської точки зору він нічого не розумів.

Ось вахтер однорукий з кладовища. Пан Перікур, проходячи повз нього, подумав, що він сам, мабуть, *інвалід по серцю*.

На цвинтарі вже було багато людей. «Продавці розкошують на свіжому повітрі», — констатував мимохідь успішний бізнесмен Перікур. Хризантеми, вінки і букети продавалися сотнями — чудова сезонна торгівля. А крім того, уряд цього року розпорядився, щоб усі церемонії відбувалися у День

всіх святих, тобто 2 листопада. В одну і ту саму годину по всій Франції країна віддаватиме шану загиблим. З лімузина Перікура було видно, як натягували стрічки, встановлювали загорожі, тихенько проводили останню репетицію музиканти, одягнуті в цивільне. Скрізь мили тротуари, від фіакрів та автомобілів звільняли дороги. Пан Перікур дивився на все це без жодних емоцій — його біль був лише його особистим.

Залишивши машину біля входу, батько з донькою попід руку повільно крокували до родинного склепу. Була гарна погода, сонце вже не так гріло, але, жовте і яскраве, воно чудово додавало барв квітам, у яких потопали могили обабіч стежки. Лише пан Перікур із Мадлен прийшли з порожніми руками. Їм якось не подумалось про те, щоб купити квіти (хоч при вході вибору не бракувало).

Сімейний склеп був маленькою кам'яною спорудою з хрестом на фронтоні та залізними кованими дверима, над якими можна було прочитати «Родина Перікурів». Обабіч були вказані прізвища похованих. Все починалося з батьків пана Перікура (початок історії довжиною майже в століття).

Пан Перікур тримав руки в кишенях пальта, не знімаючи капелюха. Не думав про це. Всі думки були з його сином, крутилися лише довкола нього. Знову потекли сльози, він і не думав, що вони ще в нього залишилися. Образ маленького Едуарда, а потім юнака — все те, що він ненавидів, — тепер йому цього страшенно бракувало: його сміху, його витівок. Минулої ночі він згадав давно забуті сцени, речі, які відбувалися ще в Едуардовому дитинстві. Тоді він ще сумнівався щодо творчої натури свого сина, хоча міг іноді захоплюватися його малюнками (треба сказати, рідкісної викінченості). Деякі з них зараз згадувалися. Едуард був дитиною свого часу — його уява була наповнена екзотичними образами, локомотивами, аеропланами. Одного дня пан Перікур був вражений надзвичайно реалістичними ескізами автомобіля, що мчав на повній швидкості (сам він ніколи так автомобіль не уявляв). Щось у цьому застиглому малюнку змушувало

подумати, що цей болід от-от полетить. Диво. Едуардові було тоді лише дев'ять. В його малюнках завжди було багато руху. Навіть коли він малював квіти, які колихав вітер. Він згадав також акварель з невідомими квітами. Єдине, що він міг сказати, це те, що в них були напрочуд ніжні пелюстки. А зображені вони були в незвичному ракурсі. Перікур нічого не петрав у цьому мистецтві, хоча розумів, що це якийсь оригінальний підхід. Де зараз усі ці малюнки? — питав він у себе. Чи Мадлен хоч щось з того зберегла? Але йому не хотілося все те передивлятися — він хотів би зберегти їх у собі, він більше не хотів губити спогади. З того, що він згадав, були також різні обличчя. Едуард малював якесь одне безліч разів, з повторенням деяких особливих рис. Перікур запитував себе: може, це називають «мати свій власний стиль»? Це був дуже чистий абрис юнака з пухкими вустами, з прямим і трохи довгим носом, з ямочкою на підборідді. Але особливо дивував скісний погляд, який не посміхався. Все, що він міг би сказати зараз, — він нарешті знайшов *потрібні слова*. Але кому їх тепер говорити?

Мадлен зробила вигляд, що її зацікавила якась віддалена могила. Вона відійшла на кілька кроків і залишила його самого. Він вийняв носовичок і витер очі. Він прочитав ім'я дружини — Леопольдін Перікур, народжена в Маргі.

Жодної згадки про Едуарда.

Це шокувало його.

Звичайно, причиною було те, що його син не мав би бути тут (тому його ім'я і не вказано — все ніби правильно). Але для пана Перікура це виглядало так, ніби доля відмовлялася визнати його офіційну смерть. Власне, документ був — формальний папірець, де було сказано, що він загинув за Францію. Але що воно тоді за могила, де навіть не згадано його ім'я? Він знову і знову обдумував це, намагався переконати себе, що не це основне. Але те, що він відчував, було неможливо забути.

Побачити ім'я загиблого сина, прочитати «Едуард Перікур» невідь-чому раптом стало для нього найважливішим.

Він повернув голову, роззирнувся.

Мадлен підійшла до нього, взяла під руку, і вони пішли до машини.

Він усю суботу відповідав на численні дзвінки людей, життя яких залежало від його здоров'я. «Як ви, пане, вам полегшало?» — питали його. Або ще: «Ви нас дуже налякали, друже!» Він сухо відповідав. Для всіх це було знаком, що все повернулося, як зазвичай.

У неділю пан Перікур вирішив відпочити. Він пив усілякі настоянки та виписані доктором Бланшем пігулки. А ще взявся за документи. Серед них поряд з поштою на срібній таці він побачив принесений Мадлен пакет, загорнутий у тонкий обгортковий папір (у ньому був зошит і відкритий лист, написаний від руки).

Він відразу впізнав його. Допив свій чай, узяв його в руки, кілька разів перечитав, зупиняючись на уривку, де Едуардів товариш описував його смерть.

(...) яка сталася в той момент, коли ми атакували найважливішу для перемоги позицію бошів. Ваш син, що часто був у перших рядах, був поранений кулею прямісінько в серце і загинув на місці. Запевняю Вас, що він не страждав. Ваш син завжди вважав, що захист батьківщини є його найважливішим обов'язком, і йому пощастило померти героєм.

Перікур був діловою людиною. Він керував банками, колоніальними касами, промисловими підприємствами, тому був абсолютним скептиком. Він не вірив жодному слову з цієї легенди, підтасованої під обставини, яка була схожа на чийсь невдалий малюнок, що мав би розрадити родину. У Едуардового товариша був гарний почерк, але лист був написаний простим олівцем, рядки з часом стерлися (як ото погано прихована брехня, в яку ніхто не повірив). Він склав його, поклав у конверт і заховав у шухляду свого столу.

Потім відкрив обшарпаного зошита (розтягнута гумка більше не втримувала картонної обкладинки, здавалося,

що нею тричі обтягли земну кулю, як ото щоденник подорожей). Пан Перікур відразу збагнув, що там малюнки його сина. Солдати на фронті. Авжеж, він зможе подивитися цей зошит тільки для того, щоб сприйняти ці реалії та свою нищівну вину (на це йому потрібен буде час). Він зупинив свою увагу на малюнку солдата у касці. Той втомлено сидів, розставивши ноги, опустивши плечі, з трохи похилою головою. Якби в нього не було вусів, то це міг би бути Едуард, — подумав він. Цікаво, чи він дуже змінився за ті роки війни, поки вони не бачилися? Чи, може, він також запустив вуса, як багато інших солдат? Чи син хоч раз йому написав? — знову себе запитував. Всі ці рисунки виконані синім олівцем. Значить, у нього було *лише це*, щоб малювати? Мадлен мала б йому відправляти посилки. Згадуючи про все це, він відчував нехіть до самого себе, бо точно пам'ятав, як тоді сказав одній зі своїх секретарок: «відправте посилку моему синові...». У неї також був син на фронті, він зник літом 1914-го. Перікур помітив, як вона прийшла в офіс, і на ній лиця не було. І всю війну вона відправляла посилки Едуардові, як своєму власному синові. Вона просто говорила: «Я приготувала посилку». Тоді пан Перікур дякував їй, брав аркуш паперу і писав: «Усього тобі доброго, дорогий Едуарде», а потім зупинявся в роздумі і замість «тата» писав «п. Перікур». Смішно. Він поставив своє прізвище...

Він знову подивився на цього втомленого, знеможеного солдата. Він ніколи не дізнається, що пережив його син. Муситиме слухати історії інших, наприклад, героїчні історії свого зятя, такі ж брехливі, як і лист від Едуардового товариша. У нього буде лише це — брехня про Едуарда, він ніколи нічого не дізнається. Все вмерло. Він закрив зошит і поклав його у внутрішню кишеню піджака.

Мадлен не виказувала свого здивування батьковою реакцією. Це раптове відвідування кладовища, ці неочікувані сльози... Стіна, яка розділяла Едуарда та його батька, їй завжди здавалася генеалогічним спадком, який передавався споконвіку. Або так, ніби вони обоє були двома континента-

ми, розташованими на двох різних плато, і зустрітися могли, лише спровокувавши цунамі. Вона все пережила, була усьому свідком. Поки Едуард ріс і мужнів, батьком це сприймалося із сумнівом, а потім підозрами. Вона бачила, як це з часом перетворилося на відчуження, ворожість, відмову, злість, заперечення. У той час як Едуардові було потрібно зовсім інше. Спочатку це була лише потреба в ласці та підтримці, але згодом вона перетворилася на провокації та виклики.

А потім вони стали на стежку війни.

Адже загалом ця війна, у якій загинув Едуард, розпочалася набагато раніше, в самій серцевині його сім'ї: між строгим, як німець, батьком, і провокативним, надзвичайним, кмітливим та милим сином. Війна почалася зі стриманих дій обох сторін. Едуардові було тоді ще вісім чи дев'ять років, а це вже викликало стурбованість обох сторін. Батько вказував спочатку лише стурбованість, але згодом — неабияку схвильованість. А по двох роках, коли син підріс, сумнівів уже не залишилося. Батько став холодним, відстороненим, зверхнім. А Едуардові хотілося дивувати і бунтувати.

А провалля глибшало, аж до взаємної ворожнечі. Мадлен не могла точно сказати, коли це сталося, що обидвоє близьких людей перестали спілкуватися, відмовившись нападати один на одного, надаючи перевагу напускній байдужості. Їй треба було повернутися в далеке минуле, щоб згадати про висхідну точку цього конфлікту без симптомів «громадянської» війни, — момент зміни тактики. Але зараз вона не могла пригадати. Звичайно, мусів би бути якийсь провокативний момент, та вона його пропустила. Одного разу (тоді Едуарду було дванадцять чи тринадцять) вона помітила, що батько і син спілкуються лише через її посередництво.

Вона провела юність у ролі дипломата між двома зятими ворогами. Мусила знаходити всілякі компроміси, вислуховувала скарги одного і другого, згладжувала ворожість, гасила безконечні сутички. Постійно займаючись цими двома, вона і не помітила, що втрачає приваби юності. Не так щоб вона стала зовсім негарною, але... згаслою. А в

тому віці бути такою — означало не такою вродливою, як більшість. Майже постійно оточена гарними дівчатами (а багаті чоловіки зазвичай одружуються з вродливими жінками, які народжують красивих дітей), в один день Мадлен постала перед фактом: вона — не красуня, а посередня. Їй було шістнадцять чи сімнадцять років. Батько цілував її в чоло, бачив її, але наче дивився крізь неї. Поруч не було жінки, яка б їй підказала, що треба з собою робити, як діяти. Вона мусила здогадуватися, спостерігати за іншими, копіювати когось. Але це в неї завжди виходило не так вдало. Насамперед тому, що їй цього не надто хотілося. Вона бачила, що її молодість, яка могла би наповнитися її красою (або хоча б характером), танула, випаровувалася, бо ніхто цим не переймався. У неї були гроші (у Перікурув їх ніколи не бракувало), це навіть часто замінювало багато чого. Тому вона наймала візажистів, манікюрниць, дизайнерів, швачок — навіть більше, ніж це було потрібно. Мадлен не була негарною — вона була *недолюбленою* дівчиною. Батько, від якого вона чекала захопливого погляду, — єдиний, хто міг би дати їй крихту впевненості, щоб вона почувалася щасливою, — цей чоловік був завжди зайнятий чим завгодно — своїми турботами, ворогами, справами, конкурентами, яких треба було випередити, біржовим курсом, політичними впливами. Окрім того, ще й сином, якого демонстративно ігнорував (це займало у нього забагато часу). Всі ці речі змушували його повторювати: «О, Мадлен, ти — тут? Я якось і не помітив. Іди-но у вітальню, любя, бо в мене багато роботи!» (А вона саме зробила нову зачіску чи одягла модну сукню.)

А поруч із цим люблячим, але неуважним батьком був Едуард. Чарівний Едуард десяти, дванадцяти, п'ятнадцяти років. Едуард — водночас бунтівний, непередбачуваний. Актор, любитель перевдягань, дивак, який був руйнівником усіх заборон, втіленням бурхливої творчості, малюнків метрової висоти на стіні, які вражали прислугу і змушували її червоніти, вони рукою прикривали усміх, проходячи коридором (бо надто вже той опецькуватий

чорт із затиснутим у руках прутнем був кумедний і неймовірно талановито зображений малим Перікуром. Мадлен тоді витерла сльози і похапцем викликала малярів. Коли батько повернувся додому, то здивувався присутності робітників (Мадлен пояснила, що зі стіною стався прикрий випадок — нічого страшного). Їй було шістнадцять. Він з полегшенням подякував «дорогій донечці» за те, що вона повсякденно дбає про будинок, бо ж неможливо встигнути все. Адже він старався, але нічого не виходило з тими гувернантками, вихователями, дівчатами по обміну «au pair». Всі не затримувалися у них — що за життя? Ця дитина була справжнім чортеням. Він ненормальний — це точно. Слово «нормальний» приклеїлося, воно мало би означати зв'язок між батьком і сином, якого не було.

Ворожість пана Перікура до Едуарда ставала щодалі сильнішою. Мадлен чудово це розуміла ще й тому, що Едуард мав якийсь дівочий вигляд. Скільки разів вона намагалася заставити його «нормально» вдягатися (такі спроби завжди закінчувалися сльозами). А відстороненість старшого Перікура вже ставала такою, що Мадлен уже навіть раділа, що ті континенти ніколи не зустрічалися (так навіть краще).

Коли сім'ю Перікурів повідомили про смерть Едуарда, вона зрозуміла мовчазне полегшення батька. По-перше, тому, що він тепер залишався єдиною близькою для неї людиною (вона все ж таки почувалася трошки княжною Марі). А по-друге, закінчилася війна: нехай погано, але принаймні закінчилась. Вона довго не наважувалася на перевезення Едуардового тіла. Мадлен дуже бракувало брата, і знати, що він похований десь далеко, ніби в далекому краю, було дуже тяжко. Але це було неможливо (на це була заборона уряду). Ідея визривала, а коли вона остаточно вирішила — нічого не могло її зупинити (цим вона була дуже схожа на свого батька). Дізнавшись спочатку, що треба зробити, та почавши потихеньку готуватися, вона знайшла потрібних людей, організувала поїздку і поїхала спершу проти волі, а потім і без дозволу свого батька. Вона поїхала по тіло свого

брата туди, де він помер, щоб поховати його там, де одного дня і її поховать.

А потім вона одружилася з красунчиком — капітаном д'Олней-Праделем, з яким познайомилась за цих обставин. Кожен кує свою долю, як може...

Але коли вона пов'язала слабкість свого батька в жокей-клубі з геть не схожою на його звички прострацією, з цим раптовим і дивним рішенням поїхати на кладовище (куди він ніколи не їздив), і нарешті з його сльозами, їй стало його неймовірно жаль. Вона страждала. Коли ця війна нарешті закінчилася, «вороги» могли би вже і помиритися, але один з них загинув. Навіть мир не радував. Цього листопада 1919 року в їхньому домі було тяжко й сумно.

Ближче до обіду Мадлен піднялася на четвертий поверх і постукала в двері кабінету свого батька в той момент, коли він у задумі дивився крізь вікно. В цей день сіре небо здавалося низьким, перехожі тримали в руках хризантеми, звідкись долинала військова музика. Щоб якось відволікти поглинутого в думки батька, Мадлен запропонувала йому разом поснідати. Він погодився, хоча, схоже, зовсім не хотів їсти. Нічого так і не торкнувшись, він попросив забрати страви, замислений, він лише випив півсклянки води.

— Скажи...

Мадлен витерла серветкою рота і запитливо подивилась на нього.

— Той товариш твого брата...

— Альберт Майяр.

— Так, можливо... — неуважливо відмахнувся Перікур. — Ти йому...

Мадлен нахилила голову, ніби підбадьорюючи його, і усміхнулася.

— Подякувала? Так, звичайно.

Пан Перікур замовк. Його завжди вражало, як вона розуміла все ще до того, як він скаже, що він відчував. (Вона — княжна Марі а йому самому хотілося почуватись князем Болконським.)

— Ні, я хотів спитати, може, ми б...

— Запросили його до нас? — сказала Мадлен. — Так, звичайно, чудова ідея.

Деякий час вони мовчали.

— Зрозуміло, що це не обов'язково...

Мадлен здивовано підняла брову, чекаючи закінчення фрази. Когось з адміністративної ради Перікур міг миттєво перебити. А от перед донькою йому навіть не вдавалося домовити фразу до кінця.

— Авжеж, тату, — посміхаючись продовжила вона, — і не обов'язково про це всім знати.

— Так, це нікого не стосується.

Коли мова йшла про «нікого», він мав на увазі «її чоловіка». Мадлен розуміла, і її це не пригнічувало.

Він підвівся, відклав серветку, ледь посміхнувся дочці і вже зібрався було виходити з кімнати.

— Ага, ще дещо... — додав він, зупинившись на хвилику. — Поклич, будь ласка, Лябурдена! Хай прийде до мене.

Коли він так говорив, це означало — терміново.

Через дві години пан Перікур з нищівно-зверхнім виглядом прийняв Лябурдена. Він не пішов зустрічати його, голову адміністрації, не подав йому руки. Вони розмовляли стоячи. Лябурден розсипався у поштивості. Він, як завжди, поспішав прислужитися, бути потрібним, корисним, запобігливим, неначе «дівчина для любощів».

— Любий друже...

Він так завжди починав. Лябурден аж сяяв. Він — потрібен, він буде допомагати! Пан Перікур знав, що зять використовує деякі його зв'язки і що Лябурдена пропхали в комісію з держзакупівель, яка займається справою військових кладовищ. Він не дуже цим цікавився, він тільки отримав інформацію, але все основне йому вже було відомо. У всякому разі, коли настане день, і йому буде потрібно, Лябурден і так усе розкаже. Зрештою, чиновник і зараз був готовий говорити на цю тему, переконаний, що саме для цього його і запросили.

— Як справи з меморіалом? — спитав Перікур. — На якому ви етапі?

Лябурден плямкнув губами з виглядом заскоченого на гарячому.

— Любий пане президенте...

Він усіх називав «президентами», бо всі чимось керували (це як слово «доктор» в Італії), а Лябурден полюбляв прості і поштиві звертання.

— Любий пане президенте, відверто кажучи...

Він розгубився.

— Давайте, ну-ну, — підбадьорював його Перікур. — Кажіть усе, як є, — це найкраще.

— Тож...

Лябурденіві бракувало вміння брехати, та ще й ловко. Тому він бовкнув:

— Ми на етапі... початку.

Головне — зрушити з місця.

Вже майже рік, як той проект обпікає йому пальці. Бо коли минулого року під Тріумфальною аркою поховали невідомого солдата, всі сказали, що це чудово. Але цього було недостатньо, жителі району та товариство учасників бойових дій хотіли, щоб у них були свої власні меморіали. Всі цього хотіли. За це проголосували на раді.

— Навіть було призначено відповідальних...

Це означало, що Лябурден і сам дуже відповідально ставиться до цього.

— Але стільки перепон, любий пане президенте, стільки перепон! Ви навіть уявити собі не можете!

Він аж задихався, описуючи свої труднощі. Насамперед, технічні. Треба знайти підрядників, оголосити конкурс, призначити комісію, знайти місце (а місця вже ніде немає), а вже що казати про ціну проекту...

— Бо це все коштує ще й як дорого!

Це питання постійно обговорювалося, але повсякчас чогось бракувало. Дехто хотів примітніший меморіал, ніж у сусідньому районі. Мова йшла то про пам'ятну дошку, то про фреску, кожен додавав свій коментар, керуючись власним

досвідом... Утомлений сварками та безконечними дебатами, Лябурден гримав кулаком по столу, одягав капелюх і йшов втішитися у найближчий нічний клуб.

— Бо все залежить від грошей, розумієте?.. Казна порожня, і ви це знаєте. Тому все залежить від участі людей. Але скільки тут можна зібрати? Припустімо, вдалося лише на половину пам'ятника. А де знайти решту? А зобов'язання вже взяті!

Він трохи помовчав, щоб пан Перікур міг оцінити весь драматизм ситуації.

— Ми ж не можемо їм сказати: «Забирайте свої гроші — з усім цим покінчено!» — розумієте? А з іншого боку — якщо збереться недостатньо грошей, і ми поставимо щось убоге, то для виборців це буде виглядати сміховинно.

Пан Перікур все чудово розумів.

— Присягаюся, — підсумував Лябурден, сам наляканий обсягами поставленого завдання, — це тільки здається простим, а насправді це пекельно важко...

Ну от, усе пояснивши, він підтягнув штани, ніби на-тякаючи: я би зараз щось випив. Перікур відчував, як він зневажає цього чоловіка, який при тому геть не позбавлений дивовижних рефлексів. От, наприклад, таке його запитання:

— Але чому ви мене про це запитуєте, пане президенте?

Дурні інколи бувають далекоглядними. Саме питання зовсім не було дурним, бо пан Перікур жив не у підпорядкованому йому районі. Чого ж тоді він пхається в цю справу з пам'ятником? Інтуїція начебто працювала у правильному напрямку, але не у випадку з Лябурденом, у нього це питання вискочило несамохіть. З кимось розумним, точніше, з кимось особливо розумним, пан Перікур не пішов би на щирість (зрештою, він би не зміг цього зробити). Але з цим кретином... якщо навіть захотіти, — то це надто довга балачка.

— Мені хочеться зробити такий жест, — сказав він сухо. — Я оплачу ваш пам'ятник. Повністю.

Лябурден остовпів, закліпав очима (думай, думай...).

— Ви знайдете місце, — твердо продовжив Перікур. — Можете щось знести, якщо треба. Щоб було достойно, зрозуміло? Нехай скільки коштуватиме — стільки й коштуватиме. Оголосіть конкурс, зберіть комісію, все, як і належить. Але вирішуватиму я, бо плачу. А от щодо розголосоу...

Пан Перікур мав за плечима кар'єру банкіра. Половина його прибутків була отримана з торгів на біржі, решта — від керівництва різними підприємствами. Він би легко дав собі раду в політиці, вона спокусила багатьох його колег, але нічого їм не дала. Його успіх базувався на досвіді. Його відштовхувало в політиці те, що вона залежала від непевних обставин, як-от вибори. Зрештою, в нього не було політичних амбіцій. Тут спрацьовувало його власне его. Його справа — робити гроші. А гроші не люблять виставляться. Для Перікура анонімність була перевагою.

— А щодо розголосоу — я його, звичайно, не бажаю. Створіть благодійний фонд, якусь асоціацію, що хоче — я оплачу все, що треба. Даю вам рік. Наступного року, 11 листопада, меморіал треба урочисто відкрити. На ньому мають бути вигравірувані імена усіх загиблих, що народилися у вашому районі. Зрозуміло? Все.

Як на один раз — інформації забагато: Лябурденові треба скількись часу, щоб її обміркувати. І тільки тоді, коли він нарешті звів усе до купи, то зрозумів, що насамперед треба робити. Пан президент любить, щоб його уважно слухали. Перікур простяг йому руку, але коли той збентежено повернувся до реальності і простяг руку у відповідь, то вона зависла в повітрі. Пан Перікур лише поблажливо постукав його по плечу і пішов до себе.

Занурений у думки, пан Перікур став перед вікном і дивився на вулицю відсутнім поглядом. Ну що ж — хоча імені Едуарда нема на родинному склепі — нехай.

Значить, ми збудуємо йому цілий меморіал. Гідний шаноби.

Отам уже буде його ім'я, а також імена його товаришів поряд.

Він уже бачив пам'ятник посеред красивого скверу.

У серці району, де син колись народився.

Під рясним дощем, з коробкою під пахвою та перебинтованою рукою, Альберт штовхнув хвіртку, що вела на маленьке подвір'я, на якому були складені дерев'яні обаполи, шини, капоти розбитих машин, поламані крісла, усілякий непотріб, який невідомо як сюди потрапив, і навіть усе те комусь знадобилося. Все подвір'я тонуло в грязюці, і Альберт навіть не пробував переступати по камінцях, розкладених у шаховому порядку, бо потоками води їх позмивало далеко один від одного, і щоб не забруднити взуття, треба було перескакуючи виконувати циркові трюки. Останні калоші розпалися від старості, та й з картонною коробкою, наповненою скляними ампулами, не дуже-то пострибаєш... Він проник через подвір'я навшпиньках і підійшов до невеличкого будиночка, другий поверх якого здавався в оренду, помешкання — за двісті франків (дрібниця порівняно із звичайною рентою в Парижі).

Вони поселилися тут незадовго після повернення Едуарда до цивільного життя в червні місяці.

У цей день Альберт поїхав за ним до шпиталю. Незважаючи на свої скромні заробітки, він узяв таксі. Після війни на вулицях можна було часто зустріти різних калік (тут війна показала свою неабияку вигадливість, але при появі такого Голема з дірою посеред обличчя, що шкутильгав на одну ногу, перелякався навіть водій-росіянин). Сам Альберт, який щотижня бачив Едуарда в лікарні, був вражений. На вулиці він справляв зовсім інше враження, ніж у приміщенні. Це було так, ніби хтось вигулює по вулицях тварину із зоопарку. Всю дорогу вони їхали мовчки.

Едуардові нікуди було йти. Альберт жив у невеличкій кімнатці на горішньому поверсі під дахом, де гуляли протяги (а туалет та кран з холодною водою знаходилися в коридорі). Мився він у тазик, а при першій можливості відвідував міську лазню. Едуард зайшов у кімнату, навіть не глянувши довкола, сів у крісло біля вікна і задивився на вулицю, на небо. Тоді закурив сигарету, вдихаючи через одну

ніздрю. Альберт зрозумів, що товариш нікуди звідси не піде, і що ця ноша стане відтепер для нього основним атрибутом повсякденного життя.

Їхнє співіснування відразу стало складним. Здоровезне і худюче тіло Едуарда (худішим від нього був хіба що сірий кіт, що гуляв по даху навпроти) займало майже весь життєвий простір. Кімната навіть для одного була замалою, а обоє вони почувалися в ній майже як у траншеї. Та й психологічно було дуже важко. Едуард спав на підлозі, на ковдрі, палив увесь день, витягнувши наперед пошкоджену ногу і спрямувавши погляд у вікно. Перед тим як піти, Альберт залишав йому попоїсти, тобто все необхідне: піпетку, трубку, ліжку. Інколи Едуард торкався всього цього, інколи — ні. Увесь день він стирчав на одному місці, як соляний стовп. Хто б це побачив, то сказав би, що його існування витікає, як кров із рани. Сусідство з нещастям відчувалося так сильно, що Альберт часто вигадував причини, щоб не залишатись удома. Насправді, він просто ходив обідати в їдальню Дюваля, а вести розмову з самим собою чи з такою от понурою поштаттю дуже морально вимотувало.

Йому ставало страшно.

Він питав Едуарда про плани на майбутнє, про те, де він буде жити. Але стільки разів розпочата розмова припинялася тут же, коли Альберт бачив його понурий стан, його змокрілі очі (єдине, що залишалося ще живим у цій безнадійній постаті, був блукаючий погляд, в якому читалася абсолютна безпорадність).

Альберт вирішив: він узяв таку ношу постійної опіки над Едуардом (що займало майже увесь його час) доти, поки хлопцеві не стане краще, і він знову відчує смак до життя, візьметься за свої проекти. Альберт допускав, що це може тривати якийсь місяць (не уявляючи, що місяць — це абсурдний термін у цій ситуації).

Він купив папір та фарби. Едуард зробив вдячний жест, але так і не відкрив пакет. Він не був дармоїдом чи корисливим — він просто був порожньою обгорткою без бажань, без мрій, можна навіть сказати — бездумним. Якби Альберт

прив'язав його під мостом, як нікому не потрібну домашню тварину, а сам би втік — Едуард би навіть не образився.

Альбертові було знайоме слово «неврастенія», він дізнався, всюди розпитував ще про «меланхолію», «депресію», «ліпоманію». Йому це не дуже допомогло, основне було перед очима: Едуард чекав на смерть, коли б вона не прийшла. Це був єдиний можливий вихід. Це не була якась зміна, просто перехід з одного стану в інший. То був факт, прийнятий і очікуваний з дивовижною терплячістю, яка спостерігається у тихих та безпорадних стариганів, яких проминаєш мимо-хідь і згадуєш про них лише у день їхньої смерті.

Альберт говорив з ним постійно, тобто говорив сам, як старий у своїй хижі.

— Ти помітив — я таки везунчик, — казав він якось Едуардові, готуючи йому звичну суміш з яйця та м'ясного бульйону. — Я маю на увазі спілкування: мені міг би дістатися якийсь нудний співрозмовник, який би ще до того й постійно перечив...

Він пробував різні способи, щоб розсмішити свого товариша, бо сподівався покращити його стан. А ще йому було цікаво те, що з першого дня залишалося для нього загадкою: що робитиме Едуард тоді, коли йому раптом захочеться зареготати? У кращому разі, його горло, мабуть, видасть якийсь гострий хрип, щось на зразок буркотіння, від якого вам стане незатишно і захочеться допомогти, як ото допомагають, підказуючи слово заїці. Це досить нервує. На щастя, Едуард видавав мало звуків, здавалося, що саме це втомлює його найбільше. Але Альберт не міг не думати про той сміх. Зрештою, це не було єдине, що турбувало його після того земляного завалу. Крім напруги, постійної стурбованості і страху всього неочікуваного, він мав ще й інші поривання, які його безперервно турбували (аж до фізичного виснаження), як-от нав'язлива ідея відтворити ту голову дохлого коня. Він уклав малюнок Едуарда в рамку, хоч це і коштувало грошей. Це було єдиною окрасою кімнати. Щоб налаштувати товариша на якесь заняття або принаймні чимось заповнити його дні, він інколи сідав навпроти, не

виймаючи рук із кишень, і довго розглядав малюнок із захопленням, додаючи, що насправду Едуард дуже талановитий, і якби він захотів... Це ні на що не впливало, Едуард запалював одну та другу цигарку, дихаючи правою чи лівою нізд্রেю, і пірнав у розглядання цинкових дахів та димарів, які становили єдину окрасу пейзажу. Він не відчував смаку ні до чого. Не зробив жодного проекту за всі місяці перебування в шпиталі, де майже всю свою енергію витрачав на суперечки з лікарями, хірургами. Не лише тому, що не був спроможним прийняти свій стан, — він не міг уявити свій наступний день, своє майбутнє. Час раптово зупинився для нього разом із вибухом снаряда. Едуард був у гіршому стані, ніж поламаний настінний годинник, який принаймні двічі на добу показує правильну годину. Йому — двадцять чотири роки, і через рік після поранення він усе ще не міг стати чимось, щоб хоча б якось жити далі.

Він довго був нерухомим заручником своєї ж сліпої непокори. Як і інші солдати, які так і залишалися надовго в позі, в якій їх і було знайдено: зігнуті, скручені, скоцюрблені чи витягнуті (аж дивно, чого тільки не понавидумувала та війна). Його відразу уособлювалася професором Модре — цинічним кар'єристом, який цікавився медициною та прогресом хірургії більше, ніж своїми пацієнтами (це було водночас і так, і ні). Але Едуарда це не дуже цікавило, в нього було точно посередині розполовинене обличчя, і жодного бажання зважувати «за і проти». Він наліг на морфін і всю свою енергію спрямовував на те, щоб його йому призначали (опускаючись до спекуляцій, просьб, обманів, вимог, симулювання, крадіжок і т. п.). Можливо, він сподівався, що морфін його вб'є, але де там! Його треба було все більше і більше, аж поки професору Модре не набридло вислуховувати відмови пацієнта від усього — від пересадок, протезів, апаратів. Тоді він і виставив його на вулицю; ти тут зі шкіри пнешся заради них, пропонуєш їм останні новинки у сфері хірургії, а вони хочуть лишатися такими, як є. Вони дивляться на нас так, ніби то ми їх снарядом пошматували! А колеги-психіатри (Ежена оглядало багато спеціалістів,

але він був закритий у собі і страшенно впертий, не хотів з ними спілкуватися). Так от, психіатри висували свої теорії щодо впертої відмови таких поранених. Але професора Модре не цікавили пояснення, він знизував плечима, йому хотілося присвятити свій час і свої знання людям, які варті його самовідданої праці. Модре підписав направлення на виписку, навіть не кинувши на нього оком.

Едуарда виписали з шпиталю з рекомендаціями малесенької дози морфіну та стосом документів, виписаних на ім'я Ежена Лярів'єра. Кілька годин по тому він уже сидів у кріслі перед вікном у мініатюрній квартирці свого товариша, і на його плечі впала вся тяжкість світу (так ніби він увійшов у камеру після проголошення вироку про довічне ув'язнення).

Можливо, зібратися з думками йому було насправду важко, але він чув розмову Альберта про повсякденне життя, намагаючись сконцентруватися. Так, звичайно, слід було б думати про гроші, це правда. Та й що з ним тепер буде, що робити з його високим зростом? Цей начебто незначний факт неможливо ігнорувати. Його свідомість проходила, ніби через дірки друшляка. А коли він отямлювався, вже був вечір, і з роботи повертався Альберт (або це був обід, і тіло вимагало уколу). Він усе ж таки робив спроби, справді намагався уявити, що має статися, стискав кулаки, але це не допомагало. Думки, як рідина, просочувалися крізь найменші шпаринки, а на їх місце приходила вічна туга. Перед очима рікою протікало минуле, воно виникало без якогось порядку чи пріоритету — окремими подіями. Часто згадувалася мама. Від неї залишилося небагато, і ті крихти, що виринали, були йому дуже дорогими (туманні проблиски, сконцентровані на гостріших відчуттях). Йому здавалося, що він пам'ятає її мускатні парфуми, її рожевий косметичний столик з кремами та щітками, пуф з китицями, м'якість оксамиту, який він відчув, коли вона одного вечора схилилася над ним, показуючи золоту підвіску з секретом і присідаючи поряд. Але він не міг пригадати ні її голосу, ні її слів, ні погляду. Образ матері розтопився у спогадах, так само, як і інші живі істоти, яких він колись знав. Цей висновок

налякав його. З того часу, як він втратив обличчя, всі інші також стерлися: мамине, батькове, приятелів, найближчих друзів, викладачів, навіть лице Мадлен... Вона також часто згадувалася. Безлика, але зі своїм сміхом. Іншого такого живого сміху він ні в кого не чув. Щоб знову його почути, Едуард робив зухвалі речі — та це було й неважко. Якийсь малюнок, кілька гримас, якась карикатура служки — і от вони вже обоє регочуть (бо Едуард не був злим, це було видно). Але особливо її смішили перевдягання, до яких він мав безмежний потяг і неперевершений талант (згодом це перейшло в трансвестизм). Правда, коли вона бачила його макіяж, її сміх тоді ставав натягнутим (не через неї саму, казала вона, а «через батька, якщо він раптом це побачить»). Вона намагалася за всім наглядати, за найменшою деталлю. Але інколи і їй це не вдавалося (як-от, наприклад, під час поважних прийомів увечері, коли Едуард прийшов, зробивши вигляд, що забув змити туш із вій). Як тільки пан Перікур це помітив, то підвівся, відклав серветку і наказав синові вийти з-за столу. «Ей, за що? — скрикнув Едуард з напускною образою. — Що я такого знову зробив?» (Але тоді ніхто чомусь не сміявся.)

Всі ці обличчя, навіть його власне, зникли, жодне не залишилося. У світі без облич — до кого прив'язатися, з ким боротися? Для нього тепер це був світ безголових силуетів, а ще, ніби компенсуючи втрату голів, пропорції тіл були збільшеними, масивними, як у його батька. Спогади з раннього дитинства виникали, як мильні бульбашки. Інколи чарівний трепет, змішаний із захопленням від його дотику, чи його манера говорити з усміхом: «чи не так, сину?», звертаючись до нього як до свідка в дорослих розмовах про те, в чому він геть нічого не розумів. Здавалося, його уява збідніла, застрягла у вже готових образах. Так, інколи батькові у спогадах передувала широка і непрозора тінь, ніби злий людоджер-огр з малюнків. А батькова спина! Така широка і страшна спина здавалася йому гігантською, поки він сам не виріс до батькових розмірів і не став вищим за ту спину, яка тоді вже для нього виражала байдужість, зневагу та відразу.

Колись Едуард батька ненавидів, тепер з цим покінчено: обидвох чоловіків поєднувала взаємна зневага. З життям Едуарда теж покінчено, бо в ньому навіть не було місця для ненависті. Навіть ця війна, і та була для нього втраченою.

Так минали дні, він збирав образи, жалі. Альберт виходив і повертався. Коли треба було поговорити (Альбертові постійно треба було говорити), Едуард виринав зі свого сну. Вже наставала восьма година, а він ще не вмикав світла. Альберт метушився, як мураха, говорив із завзяттям, особливо про те, що йому бракує грошей. Альберт часто навідувався до бараків у Вільгрені, які були побудовані урядом для найбільш постраждалих, і казав, що все тане з божевільною швидкістю. Він ніколи не говорив, скільки коштує морфін, — така у нього була манера показати свою делікатність. Він говорив про гроші загалом, якимсь бадьорим тоном, так ніби йшлося про тимчасові труднощі, про які потім буде смішно згадувати. Так колись говорили на фронті, щоб підняти собі настрій. Інколи про війну говорили як про звичайну військову службу, важку роботу, по якій залишаться потім приємні спогади.

Альберт думав, що фінансове питання от-от вирішиться — це просто справа часу, коли Едуардова пенсія з інвалідності полегшить фінансове навантаження і допоможе забезпечити потреби товариша. Солдат, який пожертвував своїм життям заради батьківщини і ніколи більше не зможе жити нормальним життям, — він один з тих, хто виграв у тій війні, хто поставив німців на коліна... То була тема, яка тривожила Альберта від самої демобілізації. До виплати демобілізованого він вже подумки додавав заощадження, пенсію з інвалідності, відшкодування...

Едуард знаком різко заперечив.

— Чому це — ні? — спитав Альберт.

«Ну от, — подумав він. — Едуард навіть не починав щось робити, він навіть не заповнив і не відправив документів!»

— Я все зроблю сам, малий, — сказав Альберт, — не хвилюйся.

Едуард знову заперечливо мотнув головою. Але оскільки Альберт нічого не второпав, то він узяв дощечку для спілкування і крейдою написав: «Ежен Лярів'єр».

Альберт насупив брови. Тоді Едуард підвівся, вийняв з військової сумки зім'ятий друкований формуляр із заголовком: «Заява на виплату компенсації чи призначення пенсії» та списком необхідних документів для проходження комісії. Альберт зупинився поглядом на місцях, підкреслених Едуардом червоним олівцем: документ, що засвідчує походження рани чи хвороби, виписка з медичного реєстру про госпіталізацію та лікування, бланки транспортувань, направлення на первинну госпіталізацію...

Це було справжнім шоком.

Це й зрозуміло. Ніякого Ежена Лярів'єра не було зареєстровано як пораненого на 113-й висоті ані госпіталізовано. Треба було знайти Едуарда Перікура, вивезеного та померлого згодом від поранень, а потім Ежена Лярів'єра, перевезеного в Париж. Але найповерховіше розслідування покаже, що ця історія не тримається купи, що поранений і госпіталізований Едуард Перікур зовсім не є Еженом Лярів'єром, який був виписаний з шпиталю Роллена з вулиці Трюден. А потрібні документи надати неможливо.

Едуард змінив посвідчення, отож він нічого довести не зможе, тому нічого і не отримає.

А якщо під час розслідування копнуть глибше в реєстрах, виявивши махінації та підробку почерку, — замість пенсії можна отримати... строк.

Війна призвичаїла Альберта до нещастя, але зараз він цю ситуацію сприйняв як кричущу несправедливість. А може, навіть гірше — як забуття. «Що я наробив?» — питав він себе, переповнений гнівом, який кипів у ньому ще від звільнення і тепер вибухнув. Він з розгону хряснувся головою об стіну — рамка з кінською головою впала, і скло тріснуло посередині. Коли він прийшов до тями після удару, то сидів на підлозі (а та гуля на голові красувалась ще два тижні по тому...).

В Едуарда змокрили очі. Але над Альбертом не треба було плакати — його особиста ситуація також викликала

сльози... Едуард це чудово розумів і лише поклав руку на плече другові. Йому було дуже жаль.

Незабаром їм треба буде шукати житло на двох, один з яких — параноїк, а другий — інвалід. А бюджет у Альберта був мізерним. Газети у кожному випуску обіцяли, що Німеччина повністю відшкодує все, що знищила (а це майже половина країни). А поки що вартість життя безнастанно росла, пенсії ще не виплачувалися, винагороди не призначалися, транспорт ходив нерегулярно, постачання було непевним. Отож чорний ринок процвітав. Люди викручувались, обмінюючись зв'язками, кожен знав когось, хто знав ще когось, люди потай ділилися адресами. Саме так Альберт і прийшов до 9-го будинку в тупиковій вулиці Перс, де вже жило троє винаймачів. А у дворі було невеличке приміщення, яке колись використовували під комору, а тепер як склад непо-требу. Верхній поверх будинку був вільним. Квартира — не надто затишна, зате простора, хоч із невисокою стелею, але зі справною грубкою для вугілля. Вода була прямо вниз, два великі вікна із розірваною посередині і грубо зшитою завесою з пастухами, вівцями та рогозою.

Альберт із Едуардом переїжджали і навантажили тачку вручну — машина коштувала дуже дорого. Це було на початку вересня.

Господинею була така собі пані Бельмон. Вона втратила чоловіка у 1916 році, а брата на рік пізніше. Вона ще була не-стара, можливо, колись гарна, але така виснажена, що важко було визначити її вік. Вона жила з донькою Луїзою. Пані Бельмон сказала, що з переїздом двох молодих хлопців вона буде почуватися впевненіше в цьому величезному будинку, в глухому закутку. На тих пожилців вона розраховувати не могла ніяк, бо всі троє вже літні люди. Вона жила скромно з орендної платні, наводячи лад то тут, то там. А решту часу нерухомо стояла біля вікна, дивлячись на гору іржавого непотребу, зібрану колись її чоловіком. Підходячи до свого вікна, Альберт відразу її помічав.

Її донька Луїза була дуже непосидючою. Дівчинці було лише одинадцять. Перше, що впадало в око, — хитрі котяті

очі на її обличчі і щедре ластовиння. Вона була дивна. То — жвава, як джерельна вода, а вже через мить — завмирала, як на гравюрі. Вона мало говорила (Альберт лише кілька разів чув її голос) і ніколи не посміхалася. Незважаючи на це, вона була дуже гарненька, і якщо так і далі піде, то за нею будуть впадати хлопці. Альберт так і не зрозумів, як їй вдалося підкорити Едуарда. Зазвичай, він нікого не хотів бачити, але з цією малою — її ж нічого не зупинить! Вже з перших днів вона чатувала перед сходами. Діти цікаві, особливо дівчатка — це всі знають. Мати, напевне, їй розказала про нового мешканця.

— На нього трохи моторошно дивитися. Його товариш сказав, що той майже ніколи не виходить, і що він за ним доглядає.

Отож, певна річ, такі слова лише збудили цікавість одинадцятирічної дівчинки. «Її набридне», — думав Альберт. Але нічого подібного. Вона і далі сиділа на верхній сходинці біля дверей, чекала і при першій можливості намагалася зазирнути всередину. От він і вирішив відкрити їй двері навстіж. Дівча сиділо на порозі, від побаченого в неї ротик округлився у літеру «О», очі витріщились, але жодного слова подиву не почувалося. Слід сказати, що фізіономія Едуарда з тією дірою та верхніми зубами, що здавалися вдвічі більшими, ніж насправді, — то було ще те видовисько... Альберт йому так і казав щиро: «Старий, вибач, але тобою і справді можна людей лякати. Ніхто ніколи такої голови не бачив, ти принаймні увагу притягуєш». Він це говорив тоді, коли марно намагався схилити його до пересадки шкіри. Як підтвердження, Альберт показав на двері, через які прожогом вискочила мала, як тільки його побачила. Едуард зовсім не знітився, а просто вдихнув чергову порцію сигаретного диму через ніздрю, затикаючи другу, щоб видихати його тим самим способом, бо видихаючи через горло (Альберт благав його цього не робити), він був схожий на кратер вулкана перед виверженням. (Не віриш — сам подивись у дзеркало!)

Альберт забрав товариша в середині червня, а вони вже поводитися, як давня подружня пара. Повсякдення було

дуже важким, постійно бракувало грошей, але, як це часто буває, труднощі ще більше їх зблизили, майже спаяли. Альберт дуже співчував лихові друга, і його не полишала думка про те, що якби він не прийшов йому на порятунок... та ще всього за кілька днів до кінця війни! Едуард відчував, як важко Альберту самому нести важку ношу їхнього життя, він намагався її полегшити і взявся за господарство (вони були, як справжня сімейна пара).

Мала Луїза повернулася через кілька днів після своєї першої появи. Альбертові подумалось, що Едуардів вигляд подіяв на неї, як якісь чари. Вона постояла якусь мить на порозі великої кімнати. А потім раптом підійшла до Едуарда і простягла вказівний палець до його спотвореного обличчя. Едуард опустився на коліна, — Альберта важко було здивувати його дивною поведінкою, — а тут він дозволив малій провести пальцем по краях отого провалля! Вона була замислена і старанна, ніби робила домашнє завдання, обводючи олівцем по контуру карту Франції, щоб запам'ятати її обриси.

Відтоді і почалася їхня дружба. Як тільки вона поверталася зі школи, то відразу піднімалася до Едуарда. Вона то тут, то там добувала для нього старі, позавчорашні, чи тижневої давності газети. Єдине, чим займався Едуард, — то це читанням газет та вирізанням статей. Альберт кинув оком на купу вирізок про полеглих на війні, про відзначення пам'яті, списки безвісти зниклих — це було сумно. Едуард не читав паризьких щоденних газет — лише провінційні. А Луїзі (невідомо як) вдавалося їх діставати. Майже кожного дня Едуард отримував уже перечитані номери «Вест-Еклер», «Журнал де Руан» та «Ест Републікен». Поки він курил свої «Капорал» і вирізав статті, вона робила уроки за кухонним столом. (Мама Луїзи ніяк на це не реагувала.)

Одного вересневого вечора виснажений Альберт повернувся зі своїх прогулянок людини-сандвіча, все пообіддя він сновигав проспектом Гран-Бульвар між площами Бастилії та республіки, тягаючи на собі рекламу. З одного боку пілюлі Пінк: *Як мало треба часу, щоб змінити так*

багато. А з другого — корсет Жюневіль: *Двісті точок продажу по країні*. Повернувшись, він побачив Едуарда, котрий лежав на прадавній канапі, придбаній кілька тижнів тому, яку вони привезли, користуючись нагодою, на тачці старого знайомого ще з часу Сомми. Хлопець з останніх сил однією рукою тягав свою тачку — єдиний для нього спосіб якось вижити.

Едуард кури́в, на ньому було щось схоже на маску темно-синього кольору, яка починалася від носа і закривала весь низ обличчя аж до шиї (це виглядало, як маска актора з грецьких трагедій). Блакитний колір маски був досить темний, але яскравий, всипаний дрібненькими золотистими блискітками, так ніби перед тим, як висушити, на нього висипали паєтки.

Альберт був неабияк здивований. Едуард зробив театральний жест долонею, ніби запитуючи: «Ну і як я тобі?» Це було дуже дивно. Вперше, відтоді, як вони були знайомі, він бачив людську подобу Едуарда. А й справді, інакше й не скажеш: це було дуже гарно.

Він почув якесь тихе шкряботіння десь поруч зліва. Повернув голову і встиг побачити Луїзу, яка зникла на сходах. Ще ніколи він не чув, як вона сміялася.

Маски залишилися, так само, як і Луїза.

Кілька днів по тому Едуард уже носив іншу — білу, з намальованою широкою посмішкою. Зі своїми веселими та сяючими очима над цією маскою він був подібний на актора італійського театру (ніби Сганарель чи Паяц). Відтоді, прочитавши газети, Едуард робив з паперу заготовки і виготовляв білі, як крейда, маски, які вони потім разом з Луїзою розмальовували та декорували. Спочатку це була лише гра, але згодом це заняття займало майже увесь їхній час. Луїза почувалась великою жрицею, приносячи свої знахідки: і стрази, і перли, і клапти тканини, і кольорові фломастери, а ще — страусове пір'я, штучну зміїну шкіру. А крім того, ще й газети (вона виконувала неабияку роботу, нишпорячи всюди у пошуках всього цього декору, бо Альберт і не уявляв, де це можна знайти).

Так Едуард і Луїза проводили свій час, виготовляючи маски. Жодну з них Едуард двічі не одягав. А кожна нова змушувала стару перекочувати на стіну до своїх «подруг», які прикрашали стіни квартири, як мисливські трофеї (чи як зразки для перевдягань в магазині для трансвеститів).

Була дев'ята година вечора, коли Альберт прийшов додому з коробкою з-під взуття під пахвою.

Ліва рука, пошкоджена греком, сильно боліла, незважаючи на перев'язку доктора Мартіно. Настрій у нього був кепський. Цей здобуток, отриманий у справжній боротьбі, дасть йому змогу трохи перепочити, бо пошуки морфіну настільки лякали та вимотували, що його аж шматувало від різноманітних та бурхливих емоцій... Але він водночас не міг не думати, що несе додому знаряддя вбивства, щоб мати чим добити свого друга вдвадцятье чи всоте.

Він зробив три кроки, підняв запилений брезент, яким були накриті уламки знищеного вантажного велосипеда, відкинув покриття з візка і сховав туди свою дорогоцінну коробку.

По дорозі він швиденько підрахував ампули. Якщо Едуард дотримуватиметься сьогоднішньої дози (вже відчутно вищої), можна бути спокійним найближчих півроку.

14 Липня

Анрі д'Олней-Прадель мимохідь порівняв лелеку, який пролітав удалині перед його машиною, з товстуном Дюпре, що сидів поруч. Нічого схожого між ними не було, навпаки, вони були протилежностями, саме тому Анрі їх і порівнював, щоб протиставити. Якби не було величезних крил, що загостреними кінчиками торкалися землі, чи цієї вигнутої шиї дивовижної краси, яка закінчувалася вольовим дзьобом, — лелека на льоту був би схожий на дику качку, але він був масивнішим, і... (Анрі задумався над тим, як сказати точніше) «викінченим». Бог його знає, що він хотів цим сказати. Ці вигинисті крила — захоплено спостерігав він... А пір'я — ніби драпіровка... Ці делікатно підігнуті лапи!.. Лелека ніби ковзав кризь повітря перед машиною, навіть

не сколихнувши його, ніби розвідник, що прокладав шлях. Прадель ніяк не міг намілуватися.

Порівняно з лелекою Дюпре був опасистим, масивним товстуном. Зовсім не розвідник. Піхотинець. З усіма характеристиками піхоти, які вона сама собі приписує: вірність, відданість, обов'язок та інші дурниці.

Люди для Анрі ділилися на дві категорії: тяглова худоба, приречена на важку працю день у день, аж до самої смерті, та вищі істоти, яким зобов'язаний весь світ. І все через їхній «особистий коефіцієнт». Анрі обожнював цей вислів, який колись вчитав у військовому рапорті і присвоїв собі.

Дюпре, себто старший сержант Дюпре, був найкращою ілюстрацією першої категорії — працюючий, непомітний, бездумний виконавець наказів.

Лелека належав до другої категорії. Так само, як лімузин Анрі «Іспано-Суїза» (6-циліндровий двигун, 135 кінських сил, 137 км/год!), який міг би представляти знамениту ескадрилью під командуванням Жоржа Гінемера. Анрі був того ж самого калібру, якщо не брати до уваги, що Гінемер загинув, а Анрі — живий-здоровісінький, чим, безперечно, вивищувався над героєм авіації.

Збоку в своїх закоротких штанах та течкою на колінах сидів Дюпре і від самого Парижа тихенько, із захопленням розглядав панель приладів з горіхового дерева (єдине, що Анрі дозволив собі, відступаючи від свого рішення спрямувати весь заробіток на відновлення родинної резиденції Салев'єр). З іншого боку — сам Анрі Прадель, зять Марселя Перікура, герой Великої Війни, тридцятилітній мільйонер, що піднявся на гребінь успіху. Він вів машину на швидкості майже двісті кілометрів на годину в напрямку Орлеана (роздавивши по дорозі одного пса та двох курей). Їх також можна віднести до худоби, навіть тут цей поділ актуальний. На тих, які злітають, і тих, які підкоряються.

Дюпре служив під керівництвом капітана Праделя. Той після демобілізації найняв його за кусень хліба, за убогу зарплатню, яка мала бути тимчасовою, але такою і залиша-

лася. Сільського походження, з природним захопленням природними феноменами, він прийняв цю цивільну субординацію, як логічне завершення порядку речей.

Вони приїхали під обід.

Прадель припаркував свій розкішний лімузин під захопленими поглядами робітників. Прямо посеред подвір'я. Так демонструють, хто є патроном. А патрон — це той, що повеліває, його ще можна назвати королем — без різниці.

Лісопильня Лавальє розвивалася протягом життя трьох поколінь. Завдяки початку війни вона виготовляла на замовлення французької армії сотні кілометрів шпал, опор та стовпів для підтримки укріплень, реконструкції траншей та окопів (замість тринадцяти робітників вони мали вже більше сорока). Гастон Лавальє також мав гарну машину, але виїжджав на ній тільки при особливій нагоді — вони ж не в Парижі.

Прадель і Лавальє привіталися на подвір'ї, причому Анрі не став представляти Дюпре. Трохи пізніше він просто сказав: «Домовитися з Дюпре». Тоді Лавальє повернувся і зробив побіжно знак керуючому, що крокував за ними, — отаке було знайомство.

Перед тим як перейти до справ, Лавальє збирався запропонувати невеличке частування. Він показав на веранду будинку поруч з майстернями. Анрі жестом відмовився від запрошення. Молода жінка у фартушку в очікуванні відвідувачів уже клопоталася коло столу. Лавальє додав, що то його донька Емільєна.

— Гаразд, але тоді швидко.

Зблизька дочка патрона була незугарною (її пряме волосся пасувало до її сільської зовнішності). Біле вино було засолодким і надто теплим, а те, що подавали як закуску, було несмачне. Лавальє виказував почесті Праделю, як вождю племені. Робітники витріщалися на нього, штовхаючи одне одного ліктем. Праделя це неабияк дратувало. Йому кортіло якнайшвидше з цим покінчити (бо на вечерю він мав бути в

Парижі). Приятель пообіцяв познайомити його з актрисою театру «Водевіль», Леоні Фланше, на яку він накинув оком. Приятель підморгнув: вона — гаряча дівка, він би хотів сам у цьому переконатись...

Вони пішли до майстерні, де виготовляли чудові зразки дубових домовин з дерева найвищої якості, представлені у похоронній службі (вона варта була своєї ціни в шістдесят шість франків). Тепер, коли ця домовина вже відіграла свою рекламну роль перед комісією держзакупівель, можна перейти і до більш практичних зразків, себто домовин, які будуть насправді постачатися.

Прадель і Лавальє оглянули зразки. За ними прийшли Дюпре і головний майстер (який з такої нагоди одягнув свою нову робу). Вони проходили повз виставлені в ряд дешеві домовини (які мали сумний вигляд) для загиблих солдат.

— Для наших героїв... — почав було завчено Лавальє, погладжуючи рукою труну з каштанового дерева, що стояла посередині ряду.

— Не забувайте мені баки, — перебив його Прадель. — Що у вас є до тридцяти франків?

— Як це? Тридцять франків — ми так не домовлялися...

— Те, про що ми домовлялися, і те, що ми візьмемо, це — різні речі. Давайте почнемо спочатку, але швидше, бо в мене ще багато роботи...

— Але пане Праделю...

— Д'Олней-Прадель.

— Як скажете...

Анрі виразно на нього подивився.

— Добре, пане д'Олней-Праделю, — почав знову Лавальє, примирливо, майже школярським тоном, — звичайно, у нас є домовини за таку ціну.

— Тоді я такі і візьму.

— Але ж це неможливо, — втрутився столяр.

Праделево обличчя виражало подив.

— Бо виникне проблема з транспортуванням! — промовив столяр повчальним тоном. — Їх же треба буде постачати

на кладовища. Все би так, але ці труни не призначені до транспортування. Їх треба везти в Комп'єнь, у Ліон. Там їх треба буде доставити на місце екстумації, а потім знову везти вже на військові кладовища — то все дорога. А вони...

— Не бачу проблеми.

— Те, що ми продаємо за ціною в тридцять франків, — це з тополі. Це німецьке дерево. Труни будуть ламатися, навіть провалюватися, бо вони не призначені для перевезень. Тут щонайменше потрібен бук. За сорок франків. А ще ціни, які я вам називаю, стосуються опту, бо інакше це — сорок п'ять франків...

Прадель повернув голову наліво.

— А це що?

Коли вони підійшли, Лавальє засміявся — занадто роблено і голосно.

— Це — береза...

— Скільки?

— Тридцять шість...

— А це?

Прадель показав на останню домовину, що стояла вже біля зразків з дешевого дерева.

— Це — з сосни.

— Скільки?

— Ну... тридцять три...

Те, що треба. Анрі поклав руку на домовину, поплескав її, як верхового коня. Він був вдоволений — чи ціною, чи своєю винахідливістю.

Лавальє поспішив висловити свою професійну думку:

— Якщо дозволите, мушу сказати, що це дерево не зовсім відповідає вашим потребам...

— Потребам? — перебив його Прадель. — Яким ще моїм потребам?

— Перевезення, шановний пане! Йдеться про перевезення!

— Ви відправите їх у горизонтальному положенні. При відправці проблем не буде?

— Так, при відправці не буде...

— А при вивантаженні їх збирають, і нема проблем!

— Авжеж, нема. Проблема виникне тоді, дозволю нагадати, коли їх почнуть вивантажувати, переставляти, хоронити...

— Я знаю, але з цього моменту — то вже не ваші клопоти. Ви — постачальник, і квит. Чуєте, Дюпре?

Прадель повернувся до свого помічника, бо клопоти тепер лягали на нього. Відповідь його не цікавила. Лавальє ще хотів щось аргументувати, посилався на репутацію свого виробництва... Але Прадель рішуче спинив його:

— Ви казали, тридцять три франки?

Той схопився за свій записник.

— Але беручи до уваги кількість, яку я замовляю, ми сходимося на тридцяти франках, так?

Поки Лавальє шукав олівця, він втратив ще три франки на одній домовині.

— Ні-ні! — закричав він. — Тридцять три франки, враховуючи кількість!

Відчувалося, що тепер вже Лавальє не поступиться. Це було видно по його обличчю.

— Про тридцять франків і мови йти не може!

Анрі кивнув головою.

— Гарзд, — нарешті погодився він.

Важко було повірити в цю манливу раптову згоду. Лавальє записав цифру в блокнот, — це була неочікувана перемога, від якої він, виснажений та наляканий, почав тремтіти.

— Скажіть-но, Дюпре... — почав замислено Анрі.

Лавальє, Дюпре, підмайстер — усі знову нервово напружились.

— На Комп'єнь і Ліон нам треба метр сімдесят, так?

Замовлення залежало від розмірів: від домовин завдовжки метр дев'яносто (таких зазвичай небагато) аж до найпоширенішого середнього розміру — метр сімдесят. У деяких партіях були ще менші замовлення на метр шістдесят і навіть метр п'ятдесят.

Дюпре підтвердив. Так, ідеться про метр сімдесят.

— Ми говорили про ціну в тридцять три франки за домовину завдовжки метр сімдесят, — продовжив Прадель, вже звертаючись до Лавальє. — А скільки ви правите за метр п'ятдесят?

Заскочені цим новим поворотом, усі задумалися над тим, що мали би означати ті коротші від замовлених домовини. Столяр не передбачав такого запитання — треба перераховувати. Він відкрив зошит і довго мудрував. Усі чекали. Анрі не відходив від соснової труни. Він більше не погладжував кришку, а просто не зводив з неї очей (так ніби перед ним була нова коханка, з якою незабаром він приємно проведе час).

Нарешті Лавальє підвів голову, але по очах було видно, що він сумнівається...

— Тридцять франків... — принішкло мовив він.

— Угу, — вдоволено проказав Прадель, ледь відкривши рота.

Кожен підраховував практичний результат: скажімо, останки солдата метр шістдесят на зріст запхнуть у труну довжиною метр п'ятдесят. У підмайстра вже виникла думка: це ж голову загиблого треба буде нагнути, щоб вона торкалася грудей... Дюпре міркував, що треба буде класти труп боком, підгинаючи ноги в колінах.

Гастон Лавальє нічого не думав, він в один день втратив двох племінників під Соммою. Сім'я вимагала повернути їм останки. Він сам зробив домовини з дубового дерева, з великим хрестом та позолоченими ручками. Він не міг уявити, як-то завеликі тіла впихатимуть у тісні короткі домовини.

З виглядом людини, яка без особливого інтересу, так, аби спитати, Прадель мовив:

— Скажіть, Лавальє, а домовини завдовжки метр тридцять у що обійдуться?

Через годину по тому нарешті було підписано замовлення. На Орлеанський вокзал щодня доставлятимуть по двісті домовин. Початкова ціна впала до двадцяти восьми франків. Прадель був дуже задоволений результатом переговорів. От він і відшкодував свій лімузин.

Водій повернувся, щоб повідомити: машина вже чекає на пані, якщо її ласка... Мадлен знаком подякувала (вже йду, Ернесте) і промовила:

— Мушу йти, Івонно, мені шкода...

Івонна де Жарден-Больйо замахала рукою: добре-добре, але навіть не спробувала підвестися, тут було занадто гарно, щоб кудись іти.

— Який у тебе красень чоловік, любонько! — захоплено сказала вона. — Як же тобі пощастило!

Мадлен Перікур спокійно усміхнулася, подивилася на свої нігті, подумавши: «от мерзотниця», але відповіла просто:

— Тобі й самій не бракує залицяльників...

— Та що там я... — відповіла жінка, награно скромно.

Її брат Леон був низенький на зріст, а от Івонна була нічогенька. «Це якщо любиш тріску», — подумки додала Мадлен. Її великий і жадібний рот викликав у чоловіків сласні думки, і вони в цьому не помилялись. У свої двадцять п'ять Івонна переспала з половиною завсідників клубу «Ротарі». Мадлен звичайно перебільшувала: половина «Ротарі» — це занадто. Але її ядучість можна було зрозуміти: вони з Анрі ледве два тижні як одружені, а ця манера вриватися до подруги, щоб подивитися на її реакцію, була аж надто вульгарна. Звичайно, це не пристойніше, ніж лягти під її чоловіка, що, зрештою, було не так вже і важко. Інші коханки Анрі були терплячішими. Щоб насолодитися перемогою, вони принаймні чекали зручного моменту або імітували випадкову зустріч. А потім усі поводитися однаково: посміхалися, корчили люб'язні міни: «Ах, який у тебе, любонько, чоловік, як я тобі заздрю!» Одна навіть минулого тижня наважилася кинути їй у вічі: «Добре наглядай за ним, дорогенька, бо вкрадуть!»

Мадлен тижнями його не бачила. Він багато їздив, проводив зустрічі (як він устигав знаджувати її подруг?). Це державне замовлення забирало увесь його час.

Коли ж він приїжджав (зазвичай пізно), вона припадала до нього.

А зранку він прокидався удосвіта. І тоді вона не відпускала його просто так.

Решту часу він спав з іншими, телефонував, залишав записки та брехав. Усі знали, що він гуляє (про це почали говорити ще наприкінці травня, коли його помітили в компанії з Люсьєн д'Оркур).

Пан Перікур важко це переживав. «Ти не будеш щасливою», — попереджав він її, ще коли вона тільки заговорила про одруження. Але це не допомогло, вона поклала руку йому на плече, і все. Він погодився, що йому ще залишалося...

— Іди, — кудкудакнула Івонна, — дам тобі спокій...

Вона досягла бажаного результату: треба було лише бачити оту застиглу посмішку на лиці Мадлен (повідомлення передано — Івонна тріумфувала).

— Так мило, що ти зайшла... — сказала Мадлен, піднімаючись з місця.

Івонна знову махнула рукою, вони притулилися щочкою до щочки. Це означало: «Я побігла, до зустрічі!» (Без жодного перебільшення, ця була найбільшою мерзотницею з усіх.)

Ця непередбачувана зустріч дуже її затримала. Мадлен поглянула на великий настінний годинник. Можливо, так і краще: о дев'ятнадцятій тридцять у неї більше шансів застати його вдома.

Була майже восьма вечора, коли машина зупинилася навпроти тупика Перс. Від парку Монсо до вулиці Маркаде можна було потрапити об'їздом, але далеченько. Машина минала розкішні та злиденні квартали, за вікном чергувалося то життя на широку ногу, то за останні копійки.

Перед особняком Перікурів зазвичай був припаркований «паккард» та «кадиллак». Там, куди приїхала Мадлен, за горою поточених шашелем дерев'яних опор огорожі, виднівся візок з поламаними ручками та старезними колесами. Вона

не була шокована, бо рід її походив від прядильників по материній лінії та від візників по батьковій, себто предки жили досить скромно. Навіть якщо бідність і походила від далеких предків, Мадлен і у своєму житті добре знала, що таке — потребувати чогось чи соромитись, — це як наслідки пуританства та феодалізму. Від цього назавжди відійти неможливо, воно переслідує наступні покоління. Водій (усіх своїх водіїв Перікури називали Ернестами за ім'ям першого водія Ернеста), так от, Ернест, побачивши, як віддаляється пані, з відразою оглянув подвір'я, бо він був водієм тільки в другому поколінні.

Мадлен пройшла вздовж огорожі, подзвонила в двері, почекала якийсь час, поки не з'явилася невизначеного віку жінка, і спитала про пана Альберта Майяра. Жінка, здавалося, не могла зрозуміти прохання, а тим більше пов'язати його з цією молодого, розкішно вдягнутою особою, — доглянутою, з макіяжем, що стояла перед нею і м'яко пахла парфумами (які їй самій навіювали якийсь далекий спогад). Мадлен довелося повторити: пан Майяр. Без жодного слова жінка показала у двір — отам, зліва.

Мадлен кивнула головою і під здивованими поглядами господарині та Ернеста відчинила убогу хвіртку. Вона впевненим кроком пройшла по грязюці до прибудови, де зникла за зачиненими дверима. Але там різко зупинилася, бо над нею сходи заскрипіли під чіимись кроками — хтось спускався. Вона підвела очі і побачила Майяра з відром для вугілля в руці, який вражено завмер між двома сходинками, ніби громом прибитий. (У нього був такий розгублений вигляд, як і тоді, на кладовищі, коли ексгумували тіло нещасного Едуарда.)

Альберт стояв із роззявленим ротом.

— Добридень, пане Майяр, — привіталася Мадлен.

Вона якусь мить розглядала його схожу на м'яч голову та метушливе тіло. (Колись у її подруги був песик, який постійно тремтів, він не хворів, просто був такий від природи — тремтів з голови до ніг двадцять чотири години на добу, потім він помер від серцевого нападу.)

З першого погляду Альберт нагадав їй цього песика. Вона заговорила з ним дуже м'яко, боячись, що від такого сюрпризу він зараз розридається і втече, щоб сховатися кудись. Він стояв мовчки, переминаючись з ноги на ногу та ковтаючи слину. Він шов згори, схвильований, якийсь переляканий... Мадлен помітила в ньому цю рису: отой вічний страх, що з-за спини хтось зараз визирне, чи щось має статися (на кладовищі минулого року він здавався дуже розгубленим, стривоженим). На його обличчі відбивалась вся щирість і наївність людини, що живе в своєму світі.

Альберт віддав би добрих десять років свого життя заради того, щоб не опинитися загнаним у пастку між Мадлен Перікур, що стояла внизу сходів, та її буцімто померлим братом, котрий, одягнений в зелену маску із блакитним пір'ям папуги, курить через ніздрю поверхом вище. (Він, мабуть, створений лише для того, щоб бути людиною-сандвічем.) Похитуючи відром для вугілля, як кухонною шматою, він спустився донизу, згадав, що не привітався з молодою жінкою, і простяг їй свою чорну руку. Але відразу вибачився, сховавши її за спину.

— Ви залишили адресу на листі, — сказала Мадлен лагідним голосом. — Я їздила туди. Ваша мати спрямувала мене сюди.

Усміхаючись, вона показала рукою на довколишнє подвір'я, сходи, ніби мала на увазі буржуазні апартаменти. Альберт опустив очі, бо не міг вимовити й слова. (Вона ж могла нагодитись саме в той момент, коли він відкривав коробку з-під взуття і виймав звідти ампули морфіну!) А найгірше було би, уявив він, якби раптом Едуард спустився сам за вугіллям... Власне, життя — суцільне лайно.

— Так... — мовив Альберт, неначе відповідаючи на непоставлене питання.

Він хотів сказати: ні-ні, я не можу вас запросити, це — неможливо! Він не здавався їй нечемним, вона вирішила, що його поведінка спричинена здивуванням та якоюсь стурбованістю.

— Насправді, — почала вона, — мій батько хотів би з вами познайомитися.

— Навіщо? Зі мною?

Це прозвучало, як крик душі.

Мадлен здвигнула плечима, мовляв, на це питання є елементарна відповідь.

— Бо ви були поруч з моїм братом в останні моменти його життя.

Вона сказала це, мило посміхаючись, так ніби оголосила про те, що треба виконати бажання старого примхливого чоловіка.

— Так, звичайно...

Альберт почав приходити до тями і тепер хотів лиш одного: щоб вона пішла ще до того, як Едуард почне хвилюватися і спуститься вниз. Або почує згори її голос і зрозуміє, хто знаходиться поруч, за кілька метрів від нього.

— Гаразд... — додав він.

— Отже, завтра зможете?

— О, ні! Завтра не можна ніяк!

Мадлен Перікур здивувалася його квапливій реакції.

— Себто я хотів... — почав було Альберт, ніби вибачаючись, — якщо можна, то в якийсь інший день...

Він не міг пояснити, чому завтра він не зможе прийти на запрошення, йому просто був потрібен час, щоб оговтатись. Він уявив на секунду, про що могла би розказати його мати оцій Мадлен Перікур, і зблід. Йому було соромно.

— Тож коли ви зможете прийти? — спитала молода жінка.

Альберт знову повернувся до сходів. Мадлен вже було подумала, що у нього там жінка, і йому незручно в її присутності, і вирішила його не затримувати.

— Може, в суботу? — запропонувала вона. — На вечерю?

Вона заговорила бадьорим тоном, ніби смакувала наперед думку про те, як приємно вони проведуть час разом.

— Ну, що ж...

— Чудово, — підвела вона риску. — Скажімо, о сьомій вечора — вам підходить?

— Домовились...

Вона усміхнулася.

— Мій батько буде дуже радий.

З невеличкою світською преамбулою було покінчено, і після короткого замішання вони обоє подумали, що навіть не будучи знайомими, вони обоє вже мали щось, що їх поєднувало, — щось страшне і заборонене — секрет про ексгумацію мертвого солдата та про його таємне перевезення... (Де його потім помістили, той труп? — питав себе Альберт, кусаючи губи.)

— Ми живемо на бульварі Курсель, — сказала Мадлен, одягаючи рукавичку. — На розі вулиці Проні — це дуже легко знайти.

Альберт кивнув головою на знак згоди: о сьомій вечора, добре, вулиця Проні, легко знайти. Субота.

— Ну, що ж, мушу вас покинути, пане Майяр. Я вам дуже вдячна.

Вона подивилася йому прямо в очі. Поважний вигляд їй дуже личив, але додавав трохи віку.

— Батько не знає про ці обставини... розумієте... я б хотіла...

— Звичайно, — поспішив її запевнити Альберт.

Вона вийшла вдоволена.

Він боявся, що вона знову пхатиме йому гроші в долоню. Щоб він мовчав. Ображений цією думкою, він повернувся і піднявся по сходах.

Тільки на верхньому майданчику він згадав, що не взяв ні вугілля, ні ампули морфіну.

Понурений, він спустився знову. Йому не вдалося привести думки до ладу й уявити, як йому бути із цим запитанням до родини Едуарда.

У страху перед невідомістю він почав наповнювати відро вугіллям за допомогою совочка і почув м'який звук лімузина, що віддалявся.

Едуард закрив очі і протяжно застогнав від полегшення. Його м'язи повільно розслабилися. Він схопив шприц, який мало не випав з руки, і поклав поруч. Руки ще тремтіли, але стиснуті груди помалу звільнялися від лещат. Після ін'єкції він, спустошений, довго й розслаблено лежав. Сон приходив рідко. Це був момент польоту, гарячковість повільно відступала, як човен, що зникає в морі. Його ніколи не цікавило море, він не мріяв про кораблі. Але ті ампули мусять мати в собі часточку цього щастя. Бо те, що він після них уявляв, морську просторінь, — це важко було пояснити. Може, вони як факели чи як флакони з еліксиром, який втягує вас у цей світ. Шприц і голка для нього були лише хірургічними інструментами, необхідним боєм, а от ампули, вони — живі. Він роздивлявся їх на світло в простягнутій руці, — аж дивно, чого тільки там не побачиш. У прозорих капсулах не було начебто нічого особливого, ніяких витворів фантазії. Одначе він черпав звідти багато чого — відпочинок, спокій, розраду. Більшу частину своїх днів він проводив у туманній невідомості, там, де час не мав виміру. Якби він був сам, то коловся би повсякчас, щоб так і ширяти, ковзати на дошці по гладіні моря (завжди чомусь морські картини — вони мусили прийти звідкись, може, від внутрішньоутробних вод?) Але Альберт, як людина дуже прискіплива, залишав йому на день лише чітко визначену дозу, записував усе, а повернувшись увечері, перевіряв графік, кількість, гортав сторінки, як шкільний учитель. Едуард не перечив. Як і з Луїзою про маски. Одне слово, ним опікувалися.

Едуард майже не думав про родину, а от про сестру Мадлен згадував найчастіше. Він зберіг багато спогадів про неї: її стриманий усміх, смішки під дверима, теплі пальці, що погладжують його голову, їхня здруженість. За неї він переживав. Дізнавшись про його смерть, вона, напевне, страждала, як і всі жінки, що когось втратили. Але час — великий лікар... Траур не буває вічним.

Нічого не порівняти з Едуардовим відображенням у дзеркалі.

Для нього смерть — ось вона, безконечне нагадування про його рани.

Окрім Мадлен, хто ще? Деякі друзі, а хто з них залишився живим? Навіть він, везунчик Едуард, ледве не загинув на цій війні, а що вже казати про інших... Правда, є ще батько, але про нього нема чого згадувати — він зайнятий своїми справами. Як би не вразила його звістка про смерть сина, вона надовго не зупинить його. Він, напевне, сів у машину і сказав Ернесту: «На біржу», бо там треба щось терміново вирішувати, або «У “Жокей”» — бо скоро вибори.

Едуард ніколи нікуди не виходив. Він марнував увесь свій час у квартирі, в тих злиднях. Але ні, злиденність — то не найгірше. Найстрашніше — ця невизначеність, ця обмеженість у всьому і у коштах. Кажуть, що до всього можна звикнути, але ні, це не так! Едуард ніяк не міг звикнути. Коли у нього було трохи енергії, він ставав перед дзеркалом і дивився на себе. Ні, нічого не стихало! Ніколи більше не зможе він стати схожим на людину з цим розпанаханим горлом, без щелепи і язика, з оголеними зубами. Шкіра затягнулася, рани зарубцювалися, але ця діра була жахливою (пересадку шкіри для того напевне й роблять, щоб змусити змиритися, а не для того, щоб зменшити потворність). Із бідністю було так само.

Він народився в розкошах, де ніхто собі ні в чому не відмовляв, бо ніхто не рахував грошей. Він ніколи не смітив грошима, але в його школі, серед його товаришів, були і марнотратники... Та навіть не будучи таким, він бачив світ довкола себе просторим, легким, ситим, з великими кімнатами, з глибокими кріслами, смачними стравами, дорогим одягом. А тепер він ось тут — у холодній кімнаті (бо треба економити вугілля) із зашмольганою підлогою, з брудними вікнами, дешевим вином... У цьому житті все було кепсько. Фінанси узяв на себе Альберт, йому дорікнути нічим. Він спини не розгинає, щоб добути ампули (навіть важко уявити, що він для цього робить, це мусить коштувати недешево,

він і справді чуйний товариш). Серце аж тане від зачудування, і ніколи від нього не почувеш ні слова нарікання, ні критики. Він завжди вдає, що все добре (але всередині він, безперечно, стурбований). Неможливо навіть уявити, що з ними двома буде. Але якщо все продовжуватиметься так і далі, їхнє майбутнє райдужним не буде.

Едуард був мертвою ношею, але майбутнє його не лякало. Життя раптово й остаточно розвалилося, і від падіння все зникло, навіть страх. Єдине, що насправді пригнічувало, — то це сум.

Але з недавнього часу стало трохи легше.

Маленька Луїза забавляла його тими своїми масками, вона була такою ж дбайливою, як і Альберт, — маленькою мурашкою, що приносила йому провінційні газети. Його крихкий добробут (хоч він цього і не показував) дуже залежав від газет і від новин, які він звідти черпав. Він відчув, що протягом останніх днів у ньому нарощувалось якесь хвилювання. І чим більше він про це думав, тим частіше йому здавалося, що повертається той стан ейфорії часів його молодості, коли він готував якийсь жарт, малював карикатуру, перевдягався чи провокував. Нині вже не йшлося про якісь вражаючі пустощі його юності, але нутром він відчував, що «щось повертається». Він не допускав у думках назвати це відчуття «радістю». Радість нерішуча, обережна і швидкоплинна. Коли йому вдавалося зібратися з думками, він навіть інколи забував (і це було дуже дивно) сьогоднішнього Едуарда і наче був тим, до війни...

Нарешті він підвівся, дихання вирівнялося, повернулась рівновага. Продезінфікувавши велику голку, він акуратно поклав шприц у маленьку бляшану коробку, закрити її і поклав на полицю. Потім узяв крісло, переставив його, знайшовши потрібне місце, вибрався на нього (не без труднощів — через пошкоджену ногу). Тоді простягнув руку, штовхнув люк, колись пророблений у стелі для того, щоб вибиратися на горище (маленький простір під дахом, де неможливо стояти на повен зріст і де мирно жило багато поколінь павуків і збирався пил від вугілля). Звідти він

обережно вийняв свій речовий мішок, де був схований скарб — великоформатний альбом для малювання, який Луїза для нього обміняла, на що — невідомо.

Едуард влаштувався на своїй канапі, загострив олівець так, щоб стружка падала тільки на папір, який він відразу ховав у сумку (секрет мусить бути секретом). Він почав, як завжди, з перегляду ескізів попередніх малюнків. Приємно було дивитися на вже виконану роботу, це його стимулювало. Вже були готові дванадцять проєктів, на яких були зображені солдати, кілька жінок, дитина. Але найбільше — солдатів, поранених, тріумфуючих, або тих, що на колінах, чи лежали. А тут ось — з витягнутою рукою, якою він дуже пишався, дуже вдало вона вийшла, якби він тільки міг усміхатися...

Едуард поринув у роботу.

Цього разу це була жінка, вона стояла з оголеними грудьми. Чи доречні тут оголені груди? Ні. Він переробив ескіз. Закрив груди. Знову загострив олівець, бо був потрібен гостріший, а якби ще якісніший папір... Він був змушений малювати на колінах, бо стіл був занижений і треба було б нагинатися. Усі ці незручності були доброю ознакою, бо вони свідчили, що йому хочеться працювати. Він підвів голову, відставив аркуш, щоб подивитись здаля. Початок був вдалий, жінка непогано вийшла, а от драпіровка — найскладніше малювати драпіровку, у ній сконцентровано весь смисл, тканина і погляд — ось у чому секрет. У ці моменти Едуард почувався майже так, як колись.

Якщо він не помилиться, то гроші йому гарантовані. Іще до кінця року. От Альберт здивується...

І він не буде самотнім.

17

— Кажеш, жалюгідна церемонія у Будинку інвалідів?

— У присутності маршала Фоша, все-таки...

На цей раз Анрі обернувся, це його зачепило і розізилило.
— Фош? І що з того?

Він був у кальсонах і зав'язував краватку. Мадлен розсміялася. Смішно так злитися, коли ти в самих кальсонах... Але які ж у нього гарні мускулясті плечі... Він повернувся до дзеркала, щоб дов'язати краватку, через кальсони проглядалися міцні й округлі сідниці. Мадлен занепокоїлась, чи він часом не спізниться. Але тут же подумала, що це не має значення. У неї час є, часу вистачить на обох, так само, як на двох вистачить і терплячості, і впертості (цього добра у неї багато). А ще й він постійно зі своїми коханками...

Він не помітив, як вона підійшла ззаду, тільки відчув там, у кальсонах, її руку — прохолодну, але ніжну, пристрасну, наполегливу, а ще голову, схилену на його плече. Мадлен говорила закоханим, спокусливим голосом:

— Милий, ти перебільшуєш! Це все ж таки маршал Фош...

Анрі зав'язував вузол на краватці, щоб мати час для роздумів. Насправді, все вже обдумано, а оце невчасно. Адже вчора ввечері... А тепер ще й зранку... Скільки можна? Сил у нього достатньо (не в тім річ). Але в деякі моменти, як от зараз, наприклад, коли їй ніби свербить, її треба вдовольняти постійно. Але так він принаймні матиме спокій. В обмін на подружній обов'язок він отримує радощі в іншому місці. Розрахунок непоганий. Звичайно, це важко. Він так і не зміг звикнути до її запаху (а такі речі не обговорюються — це те, що вона би мала зрозуміти сама). Але вона інколи поводитися, як королева зі слугою, який боїться втратити своє місце. Не можна сказати, що це аж так неприємно, і поки що терпимо, але... Він хотів би сам вирішувати, зокрема й те, коли йому з нею бути. Але з Мадлен так не виходило — вона завжди брала ініціативу на себе. Мадлен повторила: «Маршал Фош...», відчуваючи, що Анрі не дуже її хоче, але продовжувала, її рука зігрілася. Вона відчула, як він прокидається, немов товстий, лінивий, але могутній змій... Він ніколи не відмовляв і зараз різко повернувся, підняв її, поклав скраю ліжка, не знімаючи ні краватки, ні взуття. Вона прихилила його до себе, змусила

затриматися на кілька секунд довше. Він затримався, потім підвівся — і вже було по всьому.

— Ага, і на 14 липня там буде помпезне свято.

Він повернувся до дзеркала (ну от, вузол доведеться перев'язувати). А потім продовжив:

— Революційне 14 липня, щоб відсвяткувати перемогу у Великій Війні! Ми вже все те бачили... А до річниці перемир'я — поминки у Будинку інвалідів! Майже за закритими дверима.

Йому самому сподобалось це формулювання. Він знайшов точний вираз, як дегустатор, посмакував словами, ніби ковтком вина. Поминання за закритими дверима. Він хотів подратувати її, повернувся й іронічно повторив:

— Поминки за загиблими у Великій Війні за закритими дверима...

Результат був непоганий. Мадлен нарешті підвелася, одягла халат. Вона приведе себе в порядок після його відходу, вона не поспішає. А поки що вона перебирала одяг, взула капці. Анрі вже розійшовся.

— Тепер організацією свят займаються комуністи — погодься зі мною.

— Припини, Анрі... — мовила неухважно Мадлен, відкриваючи шафу. — Ти мене втомлюєш.

— І каліки втягнуті в цю аферу! Як на мене, то єдиним днем пам'яті героїв може бути лише 11 листопада! Я навіть більше скажу...

Мадлен знервовано перебила його:

— Анрі! Припини зараз же! Коли б це не було — чи 14 липня, чи 1 листопада, на Різдво чи на день святого Нероби, — тобі на це начхати.

Він повернувся і зміряв її поглядом. Все ще в кальсонах. Але цього разу вже смішно не було. Вона дивилася на нього, не відводячи погляду.

— Я розумію, — продовжила вона, — що тобі треба пропетитувати свої сценки перед тим, як подати їх на публіці, у товаристві учасників бойових дій, у твоїх клубах і ще невідомо де... Але я — не твій репетитор! Тому твоя показова

злість нехай виливається на тих, кому вона цікава. А мені дай нарешті спокій!

Вона повернулася до свого заняття. У неї не тремтіли ні руки, ні голос. Вона часто говорила такі от речі і таким сухим тоном, навіть не згадуючи про це згодом. Як і її батько, вони — одне одного варті, оці двоє. Анрі це не дуже зачепило, він натягнув штани. Загалом вона недалеко від правди. 1 листопада чи 11 листопада... А от щодо 14 Липня — тут інша справа. Він відкрито і люто ненавидів це державне свято — оті феєрверки, революційні промови, всі ті речі (не через те, що мав якесь упередження щодо цього питання, але йому здавалося, що це природна і достойна поведінка справжнього аристократа).

А ще він жив в особняку Перікурів, новоспечених багатіїв. Старий колись одружився з одною з роду Маргі — спадкоємицею продавців шерсті. А шляхетне прізвище, на щастя, передається лише по чоловічій лінії. Тому куплене ім'я нічого не дасть, і Перікур назавжди залишиться Перікуром. Їм ще треба років з п'ятсот, щоб дійти до рівня д'Олней-Праделів, династію яких Анрі відродить та знову прийматиме гостей у великому салоні родинного гнізда в Салев'єрі. І саме тому треба поспішати, вже дев'ята година. Він приїде на місце під кінець дня. А наступний ранок він повністю присвятить наказам підрядників, перевірці робіт. За тими людьми потрібно постійно наглядати, перевіряти кошториси, опускати ціни. Вони щойно закінчили роботу з облаштування дахівки — сімсот квадратних метрів шиферу — це ціла купа грошей. Почали із зруйнованого західного крила, яке треба було повністю переробляти, а де в біса знайти камінь у країні, де не їздять ні поїзди, ні баржі. А ще треба ексгумувати героїв, щоб оплатити все те...

Коли він підійшов поцілувати її перед виходом (він завжди цілував її в чоло, бо не дуже любив цілуватися з нею в губи), Мадлен задля годиться поправила вузол на його краватці і відійшла, щоб роздивитися оддалік. Всі ті хвойди були праві: її чоловік і справді красень — від нього будуть гарні діти.

Запрошення до Перікурів не давало Альбертові спокою. Він і так ще не оговтався після тієї історії з заміною посвідчення, вона йому постійно ввижалася. Наче його знаходила і затримувала поліція, і його вже кидали до в'язниці. А найбільше його засмучувало те, що нікому буде доглядати за Едуардом, коли його самого кинуть за ґрати. З іншого боку, йому би полегшало. Едуард інколи породжував у ньому глуху тривогу. Альберт злився на Едуарда за те, що той став смыслом його життя. Відтоді, як товариш став вимагати виписки з лікарні, і коли виявилось, що він не зможе отримати ніякої пенсії, у Альберта принаймні склалося враження, що речі надовго набули звичного плину. Але це враження було розбите вщент появою пані Перікур. Перспектива цього запрошення пригнічувала його і вдень, і вночі. Бо зрештою він вечерятиме за одним столом із батьком Едуарда. Треба буде грати комедію про «смерть» його сина, витримувати погляд його сестри, яка має приємний вигляд доти, поки не пхає вам у долоню гроші, як якомусь кур'єру.

Альберт усе прикидав можливі наслідки цього запрошення. Якщо він зізнається Перікурам, що Едуард — живий (а як же інакше?), тоді треба буде силоміць повернути його додому, куди він і кроку не хоче ступити! Це буде зрадою. А зрештою, якого чорта Едуард не хоче вертатися? У такій сім'ї Альбертові було б непогано. У нього ніколи не було сестри, а отака йому би якраз підійшла. Він зрозумів, що неприпустимо послухався Едуарда тоді, минулого року в шпиталі: той переживав період безнадії, Альберт не зміг йому відмовити... Але вже пізно.

З іншого боку, якщо він скаже правду, — що вони скажуть про того невідомого солдата, невідомо де похованого, певно, в родинному склепі Перікурів? Приблуда, про якого ніхто не захоче більше слухати. То що з ним зроблять?

Вони захочуть справедливості, і це все знову впаде на голову Альберта! Може, його навіть знову заставлять ви-

копувати того бідолашного невідомого солдата, щоб позбавити Перікурів його останків. А що з ним буде потім? А тоді ще докопаються до підробок документів у військових реєстрах...

І ще: піти до сім'ї Перікурів, зустрітися з його батьком і сестрою, можливо, з іншими членами родини і не сказати про це своєму товаришеві? Якось нечесно. А якби Едуард дізнався, то що сказав би?

А сказати про це йому — також зрада. Адже Едуард лишається тут у тяжкому очікуванні, знаючи, що його товариш проводить вечір з людьми, яких він відкріся! Бо так воно і є. Не хотіти більше бачити — означає відректися, хіба ні?

Скажімо, він напише листа, пояснить причину відмови. Але тоді йому запропонують іншу дату. А коли він придумає іншу причину, тоді за ним когось пришлють і побачать Едуарда...

Це не давало йому спокою. Все заплуталося. Альбертові снилися кошмари. Серед ночі Едуард, який майже ніколи не спав, хвилюючись, піднявся на лікоть, простяг йому зошит для спілкування з питанням в очах. Альберт показав знаком, що все гаразд. Але погані сни поверталися, це не минало, а він, на противагу Едуарду, потребував сну.

Нарешті після довгих роздумів та зважувань він вирішив, що таки піде до Перікурів (бо інакше вони прийдуть до нього) і приховає правду — це буде найменш ризиковане рішення. Він дасть їм те, чого вони потребують, і розкаже їм про смерть їхнього Едуарда — от що він зробить. І вони більше ніколи не побачаться.

Але він точно не пам'ятав, що саме писав у тому листі! Що ж він міг там вигадати? Героїчну смерть, кулю, що потрапила прямо в серце, як пишуть у романах? А при яких обставинах? А враховуючи те, що пані Перікур вийшла на нього через того негідника Праделя, — то щось їй міг же й він сказати. Він мусів показати себе з вигідного боку. А якщо версія Праделя і його власна розходилися — кому вони повірять? Чи не буде він виглядати брехуном?

Чим більше він задавав собі питань, тим більше свідомість і пам'ять затуманювались. Кошмари заповнювали його ночі, як тарілки — кухонну шафу, що дрижать від дотику привида.

А ще була неабияка проблема із одягом. Він однозначно не міг піти до Перікурів у тім, у чому ходив щодня. А від його одягу здалека тхнуло злиденність.

Коли він остаточно вирішив, що таки піде на бульвар де Курсель, то його почав хвилювати вихідний костюм. Він знайшов єдиний підходящий у свого колеги — людини-сандвіча з Єлисейських Полів, який був трошки нижчим від нього. Він мусив тримати штани якомога нижче талії, бо інакше був би схожий на клоуна. Сорочку треба буде взяти в Едуарда (бо в нього їх аж дві), але потім відмовився від цієї ідеї. А раптом хтось з домашніх упізнає її? Тоді він позичив сорочку в того ж колеги. Вона, звичайно, також була трохи замала. Гудзики ледь застібалися. Залишалася делікатна проблема із взуттям. Свого розміру він не знайшов. Треба було щось робити зі своїми зношеними військовими черевиками, які він до виснаження намагався начистити, але вони ніяк не виглядали ні на нові, ні на вихідні. Після довгих пошуків він нарешті наважився на покупку нових черевиків, подумавши, що тепер, коли тиск витрат на морфін полегшиться, він теж зможе трохи продихнути. Це було гарне взуття. За тридцять два франки у фірмовому магазині Bata. Виходячи з магазину і притискаючи до себе пакет, він визнав, що від самої демобілізації йому хотілося придбати собі нові черевики (саме за красивим взуттям він сприймав елегантність). Хай буде приношений костюм чи плащ, але людину сприймають за її взуттям — тут немає середини. Ці були зі світло-коричневої шкіри, носити їх було єдиною радістю в цій події.

Едуард і Луїза провели Альберта поглядами, коли він виходив за двері. Вони щойно закінчили майструвати маску кольору слонової кістки із красивим рожевим ротом — це надавало масці дещо поблажливого вигляду. Два вицвілі осінні листочки, приклеєні згори щік, скидалися на сльози. Але весь комплект зовсім не виглядав сумно, можна було подумати, що хтось занурився у себе далеко від зовнішнього світу.

Справжнім видовищем була не ця маска, а Альберт, що з'явився з-за ширми, неначе молодий м'ясник зібрався одружуватися.

Едуард зрозумів, що у його друга галантна зустріч, — його це розчулило.

Любовне питання було сюжетом насмішок між ними (і це природно у їхньому віці...). Але питання болюче, бо обоє вони — молоді хлопці без жінок. Переспати тихцем від випадку до випадку з пані Монестье приносило Альберту більше прикрого, ніж доброго. Бо так він ще більше відчував, як йому бракує любові. Він припинив стосунки з нею, вона трохи наполягала, а потім перестала. Він часто стрічав то тут, то там красивих дівчат у магазинах, в автобусі. Більшість із них не мали хлопців, бо багато чоловіків загинуло. Вони вичікували, сподівалися, але такий неборака, як Альберт (а ви кажете — переможець), що постійно оглядається, як ляклива кішка, в його зношених черевиках і обшарпаному військовому одязі, не виглядав на перспективну партію.

Та навіть якщо знайдеться дівчина, яку не дуже лякають його постійні клопоти, яке майбутнє він може їй запропонувати? Чи зможе він їй сказати: «Переїжджай до мене, я живу з іншим солдатом-калікою, в якого бракує щелепи, він не виходить з дому і носить карнавальні маски, але не треба боятися, у нас є три франки на день і перегородка на сторожі нашого інтимного життя»?

А крім того, Альберт був ще й дуже скромний. Якщо риба не пливла йому прямо в руки, то...

Раптом йому захотілося повернутись до пані Монестье. Але жінка не була позбавлена самолюбства, і тільки через те, що її чоловік дурень, вона не погамує своєї гордості. Ця гордість зростала в геометричній прогресії, бо Альберт їй більше не був потрібен, вона вже завела собі іншого залицяльника, який, як тільки міг Альберт собі пригадати, був дивно схожий на типа, що супроводжував Сесіль у тому ліфті в «Самарітен» (він ще тоді відмовився від зарплати за кілька днів, і все довелось починати спочатку).

Якось ввечері він заговорив про це з Едуардом. Йому здавалося, що другові буде цікаво дізнатися, що він зрештою також мусив відмовитися від стосунків з жінками. Але тут ситуація була іншою: Альберт міг повернутися до нормального життя, а Едуард — ні. Альберт ще зможе зустріти молоду дівчину (чи молоду вдову — їх було повно довкола), за умови, що вона не дуже перебірлива. Треба шукати, роздивлятися. Але котра з них захоче Едуарда, якщо він таки потребує жінок? Ця розмова нічого втішного не принесла.

А тепер ось Альберт отак вирядився.

Луїза захоплено свиснула, наблизилася і, почекавши, поки Альберт нагнеться, поправила йому вузол на краватці. Вони з нього жартували, Едуард поплескував себе по сидницях і демонстративно піднімав палець, видаючи горлом гострі похрипування. А Луїза і собі не відставала, вона прикривала вуста долонею, кажучи: «Альберте, вам це все дуже личить...» (це були слова жінки, хай якого би вона не була віку, ота мала). Перебір з компліментами його трохи зачепив, навіть добродушний жарт у такій ситуації раниць.

Він вирішив піти. Зрештою, сказав собі, йому ще треба подумати. Він мусить зробити вибір: чи йти до Перікурів, чи не йти, навіть не дуже прислухаючись до власних аргументів.

Він сів у метро, а вже до самого місця йшов пішки. А чим більше наближався, тим більше йому ставало не по собі. Виходячи зі свого кварталу, де переважали росіяни і поляки, він відкрив для себе квартали розкішних особняків на бульварах, як три вулиці завширшки. Навпроти парку Монсо він відразу розшукав потрібну адресу. Їхню велику кам'яницю з припаркованим чудовим автомобілем пропустити було неможливо. Водій в кашкеті та бездоганній уніформі натирав машину, як скакового коня. Альбертові аж у грудях кольнуло — такий він був вражений. Він зробив вигляд, що дуже поспішає, проминув особняк, пройшов сусідніми вулицями і повернувся в парк. Знайшов лавицю, з якої можна було з-за дерев спостерігати за резиденцією, і присів. Він був геть спантелечений. Навіть важко було уявити, що Едуард на-

родився і виріс у цьому будинку. Зовсім в іншому світі. А він, Альберт, прийшов нині сюди, щоб плести найбільшу брехню, яку тільки можна придумати. Він — злочинець...

А тим часом на бульварі з прибрано-стурбованим виглядом виходили з фіакрів жінки. За ними поспішала прислуга, несучи пакети. Машини постачальників зупинялися біля чорного входу, водії говорили з пихатими лакеями. Відчувалося, що ті представляють свого господаря, суворо наглядаючи за ящиками овочів, кошиками з хлібом. А трохи далі, вздовж огорожі саду, попід ручку прогулювалися по тротуару двоє довгих, як спиці, веселих молодих дівчат. На розі бульвару віталися, знімаючи з голови циліндри, двоє чоловіків з газетами під руками: «дорогий друже, до наступного разу» — вони виглядали як судді. Один з них зробив крок убік, пропускаючи хлопчενя в блакитному костюмчику, яке пробігало з серсо. За ним поспішала, тихенько покрикуючи, няня. Проходячи біля панів, вона вибачилася. Приїхала машина квіткаря, з неї вивантажували букети, які зазвичай замовляють на пишну церемонію весілля. Але то не для весілля — це просто щотижнева доставка. Там стільки кімнат, що коли приймають гостей, такі речі слід передбачати (повірте, це коштує купу грошей, але про це говориться з посмішкою, бо так купувати квіти чудово — ми ж любимо приймати гостей). Альберт дивився на всіх цих людей так, як колись через скло акваріума на екзотичних рибок, які ледве чи були на рибок схожими.

Йому треба було ще згаяти дві години.

Він вибирав між тим, чи залишатися на своїй лавці, чи сісти в метро, але куди їхати? Колись він дуже любив Єлисейські Поля. Але відтоді, як він сновигав скрізь із рекламою по обидва боки, — це вже не те. Він вештався по парку, бо прийшов зарано. Так минула година.

Коли він про це подумав, то рівень його тривоги почав зростати. О дев'ятнадцятій п'ятнадцять його вже заливало потом. Він то відходив широким кроком, то повертався і різко міняв напрямок, потупивши очі в землю. О дев'ятнадцятій двадцять він усе ще не знав, про що гово-

ритиме. О пів на восьму він знову прогулявся перед особняком по тротуару навпроти, уже вирішив було повернутися додому. Але ж тоді за ним придуть, пришлють водія, який вже не буде таким делікатним, як його господиня. Тисяча і одна причина, щоб знову повернутися до своїх вагань. Але він і сам незчувся, як піднявся на шість сходинок до ґанку, подзвонив у двері, нишком по черзі витер кожен черевик об штани. Серце калатало в грудях. І от він уже у високому, як собор, холі з дзеркалами довкола. Все таке красиве, навіть служниця-брюнетка з коротким волоссям — справжня красуня (о, які ж у неї уста, а очі!). У багатих все красиве, подумав Альберт, навіть слуги.

По обидва боки величезного вестибюля, підлога якого викладена була великими чорними і білими кахлями у шаховому порядку, перед монументальними сходами з каменю Сен-Ремі стояли два великих світильники. Білі мармурові сходи вигинисто піднімалися до наступного майданчика. Від імпазантної люстри в стилі арт-деко розсипалося, як із неба, жовтаве світло. Гарненька служниця зверхньо подивилася на нього і спитала його ім'я. Альберт Майяр. Він подивився довкола себе вже без жалю за свій вигляд. Він міг би зі шкіри пнутись, але без нормального костюма, смокінга чи фракa, модного циліндра і дорогого взуття він у будь-чому виглядав тут як селяк. А ще ця величезна прірва, переживання попередніх днів, знервованість від довгого очікування... Від того всього Альберт просто розсміявся. Видно було, що він сміється сам із себе, приклавши руку до рота. Це було так спонтанно і так раптово, що гарненька служниця теж розсміялася (Господи, які у неї зубки! її сміх, та навіть рожевий і гострий язичок, і той був прекрасним!). Чи бачив він ці чорні сяючі очі, коли заходив, чи помітив їх щойно? Вони обидвоє сміялися, невідь з чого. Почервонівши, вона відвернулася, все ще сміючись, але мусила виконувати свою роботу, і відкрила двері зліва у великий салон — вітальню з фортепіано, високими китайськими вазами, полицями з книжками з червоного дерева, шкіряними кріслами. Вона показала куток, де він може влаштуватися, як йому зручно, і повернулася,

щоб сказати: «вибачте» за той сміх, який не могла стримати. Він підняв руку — «ні-ні, навпаки — смійтеся».

Тепер він був сам у тому помешканні, двері за нею закрилися. Вона зараз повідомить, що пан Майяр — вже тут, веселий сміх затих. Ця тиша, ця величність, ця розкіш зобов'язують. Він торкнувся листочків якоїсь рослини, подумав про гарненьку служницю... Якби він міг наважитися... Він спробував прочитати заголовки книг, провів пальцем по полиці, не наважуючись торкнутися клавіші фортепіано. Він би міг зачекати, поки вона закінчить свою роботу (хтозна, чи має вона її?). Він підійшов до крісла, сів у нього, тоді підвівся, сів на канапу з гарної і приємної шкіри. Розсіяно перегортаючи, передивився англійські газети на журнальному столику. Як би до неї підійти, до тої красуні-служниці? Шепнути їй щось на вушко, виходячи? Чи краще зробити вигляд, що щось забув, знову подзвонити і вкласти в її долоньку записку з... З чим? Зі своєю адресою? А що можна забути? У нього навіть парасолі нема. Так стоячи, він гортав номери *Harper's Bazaar*, *Мистецької газети та Офісьель де ля мод*. Присівши на канапі, він подумав, що зачекати, поки вона закінчить роботу, було б найкраще, або розсмішити її отак, як щойно. Його увагу привернув на низенькому столику великий альбом, оправлений у білу красиву шкіру, м'яку і шовковисту, як і все довкола. Якщо запрошують на обід — то скільки ж це коштує? І ще одна дилема — куди піти? Він узяв альбом, відкрив його. Може, в Буйон Дюваль? Для нього це нормально, але запрошувати туди молоду дівчину не можна, а особливо таку, як вона (а вона прислуговує у багатих будинках, де навіть на кухні має бути срібний посуд). Аж раптом його живіт зсудомило, він ковтнув слину, щоб не виблювати, смак блювотиння наповнив його рот. То було фото з весілля Мадлен Перікур і капітана д'Олней-Праделя — рука об руку.

Це був він, жодного сумніву, Альберт не міг помилитися.

Але все ж це треба уточнити. Він спрагло гортав сторінки. Прадель був майже на кожній сторінці. Знімки були

великими, як на сторінках журналів, багато людей, і квіти, квіти... Прадель на фото скромно посміхався, ніби виграв у лотерею, і не хотів, щоб із цього робили подію. Але дозволив собою захоплюватися, радісна панна Перікур поруч із ним, одягнута в сукню, яку ніхто не носить щодня, а купляють лише для весілля. А ще смокінги, фраки, запаморочливі туалети дам з глибокими вирізами на спині, брошки, кольє, світлі рукавички, гості, що тиснуть одне одному руки. Так, це — він, Прадель, багаті столи... А онде тут поруч з нареченою, напевне, її батько, пан Перікур, він навіть посміхається. Правда, в цього чоловіка вигляд не надто задоволений. А ще на чоловіках лаковане взуття і фраки з хустками. А в глибині і попереду — піраміди з фруктами, фужерами з шампанським, прислуга в костюмах та білих рукавичках, вальси, оркестр, і знову молодята, що проходять почесною ходою... Альберт повільно гортав сторінки.

Стаття у газеті «Голуа»:

КАЗКОВЕ ВЕСІЛЛЯ

Від цієї паризької події багато очікували і мали рацію, адже в цей день поєдналися краса та відвага. Уточнюємо для наших нових читачів, які ще цього не знають: йдеться про весілля панни Мадлен Перікур, доньки Марселя Перікура, відомого промислового магната, та патріота і героя Анрі д'Олней-Праделя.

Сама церемонія на прохання родини була проведена скромно та інтимно у церкві Отей, і лише кільком десяткам запрошених пощастило послухати зворушливу проповідь його святості єпископа Куенде. Свято відбувалося на булонському узліссі, в павільйоні Арменонвіль, який поєднує елегантність своєї архітектури періоду Бель Епок та сучасність свого убранства. Протягом усього дня не було такого моменту, щоб на терасі, в садах чи залах не з'явився хтось із знаменитої та блискучої публіки. Розказують, що понад шістсот запрошених могли захоплюватися юною нареченою, сукня якої з тюлю та герцогського сатину була презентована близьким другом родини Жаном Ланвенем. Нагадаємо також,

що її обранцем став Анрі д'Олней-Прадель, ім'я якого є одним із найповажніших, який і є тим знаменитим «капітаном Праделем», котрий, крім інших військових заслуг, був ще й переможцем битви за 113-ту висоту, відбиту у німців за кілька днів до перемир'я. В його колекції — чотири нагороди за численні подвиги.

Президент Франції, пан Раймон Пуанкаре, близький друг пана Перікура, також скромно відвідав свято, залишаючи п. Мільрану та п. Доде, а також таким великим митцям, як Жан Данян Буврет чи Жорж Рошгрос, можливість насолодитися надзвичайним святом, яке, без сумніву, ввійде до анналів історії.

Альберт закрив альбом.

Ненависть, яку він відчував до цього Праделя, стала ненавистю до самого себе. Він злився на себе за те, що досі боявся його. Навіть саме ім'я Прадель викликало у нього пришвидшене серцебиття. Доки він відчуватиме цю паніку? Майже рік вони не бачилися, але він про нього повсякчас думає. Його неможливо забути. Досить оглянутися довкола, щоб помітити слід цього чоловіка в житті Альберта. І не лише в його житті. Доля Едуарда, все, що він робив з ранку до вечора, — все, абсолютно все, залежало від одного висхідного моменту: ось біжить людина серед апокаліптичного пекла, в цієї людини різкий і злісний погляд, людина, для якої життя інших нічого не варте, а їхнє життя — тим більше. Ця людина щосили штовхає розгубленого Альберта у вирву... А потім той неймовірний порятунок, наслідки якого ми вже знаємо, а тепер оце скалічене обличчя друга. Так ніби на війні замало лиха...

Альберт невидюче дивився перед собою. Ось він — кінець історії. Оце весілля.

Він думав про своє існування, хоч і не був таким філософом. А Едуард і не підозрює, що їхній убивця одружився з його сестрою.

Він згадав той цвинтар глухої ночі. Вона з'явилася ще напередодні з дорогою муфтою, а поруч — красунчик Прадель,

такий собі рятівник. А потім — ще дорога до могили, Альберт тоді сидів біля того спітнілого водія, який пересовував язиком недопалок від одного кутика рота до іншого. А панна Перікур та лейтенант Прадель сиділи в лімузині... Йому ще тоді слід було здогадатись, «але ж Альберт — недотепа, він ніби з іншого світу... чи він коли подорослішає, той хлопець? навіть війна нічому його не навчила — це безнадійно!».

Від цих новин про весілля серце, яке щойно прискорено гупало в грудях, зараз завмерло і майже стихло.

І цей смак блювотиння в горлі... Нова хвиля нудоти накотилася, він захотів покинути залу.

Альберт щойно зрозумів: капітан Прадель — тут.

З панною Перікур.

Він потрапив у пастку. От і маєш «обід у колі сім'ї»...

Альберту тепер доведеться обідати навпроти нього? Витримувати його гострий погляд, як тоді в генерала Морію, коли він мав усі підстави потрапити на розстріл? Це було неймовірно. Невже ця війна ніколи не закінчиться?

Треба негайно тікати звідси, бо інакше його знову вб'ють. Утікати!

Альберт скочив на ноги, хутко перетнув кімнату. Він уже був біля дверей, як раптом перед ним постала усміхнена Мадлен Перікур.

— Ви вже тут?

Вона неначе захоплювалася ним (невідомо чому, можливо, тому, що він їх знайшов, чи тому, що таки наважився?).

Вона не змогла втриматись, щоб не зміряти його поглядом з голови до ніг. Альберт опустив очі. Так, він чудово бачив своє нове, блискуче взуття й закороткий, та що найгірше — протертий костюм. Він був такий гордий, він так хотів оті черевики... Від цього взуття тхне бідністю.

Вся сміхотворність його потуг була зосереджена на них, він їх зненавидів.

— Заходьте, — сказала Мадлен.

Вона взяла його за руку, як друга.

— Тато скоро спуститься. Знаєте, він дуже хоче вас побачити...

— Добридень, пане.

Пан Перікур був нижчим, ніж Альберт уявляв. Завжди здається, що впливові люди мають бути високими. І тому дивно, що вони при зустрічі виявляються нормальними. Зрештою, звичайними вони таки не були, Альберт чудово це бачив. У пана Перікура була особлива манера пронизувати вас поглядом, затримати свою руку у вашій на одну зайву секунду, або навіть так усміхатися. Нічого звичайного в ньому не було — він, певно, викуваний з криці, дуже впевнений у собі. Саме серед таких людей і з'являються сильні світу цього. І їхніми руками ведуться війни. Альбертові стало страшно, він не уявляв, як можна брехати такій людині. Він усе поглядав на двері, щосекунди чекаючи на появу капітана Праделя...

Пан Перікур був дуже люб'язний, показав жестом на крісло, і вони всілися. Здавалось, що йому достатньо кліпнути оком, щоб відразу з'явилася прислуга. До них тут же підкотили столик зі стравами. Серед персоналу була також і ота маленька кралечка. Альберт намагався на неї не дивитися, а пан Перікур розглядав його з неприхованою цікавістю.

Альберт так і не зрозумів, чому Едуард не хотів більше сюди повертатися — для цього мали бути вагомі причини. Познайомившись з паном Перікуром, він десь збагнув, що в присутності такого чоловіка почуваєшся незатишно. Це був важкий чоловік, нічого доброго від нього не дочекаєшся. Вилитий з того самого сплаву, з якого роблять гармати, снаряди і бомби, — від одного спалаху вони вб'ють вас і не помітять. Ноги Альберта говорили за нього, вони все поривалися піти.

— Що ви питимете, пане Майяр? — спитала Мадлен, широко посміхаючись.

Що сказати? Що пити? Він не знав. За певних обставин (і коли є гроші) він п'є кальвадос — простацький напій, якого не просять у багатих людей. А чим його замінити зараз, він навіть і не уявляв.

— Може, келих шампанського? — спитала Мадлен, щоб допомогти йому.

— Чом би й ні, — ризикнув Альберт (який ненавидів бульбашки).

Довге мовчання, тоді з'являється мажордом з відерцем льоду і пляшкою, церемонія з артистично затриманим корком. Пан Перікур нетерпляче зробив жест, що мав означати: «швидше, наливайте вже — ми ж не можемо тут усю ніч просидіти».

— Значить, ви знали мого сина? — спитав він нарешті, нахилиючись до Альберта.

У цей момент Альберт зрозумів, що вечір буде саме таким. На очах своєї доньки пан Перікур розпитував його про смерть свого сина. Слава Богу, Прадель не був учасником цього дійства. Це сімейна справа. Від цього стало одразу легше. Він подивився на стіл і на бульбашки в його келиху з шампанським. З чого почати? Що сказати? Він довго це обдумував, але слів знайти не міг.

Пан Перікур задумався і вирішив почати:

— Мого сина... Едуарда...

Він запитував себе: чи цей хлопець знав його насправді? Чи він сам написав того листа (невідомо, як усе насправді відбувалося). Можливо, там випадково доручали комусь писати листи родинам загиблих товаришів. У кожного — своя робота, наприклад, писати одне і те саме або приблизно. Але відповідь була швидкою і щирою:

— О, так, пане, я часто спілкувався з вашим сином...

Те, що пан Перікур хотів дізнатися про смерть свого сина, вже не мало такого значення. Те, що казав цей колишній доброволець, було важливішим, бо він говорив *про живого* Едуарда. Едуарда в болоті, під час обіду, при роздачі сигарет, увечері за картами, Едуарда, що сидить окремо в тіні, малюючи в своєму зошиті... Альберт описував вигаданого Едуарда, бо того, якого він знав по сусідству, у траншеях, він зовсім не знав.

Панові Перікуру не було так важко слухати ці історії, як він собі уявляв, було навіть приємно. Він вже посміхався, а Мадлен бозна-відколи не бачила, як він усміхається.

— Якщо дозволите, то скажу вам, що він дуже любив реготати... — сказав Альберт.

Набравшись сміливості, він почав розповідати. «В той день, коли...», або «в той день, як...», «а ще я пригадую...». Це не так уже й складно — все, що він колись чув від тих чи інших хлопців, можна було пов'язати з Едуардом (якщо це тільки показувало його з хорошого боку).

А пан Перікур ніби наново впізнавав свого сина, йому про нього розказували дивні речі (Він справді так казав? Так, як я оце кажу!), його нічого не дивувало, бо він, власне, ніколи і не знав свого сина, і йому можна було розказувати будь-що. Кумедні історії про їдальню, про мило для гоління, про дитячі жарти, солдатський гумор. Альберт уже так розійшовся, що поринув у розповідь з великим натхненням і навіть задоволенням. Пан Перікур інколи аж витирив очі від сміху, слухаючи анекдоти про Едуарда. Підбадьорений шампанським, Альберт говорив, не звертаючи уваги на те, що його розповідь не завжди тримається купи, бо він переходив від солдатського гумору до замерзлих ніг, від гри у карти до товстих, як кролики, пацюків, та до смороду трупів, що їх не могли зібрати медслужби — вони й про це жартували. Так Альберт уперше розказував про свою війну...

— Знаєте, а ваш Едуард, він одного разу сказав...

Так і переборщити можна у своєму завзятті, він говорив надто гаряче, надто правдиво — так, що цей зібраний образ, який він називав Едуардом, міг би навіть бути зіпсованим. Але йому пощастило, що пан Перікур був якраз навпроти нього, і цей чоловік, навіть коли посміхався, зберігав у своїх сірих очах погляд хижака. І це притлумлювало зайвий ентузіазм.

— А як його вбили?

Питання прозвучало, як удар сокири на ешафоті. Альберт замовк із відкритим ротом, Мадлен обернулася до нього зі звичайною граційністю.

— Його поцілила куля під час атаки 113-ї висоти...

Він різко замовк, відчуючи, що це уточнення «113-ї висоти» було достатнім. Воно для кожного з них звучало особливо. Мадлен згадала, що сказав їй лейтенант Прадель

у центрі демобілізації, коли вони познайомилися. Вона тримала тоді в руках листа, в якому повідомлялося про смерть Едуарда. Пан Перікур не міг не подумати, що це взяття висоти 113 коштувало життя його синові й ордену воєнного хреста його зятеві. Для Альберта це був цілий потік спогадів: вирва від снаряда, лейтенант, що кидається на нього з несамовитістю.

— Куля, пане, — з усією переконливістю, на яку лише був здатний, підтвердив Альберт. — Ми атакували висоту 113. Ви знали, що ваш син був одним із найсміливіших? I...

Пан Перікур трохи нахилився до нього. Альберт замовк. Мадлен і собі схилилася в його бік, ніби хотіла допомогти йому знайти потрібне слово. Досі Альберт цього не помічав, але раптом дуже чітко і ясно побачив у погляді батька незбагненно точно відтворений погляд Едуарда.

Він на хвилину затнувся і раптом заплакав.

Він хлипав, прикрившись долонями, бурмочучи вибачення. Це був такий біль, якого він не відчував навіть тоді, коли пішла Сесіль. І в цьому болю злилися як наслідки війни, так і весь тягар його самотності.

Мадлен простягла йому свою хустинку, а він усе не припиняв вибачатися і хлипати. Настала мовчанка, кожен поринув у свій біль.

Нарешті Альберт голосно висякався.

— Мені дуже жаль...

Вечір, який щойно розпочався чи вже закінчувався цим правдивим моментом? Чого ще можна чекати від звичайної зустрічі, звичайної вечери? Що б вони зараз не робили, основне вже було сказане Альбертом — від імені всіх. Кінець розмови трохи непокоїв пана Перікура, бо в нього було ще одне запитання, яке він так і не зміг поставити, але воно крутилося в нього на кінчику язика. Чи Едуард щось згадував про свою рдину? (Але то вже було неважливо, бо відповідь він знав.)

Втомлений, але споважнілий, він підвівся:

— Підійдіть-но, мій хлопче, — сказав він і простягнув йому руку, щоб підвести його з крісла. — Ви поїжте, вам легше.

Пан Перікур спостерігав, як Альберт накинувся на їжу. Це кругле, як повний місяць, лице і наївні очі... Як можна було з такими людьми перемогти у війні? Цікаво, чи була якась частка правди серед тих усіх історій про Едуарда? Йому вибирати. Найважливішим було те, що ця розповідь передавала не так саме життя Едуарда, як умови, в яких він існував протягом всієї війни. Молоді хлопці ризикували своїм життям кожного дня, а ввечері з обмороженими ногами ще навіть знаходили сили жартувати.

Альберт їв повільно, але пожадливо. Він заробив цей обід. Неможливо описати словами те, що йому подавали. Йому хотілося б слідкувати за меню, які страви подають одну за одною; оце, напевне, називається мусом з морепродуктів, а оце — желе, а це — холодець, а це — напевне, суфле... Він намагався не виглядати, як клоун, не здаватись таким убогим, яким, насправді, був.

На місці Едуарда, навіть із розстрошеною пикою, він, навіть на хвилинку не задумуючись, повернувся би сюди, щоб насолодитися цією смакотою, цією обстановкою, розкішшю. А що вже казати про ту маленьку чорнявку... Єдине, що його турбувало і не дозволяло по-справжньому оцінити все те, що подавали, — двері, через які заходив і виходив персонал. Вони знаходилися позаду, і щоразу, як вони відчинялися, він схоплювався, обертався, і це робило його ще більше схожим на голодного чоловіка, який не може дочекатися наступної страви.

Пан Перікур ніколи не дізнається, що було правдою в тому, що він почув, зокрема й у тій дещиці, яку він почув про смерть свого сина. Тепер це не мало ніякого значення. Бо від такого відречення і починається траур. Під час вечері він усе намагався пригадати, як проходила жалоба по його жінці, але це було так давно...

Настав момент, коли Альберт, закінчивши говорити, перестав і їсти. Запала тиша. У великій кімнаті було чути, як дзвенить десь посуд. Це був важкий момент, коли кожен з них не знав, як скористатися ситуацією. Пан Перікур поринув у свої роздуми. Мадлен вирішила підтримати розмову:

— До речі, пане Майяре, якщо це не надто нескромно, можна вас спитати... в якій галузі ви працюєте?

Альберт ковтнув шматок курятини, взяв свій келих бордо, захоплено замуркотів, щоб трохи потягнути час.

— У рекламному бізнесі, — нарешті відповів він. — Я працюю в рекламі.

— Чудово, — сказала Мадлен. — А що ви конкретно робите?

Альберт відставив келих, його голос став чистішим:

— Я не працюю в самій рекламі. Я працюю на фірму, яка робить рекламу. Я, знаєте, бухгалтер.

Це вже було не так цікаво (він побачив це по обличчях) чи не так сучасно. Але про це зрештою можна було говорити.

— Але я в курсі цих справ, — додав Альберт, відчуваючи розчарування аудиторії. — Це дуже... дуже цікава галузь.

Це єдине, на що він спромігся. Він завбачливо відмовився від десерту, від кави та алкоголю. Пан Перікур роздивлявся його, ледь схиливши голову. А в цей час Мадлен цілком природно, що напевно було справою великого досвіду спілкування в таких ситуаціях, підтримувала розмову, не дозволяючи западати мовчанці.

Коли Альберт вийшов у хол, його спитали, де його пальто, молоденька служниця зараз його принесе.

— Дуже дякую, пане Майяр, за те, що змогли до нас прийти.

Але прийшла не гарненька служниця, а нездара, від якої несло селом. А та гарненька, напевне, вже закінчила роботу.

Пан Перікур подивився на його взуття, яке він раніше помітив. Поки гість натягав свій полинялий плащ, він опустив погляд додолу. Мадлен на них уже дивилася, вона відразу помітила черевики — новенькі, блискучі, дешеві. Пан Перікур задумався.

— Скажіть-но, пане Майяр, ви кажете — бухгалтер?

— Так.

Ось що відразу було помітно в цьому хлопцеві: коли він говорив правду, це було видно по його обличчю... (Запізно, але нічого не поробиш.)

— Що ж, — продовжив він, — така ситуація, що нам потрібен бухгалтер. Кредити зараз зростають, країна, знаєте, мусить інвестувати. На даний момент є багато можливостей.

Альберт шкодував, що не почув цього від директора банку Уніон Паризьєн, який виставив його за двері кілька місяців тому.

— Я не знаю, яка у вас зарплатня, — говорив далі пан Перікур, — але це не важливо. Знайте: якщо підете до нас працювати, то у вас будуть найкращі умови — я вам це особисто гарантую.

Альберт закусив губу. На нього навалилося відразу стільки інформації, а тут ще й ця приголомшлива пропозиція. Пан Перікур доброзичливо розглядав його. А поруч мило посміхалася Мадлен, як мати, яка спостерігає за грою дитини в піску.

— Я... — почав несміливо Альберт.

— Нам потрібні активні і компетентні молоді люди.

Від цих вимог Альбертові стало аж шпарко. Пан Перікур говорив з ним так, ніби він закінчив вищу комерційну школу Парижа. Вони помиляються щодо нього! Альберт відчував, що вирватися живим з дому Перікурів буде справжнім чудом. А зближуватися з їхньою родиною, в домі якої коридорами сновигає тінь капітана Праделя...

— Я вам дуже вдячний, пане, — чемно сказав Альберт, — але у мене цілком пристойна робота.

Пан Перікур підняв руки: ну що ж, я розумію, без проблем. А коли двері закрилися, він ще якусь хвилину стояв замислений.

— Доброї ночі, люба, — сказав він нарешті.

— На добраніч, тату.

Він поцілував доньку в лоба. Так її цілував і чоловік.

20

Едуард відразу помітив, що Альберт розчарований. Він повернувся понурий. Мабуть, не вийшло з тією дівчиною, як хлопець сподівався, хоч він і купив

нові черевики. Або причина саме в тих черевиках, подумав Едуард (бо він знав, що таке справжня елегантність, а з тим, що він взув на ноги, шансів у Альберта було мало).

Повернувшись, Альберт відводив очі, ніби присоромлений. Це було дивно. Зазвичай, він дбайливо заглядав йому в очі — все гаразд? Це був надто прискіпливий погляд, який означав, що йому не страшно дивитися на товариша без маски, як це було кожен вечір. Натомість Альберт сховав взуття в коробку, як скарб, але без жодної радості, бо «скарб» розчарував. Він дорікав собі, що пішов на такі витрати, піддавшись своєму бажанню сподобатися Перікурам. Навіть маленькій служниці було від цього смішно. Він не рухався. Едуардові було видно лише його спину, заляклу і зігнуту.

Саме тому він і наважився. Хоч він і поклав собі нікому нічого не розповідати, оскільки проект ще не зовсім був обдуманим, і до кінця ще було далеко. А крім того, він ще не повністю був задоволений тим, що зробив. Та й Альберт був не у тому стані, щоб обговорювати серйозні речі... Отож краще зробити так, як і задумалось раніше, і розказати йому про все вже згодом.

Якщо він і відмовився від своєї задумки, то це тому, що товариш був дуже засмучений. Насправді, за цим аргументом ховалася справжня причина: він поспішав. Від учора, закінчивши по обіді малюнок дитячого профіля, він горів від нетерплячки.

Ну що ж, нічого не поробиш, хоча розумні рішення так не приймають.

— Ну, я, принаймні, смачно поїв, — сказав не підводячись Альберт.

Він висякав носа, йому не хотілося обертатись до Едуарда, влаштовувати показуху.

Едуард зараз переживав важливий момент: то була мить перемоги. Але не над Альбертом, а тому, що вперше після свого життєвого краху він зміг перемогти себе. Тепер він відчував себе сильним, і саме від нього залежатиме їхнє майбутнє.

Нарешті Альберт важко підвівся, опустивши очі, сказав, що піде по вугілля. Едуард притиснув його до себе (якби в нього були губи, він би його поцілував).

Альберт завжди взував свої капці з грубої картатої тканини, щоб спуститися у двір, — він зараз буде, — додав, ніби це уточнення було необхідним (так у старому подружжі деякі речі говоряться за звичкою, не надаючи ваги сказаному, неважливо, чи хтось це справді слухає).

Як тільки Альберт вийшов, Едуард вибрався на крісло, підняв люк, схопив свою сумку. Тоді поставив крісло на місце, схилився під тахту, вийняв з-під неї нову маску, одягнув її і вже чекав з альбомом для малювання на колінах.

Він зарано приготувався, час спливав надто повільно, довелось чекати звуку Альбертових кроків по сходах — важких від ваги відра з вугіллям (ця штука таки дуже важка). Нарешті Альберт штовхнув двері і був-таки заскочений і вражений, аж відро глухо випало з руки з сильним гуркотом. Він намагався втриматися, простягнув руку, але не знайшов, на що обіпертися, щоб не втратити свідомість. Ноги його не тримали, і він з відкритим від подиву ротом упав на коліна.

Маска, яку одягнув Едуард, була майже в натуральну величину. То була кінська голова.

Він зробив її із затверділого пап'є-маше. І врахував усе: і коричневий колір з темнішими плямами, і текстуру темного шерстяного покриву, зробленого з дуже приємного на дотик коричневого оксамиту, і худі запалі щелепи. Витягнута вуглувата кінська морда з великими, як дірки, ніздрями... А ще з великими товстими губами, покритими дрібними шерстинками — схожість була просто дивовижна...

Коли Едуард заплющував очі, то виглядало так, що це кінь закриває очі. Альберт ніколи не порівнював Едуарда з конем.

Він був розчулений, аж до сліз, ніби від зустрічі з другом дитинства чи братом.

— Оце так!

Він водночас і сміявся, і плакав, і безперервно повторював: «Оце так!» Він уляк на колінах і все дивився на свого

коня. Нічого собі... Це було по-дурному, він сам це розумів, йому хотілося поцілувати оте видиво прямо у товсту волохату морду. Але він наважився лише підійти і вказівним пальцем торкнутися губ. Едуард впізнав у цьому жесті те, як колись до нього торкнулася Луїза. З недавнього часу емоції переповнювали його. Це все, що він міг сказати...

Вони обоє мовчали — кожен був у своєму світі. Альберт гладив кінську голову, а Едуард приймав те погладження.

— Я так ніколи і не дізнаюся, як його було звати... — сказав Альберт.

Навіть велика радість часом залишає по собі якусь гіркоту. В основі всього того, що переживаєш, завжди чогось не вистачає.

А потім, ніби невідомо звідки, Альберт зауважив появу на колінах у Едуарда зошита з малюнками.

— То ти знову малюєш?

Крик душі.

— Якби ти тільки знав, як це мені радісно!

Він був щасливий сам, так ніби нарешті міг побачити результати своїх зусиль. А тоді показав на маску.

— Ще й це! Подумати тільки! Який вечір...

З виглядом гурмана він показав на зошит.

— А... можна мені подивитися?

Він присів поруч з Едуардом, що відкривав зошита якимось церемоніально, повільно.

Першими ж рисунками Альберт був розчарований, і це було важко приховати. Він бурмотів: «о, так», «дуже добре», «дуже добре», щоб якимось заповнити час, бо сам не знав, що б такого сказати, щоб це не звучало фальшиво. Бо що це? На одному великому аркуші був зображений солдат, і це було так собі. Альберт закрив зошит і показав на обкладинку.

— Скажи, де ти це взяв? — сказав він приголомшений.

Відволікаючі маневри були не дуже вдалимими. Звичайно, це справа рук Луїзи. Для неї знайти зошити мало би бути за іграшку.

Треба ще раз передивитися малюнки. Що на те сказати? Цього разу Альберт ствердно кивав головою...

Він зупинився на другому малюнку. Дуже тонко заструганим олівцем була зображена кам'яна статуя, розташована на постаменті. Зліва на сторінці вона зображена спереду, а справа — збоку. На постаменті стоїть екіпірований солдат у касці та з гвинтівкою за плечима. Він ніби наближається й іде з високо піднятою головою. Його погляд спрямований вдалину, рука стискає напруженими пальцями руку жінки. Вона у фартуху та блузі йде за ним. У неї на руці дитина, що плаче. Вони обидвоє дуже молоді. Під малюнком напис: *Дорога до битви.*

— Як це гарно намальовано!

От що він зміг сказати.

Едуарда це не ображало, він зробив крок назад, зняв маску і поклав її на підлогу перед ними. Виглядало так, ніби кінь визирає з-під підлоги і тягнеться до Альберта своєю великою волохатою мордою.

Едуард привернув Альбертову увагу, легенько перевертаючи наступну сторінку. На ній підпис: *В атаку!* Цього разу троє солдатів абсолютно виправдовують вибрану назву. Вони наближаються групою. Один високо тримає видовжену багнетом гвинтівку, другий поруч у витягнутій руці тримає гранату, яку от-от кине. Третій трохи позаду, поранений кулею чи осколком. Він вигнувся, коліна його не втримують, зараз він упаде на спину...

Альберт перегортає сторінки: *Вставайте, загиблі!* А далі: *Помираючий воїн захищає стяг! і Товариші по битві!*...

— Це статуї?

Це було питання, поставлене нерішучим тоном. Бо Альберт чекав будь-чого, але не цього.

Едуард ствердно кивнув на зображення, так, усе це — статуї. Вигляд у нього задоволений. Добре, добре, добре... здавалося, Альберт, не міг сказати нічого іншого, решта слів застрягла в грудях.

Він чудово пам'ятав зошит з ескізами, знайдений в Едуардових речах. Вони були мальовані поспіхом, синім олів-

цем. Він відправив його родині разом з листом, в якому йшлося про його смерть. Загалом, це були ті ж самі ситуації — йшлося про солдатів на війні, але в тих перших було стільки правди, стільки автентичності...

Альберт у мистецтві нічого не розумів. Були просто речі, які його вражали, і ті, які не вражали. Те, що він зараз бачив перед собою, було дуже гарно передано, дуже професійно, вкладено багато праці, але... Йому бракувало потрібного слова... все це — начебто неживе. Але нарешті він зрозумів, в чому справа: все це не по-справжньому! Ось. Він знав, про що йдеться, бо він був одним з тих солдатів. Він знав, що так уявляють війну ті, які на ній не були. Все це — дуже щедро, упевнено, покликане вразити. Але якось занадто показово. Він — людина скромна. А тут кожна риса — перебільшена, здавалося, що все це зображено епітетами. Він знову гортає сторінки. Ось *Франція оплакує героїв* (молода заплакана дівчина тримає в обіймах мертвого солдата). А потім *Сирота задумався над жертвністю* (маленький хлопчик сидить, щока підперта рукою, а його сни, чи то думки, ніби зображені поруч: лежить помираючий солдат, однією рукою він тримається за рану, а другою тягнеться до дитини...). Дуже просто для того, хто не розуміється, це вражає. Щоб повірити — треба побачити. А ось *Півень стоїть на німецькій касці* (о Боже, він піднявся на своїх шпорах, дзьоб спрямований до неба, а пір'я, пір'я...).

Альбертові все це зовсім не подобалося — так, що йому аж мову відібрало. Він спрямував погляд на Едуарда, що милував поглядом свої малюнки. Так дивляться на дітей, якими пишаєшся навіть тоді, коли вони незугарні, бо ти цього не помічаєш. Причиною суму Альберта (навіть якщо він і не розумів цього зараз) було те, що бідний Едуард на цій війні втратив усе — навіть свій талант.

— Але... — почав було він.

Бо нарешті треба було щось сказати.

— А чому статуї?

Едуард порився у кінці альбома, вийняв звідти вирізки з преси. Вибрав одну, на якій жирними лініями було підкресле-

но: «тут, як і всюди, у містах і селах, у школах і навіть на вокзалах — всі хочуть мати власний пам'ятник загиблим...».

Вирізка була з газети «Ест Републікен». Є ще й інші. Альберт саме їх роздивлявся. Він ще не зрозумів логіки. Це були списки загиблих з одного села, з одного загону. Ось тут — відзначення пам'яті, тут військові урочистості, запис. Зрештою, все було пов'язане з меморіалами.

— Добре! — сказав він, хоча уявлення не мав, про що йдеться.

Тоді Едуард пальцем ткнув у калькуляцію, яку він зробив у кутику сторінки:

«30 000 пам'ятників × 10 000 франків = 300 мільйонів франків».

На цей раз Альберт зрозумів краще, бо йшлося про гроші. Йшлося про капітал. Він навіть не уявляв, що з такими грошима можна робити. Його уява вдарилася об цифру, як муха об шибку.

Едуард взяв з рук Альберта зошит і показав йому останню сторінку.

«Сувенір Патріотик». Виготовлення стел, пам'ятників і скульптури. На честь загиблих героїв та переможної Франції. Каталог.

— Хочеш продавати надгробні пам'ятники?

Ну, нарешті! Едуард зрадів від його висновку. Він лягнув себе по сідницях, видаючи горловий звук, який невідомо звідки долинав і ні на що не був подібним, але чути його було неприємно.

Альберт не дуже розумів, як можна прагнути виробляти пам'ятники. Але число у триста мільйонів франків починало пробивати собі шлях в його уяві. Це мало би означати: «будинок» (такий, як, наприклад, у Перікурів), «лімузин» і навіть «палац»... Він почервонів від того, що подумав «жінки» (маленька служниця із приголомшливою посмішкою постала перед очима). Коли маєш гроші, інстинктивно думаєш, що з ними мають з'явитися і жінки.

Він прочитав кілька наступних рядків. Це була реклама, написана буквами, наче надрукованими маленьким шрифтом (хоча насправді вони були вправно написані від руки).

«...ВАМ ХОЧЕТЬСЯ ЗБЕРЕГТИ НАЗАВЖДИ
ПАМ'ЯТЬ ПРО ГЕРОЇВ ВАШОГО МІСТА ЧИ СЕЛА,
ЯКІ СВОЇМИ ГРУДЬМИ ЗАХИЩАЛИ ВАС ПРОТИ
ОКУПАНТА?»

— Усе це дуже добре, — сказав Альберт, — мені навіть здається, що це чудова ідея...

Тепер він краще розумів, чому малюнки так його розчарували. Вони були спрямовані на те, щоб висловити колективне почуття, сподобатися широкій публіці, яка потребує емоцій, хоче бачити героїзм.

Трохи далі: «...Звести монумент, достойний вашого краю та ваших героїв, яких ви таким чином поставите в приклад прийдешнім поколінням. Запропоновані зразки можуть бути виконані залежно від ваших ресурсів: у мармурі, граніті, бронзі, в камені та штучному граніті з гальвано-бронзовим покриттям».

— Ця твоя затія трохи складна до виконання... — продовжив Альберт. — Насамперед тому, що малювати монументи недостатньо для того, щоб їх продавати. А ще, якщо ти їх уже продаєш, то мав би і виготовляти! А на це потрібні гроші, персонал, завод, сировина...

Він сам дивувався, задумуючись над тим, що означає створити ливарний цех.

— ...а крім того, їх треба перевозити, встановлювати... Треба дуже багато грошей!

Отак завжди все сходиться на грошах. Навіть дуже підприємливі люди не можуть вдовольнитися лише своєю енергією. Альберт тепло посміхнувся і поплескав друга по коліну.

— Добре, слухай, давай обдумаємо це. Це чудово, що ти хочеш повернутися до роботи. Але, може, треба взятися

за щось інше? Бо пам'ятники — це складно! Але не слухай це все, головне — що ти знову відчув тягу до життя, правда ж?

Ні, Едуард стиснув кулак і замахав ним у повітрі так, ніби начищав взуття. Послання зрозуміле: ні, треба негайно приступати!

— Ну, гаразд, — сказав Альберт, — ти починаєш мізкувати!

На іншій сторінці великого зошита Едуард нашвидкуруч написав: «300 пам'ятників!» Він перекреслив 300 і написав: «400!» Який ентузіазм! А потім додав: «400 × 7000 франків = 3 мільйони!»

Він точно схибнувся, — жодного сумніву... Він не тільки хотів узятися за неможливий проект, але ще й прагнув зробити все негайно, терміново. Добре, три мільйони — у принципі, Альберт не має нічого проти. Навіть більше — він за! Але сам Едуард літає десь у хмарах. Він намалював тільки кілька малюнків, а в його голові вони вже перейшли на промисловий рівень! Альберт перевів подих, ніби набираючись сили:

— Слухай, малий, мені здається, це — нерозумно. Отак от просто виготовити триста пам'ятників — ти хоч уявляєш, що це таке?

Ан! Ан! Ан! Такий звук означає, що йдеться про щось надважливе. Він робив так тільки двічі відтоді, як вони знайомі. Це — наказ. Без злості, але він хоче, щоб його почули. Він схопив олівець:

«Ми не будемо їх виготовляти! — написав він. — Ми їх продаватимемо!»

— Ага, он як? — вибухнув Альберт. — Але, чорт забирай, як? Коли ти їх продаватимеш, то треба спочатку їх і зробити все ж таки!

Едуард наблизив своє обличчя дуже близько до Альберта; він узяв його обличчя в долоні так, ніби хотів його поцілувати в уста. Він похитав головою — ні, очі сміялися, і знову взяв олівець.

«Ми будемо лише продавати...»

Найбільш очікувані речі часто приходять зненацька. Отак сталося і з Альбертом. Збожеволілий від радості Едуард раптом відповідає на питання, яке турбувало його з самого першого дня. Він сміявся! Так, він сміявся, вперше...

І це був майже нормальний, горловий сміх — високий, трохи жіночий, від якого здригається та вібує все тіло.

Альберту перехопило подих, від подиву він аж рота відкрив.

Він опустил очі на аркуш паперу, на останні Едуардові слова.

«Ми будемо лише продавати. Ми їх не виготовлятимемо! Ми тільки будемо отримувати гроші, і все».

— Як?.. — питав Альберт.

Його дратувало те, що Едуард не відповідає на запитання.

— А потім? — наполягав він. — Що буде потім?

— Потім?

Едуард вдруге вибухнув сміхом. Ще сильніше.

«Ми щезнемо разом із касою!»

21

Уже була майже сьома ранку, холод — собачий. Добре, що хоч з кінця січня не було морозу, інакше треба було би використовувати кирку, а це категорично заборонено правилами. Безперестанку дмухав крижаний вітер (це ж треба, окрім тягот війни, одразу отака зима).

Анрі не хотів стирчати на вулиці, він лишився в машині. Там було не набагато тепліше, в тій машині, тепло йшло або знадвору, або низу, а зараз задубіти можна. А крім того, його і так усе нервувало, бо нічого не виходило так, як треба. Зі всією тією енергією, вкладеною у справу, він заслужив і відпочинок, хіба ні? Аби ж то... Завжди виникає якась халепа, якась приключка, а він мусить бути водночас всюди і скрізь. Все треба робити самому. Якби на Дюпре можна було покластися...

Це було не зовсім так, і Анрі це, звичайно, знав. Дюпре викладався повністю, він був працьовитий і трудився до сьомого поту. «Треба прикинути, який від нього зиск — це б мене заспокоїло», — подумав Анрі. Але зараз він злився на увесь світ.

Це, швидше за все, результат перевтоми, бо до всього того, треба було виїжджати серед ночі (та маленька єврейка висмоктала з нього всю енергію). Як він не любить тих євреїв! (д'Олней-Праделі були «антидрейфусами» ще з часів Середньовіччя), але їхні дівки, треба сказати, якщо вже беруться за діло, то просто з біса вправні.

Він нервово загорнувся в пальто і спостерігав за Дюпре, що стукав у двері префектури.

Консьерж топтався, Дюпре щось пояснював, показуючи на машину. Той визирнув, приклав дашком руку до очей, ніби його сліпило сонце. Він загалом мав бути попереджений. За якусь годину інформація мала дійти від військового кладовища до префектури.

Вікна кабінету засвітилися, двері відкрилися. Прадель нарешті вийшов з машини, швидко піднявся на ґанок, проминув консьержа, який показував йому дорогу, нетерпляче махнув рукою — знаю, я тут, як у себе вдома.

Префект Гастон Плежек не чекав його так рано. Він довго не міг заснути вночі. В його думках загиблі змішувалися з китайцями, трупи рухалися самі по собі (деякі з них навіть ядуче посміхалися).

Він прибрав поважного вигляду, поза, як йому здавалося, найбільше відповідала його посаді: стоячи перед каміном, одну руку поклавши на камінну полицю, а другу — в кишеню піджака, підборіддя — догори (високо задерте підборіддя для префекта дуже важливе).

Праделеві було начхати на префекта, на його підборіддя, на камін — він зайшов, навіть не привітавшись. Відразу завалявся у крісло для відвідувачів:

— Скажіть, що це за дурня коїться?

Плежека розізлило зауваження.

Чоловіки зустрічалися двічі: під час технічних обговорень ще на початку урядової програми, потім на відкритті кладо-

вища — промови мера, хвилина мовчання... Анрі нетерпляче тупотів носачами чобіт. Префект знав (а хто цього не знав?), що пан д'Олней-Прадель є зятем пана Перікура, окрім того, він партнер і друг міністра внутрішніх справ. Сам президент Франції був на весіллі його доньки! Плежек навіть не наважувався уявити ті тісні стосунки, усіх впливових осіб, з якими пов'язана вся ця історія. От що заважало йому спати вночі. До нього має приїхати купа важливих людей разом з усією тяганиною та імовірним тиском. Від однієї іскри його кар'єра може спалахнути, як солома. Адже зі всіх куточків регіону на майбутній некрополь в Дамп'єрі прибували домовини.

Побачивши, як проводиться ота ексгумація на місці, префект аж за голову ухопився. З виникненням перших же проблем він інстинктивно захотів захиститися (але, можливо, він зарано панікує?).

Вони їхали мовчки.

Прадель запитував себе: чи не забагато він змарнував часу? (Ото вже тяганина його очікує.)

Префект кашлянув, машину підкинуло на вибоїні, — він ударився головою, і ніхто навіть не звернув уваги. Дюпре позаду також багато разів отак прикладався, отож знав, як сидіти: розставивши коліна, обіпершись обабіч на сидіння руками. Авжеж, патрон водив машину круто.

Мер був попереджений по телефону і вже чекав їх з реєстровою книгою під пахвою перед огорожею майбутнього військового кладовища в Дамп'єрі. Це не буде надто великий некрополь — усього на дев'ятсот поховань. (Важко було зрозуміти, з яких міркувань міністерство визначало місця поховань.)

Прадель здалеку помітив мера, схожого на нотаріуса на пенсії (або на вчителя — це наймарудніший випадок). Вони занадто серйозно ставляться до роботи, до своїх прерогатив — дуже прискіпливі.

Він припаркувався, вийшов з машини. Префект вийшов з протилежного боку, мовчки потиснули руки — справа серйозна.

Відкрили ворота. Перед ними простягалося величезне голе поле з розрівняним кам'янистим ґрунтом, яке мотузкою було розділене на чіткі, рівні та перпендикулярні лінії. Військові реалії. Лише найвіддаленіші ряди були вже заповнені. Кладовище повільно заповнювалося могилами з хрестами, так ніби хтось розстилав покривало. Біля входу — тимчасові будівлі для адміністрації. Десятки білих хрестів були покладані на піддонах. Далі, під ангаром, височіла гора домовин, накритих грубим брезентом. Зазвичай домовини прибували відповідно до потреб ексгумації (отже, якщо їх назбирувалося чимало, значить, іде затримка). Прадель кинув оком на Дюпре, який підтвердив, що вони справді запізнюються. Ще одна причина поквипитись, подумав Анрі, і закрокував швидше.

Вже починало розвиднятися. Довкола — жодного дерева. Кладовище нагадувало поле бою. Вони йшли на чолі з мером, той бурмотів собі під ніс: «Е-13, подивимося Е-13...» Він чудово знав, де знаходиться та клята могила Е-13 — бо напередодні провів біля неї майже годину. Але підійти отак прямо було образою для його скрупульозної натури.

Нарешті вони зупинилися біля свіжорозкопаної могили. Було видно домовину під тоненьким шаром землі, кришка трохи відсунута і піднята, щоб можна було прочитати напис: «Ернест Бланше — бригадир 133-го полку, помер за Францію 4 вересня 1917 року».

— То й що? — спитав Прадель.

Префект показав на відкриту реєстрову книгу, яку мер тримав перед собою, як Біблію, і урочисто прочитав:

— «Місце Е-133: Симон Перлат — рядовий другого класу VI армії, помер за Францію 16 червня 1917-го».

Він різко захлопнув реєстрову книгу. Прадель насупив брови. Йому хотілося повторити своє запитання: «То й що?» Але не став випереджати події. Префект продовжив (у поділі влади між містом і департаментом він мав завдати рішучого удару):

— Ваші люди переплутали домовини і ями!

Прадель обернувся до нього здивовано.

— Роботу виконують ваші китайці, — додав префект. — Вони не шукають відповідне місце... Вони опускають домовини в найближчу яму!

Цього разу Анрі звернувся до Дюпре.

— А чому оті китайські придурки так роблять?

Відповідь дав префект:

— Бо вони *не вміють читати*, пане д'Олней-Праделю. Ви набрали на цю роботу людей, які не вміють читати.

На мить Прадель утратив впевненість, а тоді вистрілив, як із гармати:

— А що це міняє? Скрізь шарварок! Коли родичі приходять на могилу, вони що — розкопують її, щоб перевірити, чи це їхній померлий син?

Всі довкола були шоковані. Тільки не Дюпре (він знав, з ким має справу). Відтоді, як вони почали роботи чотири місяці тому, він не раз бачив, як шеф затирав і не такі дірки. Це була робота з купою непередбачуваних наслідків. Щоб усе встигати, треба було наймати додаткових робітників, а патрон відмовлявся: «Все буде гаразд, — казав він. — Їх і так уже до греця, а крім того — ви ж наглядаєте, Дюпре, чи не так? Я ж можу покластися на вас?» Отож якийсь там труп на місці іншого? Чи й не диво...

А от мер і префект були вражені:

— Зачекайте, зачекайте!

Це втрутився мер.

— Передовсім — відповідальність, пане. Йдеться про святий обов'язок!

О, які пишномовні слова! Відразу видно, з ким маєш справу...

— Авжеж, — підхопив Прадель уже більш згідливо. — Передовсім — святий обов'язок. Ви ж, напевне, знаєте, що це таке...

— Так, пане! Ви маєте рацію — я знаю, що це, уявіть собі! Це — неповага до наших загиблих, ось що це! І тому я призупиню роботи!

Префект був задоволений собою (телеграмою він уже попередив міністра. Він під захистом).

Прадель трохи помовчав.

— Ну що ж... — кивнув він нарешті.

Мер полегшено зітхнув (він навіть не уявляв, що перемога буде такою швидкою).

— Я дам наказ відкрити всі домовини, — продовжив мер безапеляційним тоном. — Щоб перевірити.

— Гаразд, — сказав Прадель.

Префект подумав: нехай мер сам розбирається. Бо згідливість Праделя виглядала підозріло. Під час перших зустрічей він був різкий і зверхній, але зовсім не піддатливий, як оце зараз.

— Добре, — повторив Прадель, застібаючи пальто.

Було видно, що він погоджується проти волі.

— Домовилися, тоді накажіть відкривати домовини...

Він уже був готовий іти, але повернувся на хвилику, щоб уточнити одну деталь:

— Звичайно, ви попередите, коли можна буде продовжити роботи? А ви, Дюпре, відправляйте китайців у Шаз'ер-Малмон — ми там спізнюємося. Зрештою, тут і без нас упоруються.

— Ей, зачекайте! — закричав мер. — Це ж ваш персонал має відкрити труни!

— Е, ні! — відповів Прадель. — Мої китайці *закопують*. Їм за це платять. Мені треба, щоб вони ексгумували, зауважте: я виставляю урядові рахунок за конкретну дію. Бо виходить, я маю платити тричі? Один раз — за поховання, другий — за викопування (бо вам хочеться переставляти певні труни у відповідні ями), а в третій раз вони знову закопуватимуть?

— Оце вже ні! — закричав префект.

Це ж йому треба буде тоді підписувати державні акти про витрати, які мають збігатися з бюджетом (і саме він у разі перевитрат отримає по шиї). Він вже й так був переведений сюди через «адміністративне порушення» (була історія з коханкою міністра, яка повелася з ним зверхньо,

справу роздули). І як результат — його турнули в Дамп'єр тиждень тому, — отже, спасибі, не треба, у нього ані найменшого бажання скінчити кар'єру, опинившись в якійсь колонії, він — астматик...

— Але ж ми не можемо тричі виставляти рахунок — це неможливо!

— То вже ваш клопіт, — сплюнув під ноги Прадель. — Мені треба знати, що робити з китайцями. Або вони працюють, або забираються геть.

Мер зам'явся.

— Але ж... панове...

Він відчайдушно махнув рукою на велике кладовище, над яким уже починало світати. Похмурий простір без дерев, без меж, під сірим небом. І в цьому холоді, на землі, яку розмивають дощі, розкидані лопати і візки... Дуже гнітюче видовище.

Мер знову відкрив свій реєстр.

— Власне, панове... — зам'явся він. — Ми вже поховали п'ятнадцятеро солдатів...

Префект підвів голову, здивований почутим.

— При цьому всьому, ми не знаємо, хто є хто...

Префект уже було подумав, що мер зараз зарідає, — тільки цього ще бракувало...

— Ці хлопці померли за Францію, — впалим голосом додав мер, — і ми повинні віддати їм належну шану...

— Ну, що ж, — сказав Прадель. — Ви маєте віддати їм шану?

— Безперечно, і...

— Тоді поясніть мені, чому вже майже два місяці ви дозволяєте неграмотним китайцям ховати їх абияк на цвинтарі вашого району?

— Але все ж таки не я їх закопую у такому безладі! Це... ваші кит..., ваші робітники!

— Таж у вас є представник від військового відомства, який займається цим реєстром, чи не так?

— Представник від мерії приходиться двічі на тиждень! Він не може бути тут щодень!

Він кинув на префекта благальний погляд потопельника.

Тиша.

Усі були готові здати одне одного. І мер, і префект, і військові представники. А ще Пенсійний фонд, — скільки ж посередників у цій справі...

Було зрозуміло, що коли почнуть шукати винних, перепаде кожному (тільки не китайцям. Бо вони не вміють читати).

— Послухайте, панове, — втрутився Прадель, — ясно, що відтепер треба бути пильнішим. Чуєте, Дюпре?

Дюпре нахилив голову. Мер почувався спустошеним. Треба на це закрити очі, свідомо підписуючи на могилах імена, які не відповідають похованим солдатам. І зберігати таємницю. Господи, кладовище стане його кошмаром!

Прадель вичікувально дивився то на мера, то на префекта.

— Я пропоную... — сказав він змовницьки, — нікого не втаємничувати в ці маленькі інциденти...

Префект ковтнув слину. Господи, його телеграма, мабуть, уже прийшла до міністерства (тепер вона буде виглядати, як прохання перевести його в колонію!).

Прадель поляскав мера по плечу.

— Власне, родичам важливо що? Мати місце, куди прийти, так? Принаймні, їхній син похований тут, хіба ні? Це найважливіше.

Справу було вирішено, Прадель повернувся в машину, ляснувши дверцятами. Він уже не нервував, як раніше. Відїжджав принаймні спокійно.

Вони з Дюпре ще довго мовчали, роздивляючись пейзаж, що мінявся за вікном.

І на цей раз їм вдалося вийти сухими з води. Але сумніви підкрадалися до кожного, такі досадні випадки траплялися все частіше.

«Треба піднатужитись, Дюпре! Я розраховую на вас, гаразд?»

Кивок його вказівного пальця був схожий на рух двірника на склі автомобіля, але ще швидший. Тверде й остаточне «ні». Едуард закрив очі. Відповідь Альберта була передбачувана. Він — дуже скромний, але надто боязливий. Навіть найменше рішення без жодного ризику визріває протягом кількох днів. Отож тільки уявити собі, скільки часу він прикидатиме: чи варто продати пам'ятники і втекти з касою?

Едуардові треба було лише знати: погодиться Альберт загалом, бо навіть найкращі ідеї — швидкопсувний продукт.

Газети, які він спрагло читав, тільки посилювали його відчуття: ринок от-от переповниться пропозиціями виготовлення монументів. А коли всі ливарні цехи кинуться виконувати замовлення, тоді вже буде пізно.

Або зараз, або ніколи.

Альберт вибрав «ніколи». Кивок вказівним пальцем — ні. Проте Едуард уперто продовжував працювати.

Його каталог ескізів поповнювався. Він щойно закінчив «Вікторію», вона вийшла дуже вдалою (навіяна Нікою Самофракійською, але в солдатській касці). За цю скульптуру ще будуть змагатися. Зазвичай він лишався сам до приходу Луїзи після обіду, час для роздумів у нього був. Спробувати відповісти на всі питання, які його цікавили, відшліфувати непростий, чесно кажучи, проект. Але хоч як він не намагався подумки вирішити проблеми одну за одною, на їхнє місце постійно приходили інші. Та він вірив у те, що все вийде. Адже *такий шанс* прогавити неприпустимо.

Дуже вагома зміна: працював він тепер із неочікуваним, пристрасним завзяттям.

Він з насолодою накинувся на цю перспективу — вона поселилася в ньому, а він їй розкрився. Тепер його існування повністю залежало від цього. Активізувавши свою натуру провокатора, він знову відчував смак до життя, знову ставав собою.

Альберт був зачудований. *Такого* Едуарда він ніколи не знав (бачив здалеку, в окопах). Але дивитись, як він зараз повертається до життя, було для нього справжньою віддакою. А щодо його задуму, Альберт вважав це таким нерозсудливим, що навіть цим не переймався. Це просто нездійсненно.

Між ними виникло протистояння: «хто стійкіший». Один напірав, а другий намагався вистояти.

Як це часто буває, перемога залежала не від сили, а від наполегливості. Альбертові треба було казати «ні» протягом тривалого часу, щоб вистояти. Проте найважчим для нього було не відбиватися від пропозиції божевільної затії, а розчарувати Едуарда. Це ж треба вбити у зародку віднайдену ним енергію і повернути його у порожнє, без майбутнього, існування.

Треба запропонувати щось інше... Але що?

Отак кожного вечора він чемно і люб'язно, але без особливого захвату, вдивлявся в Едуардові ескізи нових стел та скульптур, які той йому показував.

«Зрозумій головну ідею, — писав Едуард у зошиті для спілкування. — Можна зробити якийсь монумент. Скажімо, солдата — маєш пам'ятник. Або замість солдата ставиш “Перемогу” і маєш інший. Винахідливим можна бути і без особливих зусиль. Це має усім подобатися».

Авжеж, думав Альберт, Едуардові можна закидати багато чого, але у винахідливості він неперевершений. І це все на фоні катастроф. Він пішов на заміну документів, при цьому — неможливість отримувати урядові виплати. Відмовився від комфортної домівки, від пересадки шкіри. Натомість підсів на морфін. А тепер ще оте шахрайство з пам'ятниками... Наслідки Едуардового підходу до життя можна черпати вигрібними лопатами...

— Ти хоч сам розумієш, що пропонуєш? — гарячкував Альберт.

Він збуджено став перед товаришем.

— Це... святотатство! Украсти гроші, які призначені для пам'ятників загиним, — це ж як осквернити кладовище!

Це — образа патріотизму! Бо хоча уряд і оплачує все, більшість цих грошей іде звідки? З кишень родичів померлих! З гаманців удів, батьків, сиріт, бойових товаришів! Поряд із цим дрібний злодій виглядає як святенник! За тобою ганятиметься вся країна — усі будуть проти тебе! А коли вони тебе зловлять, то процес буде чисто формальним, бо гільйотина вже чекатиме з першого дня. Я-то розумію, що твоя голова тебе нервує. А от моя мені поки що підходить.

Він повернувся до своїх справ, бурмочучи собі під ніс. Який божевільний проект!

Але перед ним раптом постав негідник Прадель, який переслідував його відтоді, коли він гостив у Перікурів. Він зрозумів, що вже давно, підсвідомо плекав думку про відплату.

Отже, виходить, цей час настав?

Це відкриття впало, як сніг на голову.

— Знаєш, що я тобі скажу: справедливо було б передовсім віддати належне отому сучому сину Праделю! Ось що нам треба зробити! Бо існування, яке ми зараз маємо, — все це з його вини!

Едуарда не дуже переконав такий поворот. Лише його рука завмерла над папером.

— Ти чуєш? Може, вже забув того Праделя? А він не скніє, як ми. Він повернувся «героєм» — з медалями, відзнаками, отримує офіцерську пенсію! Війна принесла йому чимало вигод...

«Чи зможе він і насправду іти далі?» — думав Альберт. Поставити питання — це відразу мати й відповідь. А отримати шкуру Праделя було б для них зараз дуже доречно...

Він кинувся у наступ:

— З тими орденами і заслугами, гадаю, він влаштував собі ще й гарне весілля... Вважаєш, нам треба цього «героя» залишити отак просто? Треба цю падлюку підсмажити на малому вогні. Бо він точно вже займається гендлями... На твою думку, це морально?

Дивно — реакція Едуарда не була такою, на яку сподівався Альберт. Він просто підняв брови і схилився над своїм аркушем.

«Усе це, — написав він, — насамперед через війну. Не було б війни — не було б і Праделя».

Альберт мало не задихнувся. Він був розчарований, але ще більше засмучений. Бідолашний Едуард жив у вигаданому світі...

Вони поверталися до цієї розмови ще багато разів, але з очікуваним результатом. Альберт, ясна річ, мріяв про помсту. Заради морального задоволення.

«Ти робиш з цього особисту справу», — написав Едуард. — Ну що ж, так і є. Для мене це справа особиста. А для тебе ні?

А для нього — не так. Помста не задовольняла його почуття справедливості. Знайти одного винного йому було не досить. Навіть зараз, коли настав мир. Едуард кинув виклик самій війні. Він хотів перемогти власними засобами (кажучи інакше — у своєму дусі). Моральний бік його не цікавив.

Видно було, що кожен хоче продовжувати *свою* історію, яка більше не була їхньою спільною. Вони обидвоє задумалися: невже настав час ліпити кожному своє? Окремо?

Коли Альберт дійшов такого висновку, то вирішив: хай йому грець. Краще думати про малу служницю з дому Перікурів, яка не виходила йому з голови. Господи, який у неї гарненький писок... А можна й про його нові черевики (які він більше не наважиться взути).

Він, як завше, готував овочевий сік з м'ясним бульйоном для Едуарда. А той знову, як і кожного вечора, марудився над проектом — хлопець таки страшенно впертий. Але й Альберт не здавався. Адже моральний бік треба відстоювати. Він спробував закликати до розсудливості:

— Щоб розкрутити твій план, врахуй, що треба спочатку заснувати товариство, отримати на це документи — ти про це думав? Як тільки ми виставимо на люди твій каталог, нас швидко знайдуть. І арештують у змиг ока.

Але жоден аргумент на Едуарда не діяв.

— А ще треба приміщення, — наполягав Альберт, — чи офіс. А хто буде приймати клієнтів? Ти? В африканській масці?

Едуард лежав на своїй тахті і перебирав малюнки тих пам'ятників та скульптур.

Альберт іронічно поглядав. Управління у стилі! Намалювати щось огидніше не кожному вдасться...

— А ще потрібен телефон! І персонал, який би відповідав, вів листування... І нарешті — банківський рахунок, якщо хочеш отримувати гроші...

Едуард ледве стримувався, щоб не розсміятися. Його друг говорив з таким жахом у голосі... Ніби вже йшлося про те, щоб розібрати Ейфелеву вежу і зібрати її десь оддалік. Страхопуд.

— Для тебе, ясна річ, — додав Альберт, — все просто. Авжеж, якщо не виходити з дому...

Він прикусив язика, але було вже запізно.

Це була жорстока правда, яка глибоко ранила. Пані Майяр часто говорила: «Він загалом-то непоганий, мій Альберт, навіть буває дуже люб'язний. Але він зовсім не дипломат. Саме через те йому в житті нічого й не світить».

Єдине, що трохи пом'якшувало позицію Альберта, — це гроші. Але майбутній капітал, запланований Едуардом... Правда й те, що на пам'ятники витратять багато грошей. Бо нині вся країна охоплена шаленим прагненням віддати належну шану загиблим. І це прагнення було зворотно пропорційне до того, з якою зневагою держава ставилася до тих, хто вижив.

Фінансовий аргумент був важливим, адже саме Альберт займався бюджетом і знав, наскільки важко заробляти гроші, і як швидко вони тануть. Враховувати слід було все: і на сигарети, і на квитки в метро, і на їжу.

А те, що пропонував Едуард, було справді дуже заманливе — мільйони, а значить, машини, особняки...

І жінки...

Альберта вже давно дратувало це питання (можна сяк-так давати собі раду якийсь час, але ж без кохання і згибіти можна, так нікого й не зустрівши...).

Однак страх вплутатися в таку божевільну затію був сильнішим, ніж прагнення жіночої уваги, якої він також пристрасно бажав.

Пережити війну, щоб потрапити за ґрати? А яку ж тоді жінку треба знайти, щоб переважити такий ризик? Звичайно, це не дівчата на картинках у журналах (хоча йому здавалося, що чимало з них заслуговують, щоб заради них ризикнути).

— Ти подумай, — сказав він якось увечері Едуардові, — я підскакую навіть від звуку дверей. А ти хочеш, щоб я влип у таку аферу?

Едуард мовчав, продовжуючи малювати, — вичікував. Але бачив, що це мало що міняє. Навпаки, чим частіше вони про це говорили, тим більше Альберт знаходив причин для відмови.

— А крім того, навіть якщо нам і вдасться продати ще неіснуючі пам'ятники, а муніципалітет заплатить аванс, скільки ми заробимо? Сьогодні — двісті франків, завтра — чотириста франків, а ти кажеш — капітал? Так ризикувати, щоб отримати прибуток у мідяк, — спасибі! Щоб дременути з чималою касою, треба, щоб усі гроші прийшли одночасно. А це неможливо! Ні, твоя афера не вигорить!

Тут Альберт мав рацію. Покупці рано чи пізно дізнаються про те, що за цим усім стоїть фірма-привид. І треба буде змиватися з тим, що є, а значить, із дріб'язком. І мізкуючи над цим, Едуард таки знайшов вихід. На його думку — чудовий.

Цього вечора дорогою додому Альберт знайшов на тротуарі коробку з фруктами. Він обрізав зіпсуті частини і приготував сік із м'якоттю (щоденний м'ясний бульйон набридав, а фантазії на щось інше йому бракувало). Власне, Едуард ковтав усе, що він йому підсовував, — хоч з цим клопоту не було.

Альберт витер руки об фартух, зігнувся над вирізкою з газети — у нього після війни впав зір (будуть гроші — купить собі окуляри). А так мусить приглядатися до цієї вирізки.

11 листопада наступного року в Парижі (Франція) буде урочисто освячено могилу Невідомого солдата. Запрошуємо і

Вас також до участі у святкуванні, перетворивши героїчний вчинок у почесну національну хвилину пам'яті та відкривши в той самий день пам'ятник у своєму місті.

«Всі замовлення могли би прийти до кінця року...» — підбив підсумок Едуард.

Альберт нервово похитав головою: «Ти — точно здурів». І він повернувся до свого фруктового соку.

Коли вони безконечно обговорювали цю тему, Едуард переконував Альберта, що з виручкою від цих продажів можна було би поїхати у французькі колонії. Вкласти гроші у вигідні справи. І назавжди забути про проблеми з грошима. Він йому показував малюнки, вирізані з журналів, листівки, принесені Луїзою, види Кохінхіна, зображення лісозаготівлі із вгодованими і товстими, як монахи, колонізаторами в касках, сфотографованими на фоні аборигенів, що тягають дерев'яні колоди. Ось дорогами по сонячних долинах Гвінеї мчать європейські автомобілі з жінками в білих шалях, що розвіваються вітром. А ще ріки Камеруну, сади Тонкіна, де в керамічних вазах ростуть екзотичні рослини, річкові судна Сегона з гербами французьких колонізаторів, помпезний палац губернатора, фотографії чоловіків у смокінгах та жінок у вишуканих вечірніх туалетах у сквері театру в сутінках, мундштуки, свіжі коктейлі, здавалось, ніби чути було звуки оркестру. Життя там тече і виграє, і справи йдуть вдало, і капітали швидко зростають в сприятливому тропічному кліматі. Альберт робив вигляд, що це для нього не становило жодного інтересу. Але затримався трохи довше на фотографії з Конакрі, де молоді чорні жінки з оголеними грудьми недбало прогулювались ринком. Од такої божевільної спокусливості він витер руки об фартух і повернувся на кухню.

Але раптом зупинився.

— А щоб видрукувати твій каталог і порозсилати його в сотні міст і сіл — ти на це гроші маєш?

На численні запитання Едуард знаходив якусь відмовку, а на це не міг.

Щоб загнати шпильку ще глибше, Альберт узяв свій гаманець, розіклав монети на скатертині і порахував їх.

— Я можу вкласти одинадцять франків сімдесят три центи. А ти скільки?

Це було підло і жорстоко, питання було зайвим і ранило — в Едуарда не було нічого. Альберт скористався перевагою, він мовчки згорнув монети, відвернувся і пішов готувати вечерю. За цей вечір вони не обмінялися жодним словом.

Настав день, коли в Едуарда вже вичерпалися аргументи (а переконати товариша так і не вдалося).

Ні — і квит! Альберт більше до цього не повертався.

Час спливав, каталог був майже закінчений. Бракувало лише кількох уточнень для друку і поширення. Але залишалося продумати організацію. Багато роботи і жодної копійки в кишені...

А що тоді залишиться Едуардові з цього всього — серія непотрібних малюнків? Він був пригнічений. Цього разу без сліз, без вибухів істерики і без упертості — він був просто ображений. Його опустив якийсь дрібний бухгалтер в ім'я клятої «святої принциповості»! Вічна боротьба між митцями та навколишнім світом триває навіть тут: з такими ж схожими підходами він колись програв війну зі своїм батьком. Художник зазвичай є мрійником, а значить, непотрібним диваком. Едуардові здавалося, що саме це насправді і хотів довести Альберт. Як з одним, так і з другим він відчував себе пониженим до рангу служника, істотою, яка присвячує своє життя ілюзорній діяльності. Він був терплячим, він намагався переконати, але в нього нічого не виходило. Саме це відмежовувало його від Альберта. Це була не сутичка. Суть у рівні культури: йому Альберт видавався маленьким, посереднім, без стрижня, без чоловічих амбіцій, без запалу.

Альберт Майяр — то лише різновид Марселя Перікура. Такий самий, але з мізерними коштами. Обидвоє самовпевнених чоловіків змітали те, що Едуард вважав найважливішим, і цим вони нищили його.

Едуард наполягав — Альберт протистояв. Вони сварилися.

Едуард гримав кулаком по столі, пронизуючи Альберта своїм палким поглядом та видаючи глухий і загрозливий рев.

Альберт щось мекав про те, що пережив війну і не хоче потрапити за ґрати...

У нестямі Едуард перекинув свою тахту, яка не витримала такої навали. Альберт кинувся до уламків, бо вона була єдиним предметом умеблювання. Едуард волав у шаленстві з немислимою силою. Патьоки слини витікали з відкритої горлянки (все це піднімалося від живота, як із вулкана під час виверження).

Альберт зібрав рештки тахти, бурмочучи, що так можна рознести увесь дім. Але це нічого не змінить, бо жоден з них не створений для таких авантур.

Едуард продовжував волати, шкутильгаючи по кімнаті. Тоді садонув ліктем вікно і погрожував розбити уцент децицю посуду, яка в них була. Альберт накинувся на нього, схопив його за поперек, і вони обоє покотилися додолу...

Вони вже ненавиділи одне одного...

Втративши тяму, Альберт щосили вдарив Едуарда у скрю, а той відповів ударом в груди (від чого Альберта відкинуло до стіни, і він мало не знепритомнів). Водномить вони вже стояли один навпроти одного, Едуард врізав Альбертові ляпаса, а той замахнувся кулаком. Прямо в обличчя...

Едуард похитнувся.

Кулак Альберта вгруз у клетотливому проваллі.

Аж по зап'ястя.

Він укляк.

Ошелешений Альберт подивився на свій кулак. Здавалось, рука пройшла наскрізь через голову. А над його зап'ястям — божевільні очі Едуарда.

Обидвоє уклякли нерухомо на кілька секунд, мов парализовані.

Раптом обоє почули в дверях зляканий зойк і одночасно обернулися. Луїза стояла в дверях, приклавши руку до рота, дивилася на них, вся заплакана. А потім утекла.

Вони розійшлися по кутках, не знаючи, що робити.
Незграбно й ніяково обтрусилися і ще довго мовчали від сорому та провини.

Обоє зрозуміли: це — кінець всьому.

Їх обоюбна історія ніколи не зможе подолати цю межу — отой занурений в провалля кулак (ніби саме він його і пробив). Цей жест, це відчуття жахливого протистояння — все це було якимсь божевіллям.

Вони лютилися один на одного.

Але цей гнів виражався по-різному.

Едуард склав речі наступного ж дня. Спакувавши свою валізу, він узяв тільки свої речі — нічого більше. Альберт пішов на роботу, не знайшовши жодного доречного слова. Останнє, що він побачив, — спину Едуарда, коли той дуже повільно складав сумку (ніби ніяк не міг наважитися піти).

Цілий день Альберт тинявся по бульвару з рекламою на спині, перебираючи в голові тяжкі думки.

А ввечері знайшов на столі записку: «Дякую за все».

Квартира здалася йому дико порожньою (як його життя після того, коли з нього пішла Сесіль). Він знав, що до всього можна звикнути. Але відтоді, як він начебто перемиг у війні, йому здавалося, неначе щодня він потроху її програє...

23

Лябурден поклав руки на стіл долонями донизу з таким вдоволенням виглядом, ніби йому подали смачну страву (звану норвезьким омлетом). Секретарка панна Реймон зовсім не скидалася на омлет. Але схожість із золотистою тріскою зовсім не була позбавлена сенсу. Це була фарбована блондинка з рудим відтінком, з блідою шкірою і трохи загостреним підборіддям. Коли вона зайшла і побачила свого шефа в такій позі, то скорчила міну, на якій були написані відраза і приреченість. Бо як тільки вона до нього підходила, його права рука швидко шастала під спідницю (при його огрядності така спритність

виявлялася лише в цьому ділі). Вона тоді якомога швидше стискала стегна. Але Лябурден виявляв таку прудкість, що вражала повсякчас. Яким би не був її спротив, йому завжди вдавалося досягти мети. Звикла до його грубих випадів, вона швидко хитнула стегнами, поклала папку документів для підпису і зітхнула виходячи, ніби від втоми. Дрібні перепони, які вона вигадувала для того, щоб протистояти цій атаці (все вужчі і вужчі спідниці і сукні) тільки збільшували хіть Лябурдена. Хоча вона і була посередньою щодо стенографії та орфографії — її терплячість компенсувала всі інші її вади.

Лябурден відкрив досє і клацнув язиком: пан Перікур буде задоволений.

Це був чудовий задум, який передбачав «мистецький конкурс для скульпторів з Франції на найкращий проект пам'ятника воїнам, загиблим у війні 1914—1918 рр.».

У цьому довгому документі сам Лябурден був власне автором лише однієї фрази. Він написав її особисто, без жодної допомоги. Кожне виважене слово належало йому (а особливо кожна велика літера). Він так пишався цим, що наказав виділити цю фразу жирним шрифтом: **«Цей Монумент має виражати болючий і славний Спогад про наших Загиблих Переможців»**. Ще й клацнув язиком. Ще раз помилувався цією фразою і пробіг очима решту тексту.

Вони знайшли чудову місцину під пам'ятник (завдовжки сорок метрів, завширшки тридцять), там був колись муніципальний гараж. Є і можливість влаштувати сквер довкола. Проект передбачав, щоб розміри монумента були «в гармонії з обраним місцем». Треба було врахувати можливість вписати всі імена. Процедура була досить складною: журі з чотирнадцяти членів (у тому числі вибраних), місцевих митців, військових, учасників бойових дій, родин і т. д. Усі ці люди так чи інакше були вибрані з-поміж інших і чогось від Лябурдена чекали (бо він працював у комітеті, де мав вирішальне право голосу). Ця високомистецька і патріотична ініціатива стоятиме на першому місці у звіті виконаних ним

завдань. Перевибори йому тепер практично забезпечені. Терміни виконання визначені, конкурс оголошено, підготовчі роботи розпочалися. Оголошення буде надруковане в головних виданнях Парижа і регіонах (чудова і добре організована робота).

Нічого власне не бракувало.

Лише одна біла пляма у пункті 4: «Сума коштів, передбачена на відкриття пам'ятника, становить...»

Думки про це ввели пана Перікура в глибоку задуму. Він хотів чогось гарного, але не грандіозного. А з інформації, яку йому передали, на спорудження такого монумента знадобиться від шістдесяти до ста двадцяти тисяч франків. Як же знайти золоту середину при такій різниці в ціні? І тут не йшлося про гроші, йшлося тільки про почуття міри.

Місяць тому Мадлен поставила на його камін фото Едуарда в рамці. У неї були й інші, але вона вибрала саме це, яке здалося їй ні занадто сухим, ні надто зухвалим. Себто прийнятним. Те, що відбувалося в житті батька, її непокоїло. Оскільки вона думала про те, чим це може закінчитися, то діяла дуже делікатно, маленькими штришками: сьогодні — зошит з ескізами, завтра — фотографія...

Пан Перікур лише через два дні поставив фото ближче і скраю свого письмового столу. Він не хотів питати Мадлен ні коли воно зроблене, ні де (батько мав би про це знати). Здавалося, що Едуардові на фото років чотирнадцять, значить, воно десь 1906 року. Син стояв біля дерев'яної балюстради. Заднього плану не видно, знімок зроблено, здається, на терасі шале (його щороку відправляли кататися на лижах).

Пан Перікур не пам'ятав точного місця, але це, здається, та сама місцина у північних чи то південних Альпах. Син на фото в пуловері, примружив очі від сонця, широко посміхається, так ніби за камерою хтось корчить гримаси. Це втішило також і Перікура (він був веселою дитиною, той малий збитошник). Сьогодні ця посмішка нагадала йому, що вони ніколи удвох із сином не сміялися. І це боліло. Йому захотілося подивитися, що на звороті фото?

Унизу рукою Мадлен було написано: «1903 рік, Бют-Шомон».

Пан Перікур узяв ручку і вписав у документ: двісті тисяч франків.

24

Оскільки ніхто не уявляв, на кого має бути схожий отой чиновник, Жозеф Мерлен, четверо чоловіків, які мали його зустрічати, вирішили, що після прибуття поїзда треба зробити оголошення директора вокзалу або тримати табличку з іменем... Але жоден варіант не видався їм досить доречним для гідного прийому представника міністерства.

Отож вони стояли купкою на пероні вокзалу біля входу і пильнували. Адже насправді не так-то вже й багато людей виходило з поїзда у Шаз'єр-Мальмонт (може, якихось тридцять осіб), тому чиновника з Парижа зрештою неможливо пропустити.

Але таке відразу й не помітиш.

Насамперед тому, що з поїзда зійшло не тридцять осіб, а менше десятка. А серед них — жодного схожого на міністерського представника. Коли останній пасажир штовхнув двері, і вокзал спорожнів, вони переглянулися; ад'ютант Турньє клацнув каблуками, Поль Шабор, офіцер з цивільних справ у мерії Шаз'єр-Мальмонта, голосно висякався. Ролан Шнейдер з Товариства учасників бойових дій, що представляв сім'ї загиблих, голосно зітхнув, демонструючи, як важко йому стриматися, щоб не вилятися. Вони вийшли.

А в той час Дюпре тільки споглядав це мовчки. Він більше витратив часу на підготовку цієї зустрічі (яка, зрештою, так і не відбулася), ніж на організацію роботи шести ділянок, між якими він мав розриватися. Яке розчарування! Вийшовши на вулицю, вони попрямували до машини.

Їх душевний стан був досить суперечливий. Оскільки представник міністерства не приїхав, вони всі відчули роз-

чарування... і полегшення. Боятися, власне, нічого, вони належно підготувалися до цього візиту. Але інспекція — то таки інспекція, ситуація може змінитися, як від подуву вітру, — це всім відомо.

Після тієї історії з китайцями на кладовищі у Дамп'єрі Анрі д'Олней-Прадель був увесь як на голках. Доторкнутися страшно. Він постійно сипав на голову Дюпре плутані вказівки. То треба було працювати швидше, але залучати менше персоналу, то намагались обходити правила, але при умові, що це буде непомітно. З моменту найму він все обіцяв Дюпре збільшити зарплатню (чого так і не зробив). Але завжди говорив: «Я розраховую на вас, Дюпре».

— Зрештою, — нарікав Поль Шабор, — міністерство могло би хоч витратитися на телеграму.

Він понурив голову: за кого вони їх мають — людей, які присвятили себе Франції? (Можна ж було принаймні попередити?)

Вони вийшли з вокзалу. А коли вже зібрались сідати в машину, чийсь глухий і хрипкий голос змусив їх обернутися.

— Ви з кладовища?

То був літній високий чоловік із маленькою головою, схожий на обгризений курячий кістяк. Задовгі кінцівки, червонувате обличчя, стрижене волосся опускалося на вузький лоб так, що наче зросталося з бровами. А ще, крім того, він був одягнений, як опудало: розстебнуте, незважаючи на холод, зношене довоєнне пальто поверх коричневої сорочки, заплямованої чорнилом, на якій бракувало кожного другого ґудзика, безформні сірі штани, а на додачу — пара довжелезних шкарбунів (де він тільки ті шлапаки узяв?).

Усі четверо остовпіли.

Люсьєн Дюпре перший прийшов до тями. Він зробив крок назустріч, простягнув руку і спитав:

— Ви — пан Мерлен?

Представник міністерства видав звук, як ото коли хочуть вийняти застряглу між зубами їжу, — «тцц». Через скількись часу всі зрозуміли: то клацає його вставна щелепа (досить неприємна звичка). Він це робив під час усієї поїздки ма-

шиною (хотілося запропонувати йому зубочистку). Його зношений одяг, величезні брудні черевики, вся його постава говорили самі за себе, а вже по виїзді з вокзалу вони в цьому й переконалися — від нього ще й смерділо.

Дорогою Ролан Шнейдер вирішив надати докладну інформацію «про стратегічно-географічно-військове значення регіону», яким вони проїжджали. Жозеф Мерлен, здавалося, його навіть не чув, бо посеред фрази раптом спитав:

— А на обід... можна замовити курча?

Говорив він гугняво — у ніс.

У 1916-му, на початку битви за Верден, що тривала десять місяців і забрала триста тисяч життів, — Шаз'єр-Мальмонт знаходився недалеко від лінії фронту, — ще доступний з дороги і недалеко від шпиталю, постачальника трупів. У якийсь момент він виявився дуже практичним місцем для поховання солдатів. Зміна військових позицій та стратегічних маневрів багато разів тривожила цей об'єкт, де зараз було поховано понад дві тисячі загиблих (ніхто не міг назвати точного числа, говорилося навіть про п'ять тисяч, але й це було можливим, бо війна побила всі рекорди). Ці тимчасові кладовища стали матеріалом для створення реєстрів, планів, звітів. Але коли вам на голову падає протягом десяти місяців п'ятнадцять чи двадцять мільйонів снарядів (у деякі дні по одному снаряду кожні три секунди) і треба поховати у двісті разів більше людей, ніж це передбачалося за найпекельніших умов, усі ці реєстри, плани і звіти летять псу під хвіст.

Держава вирішила створити величезний некрополь у Дармвілі, який би мав об'єднати кладовища з околиць (зокрема й з Шаз'єр-Мальмонта). При цьому невідомо було, скільки тіл треба було ексгумувати, транспортувати і знову поховати на території некрополя. Отож складно було визначитися з кошторисом. Уряд платив поштучно.

За спільною угодою, без жодного конкурсу ця справа була передана Праделеві. Він підрахував, що коли відкопають дві тисячі тіл, то на ці гроші він зможе відновити в Салев'єрі половину конюшень.

А коли буде три тисячі п'ятсот франків — конюшні будуть заповнені.

А після чотирьох тисяч він зможе поновити і голуб'ятник також.

Дюпре привіз у Шаз'єр-Мальмонт двадцятьє сенегальців. Щоб сподобатися місцевій владі, капітан Прадель (Дюпре продовжував його так називати за звичкою) погодився на те, щоби найняти жменьку додаткових робітників.

Роботи на ділянці почалися з ексгумації тіл, на яких уже були заявки родичів і які мали точно знаходитися тут.

Цілі родини прибували до Шаз'єр-Мальмонта, безперервна вервечка плачів та стогонів, розгублені діти, спустошені старі батьки, що ледве зберігали рівновагу, переступаючи по дошках, щоб не загрузнути в болоті (як на лихо, останнім часом сильно дощило). Добре хоч, що під зливою ексгумацію проводили набагато швидше (ніхто особливо не втручався). Цю роботу було покладено на французьких робітників. А от те, що сенегальці викопують солдатів, — чомусь шокувало прибулих (невже вони думали, що ексгумація їхніх синів чорношкірими — це ще одне випробування?). Прибувши на кладовище і побачивши здалека, як ці великі чорні дядьки під дощем копають та транспортують домовини, діти більше не в змозі були відвести від них очей.

Ці відвідини батьків забирали страшенно багато часу.

Капітан Прадель постійно горлав по телефону:

— Слухайте, Дюпре, коли вже закінчиться ота дурня? Коли ми почнемо?

Найбільше роботи було з ексгумацією тіл решти солдатів, яких мали би перевезти на військовий некрополь у Дамп'єрі.

Завдання було не з легких. Були тіла зареєстровані (з якими не було проблем, бо збереглися хрести з їхніми іменами). Але було й чимало таких, що їх ще треба було ідентифікувати.

Багато солдатів було поховано разом із половинками їх ідентифікаційного жетону (але не всі, далеко не всі).

Інколи треба було проводити ціле розслідування по знайдених при них чи в їхніх кишнях речах. Треба було відкладати тіла, описувати їх, очікуючи результатів експертизи. Інколи не знаходили ніяких речей, бо земля на тому місці була стільки разів перевернута... Тоді писали: «неопізнаний солдат».

Роботи на ділянці просувалися. Ексгумували вже майже чотириста тіл. Домовини прибували цілими вантажівками. Команда з чотирьох робітників збирала їх, збивала докупи. Інші переносили труни до ям, а потім виносили до вантажівок, що вже доставляли їх до некрополя в Дармвілі (люди Праделя й там займалися похованнями). Ще двоє займалися реєстрацією, записами та відомостями.

Жозеф Мерлен, представник міністерства, ішов по цвинтарю, як святий на чолі процесії. Величезні шкарбуни ляпали грязюкою, ступаючи по калюжах. У руці в нього був старий шкіряний саквояж. Він був наповнений документами і, здавалося, хитається в його довгій руці, як порожнє відро.

Він зупинився. Поки довго розглядав усе довкола, за ним схвильовано вичікувала вся процесія.

На кладовищі відчувався гострий запах гниття, який інколи нестерпно бив прямо в обличчя. Він змішувався зі смородом викопаних із землі, пошкоджених чи зіпсутих домовин (які за правилами треба було тут же спалити). Небо було низьке, брудно-сіре. То тут, то там було видно чоловіків, які носили труни чи схилялися над ямами. Дві вантажівки стояли в очікуванні домовин. Мерлен покладав зубним протезом: тцц, тцц, стиснувши вузькі губи.

Ось до чого він докотився.

Майже сорок років чиновницької діяльності, і напередодні пенсії його посилають у мандрі по кладовищах.

Мерлен успішно працював у міністерстві колоній, міністерстві постачання, в підрозділах державного секретаріату з комерційних, промислових питань та в поштово-телеграфному відділі. А ще в міністерстві сільського господарства.

Упродовж всіх тридцяти семи років кар'єри його виставляли за двері. Його звільняли з усіх посад, які він займав. Мерлен був не з тих, хто вмів подобатися. Закритий, прискіпливий, скрупульозний і вічно в кислому настрої — з ним важко було спілкуватись... Через свою суху і непоступливу вдачу цей негарний і антипатичний чоловік постійно викликав відразу колег до себе та несприйняття керівниками. Бувало, давали йому якесь завдання, і вже невдовзі від нього починали втомлюватися, бо він усім здавався смішним, неприємним буркотуном. За його спиною починалися смішки, йому придумували прізвиська, з нього кепкували (йому цього не бракувало).

Але за ним не було жодного прогрішення. Він навіть міг похвалитися списком своїх службових досягнень — бездоганним списком, який постійно доповнював, щоб зробити підсумок невеселої кар'єри, безкорисливої відданості праці (на якій він робив усе для того, щоб його зневажали). Інколи його перехід на іншу службу був пов'язаний лише з постійними чварами. Дуже часто йому доводилося вимахувати ціпком і підвищувати свій хрипкий голос, не тямлячись, воювати з цілим світом. Його справді боялися (особливо жінки, зазвичай вони не наважувалися наблизитися, а до них треба мати підхід, такого чоловіка довго не витримаєш). А ще, правду кажучи, від нього кепсько пахло, і це теж відштовхувало. Його ніде не хотіли тримати.

Правда, в його житті був певний світлий період, який тривав від зустрічі з Франсіною 14 Липня аж до від'їзду Франсіни з капітаном артилерії на День усіх святих. Це було тридцять чотири роки тому. А закінчувати кар'єру, інспектуючи кладовища... Це не надто надихало.

Вже рік Мерлен працював у міністерстві, яке призначало виплату допомоги та воєнних компенсацій. Він переходив з однієї служби на іншу. А одного дня надійшла тривожна інформація про військові кладовища. Там не все проходило, як слід. Префект повідомляв про проблеми в Дамп'єрі. Хоч уже наступного дня звернення було відкликано, але увагу адміністрації воно встигло привернути. Міністерство му-

сило переконатися, що державні кошти використовуються належно, для гідного поховання синів Франції (як це вказано у приписах і т. д.).

— От чорт... — сплюнув Мерлен, дивлячись на це гнітюче видовище.

Тому його сюди й відправили. Йому знайшли чудове застосування у справі, якої ніхто не хотів робити. Інспектор цвинтарів.

Ад'ютант Турньє почув.

— Перепрошую?

Мерлен повернувся, подивився на нього: тцц, тцц. Ще від часів Франсіни і її капітана він ненавидів військових. Він повернувся до огляду кладовища з таким виглядом, ніби тільки щойно зрозумів, де знаходиться, і що йому доведеться робити.

Інші члени делегації переступали з ноги на ногу. Дюпре нарешті наважився:

— Пропоную почати...

Але Мерлен стояв, як стовп, перед цим гнітючим видовищем, яке відгукувалося дивною луною в його звичній підозріливості.

Тоді вирішив пришвидшити хід подій, звільнивши себе від зайвих клопотів, і озвучив це:

— Вони займаються дурнею.

Цього разу всі почули чітко, але ніхто не знав, що відповісти.

Підсунули реєстри цивільного стану «відповідно до закону від 29 грудня 1915 року, відновлення формулярів за наказом від 16 лютого 1916-го», фінансове забезпечення тих, кого це стосується відповідно до списків (як це передбачалося в статті 106 закону від 31 липня 1920-го), Мерлен бубонів, там закреслюючи чи десь підписуючи, — атмосфера не змінилася, але все проходило наче більш-менш. (Окрім того, що той тип псував повітря, як той скунс.) Перебувати поряд з ним у будиночку для реєстрації актів цивільного стану було нестерпно. Незважаючи на крижаний вітер, який поривами залітав у вікно, його вирішили не закривати.

Мерлен розпочав перевірку з ям. Поль Шабор поспішав, щоб прикрити його парасолею, але представник міністерства виявився таким непередбачуваним, що його різкі зміни напрямків руху звели нанівець добрі наміри Шабора, і той сам сховався під парасолькою. А Мерлен навіть цього й не помітив. По його голові хляпотів дощ, а він собі дивився на ями з таким виглядом, ніби не розумів, що саме йому треба тут перевіряти. Тцц, тцц.

Потім вони перейшли до домовин. Йому розказали про процедуру, він начепив окуляри з мутними потрісканими скельцями (ніби замість них була натягнута шкірка ковбаси), і став порівнювати записи, стан справ, жетони, прикріплені до трун, а потім прогугнявив: «Гаразд, нехай так і буде — ми ж не будемо тут стирчати увесь день». Він вийняв великий годинник з нагрудної кишеньки і, нічого не сказавши, широким рішучим кроком попрямував до будинку адміністрації.

Під обід він уже закінчив оформлення результатів перевірки. (Дивлячись на те, як він завзято працює, всі могли б зрозуміти, чому його сорочка вся заплямована чорнилом.)

А тепер усім треба було поставити свої підписи.

— Тут кожен виконує свій обов'язок, — переконливо і задоволено оголосив ад'ютант Турньє.

— Саме так, — кивнув Мерлен.

Проста формальність. Вони стояли перед столом, передавали один одному ручку для підпису, як кропило на свято Водохреща. Мерлен тицьнув своїм гачкуватим пальцем у реєстрову книгу.

— А тут — представник від родичів...

Національна спілка учасників бойових дій зробила все для того, щоб мати право участі майже у всьому, організованому урядом. Мерлен подивився понуро на підпис Ролана Шнайдера.

— Шнайдер... — нарешті вимовив він (Мерлен підкреслено вимовляв «Шнай-да»), — звучить наче по-німецьки?

Той відразу спалахнув.

— Не має значення, — відмахнувся Мерлен, показуючи знову на реєстр. — А отут — представник служби реєстрації актів цивільного стану.

— То можна в ресторані замовити на обід курча? — додав він раптом.

Єдиною радістю в його житті було курча. Їв він неохайно, додаючи до чорних плям ще й масні (бо сорочку він ніколи не знімав).

Під час обіду кожен намагався підтримати розмову (за винятком Шнайдера, який все ще думав, що відповісти). Мерлен, нахиливши ніс у тарілку, кілька разів щось буркнув та зробив своє звичне «тцц». Добрі наміри присутніх підтримати с'як-так розмову як рукою зняло.

Але перевірка завершилась і, хоч представник з міністерства нікому не сподобався, запанувало полегшення на межі з радістю.

Початок робіт був досить складним, вони зіткнулися з низкою труднощів. У цьому виді робіт нічого не відбувалося так, як планувалося. А звіти, навіть найточніші, ніколи не передають справжніх реалій, які кидаються в очі тоді, коли приступають до роботи. І даремно намагатися бути прискіпливим, однаково виникають непередбачувані обставини. Треба вирішувати питання по ходу, а потім, хоч би вже якось почали, знову повертатися назад...

Хотілося, щоб це кладовище швидше спорожніло, щоби все завершилося. Перевірка закінчилася прийнятним результатом. Спочатку все ж таки кожен трохи боявся. А зараз немало вже було випито за державний рахунок. Навіть Шнайдер забув образ, вирішивши, що цього грубого чиновника треба просто ігнорувати, і випив ще раз келих вина з регіону Кот-де-Рон. Мерлен тричі замовляв собі курча, поглинаючи його так, ніби втік з голодного краю. Гачкуваті пальці його були геть масними. А коли він закінчив, то, не звертаючи жодної уваги на присутніх, відсунув серветку, якою так і не скористався, піднявся і покинув ресторан. Всі заметушилися, зчинилося справжнє сум'яття. Треба ще встигнути швидко заковтнути останній

шматок, спорожнити склянку, попросити рахунок, перевірити його, оплатити.

Перевертаючи крісла, вони кинулися до виходу. Коли всі вийшли на вулицю, Мерлен щедро мочив колесо автомобіля.

Перед тим як податися на вокзал, треба було ще заїхати на кладовище по саквояж Мерлена і по його реєстри. Поїзд на Париж вирушав через сорок хвилин, і мови не могло бути про те, щоб залишатися тут довше, а окрім того, дощ, який вже було припинився під час обіду, зараз знову припустив. У машині ніхто не промовив ні слова, не почувось і жодної подяки за прийом та запрошення — справжній нечема...

Повернувшись на кладовище, Мерлен закрокував швидше. Під його грубим взуттям небезпечно гнулися дошки, піднімаючи бризки води. Худючий рудий пес вибіг йому назустріч і задріботів за ним. Мерлен, навіть не стишуючи ходи, зіперся на ліву ногу, а довжелезною правою дав йому такого копняка під бік, що пес заскавулів, злетів на метр у повітря і впав на спину. Собака навіть не встиг підвестися, як Мерлен вже скочив у глибоку калюжу і придавив черевиком йому груди. Пес вирішив, що його хочуть втопити, і почав несамовито гавкати, викручуватися, щоб вкусити нападника. Всі були шоковані.

А Мерлен нагнувся, схопив правою рукою нижню щелепу собаки, а лівою — верхню, собака завив, вириваючись з останніх сил. Міцно його утримуючи, Мерлен довбонув його копняком у живіт і швидко жбурнув геть. Пес покотився у воду, підхопився і втік, підібгавши хвоста під себе.

Калюжа була глибока, Мерленові черевики сховалися у болоті, але йому було байдуже. Він повернувся до отетерілих присутніх, що рядочком стояли на дерев'яній кладці. А він тримав перед собою кістку завдовжки сантиметрів двадцять.

— Я точно знаю, що оце — не куряча кістка!

Якщо Жозеф Мерлен і був досить відразливий як людина, але як функціонер він був дуже старанний, скрупульозний і, правду кажучи, порядний.

По ньому це не було видно, але оті кладовища вразили його в самісіньке серце. Він інспектував уже третє відтоді, як був призначений на цю посаду, яку ніхто не хотів займати. Він відчував війну лише через зниження цифр постачання та записи служб міністерства колоній. Перші відвідини його приголомшили. Мізантроп, який жив у ньому, сховавшись від куль, похитнувся. Не від самого побоїща (до цього можна звикнути — віддавна землю стрясали катастрофи та епідемії, а війна була лише поєднанням і того, й іншого). Ні, він був вражений віком загиблих. Катастрофи вбивають усіх підряд, епідемії знищують і дітей, і старших. Лише війни забирають молодих, і то в такій кількості... Мерлен не сподівався, що це стане для нього таким шокуючим фактом. Насправді, якась частинка його душі залишилася в тому періоді з Франсіною (це довжелезне непропорційне тіло без відчуттів зберегло дрібку душевності молодого юнака — віку цих загиблих).

Набагато кмітливіший від більшості своїх колег, він констатував проблеми на військовому кладовищі вже під час першого свого візиту в ролі прискіпливого інспектора. Він помітив велику кількість нестиковних речей, внесених до реєстрів.

Але коли бачиш цих нещасних мокрих сенегальців, коли задумуєшся над побоїщем, яке забрало стільки молодих (яких треба тепер викопувати, перевозити...), коли береш до уваги обсяг робіт — хіба це не причина бути прискіпливим та непоступливим? Закрити очі — і квит. Трагічні передумови вимагають деякого прагматизму, і Мерлен вирішив просто не звертати уваги на всілякі невідповідності, щоб нарешті усе закінчити (о Господи, щоб нарешті покінчити з тією війною...).

Але тут, у Шаз'єр-Мальмонті, хвилювання перехопило йому горло. Коли він порівняв дві-три речі (наприклад, викинуті в яму дошки від старих домовин, які закопають, замість того щоб спалити), кількість доставлених трун, невідповідна для такої кількості викопаних ям, абсолютно приблизні звіти за деякі дні... Все це заставляло в усьому

сумніватися. І від думки про те, що правильно, а що — ні, вже починало лихоманити. А тут ще той пес вистрибує перед носом, тримаючи в зубах кістку солдата (хіба кров у ваших жилах не закипить від цього?).

Жозеф Мерлен відмовився їхати і провів увесь день, перевіряючи та вимагаючи пояснень. Шнайдер пітнів, як улітку, Поль Шабор постійно шморгав носом. Тільки ад'ютант клацав підборами кожного разу, коли представник міністерства звертався до нього (цей рух вже ввійшов у його звичку, якогось конкретного смислу в ньому не було).

Всі повсякчас зиркали на Люсьєна Дюпре, який вже бачив, як тануть його марні надії на збільшення платні.

Щоб розібратися у виписках, звітах, описах, Мерлен не потребував жодної допомоги. Він ходив від складу домовин до місць їх відправки, навіть заглядав у ями.

А потім знову повернувся на склад.

Видно було, як він ішов, повертався, потираючи лоба, роздивлявся навсібіч, ніби шукаючи розв'язки арифметичної задачі (ця загрозлива поведінка людини, яка не говорила жодного слова, починала дратувати).

Нарешті він вимовив лиш одне:

— Дюпре?

Кожен відчув, що прийшов «момент істини». Дюпре заплющив очі. (Капітан Прадель попереджав його: «він подивиться на роботу, перевірить, зробить зауваження, — плювати на це, зрозуміли? На склади його не пускати!.. Я ж можу на вас покластися, Дюпре?»)

Дюпре так і зробив — склади перетягли в муніципальні приміщення (це забрало два робочих дні). Але представник міністерства вмів рахувати і перераховувати, і це не спрацювало.

— Тут бракує домовин, — сказав Мерлен. — Дуже багатьох не вистачає, і я хочу знати, куди ви їх упхнули.

А ще той дурнувятий пес, який приходив сюди пожерти час від часу. Це ж треба було, щоб це сталося саме сьогодні! Досі в нього кидали камінням, а треба було прибити — от до чого призводить доброта...

Наприкінці дня, коли роботи завершувались і робітники розходилися, Мерлен повернувся з муніципального складу і сказав, що у нього ще є робота. Зрештою, він переночує в будиночку для реєстрації актів цивільного стану. І при цих словах розвернувся і пішов рішучим широким кроком старигана.

Перед тим як побігти дзвонити капітанові Праделю, Дюпре востаннє обернувся.

Там, удалині, з реєстровою книгою в руці, Мерлен зупинився перед похованнями на північному краї кладовища. Він зняв куртку, книгу загорнув туди і поклав на землю. А тоді взявся за лопату, яка під вагою його величезного черевика ввійшла в землю по самісінький держак.

25

Куди він міг піти? Чи є в нього інші знайомі, про яких він не говорив, і в яких можна би було знайти прихисток? А що з ним буде без морфіну? Чи зможе він його собі дістати? А може, він нарешті вирішив повернутися додому (це було би розсудливим рішенням...). Але в Едуардові ніколи не було нічого розсудливого. Цікаво, яким він був до війни? — міркував Альберт. І чому він не задав більше запитань панові Перікуру під час того обіду? Він же мав право також дізнатися, яким був його бойовий товариш до того, як вони познайомилися?

Але куди він міг піти?

Ось про що думав Альберт з ранку до вечора відтоді, як пішов Едуард, — вже чотири дні. Він усе згадував їхнє життя, перебираючи картинки, епізоди.

Не можна сказати, що йому бракувало Едуарда. Його зникнення стало для нього навіть певною мірою полегшенням. Бо відпали обов'язки, покладені на нього, він нарешті зміг дихнути і відчутти себе вільним. Але не спокійним. Ну він усе ж таки не дитина! — думав Альберт, хоча, згадавши його залежність, його незрілість та його впертість, можна

було й засумніватися. А та ідіотська ідея з пам'ятниками загиним... Альбертові вона здавалася хворобливою. Нехай ця ідея у нього і виникла — це ще можна було зрозуміти (бо йому хотілося відплати, як і всім). Але дивно було, що він залишався таким глухим до розумних зрештою Альбертових аргументів. Щоб не бачити різниці між проектом і мрією! Цей хлопець точно витав у хмарах (серед багатіїв таке трапляється, їм здається, що реальність їх не торкається).

У місті почалася негода, холодні дощі. Альберт попросив, щоб йому замінили рекламні щити (які від вологи покоробилися і до кінця дня добряче важчали), але нічого не добився.

Зранку біля станції метро він брав свої дерев'яні рекламні щити і міняв їх під час обіду. На один район було з десяток таких же бідолах, переважно демобілізованих, які ще не встигли знайти іншої роботи. Наглядач, який завжди крутився поруч, готовий був вискочити саме в той момент, коли хтось знімав щит, щоб потерти плечі, і погрожував викинути геть, якщо той негайно не начепить свою ношу.

Одного вівторка вдень на бульварі Осман між галереєю Лафайет та церквою Святого Августина Альберт носив з одного боку рекламу Рабіби — фарби для фарбування панчіх, з іншого — ГПП-ГПП-ГПП-УРА — *годинники для переможців*. Дощ, який припинився вночі, знову почав хлющити близько десятої ранку.

Альберт щойно вийшов на ріг вулиці Паск'є. Було заборонено зупинятися навіть для того, щоб витягти кашкет з кишені, треба було постійно ходити.

— Твоя робота — крокувати, — казав наглядач. — Ти був піхотинцем, так? Ну от, це те саме!

Між тим почалася справжня злива. Альберт поглянув наліво, направо, прихилився спиною до стіни будинку, ноги зігнулися в колінах, щити опустилися на землю. Він нагнувся, щоб виборсатися зі шкіряних ременів. Аж раптом наче стіна будинку звалилася на нього (здавалося, цілий фасад упав йому на голову).

Удар був такий сильний, що відкинуло убік все тіло. Потилицею він ударився об кам'яну стіну, рекламні щити завалилися на землю, ремені затягнулися, душачи Альберта. Він борсався, як потопельник, бракувало повітря, і без того важкі щити придавили його так, що неможливо було ворухнутися; коли ж він спробував підвестися, довкола його шиї затяглися ремені...

Його охопив жах: він уже колись пережив таке у вирві від снаряда. Подумалось, що так зараз і помре у цій ідіотичній ситуації: придушений, нерухомий, бездиханний...

Його охопила паніка, рухи стали некоординовані, йому хотілося крикнути, але не виходило. Все сталося так блискавично. Він лише відчув, що його тягнуть за ноги з-під щитів, а ремені вже дужче стискають шию. Він спробував підсунути під ремені руки, щоб вдихнути. Аж тут ще один сильний удар завалився згори на один із дерев'яних рекламних щитів. Від нього задзвеніло в голові. І раптом трохи розвиднілося, ремені спали. Альберт спрагло вдихнув повітря, почав кашляти, мало не блюючи. Він пробував захищатися, але... від чого? Відбиватися, як сліпий кіт? А коли вдалося розплющити очі, все стало зрозумілим: стіна, яка завалилася на нього, прибрала людську подобу. Над ним схилилось чиесь розлючене обличчя з виряченими очима.

То кричав Антопапулос:

— Негідник!

Його розбухла пика з товстим подвійним підборіддям була червона від люті, а погляд ніби прошивав голову Альберта наскрізь. Грек, який щойно його завалив, розвернувся і з розгону кинувся величезним задом на щит, що покривав груди Альберта. Тоді схопив його за волосся і, всівшись на свою жертву, почав кулаком гамселити його по голові.

Першим ударом він розпанахав йому надбрів'я, другим — розквасив губи. Альберт відчув смак крові в роті. Він не міг ні рухатися, ні дихати, а грек продовжував волати, і кожне слово супроводжував ударом по обличчю. Раз, другий, третій... Непритомніючи, Альберт почув галас, спро-

бував одвернутися, але від удару в скроню знову втратив свідомість.

Шум, веремія, все довкола закрутилося...

Кільком перехожим вдалося втрутитись, вони відтягли грека, який не переставав волати, і нарешті звільнили Альберта, поклавши його на тротуар. Хтось відразу запропонував викликати поліцію. Грек схопився — йому не треба поліції, йому треба шкіру того мерзотника, що розплився в калюжі крові, на якого він грозився кулаком: «Негідник!» Хтось закликав розійтись, жінки відходили, помітивши в крові непритомну людину. Двоє чоловіків — свідків пригоди — скрутили грека, тримали його долілиць, як черепаху, щоб не перевернувся. Усі щось радили, ніхто нічого не розумів, але коментували всі. Хтось казав, що справа точно в жінці... Тримайте отого! Ви — міцний, ідіть допоможете мені! Який же він здоровило, той дурний грек, як той кашалот, але занадто товстий, щоб бути справді небезпечним. Ну, принаймні, сказав хтось, треба, щоб прибула поліція.

— Поліція — ні! — заволав жестикулюючи грек.

Слово «поліція» посилило його злість і лють. Рукою він відкинув одного добровольця, жінки закричали, заметушилися, а всі решта відступили назад. Людям було все одно, як закінчиться ота халепа. Здалеку хтось спитав: «Турок?» — «Мабуть, то — румун!» — «Та ні! — відповідав всезнаючий чоловік, — румуни схожі на французів, а то — турок». — «О! — крикнув хтось, — турок, а я що казав?»

Прибуло двоє поліцейських і почали розпитувати, що відбувається. Ідіотське запитання, бо було зрозуміло, що тут бійка, ледве вгамували одного, який хотів пришити другого, отого, що лежить за чотири метри звідси. «Так-так, — казали поліцейські, — зараз подивимось». Але насправді дивитися вже було нічого, бо події розгорталися далі. Перехожі, що досі стримували грека, при появі людей в уніформі його відпустили. А йому того й треба було. Він перевернувся на живіт, став на коліна, підвівся (тут його уже ніхто не стримав, він, як той експрес, що набирив ходу,

змів би будь-кого на своєму шляху, отож ніхто не ризикнув, а особливо поліцейські). Грек кинувся до Альберта, який десь підсвідомо відчув наближення небезпеки. Але в той момент, коли Антонапулос наближався, в Альберта все ще були закриті очі, а голова хиталася з боку набік, як у лунатика. Але він зібрався, перевернувся на живіт, підхопився на ноги і побіг зигзагами, втікаючи від грека.

Перехожі були розчаровані.

Вистава мала б продовжитися, але головні виконавці зникли. Глядачі так і не побачили арешту, хоч були учасниками і хотіли би знати, чим закінчиться ця історія. Розчарованими були не лише поліцейські — вони лише розвели руками, — вже як є (хоч би ті волоцюги відбігли подалі, бо якраз за вулицею Песк'є закінчувалася їхня дільниця).

Але «гра у квача» швидко закінчилася. Альберт потер рукавом обличчя, щоб краще бачити. Він біг так, ніби за ним гналася смерть, і був набагато меткішим, ніж товстезний грек. Незабаром їх розділяли вже дві вулиці, потім три, чотири... Альберт шаснув направо, потім наліво, мало не вискочивши на Антонапулоса. Він ще вийшов сухим із води (якщо не рахувати двох вибитих зубів, розбиту брову, синці, біль у ребрах, страх і т. д.).

Закривавлений чоловік, що скрадався вулицями, відразу привернув би увагу поліції. Навіть перехожі вже стривожено обходили його. Альберт розумів, що йому вдалося відірватися від свого нападника. Він зупинився біля фонтана на вулиці Скріб і обмив водою лице. Тільки зараз відчув, як почали боліти потрошені місця (а особливо розірване надбрів'я). У нього не було чим спинити кров, навіть рукав, притиснутий до лоба, не поміг, вона юшила скрізь.

Молода жінка у капелюшку і гарному одязі сиділа сама, притискаючи сумочку до себе. Вона відвела погляд, як тільки Альберт зайшов у приймальню. Не помітити його було важко, бо у приймальні було лише два крісла — одне навпроти одного. Вона відвернулася, подивилася у вікно, через

яке нічого не було видно, і кашлянула, прикривши очі. Їй страшніше було від того, що цей чоловік помітив її, ніж від того, що сама поглянула на нього, заюшеного кров'ю, що текла з голови. Було очевидно, що він вскочив у якусь халепу. На другому кінці коридора почулися кроки і голос — то з'явився доктор Мартіно.

Молода жінка підвелася, але відразу спинилася. Побачивши Альберта, лікар зробив йому знак. Той підійшов, а жінка повернулася на місце і сіла, ніби покарана.

Лікар мовчки помацав то тут, то там і похмуро констатував: «Вам добряче натовкли піку...» Тоді промив дірки в яснах, порекомендував піти до дантиста і зашив рану над оком.

— Десять франків.

Альберт витрусив усе зі своїх кишень, навіть опустився навколішки, щоб знайти кілька монет, що закотилися під сидіння. Лікар згріб усе, але там не було десяти франків — навіть приблизно. Він стеноу плечима, і змирившись, провів Альберта до виходу без зайвого слова.

Паніка охопила Альберта. Він узявся за ручку дверей, земля попливла у нього під ногами, серце шалено колотилося, його нудило. Було таке відчуття, що зараз він упаде, або його поглине, як у сипучих пісках. Голова паморочилася, а очі викотилися з орбіт, він тримався руками за груди. Здавалося, що у нього серцевий напад. Звідкись зразу з'явилася консьєржка.

— Ви ж не збираєтеся обблювати мені підлогу?

Він не мав сил відповісти. Консьєржка подивилася на його зашиту брову, опустила руки і підняла очі до неба: які ж усе-таки ніжні створіння, ці чоловіки...

Напад був сильний, але короткий. Він уже переживав подібне в листопаді і грудні 1918 року, протягом тижнів після свого завалу. Навіть уночі він прокидався, відчуваючи себе засипаним у ямі, мертвим, задушеним...

Все довкола плигло перед очима. А коли він пішов, здавалося, все довкола стало розпливчасте, нереальне, нестійке та хистке. Похитуючись, він підійшов до метро.

Кожен шум, кожен звук змушував його смикатись, він кілька разів крутив головою в очікуванні появи здорованя Антонапулоса. Хай йому грець... У такому великому місті можна двадцять років не зустріти колишнього друга, а він натрапив на грека...

Альбертові вже почали страшенно боліти зуби.

Він зупинився в кафе, щоб випити кальвадосу, але в мить замовлення згадав, що всі гроші віддав лікареві Мартіно. Вийшовши, він спробував сісти в метро, але замкнутий простір його душив. На нього раптово накотилася хвиля страху, він вийшов на поверхню і пішов додому пішки.

А прийшовши, провів решту дня, лихоманково перебираючи в голові деталі того, що відбулося.

Часом його охоплювала люта злість. Треба було вбити того покидька при першій же зустрічі! Тепер він дивився на своє життя, як на тривке лихо, своя мізерність проймала його до самого серця, він боявся, що вийти з цього стану буде важко. Щось зламалося в ньому, бажання продовжувати боротьбу за існування зникло.

Він подивився на себе в дзеркало. Обличчя розпухло, скрізь синці, рани, голова, як у варнака. Зовсім недавно його товариш отак дивився в дзеркало на своє лихо. Альберт з досадою шпурнув дзеркало об підлогу, тоді зібрав скалки і викинув.

Наступного дня він не міг їсти. Все пообіддя він намотував кола по кімнаті, як їздова коняка. Щоразу, коли він думав про цей випадок, страх повертався. І разом з цим з'являлися ідіотичні думки: грек уже шукає його, розпитує його роботодавця, от-от прийде за ним сюди, вимагатиме борг і нарешті прикінчить. Альберт підійшов до вікна. Але звідси не видно було вулиці, звідки міг прийти Пулос, видно було лише будинок пані Бельмон, домовласниці. Вона, як завжди, стояла при вікні з порожнім, загубленим у своїх спогадах, поглядом.

Майбутнє малювалося темними барвами. Роботи катма, грек сидить на хвості. Треба кудись податися, знайти іншу роботу. Ніби це так легко...

Зрештою він почав розраджувати себе. Те, що грек приїде його сюди шукати — виглядало малоімовірно. Що би він на його місці зробив? Залучив до цього всю свою сім'ю? Свою общину? Щоб знайти порожню коробку з ампулами морфіну? Це справді виглядало ідіотично...

Хоч свідомість Альберта дозволяла йому думати, тіло ще не погоджувалося. Воно продовжувало тремтіти (його страх був ірраціональним, не маючи на це розумних підстав). Минали години, настала ніч зі своїми привидами та страхіттями. Темінь стерла залишки тверезого мислення, яке у нього ще залишалося, жах набрав таких розмірів, що накрив його повністю.

Альберт був сам-самісінький, він заплакав. Його сльози текли від безнадії, від сумоти та жаху (незалежно від того, про що він думав, — про своє минуле чи про майбутнє). А крім того — холодний піт, зневіра, тремтіння, чорні думки, відчуття задухи... Він не зможе вийти з цієї квартири, але і залишатися тут не може! Сльози текли потоками. Втекти! Раптом це слово виникло у його свідомості. Втекти? Під покровом ночі ця думка набула величезних розмірів, відкидаючи всі міркування. Він більше не уявляв свого майбутнього тут. І не лише в цій кімнаті, але і в цьому місті, і навіть в цій країні...

Він підбіг до шухляди, вийняв фото колоній, листівки. Почати все з нуля! Наступна думка була про Едуарда. Альберт поспішив до шафи і вийняв з неї маску коня. Він обережно одягнув її з такою делікатністю, з якою торкаються до реліквії. І раптом відчув себе у сховку, захищеним. Він захотів поглянути на себе. Знайшов у смітнику найбільший осколок дзеркала і побачив у ньому... голову коня. Його страхи кудись щезли, натомість прийшло тепле відчуття спокою, м'язи розслабилися. Він поволі приходив до тями, мимохіть подивився на вікно пані Бельмон. Але її там не було. У вікні лише виднілися слабкі відблиски світла з віддаленої кімнати.

Раптом все стало зрозумілим, очевидним...

Альбертові треба було сильно вдихнути, щоб зняти з себе маску коня. З'явилось одразу неприємне відчуття холоду. Як піч, яка накопичує тепло і залишається теплою ще якийсь час, хоч вогонь вже давно в ній не горить, Альберт ще зберіг дрібку сил (саме достатньо для того, щоб відчинити двері, спуститися сходами з маскою під пахвою. Він підняв брезент і констатував, що коробка з ампулами зникла).

Він перетнув подвір'я, зробив кілька кроків по ганку (ніч дуже темна) з маскою під пахвою і подзвонив.

Пані Бельмон довго не виходила. Відчинивши, не сказала жодного слова, впізнавши Альберта. Він пішов за нею коридором у кімнату із зачиненими віконницями. У маленькому дитячому ліжку, яке ледве підходило їй за розмірами, з підігнутими під себе ногами міцно спала Луїза. Альберт схилився над нею. Уві сні ця дитина була як янгол. А на долівці в сутінках, під простирадлом кольору слонової кістки лежав Едуард із широко розплющеними очима, які дивилися на Альберта. А поруч була коробка з ампулами морфіну. Альберт натренованим оком відразу спостеріг, що кількість їх не надто зменшилася.

Він посміхнувся, начепив маску коня і простягнув йому руку.

Близько півночі Едуард сидів біля вікна з ескізами монументів, Альберт вмовився поруч, Едуардові здавалося, що головою друга хтось грав у футбол.

Альберт мовив:

— Добре, поясни мені докладніше, як ти уявляєш ту справу з монументами?

Поки Едуард писав щось у зошиті для розмов, Альберт роздивлявся малюнки. Вони обговорили плани. У цій справі все було нетривким. Власне, їм не треба було створювати фірму-привид, їм просто потрібен був банківський рахунок. Не треба й офісу — просто поштова скринька. Ідея полягала в тому, що буде запропоновано дуже вигідну акцію за обме-

жений термін (щоб отримати всі передоплати на замовлення і втекти з грошима).

Залишалася єдина проблема, але найважливіша: щоб розкрутити цю справу, потрібні гроші.

Едуард і досі не збагнув, чому це, думаючи про необхідні кошти ще вчора, Альберт шаленів від злості, а зараз це вже йому здавалося цілком подоланною перешкодою. (Це, вочевидь, було пов'язане з отією халепою, з його синцями, сьак-так зашитою бровою, з його підбитим оком.)

Кількома днями раніше, спостерігаючи все те (як Альберт пішов, його розчарування після повернення), він думав, що справа у жінці, і це любовна туга. А може, зараз Альберт зголосився на це під впливом скороминущого пориву? І завтра-післязавтра захоче відступити? Але у Едуарда не було вибору: якщо він хоче розпочати цю справу (тільки Богу відомо, як йому цього хочеться!), треба діяти так, ніби рішення товариша вже прийняте. І триматися за це.

Під час цієї розмови Альберт здавався цілком нормальним, адекватним, він говорив дуже тверезі речі. Але раптом посеред фрази його починало лихоманити від голови до ніг. Хоч температури в нього й не було, він сильно пітнів, особливо долоні. У цей момент він неначе поєднував у собі двох людей одночасно: колишнього солдата, похованого заживо (якого трусило, як зайця), а другий думав і рахував, як колишній бухгалтер.

Отже, де взяти гроші, щоб розкрутити цю аферу?

Альберт довго роздивлявся голову коня, яка спокійно на нього дивилася. Такий мирний і доброзичливий погляд підбадьорював.

Він підвівся.

— Я гадаю, що зможу їх дістати... — сказав він.

Він підійшов до столу і повільно почав там порядкувати.

А потім узяв аркуш паперу, чорнильницю, ручку і, якусь мить подумавши, надписав згори у куточку своє ім'я та адресу:

Шановний пане!

Ви були такі люб'язні в день моїх відвідин, запропонувавши мені роботу бухгалтера на одному з ваших підприємств...

Якщо ця пропозиція залишається в силі, я...

БЕРЕЗЕНЬ 1920 р.

26

Анрі д'Олней-Прадель, людина пряма і без комплексів, мав у запасі безпрограшний хід, коли брутальністю присаджував чемність своїх підлеглих. Наприклад, він сприймав коротуна Леона Больйо, як дурнішого від нього самого. Звичайно, це було не так, але оскільки Леон комплексував з цього приводу, Прадель був у вигазі. Ця зверхність була не тільки через отой його зріст, на це були ще й інші причини (на ймення Йоланда і Деніза — сестра і дружина Леона, й обидві — коханки Анрі). З першою він крутив уже більше року, а з другою — від їхнього з Леоном весілля. Анрі здавалося б це ще пікантнішим, якби воно сталося напередодні церемонії (найкраще — в той самий ранок). Але не склалося, хоча переддень — це також непоганий результат. Відтоді він охоче розповідав близьким друзям: «Усім ї Жарден-Больйо мені бракує лише матері». Жарт був вдалим, бо пані Жарден-Больйо була надто «правильною» і не викликала жодного бажання. А Анрі, зі своєю звичною брутальністю, відразу ж додавав: «перше пояснює друге».

Отак Анрі вибрав двох партнерів: Фердинанда Морійо, справжнього телепня, та Леона Жарден-Больйо, який переживав через свої вади. Анрі їх зневажав. Він робив усе, як сам того хотів, — швидко і вдало, а його партнери мовчки збирали дивіденди. Анрі ніколи не тримав їх у курсі (це були

«його» справи). Стільки перепон було подолано без жодного звіту, і міняти це він не збирався.

— На жаль, — казав Леон Жарден-Большо, — цього разу куди більше турбот...

Анрі зміряв його поглядом. Коли вони розмовляли, він завжди стояв, що змушувало Леона дивитися вгору, ніби той дивиться на стелю.

Леон швидко кліпав очима. Він мав сказати дещо важливе, але ця людина його гнітила. Він його ненавидів. І дуже засмутився, дізнавшись, що його сестра спить з цим мерзотником. Але при цьому лише посміхався (ніби був співучасником чи навіть посприяв цьому). Та коли почали пліткувати про його дружину Денізу, це вже сприймалось зовсім інакше. Від образи і болю йому хотілось накласти на себе руки. Він одружився із красивою жінкою, бо був багатий. Він не мав ілюзій щодо її вірності, але те, що у цьому був замішаний д'Олней-Прадель, для нього було найганебнішим. Деніза завжди ставилася до чоловіка з відразою. Вона зневажала його за те, що він добився її, бо у нього були статки. Від самого їхнього весілля вона ставилася до нього зверхньо, а він нічого не зміг вдіяти. Вона виділила для себе окрему кімнату і кожного вечора закривалася на ключ. «Він не одружився зі мною, — думала вона, — він мене просто купив». Вона не була злою, але її теж можна було зрозуміти (то були часи, коли жінок дуже зневажали).

Леонову гідність ранило те, що він був змушений зустрічатися з Анрі у спільних справах. (Так, ніби мало було ще й подружньої зради.) Він так ненавидів отого Праделя, що навіть якби вигідні урядові контракти закінчилися поразкою, він би й пальцем не поворухнув (бо вже багато втратив і так) — він би із величезним задоволенням потопив свого партнера. Але справа була не лише в грошах. У Леона була репутація. А плітки, які приходили звідусіль, починали неабияк непокоїти. Залишитися з д'Олней-Праделем означало потонути разом із ним, а отут уже — ні! (Про це не говорили відкрито, ніхто не знав, чим усе це закінчиться.) Але якщо вже заговорили про законність, значить, мова йде

і про злочин. Злочин! У Леона був приятель, який працював у префектурі, бо був змушений заробляти кошти.

— Знаєш, дорогенький, — казав він йому несхвально, — там пахне смаленим...

Але про що йдеться? Леон не здогадувався; навіть його друг із префектури цього не знав. Або, може, ще гірше — не хотів казати. Леон уявляв себе перед судом. Представник шанованої родини перед судом! Його це дуже тривожило. А крім того, він же ні в чому не винен! Але спробуй це доведи...

— Турботи? — повторив іронічно Анрі. — Які ще турботи?

— Ну, бачиш, я не знаю... Може, ти поясниш?

Анрі стиснув губи, мовляв, він уявлення не має, про що йдеться.

— Прийшов звіт... — продовжив Леон.

— Ага! — вигукнув Анрі. — Он ти про що? Ну, там усе гаразд — все уже залагоджено! То дрібне непорозуміння.

Леона це не переконало. Він стояв на своєму:

— Наскільки я знаю...

— Що? — заволав Прадель. — Та що ти там знаєш? Га? Що ти взагалі *знаєш*?

Без жодного попередження від напускної доброзичливості він кинувся у напад. Леон спостерігав за ним останні дні. Він придумав цілий сюжет, бо Прадель виглядав дуже стомленим, і йому не давала спокою думка, що в цьому замішана Деніза. Але у Анрі таки були якісь проблеми (бо втомлений коханець зазвичай щасливий коханець). А він був повсякчас напружений, ще дратівливіший, ніж завжди, й озлоблений. Отакий, як зараз. Оцей вибух шаленого гніву...

— Якщо проблеми нема, — ризикнув вставити Леон, — то чому ти тоді так злищся?

— Бо мені набридло, дорогенький, звітувати ще й тобі, коли все робиш сам! Бо ви з Фердинандом отримуєте собі дивіденди. А хто організовує, роздає настанови, наглядає і рахує? Може, ти? Ха-ха-ха!

Глузливий сміх ранив у самісіньке серце. Обдумуючи наслідки, Леон зробив вигляд, що нічого не помітив, і продовжив:

— Я стільки разів напрошувався допомогти, але ти відмовлявся! Ти завжди казав, що тобі нікого не треба!

Анрі глибоко зітхнув. Що на це казати? Фердинанд Морійо — кретин, а Леон — нездара, від якого нема чого сподіватись. Насправді, якби не його ім'я, не його зв'язки, його гроші та чимало всього інше (без цього — хто він такий, той Леон? Нікчемний коротун, та й усе!). Анрі був з його дружиною дві години тому... Зрештою, це завжди було марудно, бо в момент розставання її треба було відривати від себе обома руками (це була безконечна тяганина, від якої хотілося втекти). Йому ця сімейка вже неабияк набридла.

— Малий, навіщо тобі в це вгрузати? Це для тебе занадто складно, воно дуже марудне. Але нічого страшного, заспокойся!

Йому хотілося бути переконливим, але його зверхність виказувала інше.

— Але, — наполягав Леон, — у префектурі мені сказали, що...

— Що? Що ще тобі сказали в тій префектурі?

— Що відбуваються тривожні речі...

Леон був налаштований добитися чогось конкретного. Бо цього разу йшлося не про грішки його дружини чи про можливе падіння акцій в обладках Праделя. Він боявся, що його мимоволі затягне у ту коловерт, бо тут уже замішана політика й державні інтереси.

І він додав:

— Ті кладовища — то дуже діткливий сектор...

— Ага, он воно що! Кажеш, дуже «діткливий»?

— Саме так, — продовжив Леон, — скажу навіть — вразливий! Зараз найменша дрібниця може спровокувати скандал. З тією палатою...

Авжеж, ця нова палата... На перших виборах, що відбулися минулого листопада, національний блок, який складався в основному з учасників бойових дій, отримав переважну більшість голосів. Він був такий патріотичний, що його назвали «Палата блакитних горизонтів» (за кольором французької уніформи).

Анрі запально говорив, що Леон сунув свого носа даремно, але той мав-таки рацію.

Саме ця більшість дозволила Анрі відхопити левову частку на урядовому ринку і збагачуватися з неймовірною швидкістю. Резиденція Салев'єр була відновлена на третину за чотири місяці (в деякі дні працювало по сорок робітників).

Але оті депутати були найбільшою загрозою. Таке об'єднання героїв безумовно щось запідозрить у справі, що стосується наших «дорогих загиблих». Про це виголошували гарячі промови! Авжеж, вони неспроможні заплатити відшкодування демобілізованим солдатам, знайти їм роботу. Але повсякчас галасують про «справедливість і мораль»!

Саме ці слова йому сказали в міністерстві виплат, куди викликали Анрі. Так, це справді був виклик.

— Дорогенький, все відбувається так, як ви й хотіли.

Він — зять самого Марселя Перікура! (Панове, одягніть білі рукавички!) Партнер генеральського сина та сина депутата (приготуйте лорнет!).

— Рапорт префекта? Ану подивімося...

Вони зробили вигляд, що не можуть пригадати, а потім раптом зі смішком:

— Ага, так, префект Плержек! Пусте, нічого важливого! Що ж ви хотіли? Скрізь є отакі занудні дрібні виконавці на місцях — цього не уникнеш. Зрештою, рапорт був відкликаний. Так-так, префект майже вибачився. Це вже в минулому, запевняю вас.

З ним говорили змовницьким тоном, ніби довіряли секрет:

— Але, знаєте, треба бути обережним з тим представником міністерства, який тим займається. Він — прискіпливий маніяк.

І нічого більше. Просто «Будьте обережні».

Дюпре описав йому того Мерлена — жук-гнойовик. Стара гвардія. Нечупара і якийсь дивак. Прадель не знав, про кого йдеться, принаймні це не з тих, кого він знав. Бюрократ найнижчої ланки, без кар'єри, без майбутнього, а найгірше те, що постійно прагне відплати. Такі зазвичай

нічого не варті, їх ніхто не помічає, таких зневажають навіть в адміністрації.

— Це правда, — підтвердили у міністерстві. — Але треба бути пильним... Такі люди мають здатність капостити...

Тиша розтяглася, як гумка, що от-от має тріснути.

— Тепер, дорогенький, найкраще діяти швидко й ефективно. Швидко — бо країна має переходити до чогось нового, а ефективно — бо палата дуже прискіплива у всьому, що стосується наших героїв, — ви ж розумієте...

Попередження без натяку.

Анрі скептично посміхнувся, прибравши змовницького вигляду. Але тут же передзвонив у Париж до своїх виконавців на чолі з Дюпре. Він кожному пригрозив, дав тверді настанови, зробив попередження, навіть пообіцяв можливі премії. Але спробуй контролювати такий обсяг робіт! Було понад п'ятнадцять кладовищ у селах, на яких його фірма починала роботи. А ще незабаром додасться сім некрополів чи вісім...

Прадель глянув на Леона. Дивлячись на нього згори, він раптом згадав про солдата Майяра, який так само дивився на нього, коли лежав у вирві від снаряда. А потім, кілька місяців по тому, він опинився раптом у ямі невідомого солдата, труп якого викопали за клопотанням Мадлен. Просто дивина... Надзвичайно вчасною була та зустріч з нею — початок усіх успіхів, бо головне — вміти використати свій шанс...

Прадель пронизував Леона поглядом. Той чимось-таки був схожий на солдата Майяра в той момент, коли його засипало.

А зараз перед ним стояла людина, яка не знає, що навіть не встигне охнути, коли її поховають живцем.

Але поки що нехай — ще згодиться. Анрі поклав руку йому на плече.

— Леоне, жодної проблеми нема. А якби вона й виникла, твоєму батькові варто лише слівце замовити міністрові...

— Ні! — скрикнув Леон. — Це неможливо! Ти чудово знаєш, що мій батько — депутат від ліберальної партії, а міністр — від республіканської!

«З цього дурня нічого не візьмеш, він мені корисний лише тим, що я “позичаю” його жінку...»

За чотири дні він мало не згорів від хвилювання та нетерплячки, чекаючи на свого першого клієнта пана Уссре, який нарешті прийшов!

Якщо ви ніколи не крали більше кількох франків тут чи там — піднятися до сотні, тисячі за два тижні, — замороження вам гарантоване. І це вже втретє за місяць Альберт обраховує свого роботодавця і свого клієнта (місяць, як він не спить, і вже втратив п'ять кілограмів ваги). Пан Перікур, який перетнувся з ним два дні тому в холі банку, спитав його, чи він часом не хворий, і запропонував йому відпустку, хоч той щойно почав працювати. Відповідно до ієрархії цього було досить, щоб тебе не злюбили колеги. Вже навіть те, що його найняли за рекомендацією пана Перікура... Зрештою, навіть і мови не може йти про відпустку, Альберт прийшов сюди, щоб працювати, точніше, щоб притертися до каси. А часу гаяти не можна.

У банку промислового кредитування Альберт мав широкий вибір щодо того, кого грабувати. Він розраховував на перевірений і надієвіший банківський метод: з виду клієнта.

Пан Уссре виглядав дуже достойним клієнтом. Він був у циліндрі, мав красиві візитки і ціпок із позолоченим руків'ям, а пахло від нього грошима. Для нього війна стала джерелом прибутку. Можна тільки здогадуватися, як хвилювався Альберт, коли він наївно думав, що все піде легше, якщо він вибере когось, кого можна ненавидіти. Так думають невігласи. Для власного виправдання він мав усі причини для хвилювання. Він грабує банк для того, щоб фінансувати регулярними внесками пограбування, а точніше, щоб мати можливість вкрасти ще більше. Будь-який початківець на його місці умлівав би від страху.

Перша крадіжка була через п'ять днів від початку роботи. Йшлося про сім тисяч франків.

Маніпулювання підписами.

Скажімо, у касу вноситься сорок тисяч грошей клієнта, вони переводяться на його рахунок. А в колонці банківських над-

ходжень записується лише тридцять три тисячі. І ввечері сідаєш у трамвай зі шкіряним портфелем, напханим купюрами.

Перевагою роботи в середині солідного банку було те, що ніхто ні про що не здогадається, аж поки не пройде тижнева перевірка, упродовж якої звіт акційних портфелів, підрахунки зисків, передоплат, позик, відшкодувань, компенсацій, вкладів на вимогу займає щонайменше три дні. У цьому все й полягало. Треба було дочекатися кінця першого дня контролю, щоб дебетувати лінію одного, щойно перевіреного рахунку, і внести гроші на інший рахунок, який можна перевірити лише наступного дня. Контролери не бачили на обох рахунках жодного дисбалансу. А через тиждень операція повторювалася з новими перерахунками на функціонування, кредит, інвестування, конто, прибуток від акцій і т. д. Цей класичний грабіж, який ще називають «мостом зітхань», дуже виснажливий щодо нервів, переживань, але легкий для реалізації і потребує досвіду, але не хитрощів. Він і був ідеальним для такого хлопця, як Альберт. Але це таїло і величезний ризик, бо чим далі, тим більше треба операцій, і все перетворювалося на «гру у квача» з контролерами. Ще не було такого випадку, щоб хтось на цьому протримався більше кількох місяців, і тоді крадій мусів втікати за кордон або опинявся у в'язниці (що траплялося найчастіше).

Як і більшість випадкових злодіїв, Альберт думав, що йдеться просто про позику: при першому ж надходженні за пам'ятник він відшкодує все вкрадене, а потім утече. Ця наївна думка дозволила йому приступити до виконання. Але дуже швидко її замінили інші турботи.

Від перших же обгородок його почуття вини накопичувалося і зростало від тривоги та хронічної надчутливості. Тепер параноя справді перетворювалася у пантофобію. Альберт пережив цей період у якійсь конвульсивній гарячці, тремтячи від найменшого запитання, ходячи лише вздовж стін та постійно витираючи спітнілі долоні, від чого робота в офісі ставала дуже діткливою. Він не зводив очей з дверей, і навіть ноги під столом завжди тримав так, щоб можна було одразу зірватися і втекти.

Колеги вважали його диваком; для всіх він здавався безневинним, бо виглядав швидше хворим, ніж небезпечним. У всіх колишніх солдатів, які там працювали, були свої патології (всі вже до цього звикли). Альбертові зі своїми зв'язками краще було б просто посміхатися.

Від самого початку Альберт сказав Едуарду, що передбачених семи тисяч франків аж ніяк не вистачить. Треба видати каталог, купити конверти, марки, найняти людей, які б писали адреси. Треба також придбати друкарську машинку, щоб відповідати на листи, в яких просять додаткової інформації. А ще треба відкрити поштову скриньку до запитання. Бухгалтер знає, що каже. Едуард непевно кивнув. Тоді Альберт взявся перераховувати. Однозначно треба як мінімум двадцять тисяч франків. Едуард по-філософськи відповів, що тоді доведеться рахувати витрат на двадцять тисяч. Авжеж, це ж не йому їх красти, подумав Альберт.

Він так і не зізнався, що ходив тоді на вечерю до його батька і сестри, що знає про весілля бідолашної Мадлен з тим покидьком Праделем, винуватцем усіх їхніх бід. Тому розказувати зараз про те, що погодився на роботу бухгалтера в банку, заснованому паном Перікуром (який є також його головним акціонером), було неможливо. Він уже не працював більше «людиною-сандвічем». Але почувався затиснутим у лещата між Перікурами (батьком, якого він грабує, та сином, з яким він ділить прибуток від цієї оборудки). Едуарду він сказав, що йому надзвичайно пощастило: він зустрів випадково колишнього колегу, який запропонував йому місце в банку, і співбесіда пройшла вдало... А Едуард зі свого боку проковтнув цю неймовірну, дуже доречну історію без жодного запитання. (Він уже народився багатим.)

Насправді, Альберт залюбки б залишився і далі працювати в цьому банку. Оскільки від самого початку у нього був власний стіл, повні чорнильніці і застругані олівці, чисті сторінки рахункових формулярів, вішак зі світлого дерева (на який він чіпляв своє пальто і капелюх, і який відтепер був його), новенькі люстринові нарукавники. Все це давало йому відчуття спокою та рівноваги. Назагал, так можна би

було непогано жити й далі. Про таке життя він і мріяв колись. Якби він залишився на цій роботі, то отримував би добру платню і тоді навіть міг би використати свій шанс із гарненькою служницею Перікурів... Отаке собі непогане існування. А замість того ввечері, тремтячи аж до нудоти, Альберт сів у метро з п'ятьма тисячами франків крупними купюрами у своїй торбині. Хоч на вулиці було досить свіжо, він був єдиним подорожнім, що спітнів.

В Альберта була ще одна причина, щоб швидше повернутися додому: знайомий, який тягав свій візок однією рукою, мав заїхати у видавництво і привезти каталоги.

Як тільки він прийшов на подвір'я, то відразу помітив зв'язані пакети... Вони вже тут! Це було вражаюче! Ну от, вийшло! Досі вони готувалися, зараз вони вже почали.

Альберт заплющив очі від раптового нападу страху, тоді відкрив їх, поставив портфель на землю, торкнувся рукою одного з пакетів, розв'язав.

Каталог від «Сувенір Патріотік».

Виглядав як справжній.

Зрештою, він і був справжній — надрукований у видавництві Рондо Фрер на вулиці Абесс (так переконливо, наскільки можна собі уявити). Доставлено дві тисячі екземплярів. Вісім тисяч двісті франків за роботу. Він вийняв один із каталогів, щоб погортати, аж тут його зупинило кінське іржання. (Сміх Едуарда, який було чути з боку сходів.) Гострий, вибуховий, вібруючий сміх, що його ще довго чути, навіть коли він стихає. Цей нестримний регіт вибухнув, як у причинної жінки. Альберт схопив портфель і піднявся нагору. Його зустріло нестримне гоготання, яке нагадувало «рраарррррр» (важко передати звуками), воно видавало полегшу і нетерпіння від того, що товариш нарешті повернувся.

Цей крик вражав не більше, ніж сама ситуація. Цього вечора Едуард нап'явив маску пташиної голови з довжелезним, загнутим донизу дзьобом (але дивна річ — дзьоб вийшов трохи відкритим, і було видно сніжно-білі зуби, від чого здавалося, що сміється хижий птах). Розмальована

червоними кольорами (що пом'якшувало дике й агресивне враження) маска закривала повністю Едуардове лице аж до лоба, залишаючи дві дірки для веселих і рухливих очей.

Альбертові кортіло також здивувати, і радісно, хоч і зі змішаним почуттям, вийняти нові банківські банкноти. Але Едуард і Луїза його випередили. Підлога кімнати була вистелена сторінками каталога. Едуард ліниво розташувався на своєму лежку. Його довгі голі ноги лежали на одному із зав'язаних пакетів, а Луїза, сидячи навколішки біля ліжка, делікатно наносила на його нігті на ногах яскраво-червоний лак. Зосереджена, вона ледь підняла голову, щоб привітатися з Альбертом. Едуард же продовжував сміятися своїм голосним і радісним сміхом, показуючи вдоволено на підлогу, як ілюзіоніст, якому особливо вдався фокус.

Альберт теж не зміг стримати усмішки. Він поклав свою сумку, зняв пальто, капелюха. Лише тут, у їхній квартирі, він відчував себе у безпеці, віднаходив трохи спокою...

Але не вночі. Ночі залишалися збуреними (і будуть такими ще довго). Він мусів спати з кінською головою поруч — на випадок, якби раптом стався черговий напад паніки.

Едуард дивився на нього, поклавши долоню на пакет каталогів перед собою. Він підняв другий кулак на знак перемоги. Луїза мовчки накладала тепер лак на його широкі нігті невеличким клаптиком замші, зосереджена так, ніби від цього залежало її життя.

Альберт сів поряд з Едуардом і взяв один екземпляр.

Це був невеликий каталог на шістнадцять сторінок, виданий на гарному папері кольору слонової кістки, майже вдвічі більший у висоту, ніж у ширину, з вишуканими літерами, надрукованими красивим шрифтом.

На обкладинці було вказано:

*Каталог
металургійних підприємств
Сувенір Патріотік
Виготовлення стел, пам'ятників і скульптур
на честь наших героїв та переможної Франції*

На першій сторінці каталогу чудовим каліграфічним шрифтом у лівому верхньому кутку красувалося:

*Жюль д'Епремон
скульптор
член Академії мистецтв
площа Лувра, 52
Поштова скринька 52
Париж, департамент Сени*

— Хто такий Жюль д'Епремон? — спитав Альберт, оглянувши каталог.

Едуард підняв очі до неба — хто його знає... У всякому разі, це виглядає поважно: воєнний хрест, академічна пальмова гілка, площа Лувра.

«Он як... — погодився Альберт, — хоч би він був везучий, той твій академік. Бо можна швидко помітити, що він не існує. “Член Академії” — це ж легко перевірити...»

«Саме тому ніхто й не буде перевіряти! — написав Едуард. — Викладач інституту — таке не обговорюється.»

Скептичний Альберт мусив визнати, що справді, побачивши це надруковане ім'я, бажання сумніватися не виникало.

У кінці була невеличка довідка, в якій коротко йшлося про його кар'єру (він був навіть академічним скульптором, досягнення якого мали б захоплювати, тоді як оточення майстра мало б засумніватися).

Адреса: 52, пл. Лувра була лише адресою, де знаходилося відділення пошти (випадок їм посприям, бо номер 52 надавав справі доконаного й обдуманого вигляду, який не викликав сумнівів).

Невеличка виноска внизу першої сторінки ненав'язливо доводила до відома:

У ЦІНУ ВКЛЮЧЕНА ДОСТАВКА НА ВОКЗАЛ ПО ВСІЙ ТЕРИТОРІЇ МАТЕРИКОВОЇ ФРАНЦІЇ.

У ЦІНУ НЕ ВХОДИТЬ ГРАВІЮВАННЯ НАПISУ, ЗОБРАЖЕНОГО НА РИСУНКАХ.

На першій сторінці було представлено чистої води крадіжку:

Пане мер!

З часу Великої Війни минуло уже більше місяця, і багато комун у Франції та її колоніях задумались над тим, щоб гідно вишанувати пам'ять наших солдат, полеглих у почесній битві.

Не всім ще це вдалося зробити — не через брак патріотизму, а через брак коштів. Саме тому вважаю за свій обов'язок як майстер і колишній учасник бойових дій стати волонтером у цьому чудовому починанні. Я вирішив віддати свій досвід та своє вміння до диспозиції комун, які хотіли б звести пам'ятний монумент, створивши для цього «Сувенір Патріотік».

Пропоную Вам каталог тематичних та алегоричних сюжетів, покликаних увічнити пам'ять про наших дорогих загиблих.

Наступного року 11 листопада в Парижі буде урочисто освячено могилу Невідомого солдата, яка буде єдиною, що символізуватиме всезагальну самопожертву. До цієї виняткової події треба підходити особливо, щоб надати кожному можливість докласти свою власну ініціативу до цього великого національного святкування. Пропоную Вам знижку у розмірі 32 % на всі мої витвори, виконані спеціально до цієї нагоди, а також безкоштовну доставку до найближчого у вашій комуні вокзалу.

Для того, щоб вчасно виготовити замовлення найкращої якості та забезпечити його транспортом, можу прийняти замовлення лише до 14 липня 1920 року, залишаючи вам можливість замовити попереднє зведення п'єдесталу. На випадок, якщо замовлення перевищать наші можливості виготовлення (а це, на жаль, імовірно), лише перші замовлення зможуть бути реалізовані в порядку надходження заявок.

Я впевнений, що Ваш патріотизм знайде в цій пропозиції (яка, можливо, більше не повториться) можливість висловити повагу нашим дорогим загиблим, героїзм яких назавжди залишиться їхнім дітям видимим символом їхньої самопожертви.

Прийміть, пане мер, моє найщиріше шанування.

Жюль д'Епремон —

скульптор

член Академії

випускник Національної школи мистецтв

— А ця знижка... Чому саме 32%? — спитав Альберт.

Типове питання бухгалтера.

«Щоби справити враження, що ціна добре обдумана, — написав Едуард. — Це зобов'язує. І таким чином всі гроші мають прийти до 14 липня. А наступного дня за нами вже й слід прохолоне, аж закуриться».

Наступна сторінка містила невеличку довідку в акуратній рамочці:

«Усі наші зразки можуть бути виготовлені з чеканної або папинової бронзи (з чеканного чи бронзованого чавуну).

Ці благородні метали нададуть пам'ятникам неповторного вигляду, підкреслять тонкий смак замовника і стануть символом непоборності французького солдата, патріотизму наших загиблих.

Ми гарантуємо бездоганне виготовлення наших зразків та їхню довготривалість (за умов належного догляду за ними кожних п'ять чи шість років).

Гарантія не поширюється на цоколь, який має бути професійно виготовленим».

Далі додавався каталог зразків, представлених в усіх ракурсах, зі всіма необхідними деталями: висота, ширина і т. д. з усіма можливими варіаціями: *Дорога до битви! В атаку!*

Вставайте, загиблі! Воїн конає, захищає стяг! Товариші по зброї... Франція оплакує героїв, Півень стоїть на німецькій касці. Перемога! І т. д.

За винятком трьох дешевих моделей, розрахованих на скромний бюджет (*Воєнний хрест* — 930 франків, *Похоронний смолоскип* — 840 франків та *Бюст солдата* — 1500 франків), вартість на всі інші була від 6000 до 33 000 франків.

У кінці каталога уточнювалося:

*Сувенір Патріотік не має можливості відповідати на телефонні запити, але на ваші письмові звернення Ви отримаєте відповіді у найкоротший термін. З огляду на значну знижку, замовлення має супроводжуватися завдатком — 50 % від загальної суми, внесеної на рахунок **Сувенір Патріотік**.*

Кожне замовлення *теоретично* мало би принести від трьох до одинадцяти тисяч франків. Теоретично. На противагу Альбертові, Едуард ні в чому не сумнівався, він лише ляскав себе по стегнах. (Піднесення одного було прямо пропорційне занепокоєнню другого.)

Зі своєю хворою рукою Едуард не міг доправити пакети з каталогами на поверх. Але він і так би цього не зробив, навіть якби й подумав... (Не таке у нього виховання, бо завжди був хтось під рукою.) У цьому плані війна була радше винятком. Він зробив винуватий вигляд, але очі сміялися так, ніби йому не дозволяв манікюр... Він помахав руками, ніби кажучи: лак не висох...

— Добре, — сказав Альберт, — я сам!

Йому це не було важко, робота дозволяла йому подумати. І він почав носити їх туди-сюди, сумлінно складаючи пакети в кутку кімнати.

Два тижні тому він зробив оголошення про пошук персоналу. Треба було написати дві тисячі адрес за одним зразком:

Міська рада

Місто

Департамент

Це готувалося відповідно до довідника адміністративно-поділу країни (за винятком Парижа та його передмість, що було занадто близько до їхнього місцеперебування. Найкраще було звертатися до глибокої провінції, до маленьких міст. За одну адресу платили 15 сантимів. З таким безробіттям неважко було знайти п'ятьох осіб з гарним почерком. П'ятьох жінок, як захотів Альберт. Вони менше ставитимуть запитань, — думав він собі. А може, він просто шукав нагоди знайомства з жінками. Вони думали, що працюють на видавництво. Результат мав би бути через десять днів.

Наступного тижня Альберт приніс їм чисті конверти, чорнило, ручки. З наступного дня, повертаючись із банку, він уже почав їх збирати, для цього він навіть знайшов свій фронтний наплічник, який багато чого бачив за своє життя.

Вечорами вони запаковували посилки, Луїза допомагала. Маленька дівчинка, звичайно, не розуміла, що саме відбувається, але працювала із натхненням. Ця справа їй дуже подобалася, бо її друг Едуард став веселим (це було видно навіть по масках). Вони ставали все барвистішими, все неймовірнішими (а ще місяць чи два тому він був у безпам'ятті). Від цього вона була в захваті.

Альберт помітив, що вона ставала все більше не схожою на свою маму, не так фізично — він не був спостережливий і ніколи не захоплював схожості в обличчях. Але отой вічний сум на обличчі пані Бельмон вже зник з лиця Луїзи. Здавалося, невеличка комашка вибирається з кокона і стає все гарнішою. Альберт інколи тихцем її розглядав і помічав у ній дивовижну граційність, від якої у нього наворачувалися сльози. Пані Майяр любила казати: «Якби за ним не наглядати, Альберт сльозився б від усього, що бачив, а якби у мене була донька, було б те саме».

Альберт пішов відправляти все на пошту, щоб печатка відповідала адресі. Він мусив ходити туди часто упродовж кількох днів.

А далі треба було чекати.

Альберт не міг діждатися, коли прийдуть перші замовлення. Якби йому дозволили, він би схопив перші кількасот

франків і дав драла. Але Едуард і слухати не хотів. Він не збирався нікуди їхати, поки не буде мільйона.

«Мільйон? — волав Альберт. — Ти точно збожеволів!»

Вони починали сваритися щодо майбутньої суми. Едуард неначе зовсім не сумнівався в успіху своєї справи (хоча вона ще не була доведена до кінця). Йому здавалося, що успіх гарантовано. «Безповоротно», — написав він якимось великими буквами. А от Альберт, взявши роль неповноправного безхатка, вкравши дванадцять тисяч франків у свого роботодавця і вчинивши злочин, за який може піти на ешафот чи заgrimіти до кінця життя за ґрати, не мав іншого виходу, як вірити в успіх. Тепер він готувався до втечі. Вечорами вивчав розклади поїздів до Гавра, Бордо, Нанта чи Марсея (бо потім збирався сідати на корабель до Тунісу, Алжиру, Сайгона чи Касабланки).

Едуард працював.

Після того як каталог «Сувенір Патріотік» було розіслано, він усе думав, як би діяв справжній Жюль д'Епремон, очікуючи результату своїх комерційних пошуків.

Відповідь відразу спала йому на думку: він би брав участь у конкурсах.

Деякі великі міста мали можливість не замовляти типові пам'ятники. Вони оголошували конкурси на оригінальні монументи. В газетах публікувалося багато оголошень про пам'ятники вартістю вісімдесят, сто і навіть сто п'ятдесят тисяч франків. Найвигіднішу і найпривабливішу пропозицію виставив район, в якому Едуард народився. Сума для реалізації проекту, запропонована його авторові, була двісті тисяч франків. Тоді він вирішив подати на розгляд журі великий триптих під назвою «Вдячність». До нього входила «Франція, що веде заґони на битву», а ще «Невтомні солдати дають відсіч ворогу». Обидві композиції повернуті до центру, де височіла «Перемога, що вишановує своїх загиблих за батьківщину героїв». Велика алегорична композиція, на якій жінка в драпіровці кладе вінок на голову загиблого солдата-переможця, з трагічним і невтішним виразом на обличчі. Справжня *Mater Dolorosa!*

Доводячи до бажаного рівня малюнок, де ще треба було допрацювати перспективу, з якого він хотів би почати свою анкету учасника конкурсу, Едуард збуджено гелготів.

«Індик! — говорив регочучи Альберт, дивлячись, як той працює. — Чесно кажу: ти гелгочеш, як той індик».

Схилений над своїми ескізами, Едуард вдоволено сміявся.

28

Генерал Морійо здавався геть старим. Що тут казати? Заберіть у військового війну, якою він живе, та живучість бувалого в бувальцях чоловіка, і залишиться сухар невизначеного віку. Ззовні від нього залишився лише живіт, а над ним — вуса (розпливчата нерухома маса, що дрімає більшу частину доби). Найгіршим було те, що він хropів. Він завалювався у перше-ліпше крісло із зітханням, яке нагадувало хрипіння. А вже через кілька хвилин його гарбуз починав підійматися, як дирижабль, вуса дрижали від вдиху, а підгорля — від видиху, і це могло тривати годинами. Ця величезна інертна маса мала в собі щось доісторичне, древнє (ніхто не наважувався його будити. Дехто навіть боявся підійти).

Від часу демобілізації його було призначено членом цілої низки комісій, зібрань, комітетів. Він завжди приходив перший, увесь спітнілий, задиханий, якщо збори відбувалися на якомусь поверсі. Тоді завалювався у крісло, відповідав на вітання якимсь бурчанням чи заперечливим похитуванням голови, а потім засинав і починав схропувати. Його нерішуче будили при голосуванні (а що ви скажете, пане генерал? Так-так, звичайно, само собою, я згоден, — говорив він ламким голосом із сльозавими витрішкуватими очима: звичайно, звичайно). Навіть поставити підпис було для нього проблемою. Стариганя пробували позбутися, але міністр був прив'язаний до свого генерала Морійо. Інколи цей уже ні на що не здатний солдафон виказував тверезі думки. Саме так сталося одного

разу. Це було на початку квітня, генерала мучила алергія на цвітіння, від якого він повсякчас жакливо чхав (навіть як той сплячий вулкан, чхав уві сні). Так от, він крізь сон почув про те, що його внук Фердинанд Морійо наражається на великі неприємності. Генерал Морійо не поважав нікого, нижчого від себе за рангом. В його очах внук, який не обрав для себе славної професію військового, був людиною другорядною та занепалюю. Але він носив прізвище Морійо (а це для генерала багато важило, він дуже переживав за своїх нащадків). Його головна мрія — фотографія в ілюстрованому довіднику Ларуса, і сподівання, що на його прізвище не впаде жодна пляма.

— Що-що? — перепитав він, раптово прокинувшись.

Треба було повторити, щоб він почув, якомога голосніше. Мова йшла про фірму «Прадель і Ко», акціонером якої був Фердинанд. Йому намагалися пояснити. Мовляв, пам'ятаєте, йдеться про перенесення останків солдат на військові кладовища.

— Себто тіла... останки солдат?..

Його увагу привернуло тільки те, що було згадано Фердинанда. А розум ніяк не міг вибудувати логічний ланцюжок, що поєднував би поняття: «Фердинанд», «останки солдат», «труп», «могили», «проблеми», «справа» — для нього це було занадто. У мирний час йому було важко щось збагнути. Його помічник, молодший лейтенант, схожий на чистокровного жеребця, подивився на нього і зітхнув, як дратівливий і нетерплячий доглядач. А потім, узявши себе в руки, терпляче пояснив: «Ваш онук Фердинанд є акціонером фірми “Прадель і Ко”. Насправді, він тільки отримує дивіденди. Але якщо вибухне скандал, в якому буде замішана ця фірма, і буде згадане ваше ім'я, ваш онук матиме неприємності, а ваша репутація буде заплямована». Він поглянув, як здивований птах (от чорт, перспектива потрапити в довідник Ларуса під загрозою! про це не може бути й мови!).

Генералові кров ударила в голову, він навіть пробував встати.

Він схопився за ручки крісла і роздратовано підвівся. Після війни, яку він таки виграв, має він право на спокій чи ні?

Пан Перікур лягав натомлений, вставав так само втомлений — не життя, а існування. Але працювати він не перестав, не відмінив зустрічей. Давав накази, але робив це все якось механічно. Перед тим, як зайти до доньки, він вийняв з кишені зошит з ескізами Едуарда і поклав його в шухляду. Він часто носив його з собою (хоч ніколи не відкривав його при сторонніх). Він знав вміст зошита напам'ять. Якщо постійно отак його гортати, зошит стріпається, треба його якось захистити, може, зшити? (Він сам ніколи не займався побутовими справами і відчував себе геть безпорадним.) Є, звичайно, Мадлен, але їй зараз інше в голові. Пан Перікур відчував себе зовсім самотнім. Він вийшов з кімнати і пішов до доньки. Як же він докотився до такого життя? Чоловік, який навював лише страх. У нього не було друзів, лише зв'язки. Звичайно, є ще Мадлен. Але доньці не скажеш усього. Та ще й тепер, коли вона *в такому стані*. Він багато разів намагався пригадати ті часи, коли сподівався стати батьком. Але йому це не вдавалося. Він узагалі дивувався, що у нього залишилося так мало спогадів. У роботі всі дивувалися його особливій пам'яті. Він міг перерахувати склад ради директорів п'ятнадцятирічної давності. Але про сім'ю йому нічого згадати (або майже нічого). Хоча тільки Бог знає, якою важливою для нього була сім'я. І не тільки тепер, коли загинув син. І навіть не тому він стільки працював так виснажливо, а заради своїх. Щоб оберегти їх. Дозволити їм мати, зрештою, усе це. Але дивно: сцени сімейного життя не залишилися в його пам'яті так, щоб їх зібрати всі разом. Різдвяні вечери, свята Пасхи, дні народження здавалися тепер одним святом (двічі або багато разів повтореним, хіба з деякими відмінностями). Різдво, наприклад, із дружиною і після її смерті, неділі до війни і сьогоднішні. Назагал — різниця була незначною. Так, він не міг згадати час, коли дружина була при надії (чотири рази, здається). І тут також усе злилося в один-єдиний епізод. І він не знає, який саме: тоді, коли вона народила, чи тоді, коли ні, — важко сказати. Як через випадковий збіг, виринало кілька спогадів. Отак, як зараз, коли він побачив Мадлен,

яка сиділа, склавши руки на вже округлому животі. Зараз він пригадав, як його дружина також колись сиділа в такій позі. Він був радий цим, власне, гордий. Йому навіть на думку не спадало, що всі вагітні жінки чимось схожі. Він вирішив, що ця його розчуленість має бути доказом того, що у нього є серце і батьківські почуття. І саме тому він не хотів додавати зайвих клопотів доньці. В її стані. Він краще зробить, як завжди — візьме все на себе (але це вже тепер неможливо, він, напевне, задовго тягнув).

— Я не завадив тобі? — спитав він.

Вони подивилися одне на одного. Ситуація не була зручною ні для нього, ні для неї. Для неї — бо відтоді, як він став так переживати смерть сина, батько дуже постарів, якимсь раптово. Для нього — бо її вагітність не наклала на неї того особливого відбитку, який Перікур спостерігав в інших жінок, — вигляду достиглого плоду, розквіту. Вона просто тихо смакувала свій стан, сидючи собі, як квочка. Мадлен просто розтовстіла. Її роздуло: і тіло, і обличчя. Панові Перікуру було важко дивитися на неї. Вона стала схожою на свою матір, яка також ніколи не була красивою, тим більше вагітною. Навряд чи його донька щаслива, мабуть, просто вдоволена.

Мадлен посміхнулась, ні, він їй не завадив, вона дрімала. Але то була неправда: він їй завадив, і вона не дрімала. Якщо вже він до неї підійшов, значить, йому треба щось сказати, а оскільки вона знала, що (чи здогадувалася), то змусила себе посміхнутися і кивнула на місце поруч. Батько сів, і цього разу, як і завжди у них бувало, вони могли б отак і просидіти мовчки. Якби йшлося лише про них двох, вони б, може, обмінялися якимись банальностями, і кожне зрозуміло б, що за цим стоїть. Перікур встав би, поцілував доньку в чоло і пішов би, небезпідставно впевнений, що його почули і зрозуміли. Але сьогодні треба говорити, бо йдеться не лише про них. Їм обом було мультко від того, що їхнє взаєморозуміння залежить від обставин, які їм не підвладні.

Мадлен інколи клала свою руку на батькову долоню — і цього було досить. Але зараз вона тільки тихенько зітхнула.

Треба буде щось доводити, можливо, сперечатися (а їй цього зовсім не хотілося).

— Дзвонив генерал Морійо, — почав батько.

— Так, і... — Мадлен очікувально посміхнулась.

Перікур обдумував, як йому повестися, і вирішив зайняти тверду позицію авторитетного батька (що йому вдавалося найкраще).

— Твій чоловік...

— Ти хотів сказати — твій зять...

— Нехай і так...

Пан Перікур мріяв про те, що у нього буде син і він буде на нього схожий. А в доньці ця схожість його вражала, бо жінка береться за якусь справу інакше, ніж чоловік (завжди якимись натяками). Наприклад, ця лукава манера натякати на те, що говориться про *його зятя*, а не про її чоловіка. Він стиснув губи. А ще ж треба брати до уваги «її стан», бути делікатним.

— Що б там не було, вже нічого не залагодиться... — продовжив похмуро він.

— Що саме?

— Спосіб, у який він веде свої справи.

Він промовив ці слова вже зовсім не як батько. Проблему можна було вирішити, бо, втрапляючи в різні ситуації у бізнесі, він знав небагато проблем, які не можна було би так чи інакше вирішити. Йому досі здавалося, що батько сімейства є ніби директором підприємства. Але з донькою, такою дорослою, майже чужою, не дуже схожою на його колишню доньку, він у цьому сумнівався.

Він нахилив голову, збуряковівши від цієї раптової німої злості. Йому пригадалося все, що він хотів їй сказати тоді, коли вона не дала йому мовити й слова, все, що він думав про її весілля і про її чоловіка.

Мадлен відчула, що він замкнувся, став жорстким. Вона демонстративно склала долоні на своєму животі. Пан Перікур помітив це і замовк.

— Я говорила з Анрі, тату, — сказала вона нарешті. — У нього зараз тимчасові труднощі. Він сказав «тимчасові» — нічого серйозного. Він запевнив мене...

— Те, що він тебе у чомусь запевнив, — не має значення. Він каже тобі те, що йому потрібно, бо не хоче, щоб ти знала...

— Це нормально, він мій чоловік...

— Авжеж! Він твій чоловік. Але замість того, щоб захистити тебе, він підставляє тебе під ризик!

— Ризик? — Мадлен розсміялася. — Господи, тепер ще й я у небезпеці...

А він таки образився.

— Я не буду його рятувати, Мадлен, — докинув він.

— Але ж тату! Хто тебе просить його рятувати? І навіть що? І від кого?

Навіть у нещирості вони були схожі.

Мадлен робила невинний вигляд, хоча багато чого знала. Ті справи з військовими некрополями були не такими вже й простими, як здавалося. Анрі щодалі ставав все дратівливішим, відчуженим, запальним та нервовим (це добре, що вона більше не потребує його подружнього обов'язку, навіть і його коханки, схоже, почали нарікати на нього). От приміром Івонна: «Я бачила твого чоловіка, любонько, він став якийсь неприступний тепер! Може, він просто не вдався для того, щоб стати багатим...»

У своїй роботі на замовлення уряду він зіткнувся з труднощами, із затримками (про це мова між ними не йшла, але вона вловила з розмов то тут, то там, по телефону — дзвонили з міністерства). Анрі говорив своїм звичним тоном: ні-ні, любий, ха-ха! Це вже давно залагоджено, не хвилюйся. І він клав трубку, а на чолі залишалися глибокі складки. Буря в склянці води, не більше. Мадлен стикалася з цим усе своє життя. Вона бачила, як її батько долав усілякі перепони в умовах світової війни. І якісь дзвінки з префектури чи з міністерства не зможуть вивести його з рівноваги. Батько не любить Анрі, і квит. Що б він не робив — батькові це не подобалося. Суперництво чоловіків — як суперництво двох півнів. Вона знову склала руки на животі. Послання отримано. Проти власної волі, Перікур підвівся і пішов, а потім таки повернувся (це було сильніше за нього).

— Мені *не подобається* твій чоловік.

Сказав. Але це було не так уже й легко.

— Знаю, тату, — відповіла вона усміхаючись, — але це не має жодного значення. Це ж мій чоловік.

Вона постукала ніжно по своєму животу.

— А тут — твій онук. Я в цьому впевнена.

Пан Перікур відкрив рота, але поспішив полишити кімнату.

Онук...

Він утікав від цієї думки від самого початку, бо вона була недоречною: у нього ніяк не виходило звести до купи смерть свого сина із народженням онука. Потай він сподівався на дівчинку, щоб цей збіг взагалі не напрошувався. А як тільки з'явиться дитина, мине якийсь час, і буде зведено пам'ятник. Він так прив'язався до ідеї побудови того монумента, ніби з цим нарешті прийде край його переживанням і докорам сумління. Він уже кілька тижнів нормально не спав. З часом загибель Едуарда набирала все більшої ваги і впливала навіть на його професійну діяльність. От хоча б недавно, під час зборів адміністративної ради одного з його підприємств «Франсезе де Колоні». Його погляд зачепився за смужку косого сонячного променя, який проходив через кімнату і відбивався на поверхні конференційного столу. Ніби нічого особливого — просто сонячний промінь. Але він вплинув на його свідомість майже гіпноотично. Кожен часом на якийсь момент втрачає контакт із реальністю (але на його обличчі був не просто відсутній вигляд, а зачарований, і всі це помітили). Робота продовжувалася, та без прискіпливого погляду президента, без його пронизливої рентгенівської уваги обговорення зачало, як автомобіль, в якому раптом закінчилося пальне — спочатку підскакуючи за інерцією на ходу, а потім у легкій агонії зупинившись у порожнечі.

Насправді погляд пана Перікура був прикутий не до сонячного променя. Він зацікавився пилом, який висів у повітрі, вібрацією дрібнесеньких часточок. Його думки повернулися на десять чи п'ятнадцять років у минуле (о, як це сумно, так мало пам'ятати...). Тоді Едуардові було, здається, шістнадцять. Він намалював картину, яка була схожа на

мурашник з маленьких цяточок — без жодної лінії, жодного мазка, просто цятки (ця техніка мала якусь назву, вона крутилась у Перікура на язиці, але він не міг згадати). На малюнку, здається, були зображені молоді дівчата в полі. Тоді ота манера зображення здалася йому такою примітивною, що він навіть не вгледівся в сюжет. Який же він тоді був недалекоглядний... Його Едуард стояв у нерішучій позі, бо батько тримав у руках його малюнок, за яким той його застав, — він тоді здавався йому розмитим і невизначним...

Що він тоді йому сказав у той момент? У залі засідань адміністративної ради запала тиша. Перікур сидів, нахиливши голову (він відчував відразу до самого себе). Тоді устав і вийшов, не промовивши жодного слова, не звернувши уваги на присутніх. І поїхав додому.

Так само, похиливши голову, він ішов від Мадлен. Намір не був показовим, радше, навпаки, він страшенно злився: допомогти доньці — означало витягати з болота зятя. І від цього йому одразу ставало кепсько. Морійо перетворився на старого дурня (а може, він завжди таким і був) і передав йому плітки про тривожні наслідки афер його зятя.

Прозвучало ім'я Перікура. Мова йшла про звіт. Той звіт — немов міна, шепотіли по закутках. Де він зараз, цей документ? Хто його читав? І хто є його автором?

Він бере це занадто близько до серця. Бо, зрештою, це ж не його справи, він навіть не носить їхнього прізвища, той зять. А щодо доньки — то вона, на щастя, захищена шлюбним контрактом. Саме тому з тим д'Олней-Праделем може відбуватися все, що завгодно (навіть коли він у думці промовляв це ім'я, то воно звучало лише з презирливим відтінком), бо між ними — прірва. Якщо у Мадлен будуть діти (зараз чи згодом — з жінками ніколи не знаєш, як воно буде), то він, Перікур, ще зможе забезпечити їм достойне майбутнє...

Ця об'єктивна і раціональна думка сформувала остаточне рішення. Зять нехай борсається і тоне. А він, Марсель Перікур, мовчки спостерігатиме на березі. Але зробить все необхідне, щоби не постраждали донька та онук.

Причому, не поворухне і мізинцем, щоб допомогти зятю.

А може, навіть, скільки буде потрібно, притримає його голову під водою...

Пан Перікур розправився з багатьма супротивниками за час своєї довгої кар'єри. Але ще ніколи така перспектива не здавалася йому настільки втішливою, як зараз.

Він посміхнувся, відчувши в глибині своєї душі якусь особливу нотку, яку відчував завжди, коли вдавалося між багатьма рішеннями вибрати одне — найефективніше.

29

Жозефу Мерлену ніколи не вдавалось виспатися. Але ті, хто страждав від безсоння, зазвичай не могли знайти цьому причину. А от він точно знав, що з ним не так. Його існування було безперервною вервечкою розчарувань, до яких він ніяк не міг звикнути. Кожної ночі він перебирав у своїй пам'яті сутички, в яких він не зміг довести свою правоту. Він обдумував усе, змінюючи і надаючи їм пристойного для нього завершення. А ще професійні образи, жертвою яких він ставав, закиди і кпини — як тут заснеш? Було в цьому щось глибоко егоцентричне: епіцентром життя Жозефа Мерлена був він сам. У нього не було нікого, навіть kota. Все сходилося на ньому, його існування закручувалося довкола нього самого, як сухий листок довкола порожнього горіха. Проте упродовж безконечних безсонних ночей він ніколи чомусь не думав про війну. Він вважав всі ці чотири згаяні роки чимось ненависним і недоречним, досадною турботою, пов'язаною з обмеженням у харчуванні (і це ще більше ускладнило його і без того похмуру вдачу). Його колеги з міністерства (особливо ті, у яких були родичі на фронті) були шоковані позицією цього сухого чоловіка, якого хвилювали лише тарифи на транспорт та перебої з курятиною.

— Але слухай, дорогенький, це ж усе-таки — війна, — казали йому колеги.

— Війна? Яка війна? — злостиво кидав Мерлен. — Війни завжди були, то чому я маю перейматися цією більше, ніж попередньою чи наступною?

Його вважали майже зрадником. Якби він був солдатом, то його б напевне розстріляли, з такими не панькаються. А в тилу це не було таким компрометуючим. Хоча за його байдужість до воєнних перипетій йому приліпили кличку — Бош, і вона прижилася.

Під кінець війни, коли його відправили на перевірку кладовищ, Боша вже називали Падальником, Стерв'ятником чи Хижаком. І знову приходили безсонні ночі.

Шазьєр-Мальмонт було перше містечко, де він відвідав військове кладовище, довірене товариству «Прадель і Ко».

Прочитавши його звіт, верхи зрозуміли, що ситуація дуже складна. Ніхто не хотів брати на себе відповідальність, і документ дійшов дуже високо, поки не приземлився в кабінеті директора центрального бюро, експерта із «заминання» звітів (такі були і в інших міністерствах).

А в цей час щонаочі в своєму ліжку Мерлен перебирав аргументи, які він виголосить перед начальством того дня, коли його викличуть, і на світ спливуть жахливі факти з тяжкими наслідками: тисячі французьких солдат були поховані в куцях домовинах. Незалежно від їхнього зросту — від метра шістдесяти до метра вісімдесяти (завдяки наявним військовим посвідкам Мерлен склав детальний перелік солдатів відповідно до їхнього зросту) — всіх запихали в домовини завдовжки метр тридцять. Щоби запхати останки туди, треба було спочатку розбивати черепи, розпилювати ноги, ламати гомілки (одне слово, з тілами солдатів поводитися, як із тушами для розфасовки). Звіт пересипаний був жахливими технічними деталями. Йшлося про те, що «не маючи жодних анатомічних знань ні належного обладнання, персонал мусив ламати кістки лопатою, трошачи їх чоботом чи заступом на пласкому

камені. І навіть при такому способі останки іноді були завеликими для цих куцих трун. Тоді туди пхали те, що поміщалось, а решту скидали в домовину-смітник (після цього на ній ставили підпис: «неідентифікований солдат»). Отже, відтоді було неможливо запевнити родичів про наявність останків саме їхніх померлих, до яких вони приходили на могилу. Мовляв, у робочих стислі терміни для виконання робіт, які ставила перед персоналом фірма-виконавець. Робітники були змушені переносити в домовини лише частини тіл, які було найлегше знайти. Тому місце поховання не завжди ретельно оглядалось для віднайдення решток, документів чи інших речей, за допомогою яких можна було б перевірити чи ідентифікувати померлого (як це було передбачено інструкцією). Отож часто то тут, то там валялись якісь кістки, і ніхто не міг сказати напевне, кому вони належали. Крім того, систематично порушувалися інструкції щодо екстумації та постачання домовин, які зовсім не відповідали якості, заявленій виробником, і т. д. Як видно, доповідна Мерлена могла бути дуже докладною і довгою (його в міністерстві щодо цього вважали майстром).

Висновки мали ефект вибуху бомби.

Це було сигналом не лише для товариства «Прадель і Ко», але й для родини Перікурів, яка завжди була на виду. І державні служби вирішили перевірити роботу постфактум (точніше — надто пізно). Якщо про це всі дізнаються, буде скандал. Відтепер інформація стосовно цієї справи мала потрапляти до кабінету директора центрального бюро, не затримуючись на проміжних ланках. А щоб заспокоїти функціонера Мерлена, його запевнили згори: звіт ваш було уважно прочитано, поціновано, і йому буде дано хід найближчим часом.

У Мерлена за плечима було понад сорок років досвіду, тому він одразу зрозумів, що його рапорт покладено під сукно, і його це зовсім не здивувало. Урядове замовлення відкривало дуже багато темних плям. Враховуючи всю діткливість цієї справи, все, що адміністрації нагорі

не підходило, крадькома відсувалося. Мерлен знав, що в його інтересах було не ставити перепон, інакше його знову відсунуть, як китайську вазу (дякую, не треба). Він був людиною обов'язку, а свій обов'язок він виконав. До нього не прискіпаєшся.

Власне, в кінці кар'єри він уже ні на що не сподівався, окрім довгоочікуваної пенсії. Від нього чекали поверхових перевірок, підписів та печаток на документах. От він і підписував та візував, терпляче чекаючи, коли нарешті він зможе дозволити собі купити на базарі курча чи замовить його в ресторані.

З такими думками він повернувся додому, заснув і вперше за все своє життя проспав усю ніч (так ніби його совість нарешті знайшла особливий момент для просвітлення).

Але йому часом снилися жахні сни про розкладені тіла солдатів, що сиділи і плакали у своїх домовинах. Вони кликали на поміч, але жоден звук не виривався з їхнього горла, єдиний їхній порятунок був у руках здоровезних, голих, як бубон, замерзлих сенегальців, які засипали їх землею, як ото покривають простирадлом виловленого з води потопельника.

Мерлен прокидався під враженням сильних, нових для нього емоцій, які його особисто не торкнулися. Війна, яка вже закінчилася, навалюно увірвалася в його життя...

Сталася дивна алхімія, в якій змішалася вся похмура атмосфера кладовищ. Вона нагадувала Мерлену його власне нікчемне існування, образливі адміністративні перепони, які протистояли його звичній упертості, — такий скрупульозний чиновник, як він, не міг просто так закрити на все очі. Ті молоді загиблі хлопці, з якими його нічого не пов'язувало, стали жертвами кричущої несправедливості. І лише він мав можливість відновити справедливість. За кілька днів це стало для нього ідеєю-фікс. Ці молоді солдати полонили його свідомість, як закоханість, ревність чи рак. Він розривався між сумотою та обуренням. І нарешті вирішив діяти.

Оскільки він не отримав досі жодного наказу від керівництва щодо припинення свого завдання, то вирішив повідомити верхівку про те, що вирушає на перевірку в Даргонь-ле-Гран, а потім поїде у зворотному напрямку — в Потавіль-сюр-Мез.

Від самого вокзалу він тупачив пішки шість кілометрів під зливою аж до військового кладовища. Він ішов дорогою, крокуючи своїми величезними шкарбунами по калюжах, ні на крок не відступаючи, щоб пропустити автомобілі, які йому сигналізували (а він ніби їх і не чув). Отож водії, чортихаючись, змушені були оминати його, з'їжджаючи на узбіччя.

Біля огорожі стояв довгов'язий чоловік із загрозливим виглядом, стиснувши кулаки в кишенях свого пальта (яке, хоч дощ і припинився на деякий час, можна було вже викручувати). До нього ніхто не підходив. Уже був полудень, ділянка закрита. На сітці було прикріплено дошку з інформацією від похоронної служби для родичів та близьких із переліком знайдених при тілах неопізнаних солдатів речей, які можна побачити в мерії, як-от фото молодої дівчини, люлька, талон на поштовий переказ, ініціали, виявлені на білизні, шкіряний капшук для тютюну, запальничка, пара окулярів з круглими скельцями, лист, який починався словами «моя люба», але без підпису, — незначущий і трагічний інвентарний список...

Мерлен був вражений скромністю усіх цих реалій. Які ж вони бідолашні, ті солдати! У це було неможливо повірити.

Він опустил погляд на ланцюг, яким було закрито вхід. Тоді сильним ударом ноги (яким можна було звалити бика) зірвав маленьку колодку і зайшов на ділянку. А потім так само навально відкрив дерев'яні двері в адміністративний будиночок. Купа арабів улякла на місці (вони їли під брезентовим тентом, нап'ятим від вітру). Здалека вони бачили, як Мерлен штовхнув вхідну хвіртку, а потім двері адміністрації, але не зробили жодного поруху, щоб піднятися чи втрутитися. Бо вигляд цього чоловіка і його впевненість у

своїх діях не викликали жодних сумнівів (отож вони сиділи і мовчки жували свій хліб).

Те, що тут називали «квадратом Понтавіля», було полем біля лісу, зовсім не схожим на квадрат (тут мали поховати близько шестисот солдатів).

Мерлен перевернув шафи в пошуках реєстрових книг, в яких кожна операція мала бути вписана. Переглядаючи звіти, він кидав оком у вікно. Ексгумація почалася два місяці тому. Він бачив поле, продірявлене ямами та засипане горбочками землі. Поряд — купи брезенту, дошки, візки, тимчасові сховки для збереження інструменту.

З адміністративного боку все начебто нормально. Тут не було такого гидотного недбальства, як у Шазьєр-Мальмонті, коли домовини з відходами, як смітники живодерів, ховалися серед нових трун, готових до використання.

Зазвичай, упевнившись в наявності реєстрових книг, Мерлен починав свою перевірку з огляду, довіряючи своїй інтуїції. Він піднімав брезент і перевіряв ідентифікаційний напис. А вже потім брався за справу упритул. Робота змушувала його до постійної біганини з реєстровими книгами по доріжках кладовища. Але завдяки своєму досвіду він швидко навчився використовувати інтуїцію для пошуку зачіпки, яка могла би вказати на обман, на порушення правил, на деталь якоїсь невідповідності.

Це було чи не єдине міністерське завдання, коли чиновнику довелося самому викопувати домовини, спостерігати за тим, як ексгумують трупи. Але, щоб провести доскіпливу перевірку, по-іншому не виходило.

Його довготелеса постать добре до цього надавалася. Величезні ступаки одним ривком занурювали лопату на тридцять сантиметрів у землю, а чіпкі руки орудували заступом.

Після оглядового знайомства з ділянкою Мерлен почав детальну перевірку. Було пів на першу.

О чотирнадцятій годині він підійшов до купи забитих трун, які стояли одна на одній на північній стороні кладовища. До нього наближався такий собі Совер Бенішу — сухий, як галузка, п'ятдесятилітній синюшний алкогольік у супроводі

двох робітників (швидше за все, підмайстрів). Ті дрібні чоловічки аж клекотали від злості. Вони хрипко товкли одне: ділянка закрита для сторонніх, не можна отак собі кожному заходити, негайно покиньте це місце! Але Мерлен на них навіть не дивився, і вони почали підвищувати голос: їм доведеться викликати жандармів, «бо ви навіть не уявляєте, це місце знаходиться під урядовим захистом...».

— Я — тут, — перебив Мерлен, обертаючись обличчям до трійці.

Запала тиша, і він додав:

— Уряд — це я.

Він засунув руку в кишеню штанів і вийняв звідти зім'ятий аркуш, який не дуже скидався на документ, але й він також був геть не схожий на представника міністерства. Вони не знали, що й думати. Його довжелезне тіло, зношений і брудний одяг, здоровезні шкарбуни — усе вражало (і тому, хоч це все й було підозрілим, втручатися отак вони не наважились).

Мерлен прискіпливо подивився на цю трійцю: Совера, від якого нестерпно тхнуло грушевою горілкою, і двох його супровідників. Перший мав гостре обличчя, воно потопало у густій бороді, поживклій від тютюну. Щоб додати собі впевненості, той поплескував себе по нагрудних кишенях. Другий, араб, мав штани і кітель капрала-піхотинця і тримався виструнчено, ніби хотів переконати всіх у важливості своєї персони.

«Тцт, тцт», — клацнув Мерлен зубним протезом, засовуючи папірець у кишеню.

А потім кивнув у бік домовин:

— І уявіть собі, в уряді з'явилось багато запитань.

Підрядник-араб ще більше виструнчився, його борода-тий компаньйон вийняв сигарету (лише одну, а не пачку, він не хотів ділитися, бо йому набридли канюки), весь його вигляд говорив про дріб'язковість та жадібність.

— Отже, — продовжив Мерлен, вийнявши кілька ідентифікаційних карток, — уряд запитує вас, в яких домовинах знаходяться ці хлопці?

Зазвичай, слід було, викопавши цілий ряд похованих солдатів, з одного боку складати в одну лінію домовини, а поруч — відповідні посвідки.

Теоретично вони мали би відповідати одне одному.

Але досить було переплутати або загубити одну посвідку, і вже цілий ряд, жодна домовина не мали ніякого стосунку до посвідок.

І якщо Мерлен тримав у руках три ідентифікаційні картки, які не відповідали жодній труні, значить, все було переплутано.

Він нахилив голову і подивився на перекопану частину кладовища. Двісті тридцять сім солдатів були екстумовані та перенесені на кількасот метрів оддалік.

Поль був у труні Жуля, а Фелісьєн — у домовині Ісидора, і так далі...

І так — усі двісті тридцять сім.

І тепер було неможливо дізнатися, хто є хто.

— Кажете, кому відповідають ці посвідки? — промимрив Совер Бенішу, оглядаючись довкола розгублено. — Треба подумати...

У голові його майнула думка.

— Але ж... — почав він, — ми саме збиралися цим зайнятися...

— Ха-ха! — зареготав Мерлен. — Ви що — за дурня його маєте?

— Кого? — ошелешено спитав Бенішу.

— Уряд!

Він скидався на божевільного, і Бенішу подумав, що слід би ще раз перевірити його направлення.

— Що ж, де вони, ці троє, га? А коли зрештою оті троє добродіїв залишаться на руках, як ви їх назвете?

Бенішу кинувся роз'яснювати «тонкощі» роботи, мовляв, вони подумали, що певніше буде зайнятися посвідками після виставляння домовин рядами, реєструючи їх, бо якщо посвідка не виписана...

— Дурниці! — перервав його Мерлен.

Бенішу і сам це знав. Він опустив голову, а його помічник нервово заляскав по нагрудних кишнях.

У повній тиші Мерлен уявив довжелезний і дивний ряд могил, родини загиблих тут і там з понурими обличчями. І тільки Мерлен бачив, як тремтять під землею останки. І тільки йому чути, як поховані пронизливо викрикують свої імена...

З тією злочинною недбалістю нічого вже не вдієш. Імена остаточно загублені — під ідентифікованими хрестами спочивають невідомі загиблі...

Єдине, що зараз слід зробити, — не напартачити з рештою.

Мерлен узявся чітко організовувати роботу. Написав великими літерами інформацію, говорив авторитетним і твердим тоном: «Ідіть-но сюди, так, ви! Послухайте уважно!» За недбале виконання погрожував покаранням, переслідуванням, звільненням. А коли вони віддалялись, за спинами чітко чулося: «Придурки...»

Хоча, як тільки він відвертався, все знов робилося, як завжди. Але він не здавався, це тільки подвоювало його злість.

— Ану, йдіть-но сюди, так, ви! Рухайтесь!

Зараз він звертався до п'ятдесятирічного жовтобородого з таким вузьким профілем, що його очі, здавалося, дивилися поперек щік, обабіч, як у риби.

Стоячи за метр від Мерлена, він лапнув нагрудну кишню і знову вийняв сигарету.

Мерлен, який вже був готовий щось сказати, замовк. Здавалося, він не знаходить слова, яке крутиться у нього на язичці і не дає йому спокою.

Бородатий відкрив рота, але не встиг нічого сказати, бо Мерлен вліпив йому дужого ляпаса. А на цій пласкій щоці удар прозвучав, як гонг. Той аж захитався. Всі погляди зосередилися на них. Бенішу в цей момент вилазив з машини, де шукав «заспокійливе» — пляшку марочного бургундського. Він аж скрикнув, робітники вже сходилися звідусіль. Вражений бородань тримався за щоку. Мерлена оточила ціла

згряя, і, якби не його вік, його дивна зовнішність, зверхність, з якою він поводився з самого початку перевірки, його величезні руки та жакливі ступаки, йому треба було б по-боюватися за свою голову. Натомість він упевнено обійшов юрбу, зробив крок у бік жертви. Тоді порився в нагрудній кишені і з вигуком «ха-ха!» щось вийняв, затиснувши в кулак. А другою рукою схопив чоловіка за горло (виглядало так, ніби він хотів його задушити).

— Ей! — закричав Бенішу, що наближався похитуючись.

Не відпускаючи шию чоловіка, який вже починав мінятися на виду, Мерлен простяг руку до керівника ділянки і розтулив її.

У руці лежав золотий ланцюжок із невеличкою пластинкою, повернутою боком. Мерлен відпустив свою жертву (бо той вже почав задихатися і кашляти) і повернувся до Бенішу.

— Як звати того хлопця? — спитав Мерлен. — Його ім'я?

— Е-е-е...

Переможений і обеззброєний Совер Бенішу зловісно дивився на свого помічника.

— Альцид, — пробурчав той винувато.

Це було малоімовірно, але не мало жодного значення.

Мерлен перевернув ланцюжок з іменем, ніби це була монета, і вони збираються зіграти в орел чи решку.

На пластинці було викарбовано ім'я: Роже.

30

Господи, який ранок! От якби такий та кожного дня! Як усе чудово починається... Насамперед, проекти. Комісія вибрала п'ять з-поміж представлених. Чудові. Як на підбір. Просто концентрат патріотизму. Пробирає аж до сліз. Лябурден уже готував себе до тріумфу — презентації проектів перед президентом Перікуром.

Щоб розвісити малюнки і показати їх у всій красі, він навіть замовив у технічній службі мерії портик із кованого заліза завбільшки з свій великий кабінет. (Колись він бачив таке на виставці у Гран-Пале, куди одного разу зайшов). Перікур зможе вибрати, вільно пересуваючись між малюнками, заклавши руки за спину, насолоджуватись хоча б оцією (*Засмучена, але непереможна Франція*). То був улюблений проект Лябурдена. Або розглядаючи оту (*Тріумф загиблих*), Лябурден уже бачив, як президент захоплено і здивовано повертається до нього, не знаючи, що вибрати... І тоді він скаже шефу СВОЮ, заздалегідь підготовлену фразу, яка вдало підкреслить і його естетичний смак, і його почуття відповідальності:

— Пане президенте, якщо дозволите...

Тоді наблизиться до *Засмученої Франції* так, ніби хоче обійняти її.

— ...мені здається, що цей мистецький твір чудово передає весь той *Біль* та *Гордість*, що їх наші співвітчизники прагнуть висловити.

Наголошені слова були дуже інтимною частиною фрази. Бездоганно. Спочатку оте — «мистецький твір» (родзинка), а потім «співвітчизники» (що звучить краще, ніж виборці) і нарешті «Біль»! Лябурден танув від власної геніальності...

Близько десятої години портик був встановлений в його кабінеті, і підлеглі взяли до вивішування проектів. Щоб дістатися до верхньої планки і зафіксувати там малюнки, треба було вилізти якомога вище, і він наказав покликати панну Реймонд.

Як тільки вона зайшла до кімнати, то зрозуміла, що саме від неї очікується. Вона інстинктивно затисла коліна. А усміхнений Лябурден став поряд із розкладною драбиною, потираючи руки, як покупець коней.

Зітхнувши, панна Реймонд приречено полізла по драбині, хитаючи задом. Так, чудовий ранок... Повісивши один проект, секретарка вправно спускалася, притримуючи спідницю. Лябурден відійшов на кілька кроків, щоб оглянути

результат. Йому здалося, що правий кутик був прикріплений трохи нижче, ніж лівий: вам так не здається? Панна Реймонд заплющувала очі і знову лізла на драбину, а Лябурден ставав поруч (він ще ніколи так довго не заглядав до неї під спідницю. Коли все було вже розвішене, мер був майже в апоплектично збудженому стані.

Але, на превеликий жаль, коли все вже було готово, президент Перікур відмінив свій візит і прислав кур'єра, який мав привезти всі ті проекти до нього. Отже, все було даремно. Лябурден поїхав слідом за кур'єром, але, попри своє сподівання, його ніхто не зустрів. Марсель Перікур хотів побути сам. Був час обіду.

«Принесіть також обід панові меру», — наказав пан Перікур.

До Лябурдена наблизилась гарненька служниця з лукавим поглядом, пружними грудьми, мило зачервонівшись. Він її спитав, чи не могла би вона йому налити трохи порто (питаючи дівчину, він погладив її по грудях). Молода дівчина лише червоніла, бо її робота добре оплачувалася, і вона була тут новенька. Лябурден знов торкнувся її грудей, коли вона принесла йому порто.

Господи, який день...

Мадлен побачила мера, коли той, розслабившись, хропів, як ковальський міх. Поруч, на маленькому столику, валялись недоїдки заливної курки, яку він заковтнув з пляшкою шато-марго. Видовище, яке застала Мадлен, було відворотним, просто образливим.

Вона хутко постукала в двері батькового кабінету.

— Заходь, — відповів він не обертаючись, бо відразу впізнав її манеру стукати.

Перікур поставив малюнки коло книжкової шафи. Потім трохи пересунув своє крісло, щоб бачити їх усі заразом. Уже понад годину він не зрушив з місця, задумано переводячи погляд з однієї картини на другу. Час від часу він підводився, підходив ближче, роздивлявся якусь деталь і повертався на місце.

Спочатку він був розчарований. І це все? Це було схоже на те, що він уже бачив десь, тільки у збільшеному вигляді. Він не міг стриматися, щоб не подивитися на ціни (його мозок повсякчас порівнював об'єм робіт і ціни на них). Тому треба було зосередитись і вибрати. Але все розчарувало. Він чудово уявляв собі майбутній проект. А тут були лише начерки. А чого він, власне, чекав? Зрештою, цей пам'ятник буде схожий на інші, і нічого вже не зможе вгамувати оті емоції, які постійно переповнювали його.

Можливо, й Мадлен відчувала те саме. Всі війни схожі одна на одну, і всі пам'ятники також...

— Що скажеш? — спитав він.

— Занадто помпезно, чи не так?

— Це — скорше лірично...

Запала мовчанка.

Пан Перікур вивищувався у своєму кріслі, як король на троні перед укляклим двором. Мадлен уважно подивилась на проекти. Їм обом здавалося, що найкращим з-поміж них є проект Адрієна Малендре *Перемога мучеників*, у якому вражало поєднання постатей (вдова, одягнена в траурний одяг), сирота (хлопчечка зі складеними руками молиться, дивлячись на солдата) і самих солдатів, поданих тут, як жертви. Автор подавав ідею, що уся країна зрештою так чи інак стала жертвою.

— Сто тридцять тисяч франків, — додав Перікур.

Це було в його натурі.

Але донька не чула його. Вона зацікавилась однією деталлю в іншому проекті. Взяла картину в руки, роздивляючись її на світлі. Наблизився і батько (йому цей проект не подобався, він називався «*Вдячність*»). Їй він також не надто подобався, бо у чомусь був гіперболізованим. Раптом вона помітила... що це? Там, на одній із частин триптиха «*Невтомні солдати дають відсіч ворогу*» якийсь дивний молодий солдат зі світлим обличчям, виразними губами, прямий ніс...

— Ану, покажи, — сказав Перікур. Він також схилився і подивився ближче. — Справді, тут щось є...

Цей солдат трохи нагадував молодих людей, яких часто можна було побачити на картинах Едуарда. Він не був точно таким, як Едуардів персонаж, мав трохи косий, а не прямий і щирий погляд. І ще ця ямка на підборідді... Якось схожість таки присутня.

Пан Перікур сховав окуляри.

— У мистецтві часто перегукуються сюжети...

Він говорив так, ніби на тому розумівся. Хоча Мадлен загалом більше цікавилася мистецтвом, вона не стала сперечатися. Зрештою, це лише деталь, нічого аж такого важливого. Батько прагнув завершити справу з тим монументом та зайнятися чимось іншим. Наприклад, вагітністю своєї доньки.

— Той дурнуватий Лябурден хропе у нас у вестибюлі, — сказала вона скривившись.

А він про нього і забув.

— Нехай собі спить, — відповів батько, — це те, що у нього виходить найкраще.

Він поцілував її в лоба, і вона пішла до дверей. Оддалік проекти ще більш вражали (видно було, якого обсягу вони наберуть, коли вона уявила їхні розміри, — завширшки п'ятнадцять-шістнадцять метрів, а ще ж і висота...).

Але те обличчя все ж таки...

Як тільки він опинився на самоті, пан Перікур знов повернувся до нього. Йому також хотілося знайти ескіз в Едуардовому зошиті, але постаті, які малював його син, не були вигадані, це були справжні солдати, яких він бачив в окопах. А той молодий солдат із пухкими губами був ідеалізованим персонажем. Пан Перікур відкидав найменше відхилення, те, що він називав «смакові особливості» свого сина. Навіть у глибині душі він ніколи не допускав думки про його «сексуальні вподобання» чи щось подібне (занадто шокує для нього). Ці думки вам здаються неможливими, але ви все ж таки розумієте, що вони є, тому рано чи пізно вони у вас народжуються після довгого визрівання. Зараз він подумав: чи бува той юнак із розкосим поглядом та ямочкою не був «другом» Едуарда? А тоді подумав: «кохан-

ням»... І це більше не здавалося йому таким шокуючим, як колись, а лише тривожним; він навіть уявити не міг... І нехай це не буде вражати... Його син просто був «не таким, як усі», от і все. Звичайних чоловіків довкола нього було багато: підлеглі, співробітники, клієнти — сини і батьки, ті і ті — він більше не заздрив їм, як колись. Він навіть не міг згадати, чому вони здавалися йому кращими (тоді як Едуард був від них «гіршим»). Тепер він ненавидів себе за ті дурниці...

Пан Перікур знову влаштувався перед експозицією. В його уяві перспектива потроху змінювалася. Він не знаходив у цих картинах якісь нові риси, вони й досі здавалися йому занадто демонстративними. Він міняв своє ставлення до них. Буває, наше сприйняття якогось обличчя змінюється залежно від того, як довго ми на нього дивимося. Жінка, яку ми донедавна вважали гарною, стає банальною. А в отому гидкому чоловікові починаємо помічати шарм, який досі й не помічали. Тепер, коли він до них трохи звик, ці монументи заспокоювали його. Може, через матеріали: деякі з них зроблені з дерева, інші вилиті з бронзи (з важких металів, які здаються надтривкими). От чого бракує родинному склепу, на якому не вказане ім'я Едуарда, — ілюзії вічності. Треба, щоб те, що він зараз задумав, уявляючи пам'ятник, перевершувало його існування вагою, об'ємом, щоб це було більшим і сильнішим від нього, перекрило його тугу.

До композиції додавалася докладна інформація з біографіями майстрів, тарифами, графіками виконання. Пан Перікур прочитав лист-презентацію Жюля д'Епремона і нічого не дізнався. Але погортав інші малюнки, де проект можна було оглянути з переднього плану, з перспективи серед міського середовища... Молодий солдат із серйозним обличчям також там був на другому плані... Цього було досить. Він відкрив двері, покликав, але нічого не почув.

— Гей, Лябурдене! — закричав він злісно.

— Га, що таке?

Той стрепенувся із заспаними очима, ніби не пам'ятав, де знаходиться і що тут робить.

— Ідіть сюди! — гукнув Перікур.

— Я? Куди?

Лябурден похитуючись підійшов до письмового стола, потираючи обличчя, щоб прийти до тями та бурмочучи вибачення, які Перікур ігнорував.

— Цей!

До Лябурдена почало доходити. Він зрозумів, що обраний проект був не той, який він рекомендував, але ота заготовлена фраза якнайкраще підходить і до цього моменту. Він почухав потилицю:

— Пане президенте, дозвольте мені...

— Що? — спитав не дивлячись на нього Перікур.

Він начепив окуляри і навстоячки щось писав на письмовому столі, вдоволений своїм рішенням, відчуваючи, що зараз робить те, чим потім зможе пишатися, і йому полегшає.

Лябурден глибоко вдихнув, гордий з себе.

— Мені здається, що цей мистецький проект, пане президент...

— Ось, погляньте, — перебив його Перікур. — Тут чек для затвердження проекту та початку робіт. Ясна річ, перевірте гарантії, надані майстром, а також підприємством-виробником. Передайте документи в префектуру. Якщо виникне найменша проблема — дзвоніть мені. Ще щось?

Лябурден схопив чек. Ні, нічого більше...

— Ще одне, — додав Перікур. — Я б хотів познайомитися з майстром. *Приведіть мені його.*

31

Атмосферу в їхній домівці піднесеною назвати було важко. Лише Едуард відчував ейфорію. Але він завжди поводився не так, як люди; він уже кілька місяців радів, і навести його на здоровий глузд було неможливо. Він ніби не розумів всієї складності того, що відбувається. Альберт волів не думати про споживання морфіну,

що його Едуард колов собі немислимими дозами (за всім не встежиш, уже й так назбиралося багато невіршених проблем). У своєму банку він відкрив рахунок на ім'я «Сувенір Патріотік» для отримання оплачених завдатків...

Як результат — шістдесят вісім тисяч двісті франків.

Кожному — по тридцять чотири тисячі.

У Альберта ще ніколи не було стільки грошви. Але треба порівнювати прибуток із ризиком. На багато років заgrimіти за ґрати за кількарічну зарплатню робітника... Це справді звучить абсурдно. Зараз — 15 червня. Велика кампанія з продажу монументів загиблим завершується через місяць — і все. Або майже все.

«Як це все?» — пише Едуард.

У цей день, незважаючи на спеку, він начепив високу африканську маску, яка покривала всю його голову. Череп увінчували ще й двоє закручених, як у барана, рогів. А від кутиків очей опускалися віялом намальовані різнобарвні лінії — блакитні, блискучі, як сльоза, майже флуоресцентні. Все було виконано вохрою — жовтими і червоними, радісними кольорами. На самому лобі, де починає рости волосся, темно-зеленим кольором було вигинисто зображено маленьку змію, так реально, що, здавалося, вона повільно повзе, наздоганяючи свій хвіст, довкола голови Едуарда. Ця кольорова, жива і весела маска абсолютно розходилася із тяжким, а частіше похмурим настроєм Альберта.

— Загалом, нічого... — він простягнув підрахунки товаришеві.

«Зажди», — відповів Едуард.

Луїза тихенько нахилила голову. Її руки були зайняті гіпсовим тістом, яке вона ретельно вимішувала (так готувався матеріал для майбутніх масок). Вона мрійливо, із захопленням дивилася у емальовану миску, її зовсім не дивували викрики, бо вже занадто багато чула дівчинка від тих двох...

Альбертові підрахунки були точними: їм замовляли сімнадцять хрестів, двадцять п'ять смолоскипів, чотир-

надцять бюстів (від яких мізерний прибуток). А от щодо монументів — то їх лише дев'ять. А ще за два з них міськрада заплатила лише чверть рахунку, а не половину, просячи відстрочки з оплатою. Вони наготували три тисячі бланків підтверджень про надходження оплати, а отримали лише шістдесят із них...

Едуард відмовлявся покидати країну, поки не збере мільйон (а зараз була лише десята частина).

І щодня наближалася та загрозлива мить, коли аферу буде розкрито. А може, поліція вже й почала розслідування. Походеньки на пошту у відділення викликали у Альберта патьоки холодного поту на спині. А коли він бачив, як хтось наближається, поки він стояв біля поштової скриньки, то ледве стримував бажання помочитися в штани.

— Я бачу, — кинув він досадливо Едуардові, — якщо тобі щось не підходить, ти навіть не хочеш це вислухати.

Він шпурнув книгу підрахунків на підлогу й одягнув пальто. Луїза продовжувала місити своє тісто. Едуард нахилив голову. Альберт часто злився, але не вмючи виражати свої почуття інакше, тікав з дому і повертався пізно ввечері.

Останні місяці його виснажили. У банку всі думали, що він хворий. Ніхто цьому не дивувався, на кожному колишньому військовому війна залишила свої відбитки. Хоча Альберт, схоже, страждав більше, ніж інші, з його постійною нервозністю та параноїдальними нахилами... Але він був чемним колегою, тому кожен намагався порадити йому щось на кшталт: спробуйте масаж ніг, їжте більше м'яса, ви пробували чай з липового цвіту? А йому здавалося, коли він щоранку голився, що з дзеркала на нього дивилася людина, яку щойно викопали з землі...

У цей час Едуард вже клацав на друкарській машинці, задоволено посопуючи.

Обидвоє по-різному переживали одні й ті самі речі. Такий довгожданий момент п'янкої перемоги та успіху їхнього неперевшеного проекту розділив їх невидимою межею.

Едуард на своїй хмаринці фантазій ніколи не хвилювався за наслідки, не сумнівався в успіху, торжествував, відповідаючи на листи, які все прибували. Він узяв манеру відповідати адміністративно-мистецьким стилем, який, як йому здавалося, найбільше личив вигаданому Жюлю д'Епремону. А в цей час Альберта точили переживання і докори сумління. Він злився, худнув на очах і перетворювався на власну тінь.

Він усе більше чіплявся за стіни, погано спав, хапаючись рукою за кінську голову, з якою вдома не розлучався (якби міг, то й працював би в ній), бо від однієї думки, що зранку треба йти до банку, його вивертало. А кінська голова була його єдиним захистом (ніби ангелом-охоронцем). Він украв всього двадцять чотири тисячі франків. І завдяки першим перерахункам мерій, як він собі й пообіцяв, вони були повністю повернені банку, незважаючи на Едуардові заперечення. Але він і далі переживав через перевірки та верифікації, бо підроблені підписи продовжували існувати, як доказ незаконних перерахунків. Він постійно уявляв якісь причини для тривоги, які здавалися ще гіршими за попередні. Якщо щось запідозрять і проведуть розслідування, — їм гаплик. Отож треба втікати. Після того, як вони повернули банкові позичене, їм на кожного припадало по двадцять тисяч франків. Утягнувшись в аферу, Альберт тепер розумів, як легко піддався паніці після тієї неочікуваної та болісної зустрічі з греком. «Це так схоже на Альберта! — сказала би пані Майяр, якби про це знала. — Він від народження був лякливим і не міг прийняти сміливого рішення. Ви скажете, що саме через це він живим вернувся з війни? Але ж у мирний час із цим жити важко... Якщо колись він і знайде собі жінку, то у неї мають бути міцні нерви...»

Альберт відігнав від себе образ матері, риси якої за-ледве пам'ятав. «Якщо він колись і знайде собі жінку...» Він подумав про Поліну, і йому захотілося втекти самому і більше ніколи нікого не бачити. Бо він уявляв собі майбутне (коли їх схоплять), і з'являлося якесь дивне, нездорове по-

чуття ностальгії. Перебування на фронті, тодішні відступи і перемир'я, усі перипетії там нині згадувалися як простий, нормальний період. А при погляді на кінську голову навіть ота вирва від снаряда здавалася йому тепер бажаним сховком.

Клята війна...

Але все йшло поки що як слід. Як тільки мерії отримували каталоги, на обох звалювалися гори запитів про додаткову інформацію. Дванадцять, двадцять п'ять листів на день... Невтомний Едуард строчив відповіді увесь свій час.

Коли приходили листи, він підскакував від радості. Вставляв аркуш фірмового паперу з штампом «Сувенір Патріотік» у друкарську машинку, ставив у грамофон запис маршу з «Аїди» на повну силу, піднімав палець догори, ніби визначаючи напрямок вітру, і накидався на клавіатуру з натхненням піаніста. Не заради грошей він придумав цю аферу, а щоб відчути ейфорію, насолоду від небаченої досі провокації. Ця скалічена людина кидала виклик світові, і це піднімало хвилю шаленого щастя, допомагало повернутися до стану того Едуарда, яким він завжди був, і який мало не втратив.

Майже всі запити клієнтів стосувалися практичного аспекту: способів кріплення, гарантії, пакування, технічних норм, яким би мали відповідати цоколі... Рукою Едуарда Жюль д'Епремон відповідав усім. Він особисто і переконливо давав розгорнуті відповіді на всі листи. Цим листам хотілося вірити. Працівники і секретарі мерії, в свою чергу, часто розповідали про цей проект, мимоволі підкреслюючи всю аморальність державної участі, яка зводилась до чисто символічного фінансування монументів: «відповідно до можливостей та пожертв міст для прославлення... і т. д». Муніципалітет робив усе, що міг, і часто це був лише дріб'язок, бо основні витрати лягали на плечі громадян. Особисті пожертви, а ще зібране по школах, при церквах... Цілі родини часто віддавали останнє, заради того, щоб ім'я брата, сина або батька було назавжди викарбувано на пам'ятному монументі, що височітиме посеред

села біля церкви. Вони в це вірили. Щоб швидше зібрати необхідну суму і скористатися знижкою, запропонованою «Сувенір Патріотік», багато звернень містили в собі прохання про врегулювання оплати. «Чи можливо замовити бронзову композицію, перерахувавши авансом лише шістсот шістдесят франків?» Це становило десь сорок чотири відсотки від загальної суми. Вони просили: «Розумієте, надходження отримуються досить повільно. Безсумнівно, ми зобов'язуємося вчасно розрахуватися». «Школярі долучилися до збору коштів серед населення», — пояснювали в іншому листі. Або ще: «Пані Марсант заповідає містові частину свого майна. Хай Господь береже її від усілякого лиха. Але чи може це бути гарантією замовлення гарного монумента для Шавіль-сюр-Саона, міста, яке втратило майже п'ятдесят солдатів і повинно опікуватися ще й двадцятьма сиротами?»

Кінцева дата — 14 липня — наближалася і лякала. Бракувало часу навіть на необхідні збори. Але пропозиція була дуже заманливою.

Едуард (він же достойний Жюль д'Епремон) підтверджував усе, що міг, ішов на усілякі поступки і відстрочки без жодних проблем!

Він завжди починав із щирих подяк дописувачам щодо їх виняткового смаку. Незалежно від того, замовляли «В атаку!» чи звичайний похоронний камінь або «Півня на німецькій касці» — він скромно запевняв, що і сам віддає перевагу саме цій композиції. Едуард обожнював моменти претензійного визнання, при яких насміхався з професорів Академії мистецтв у їхній самозакоханості.

А що стосується складних проектів (наприклад, коли хотіли замовити відразу «Перемогу» і «Вмираючий солдат захищає прапор») Жюль д'Епремон завжди ставився до цього з ентузіазмом, не шкодуючи похвал своєму кореспондентові щодо його тонкого мистецького чуття, віддаючи належне його чудовому смаку і т. д. Він завжди співчував фінансовим труднощам, розумів важкість технічної сторони виконання — взагалі був чудовим знавцем своєї справи.

Він запевняв, що нема жодних проблем із штукатуркою. Авжеж, п'єдестал можна будувати з цегли, безумовно, можна і з граніту також. Власне, усі моделі «Сувенір Патріотік» сертифіковані Міністерством внутрішніх справ, яке буде долучене до замовлення. Будь-яка складна ситуація під його пером вирішувалася легко, практично і заспокійливо. А ще він обов'язково нагадував своїм дописувачам про список необхідних документів для отримання скромної державної субвенції від держави (рішення міської ради, ескіз монумента, рішення комісії, що відповідає за мистецький вигляд проекту, приблизний кошторис витрат, перелік способів та засобів виготовлення), додавав деякі загальні поради і відправляв чітке підтвердження отримання передоплати замовлення.

Фінальний акорд був гідний увічнення в анналах зразкового злочину. Лист обов'язково закінчувався фразою: «Захоплююся витонченістю вашого смаку та вишуканістю композиції, яку ви обрали». Замовникам, які сумнівалися чи щось підозрювали, Едуард писав, використовуючи цей пасаж у найрізноманітніших комбінаціях: «у вибраному вами проекті чудово поєднується мистецький смак та високі патріотичні почуття, тому я пропоную вам до вже наданої цього року знижки додаткову поступку розміром у 15 %. Беручи до уваги такі виняткові умови (прошу вас в жодному разі їх не розголошувати), прошу оплатити завдаток у повному розмірі».

Едуард інколи сам захоплено вдивлявся у свої листи, тримаючи їх на відстані витягнутої руки, задоволено квокчучи. Ці листи, які забирали в нього дуже багато часу, були запорукою успіху. А вони все надходили і надходили (поштова скринька не порожніла).

Альберта це вже неабияк дратувало.

— А ти не перегинаєш палицю? — питав він.

Він уже бачив, як ці щиросерді листи посилюють їхню відповідальність при арешті.

А Едуард королівським жестом виказував свою великодушність.

«Будьмо милосердними, любий мій! — шкрябав він у відповідь Альбертові. — Це ж нічого не варте, а люди потребують підтримки. Вони беруть участь у гідній справі! Насправді, вони — герої!»

Альберт був зазвичай шокований — зневажливо трактувати героями людей, які фінансують оплату їх фальшивого монумента...

Едуард іноді раптово знімав маску і показував зяючу жахливу діру, над якою на вас пильно дивилися очі — єдине живе і людське, що залишилося на його обличчі.

Альберт тепер нечасто бачив його спотворене лице, бо він постійно ходив то в одній, то в іншій масці. Траплялося навіть, що він засинав у масці індіанського воїна, або міфологічного птаха чи хижого вищиреного звіра. Альберт, постійно прокидаючись, підходив до нього і з обережністю дбайливого батька знімав з нього маску. У сутінках кімнати він вражено дивився на свого сплячого товариша. З отим насиченим червоним кольором його обличчя було страшенно схоже на якогось головоногого молюска...

А поки що, попри енергійність, з якою Едуард відповідав на численні запити, солідні замовлення так і не приходили.

«Чому? — сторопіло питав Альберт. — Що відбувається? Виходить, відповіді їх не переконували?..»

Едуард зображував щось на зразок індіанського танцю зі скальпом, від якого Луїза душилася від сміху. Альберта від цього починало нудити, він продовжував перевіряти свої рахунки.

Він більше не пригадував свого колишнього душевного стану, бо переживання заповнили його повністю. Але перші передоплати, що почали надходити з початку травня, викликали піднесення. Альберт наполіг на тому, щоб насамперед відшкодувати борг перед банком (що Едуардові, ясна річ, не сподобалося).

«Навіщо відшкодувати банківську позику? — писав він у великому зошиті. — Ми ж збираємося втекти з на-

грабованими грошима. А пограбувати банк — це найменш аморально!»

Альберт не здавався. Він прикусив собі язика, коли одного разу згадав банк промислового кредитування. Але, схоже, Едуард нічого не відав про справи свого батька, бо ця назва йому ні про що не казала. Як жаль, що він не може виправдатися перед товаришем і щиро додати, що пан Перікур був таким добрим, що запропонував йому цю роботу, і що він не хоче більше дурити його батька. Така мораль, звичайно, була надто «гнучкою». Хіба він не обкрадав незнайомих (більшість з яких були незаможними та ще й щедро жертвували на зведення пам'ятника на згадку про своїх загиблих). Але пана Перікура він знав особисто — це вже не те саме. А ще й до того, це пов'язане з Поліною... Коротше кажучи, він вважав його за свого добродія.

Не дуже переконаний плутаними поясненнями Альберта, Едуард все ж здався, і з перших же надходжень вони повернули гроші банку.

А потім кожен із них дозволив собі особисті витрати (це була маленька приємність — обіцянка райдужного майбутнього, яке, можливо, на них чекало).

Едуард купив собі найкращої якості грамофон та багато платівок, зокрема із записами воєнних маршів. Незважаючи на свою пошкоджену ногу, він любив дефілювати з Луїзою по кімнати в кумедно-карикатурній масці солдата. А ще були записи опер. На цьому Альберт зовсім не розумівся, а також «Концерт із кларнетом» Моцарта, який він безперервно слухав як заїжджену платівку. Едуард постійно носив один і той самий одяг. Його гардероб складався з двох штанів, двох футболок та двох светрів грубої в'язки (які Альберт відносив прати раз на два тижні).

Альберт купив собі взуття. І костюм. І дві сорочки. Усе — гарної якості (справжньої цього разу). У нього були на те вагомі причини відтоді, як він зустрів Поліну. З того часу все стало набагато складнішим. З цією дівчиною, як із банком, досить було однієї брехні на початку, щоб приректи себе на відторгнення назавжди. Так само, як з

тими пам'ятниками. Та що він такого зрештою зробив, що змушений безперестанку танцювати перед диким звіром страху, що може роздери його в будь-який момент? Саме тому він сказав Едуардові, що маска лева (насправді, це був міфічний звір, але Едуард не ображався на нього за цю неточність) була, звичайно, дуже вдалою, але снилася йому в кошмарах, і він би не хотів її ніколи більше бачити. Едуард прибрав її.

Так от, Поліна...

Історія пов'язана з рішенням ради директорів банку.

Ходили чутки, що віднедавна пан Перікур не дуже вникає у справи. Він став рідше з'являтися, а ті, хто його бачили, казали, що він дуже постарів. Можливо, це наслідок одруження його доньки? Може, якісь проблеми чи почуття відповідальності? Ніхто б і не подумав про смерть сина як про причину, бо вже наступного дня по тому, як він дізнався про його смерть, він взяв участь у важливому зібранні акціонерів із звичною впевненістю в собі (всі тоді подумали: який він мужній, якщо може займатися справами попри нещастя).

Але спливав час. І пан Перікур більше не був таким, як раніше. От, наприклад, минулого тижня він раптово зупинився і попросив продовжити без нього. Якихось особливо важливих питань більше не було, але все ж таки раніше у президента ніколи не було звички зникати. Навпаки, він завжди хотів усе вирішувати особисто, а обговорювати лише незначні питання, щодо яких він, зрештою, вже і так мав готове рішення. Тож близько п'ятнадцятої години він пішов. Пізніше стало відомо, що він не пішов додому (хтось припускав, що він пішов до лікаря, а дехто говорив, що за цим усим стоїть жінка). І лише не втаємничений в ці розмови сторож на кладовищі міг би сказати, куди він насправді ходив.

Оскільки пан Перікур мав обов'язково підписати протокол зборів для того, щоб його накази були ратифіковані і якомога швидше вступили в дію (він ненавидів затягування), близько шістнадцятої години було вирішено відправити

документ до нього додому. Отоді і згадали про Альберта Майяра. Ніхто в банку не знав, що поєднає патрона і цього службовця, але всі точно знали, що Майяр був зобов'язаний своїм місцем патрону. З цього приводу також ходили найабсурдніші чутки, але зі своїм постійним ніяковінням та безперервним страхом, нервозністю та манерою підскакувати від найменшого шуму Альберт не підтверджував жодних припущень. Генеральний директор залюбки сам пішов би до будинку президента Перікура, але подумав, що його посаді не дуже пасує виконувати функцію кур'єра, і відправив Альберта.

Ледь почувши про таке доручення, Альберт почав тремтіти. Цього хлопця не зрозумієш. Довелося його підганяти, простягати йому пальто, підштовхнути до виходу, бо він здавався таким схвильованим, що було лячно, чи не загубить він документ десь по дорозі. Йому викликали таксі, оплатили дорогу туди і назад і попросили водія не спускати з нього очей.

— Зупиніться! — зарепетував Альберт, коли вони підїжджали до парку Монсо.

— Але ж ми ще не приїхали... — мовив водій.

Йому доручили делікатну місію, і от неприємності вже починаються.

— От і добре! — крикнув Альберт. — Зупиніться!

Оскільки клієнт шаленів, краще було його висадити. Альберт вийшов, водій почекав, поки той віддалився на кілька кроків, побачив, як він непевним кроком пішов у протилежний від потрібної адреси бік (а оскільки вам заплатили наперед, ви під приводом зайнятості маєте повне право якнайшвидше натиснути на педаль газу).

Альберт навіть не взяв цього до уваги, бо з моменту виходу з банку найбільше боявся зустрітися ніс у ніс із Праделем. Він уже уявляв сцену, як капітан тримає його міцною рукою за плече і, схилившись над ним, питає:

— Що ж, рядовий Майяре, ви вирішили навідатися до вашого капітана д'Олней-Праделя? Як це люб'язно з вашого боку... Ану ходіть-но ближче...

І на цьому слові він потягне його за собою в коридор, а тоді у лоб, де на нього чекає крута розмова, там Прадель кинеться на нього, буде катувати. І тоді Альбертові доведеться зізнатися, що він — товариш Едуарда Перікура, що він крав банківські гроші, і вони обоє зайнялися небувалим шахрайством. Почувши це, Прадель глузливо розсміється, підніме очі до неба, прикличе на Альберта гнів богів, які тут же висиплють на нього гору землі, таку завелику, як тоді від снаряда дев'яносто п'ятого калібру. І от він уже в ямі, а в руках у нього велика маска кінської голови, яку він притискає до себе, готовий податися до пекла...

Як і першого разу, Альберт нерішуче кружляв довкола будинку, повертався назад у страху наткнутися на капітана Праделя, постати перед паном Перікуром, в якого він крав гроші, або зустріти сестру Едуарда — Мадлен, яка може здогадатися, що її брат живий. Він не міг придумати, як передати панові Перікуру документ. Він міцно притискав папку до себе, не маючи сил постукати у двері будинку...

Треба, щоб хтось зробив це замість нього.

І він пошкодував, що водій уже від'їхав, він би міг припаркуватися оддалік, передати документ і повернутися, а Альберт би постеріг його таксі...

Саме в цей час з'явилася Поліна.

Альберт стояв із протилежного боку вулиці, плечем торкаючись якоїсь стіни. Він її помітив і ще не зрозумів, що молода жінка може стати в нагоді для рішення його проблеми. Вона вже стала для нього втіленням іншої. Він дуже часто згадував цю гарненьку служницю, яка так щиро тоді сміялася з його ідіотських черевиків.

Тоді він вирішив кинутися прямо в левову пащу.

Вона поспішала, можливо, спізнювалася на службу. Крокуючи, вона вже розстібала своє пальто, з якого виглядала світло-блакитна уніформа з широким поясом на низькій талії. На ній був шарф такого ж кольору. Вона швидко пробігла кількома сходинками веранди і зникла за дверима.

Кілька хвилин по тому Альберт подзвонив у двері, вона відкрила, впізнала його. Він гордо виструнчився, бо з часу

першої їхньої зустрічі придбав собі нові черевики. Кмітлива дівчина відразу помітила, що пальто на ньому нове, а ще сорочка, якісна краватка (лише обличчя було таким збен-теженим, ніби він щойно наклав у штани).

Спробуй-но вгадати, що відбувається в її голові... Вона знову розсміялася. Через півроку сцена повторилася май-же ідентично. Але багато що змінилося. Вони стояли одне навпроти одного так, ніби він прийшов саме до неї (що, зрештою, мабуть, так і було).

Запала мовчанка. (Господи, яка ж вона гарна, ця малень-ка Поліна, просто диво...) Десять двадцяти двох — двадцяти трьох років. Вона мала таку посмішку, від якої волосся в нього стовбичилося на голові, білі зубки сяяли між непо-вторно окреслених соковитих уст... А ці очі, ця коротенька модна зачіска, яка вигідно підкреслює вигин її шиї, груди... (на ній був біленький фартушок і блузка, тому уявити її гру-ди було неважко). Чорнява. З часів Сесіль про брюнетку він і не думав (та він ніколи ні про що відтоді не думав).

Поліна подивилася на теку, яку він теребив у руках. Аж тоді Альберт згадав про причину візиту. Нахлинув страх перед не-бажаною зустріччю. Треба було впоратись якомога швидше.

— Я прийшов із банку, — по-дурному бовкнув він.

Від подиву вона відкрила рота. Мимоволі він справив на неї ефект (це ж треба, з банку!).

— Це передали президенту Перікуру, — пояснив він.

А помітивши, що вже набирає в її очах ваги, не стримався і додав ваговито:

— Я мушу передати це *особисто* йому в руки...

Але президента Перікура не було вдома. Молода служ-ниця запропонувала йому зачекати і відчинила двері у при-ймальню. Альберт протверезів: залишатися тут було боже-віллям, уже навіть заходити не слід було...

— Ні-ні, дякую...

Він простяг теку. Було помітно, що він змокрів від хви-лювання. Альбертові захотілося витерти лоба, тека впала на землю, документи розсипалися долі, вони кинулися на-вколішки їх збирати (можете уявити собі цю сцену...).

Так вона з'явилася в його житті. Двадцять п'ять? Навіть і не скажеш. Не цнотлива, але порядна. Вона втратила нареченого в 1917 році. Відтоді в неї нікого не було (запевняла вона). Поліна переконливо обманювала.

З Альбертом вони зійшлися швидко, але заходити далеко вона не хотіла, бо для неї це було надто серйозно. Їй подобався наївний і щирий вираз Альбертового обличчя. Він викликав у неї щось материнське. А ще він непогано влаштувався бухгалтером у банку. Оскільки він особисто знав начальство, пристойна кар'єра була, безсумнівно, йому забезпечена.

Вона не знала, скільки він заробляв, але, напевно, достатньо, бо відразу став запрошувати її в пристойні ресторани з якісною кухнею та багатою клієнтурою. Вони їздили на таксі, принаймні додому. А ще він водив її у театр, не сказавши, що і його нога ступала туди вперше. Спитавши поради в Едуарда, він запропонував відвідати Опери, але Поліна вибрала мюзик-хол.

Альбертові гроші почали танути, а його зарплатні зовсім не вистачало, і він уже чимало розтринькав зі своєї частини невеликого прибутку.

А тепер, коли стало зрозуміло, що гроші більше не надходитимуть, він задумався: як вибратися з пастки, в яку він сам кинувся?

Щоб і далі впадати за Поліною, він уже почав задумуватися над тим, чи не «позичити грошей» у банку пана Перікура?

32

Анрі народився у збідній шляхетній сім'ї. Із самого дитинства він бачив, як життя в родині ускладнювалося. А тепер, коли він готувався до повної перемоги, не може навіть мови бути про те, щоб усе було зіпсоване якимось буквоїдом-невдахою. Треба поставити на місце того нікчемного інспектора! За кого він себе має?

За цією показною самовпевненістю ховалася добряча частка самонавіювання. Анрі мусив вірити у свій успіх, по-іншому бути не могло, адже часи кризи, як відомо, дуже сприятливі для великих обробок. Він зможе вдало повернути гру на свій бік. Війна доводила йому це. Він не боявся супротивника.

Хоча атмосфера нині була трохи іншою...

Але його тривожила не так причина перепони, як її наслідки.

Адміністрація досі не надто звертала увагу на його стосунки з родиною Перікурів. А тепер той міністерський служака надіслав докладний звіт після свого контрольного візиту до Понтавіль-сюр-Меза, де впливла справа про присвоєння коштів, незаконні обробки.

Власне, чи мав він узагалі перевіряти без попередження?

Що б там не було, начальство цього разу було не таким поблажливим. Анрі відразу попросився на прийом. Але йому відмовили.

«Не можна закривати очі на всі ці речі, зрозумійте, — натякнули йому телефоном. — Досі йшлося лише про деякі технічні непорозуміння. А от зараз...»

На іншому кінці голос став стурбованим, приглушеним, ніби там боялися, що хтось їх почує.

— ...домовини не відповідають передбаченим інструкцією нормам...

— Але я ж вам пояснював! — скинувся Анрі.

— О, так, я знаю! Помилка виробництва, авжеж... Але в Понтавіль-сюр-Мезі справа в іншому, зрозумійте. Десятки солдат були поховані під іншими іменами — це вже дуже серйозно... Та ще й зникли їхні особисті цінні речі...

— О ля-ля! — в'їдливо засміявся Анрі. — Ви що — мене звинувачуєте в обкраданні трупів?

Його здивувала тиша, яка запанувала після цих іронічних слів.

Справа ускладнювалася, бо йшлося не про один і навіть не кілька випадків...

— Кажуть, що йдеться про цілу систему... про організацію на рівні кладовищ. Звіт був дуже жорстким. Якщо все

це відбувалося за вашою спиною — певна річ, ви особисто ні в чому не винні...

— Ха-ха-ха! Це вже щастя!

Але душа у п'яти втекла. Які б не були ці закиди — особисті чи опосередковані, — але чути їх було важко. Якби Дюпре потрапив йому зараз під руку, йому були б непереливки, але, зрештою, той жевжик може і зачекати.

Анрі вчасно пригадав, що зміна стратегії колись принесла успіх Наполеону.

— Ви і справді гадаєте, — спитав він, — що суми, виділені урядом, є достатніми для того, щоб набрати досвідчений і сумлінний персонал? І з такими цінами вистачить грошей, щоб найняти найкращих робітників?

У глибині душі Анрі знав, що був не надто вимогливим у цьому, звертаючи увагу лише на економію витрат. Але, зрештою, Дюпре запевняв його, що підрядники забезпечать відповідальність! І все буде відбуватися під суворим контролем. От дідько!

Тип із міністерства, здавалося, раптом заквапився, і розмова закінчилася невтішною фразою:

— Центральна адміністрація більше не розглядає цю справу, пане д'Олней-Праделю. Тепер її передано на контроль панові міністру.

Підступна і підла зрада!

Анрі кинув слухавку, він шаленів від люті. Схопив китайську порцелянову вазу і жбурнув нею об різьблений журнальний столик. Як це так? Хіба він мало вклав грошей в усіх тих людей, щоб вони отак підло від нього відвернулися?

А потім з розмаху жбурнув кришталеву вазу об стіну. А що як він розкаже міністрові, як усі ті високоповажні чини користали з його щедрості, га?

Анрі глибоко вдихнув. Його злість зростала пропорційно до складності ситуації, бо тим своїм аргументам він і сам не вірив. Він і справді зробив кілька послуг кому треба: якот номери в дорогих готелях із дівками, вечері в хороших ресторанах, коробка дорогих сигар, якісь оплачені рахунки.

Але це ж зрештою дрібниці. Він корупціонер? (Легше вже самому собі вистрелити в ногу.)

Грюкіт привернув увагу Мадлен — вона зайшла без стуку.

— Що тут відбувається?

Анрі обернувся і побачив її в дверях. На шостому місяці вагітності вона була вже такою огрядною, що здавалося, їй от-от народжувати. Вона виглядала відразливо, і це почалося не з вагітності. Вона вже давно не викликала в ньому жодного бажання. Зрештою, це було взаємним. Минув той час, коли пристрасна Мадлен накидалася на нього, як коханка, постійно спрагла та ненаситна, ніж як заміжня жінка. Все це давно в минулому. Але зараз вона для Анрі була ближчою, ніж будь-хто. Власне, не вона сама, а як мати його майбутнього сина. Молодший д'Олней-Прадель буде пишатися своїм іменем, своїм капіталом, своїм родинним гніздом. Він не буде, як його батько, боротися за виживання, а насолоджуватиметься спадком, накопиченим його батьком.

Мадлен нахилила голову і насупила брови.

Так робив і Анрі. У складні моменти життя він міг прийняти рішення за одну секунду. Він блискавично переглянув усі можливі варіанти і зрозумів, що його дружина може стати єдиною опорою. Його обличчя прибрало таку міну, яку він сам у собі найбільше ненавидів (вона йому найменше підходила): вигляд людини, яка не контролює ситуації. Він тяжко і безнадійно зітхнув і впав у крісло, опустивши руки.

Мадлен спочатку навіть стало його шкода. Вона знала свого чоловіка краще, ніж будь-хто інший. І ця роль зневіреного не справила на неї жодного враження. Але він був батьком її дитини — це їх насамперед пов'язувало. І за кілька тижнів до пологів у неї не було найменшого бажання зіткнутися з новими труднощами — їй хотілося спокою. Анрі не був їй потрібен, але як чоловік у такий момент він може бути корисним.

Вона спитала, що трапилося.

— Справи... — уникливо відповів той.

Пан Перікур також так казав, коли не хотів щось пояснювати. «Це все справи», що означало: цим усе сказано. Слова чоловіка. Зрозуміліше не буває.

Анрі підвів голову, стиснув губи. Мадлен все ще вважала його дуже вродливим. Як він і сподівався, вона наполягла:

— У чім річ? — сказала вона наближаючись. — Що там знову?

Він відважився на зізнання (ризиковано, але мета виправдовує засоби).

— Мені потрібна *допомога твого батька...*

— У чому? — захвилювалася вона.

Анрі змахнув рукою — довго пояснювати...

— Авжеж, — вона скривила губи. — Пояснювати — складно, а просити мене втрутитися — просто...

Як людина, розчавлена обставинами, Анрі подивився проникливо, він знав: такий погляд особливо діє на жінок. Це йому завжди допомагало...

Якби Мадлен наполягала, Анрі знову їй би збрехав (адже він постійно брехав, навіть якщо в цьому не було потреби, — така вже була натура). Вона провела долонею по його щоці. Навіть коли хитрує, і тоді він гарний, ця пелена приреченості робила його молодшим, підкреслювала його тонкі риси...

Мадлен на мить задумалася. Вона ніколи особливо не прислухалася до свого чоловіка, навіть спочатку, бо вибрала його не за красномовність. Але в період вагітності його слова умить випаровувалися з уваги. Поки він отак удавав із себе приреченого і стривоженого, вона уявляла, який він вправний зі своїми коханками. Вона дивилася на нього з розсіяною ніжністю, як ото дивляться на чужих дітей. Він був такий гарний... Вона хотіла би, щоб син був на нього схожий. Нехай лицемір, але який же вродливий, Господи...

Вона вийшла з кімнати, так нічого й не сказавши, легенько посміхаючись кожного разу, коли дитина починала вовтузитися. І відразу подалася в апартаменти свого батька.

Пан Перікур завжди був діяльний. Але відтоді як задумався про смерть свого сина, він часто залишався удома. З роботи повертався раніше, а виходив пізніше.

Була десята ранку.

Він відразу упізнав манеру доньки стукатися в двері. Перікур підвівся, пішов їй назустріч, поцілував у лоба (по-сміхнувся, подивившись на її живіт — усе нормально?). Мадлен легенько скривилася — коли як...

— Тату, я хочу, щоб ти вислухав Анрі, — сказала вона. — У нього — непереливки.

Від однієї згадки про зятя Перікур випнув груди.

— Він не може самостійно вирішити свої проблеми? Про які труднощі йдеться?

Мадлен знала більше, ніж думав Анрі. Але недостатньо, щоб пояснити батькові.

— Йдеться про той урядовий тендер...

— Знову?

У голосі пана Перікура з'явилися сталеві нотки. Так він говорив, коли йшлося про його принципову позицію, тоді ним було складніше маніпулювати. Залізний характер.

— Я знаю, що ти його не любиш, тату... Ти вже мені казав...

Вона говорила спокійно, навіть злегка посміхаючись. Зазвичай вона ніколи нічого не просила, тому виклала свій головний козир:

— Прошу тебе, тату, прийми його.

Тепер їй тільки залишалося виразно покласти руки на живіт. Але батько вже погодився, зробивши знак: гаразд, нехай знайде...

Пан Перікур навіть не зробив вигляд, що працює, коли зять постукав у двері. Анрі побачив, як його тесть сидів, ніби на престолі, за своїм робочим столом, як Бог Отець. Дистанція, яка віддаляла його від крісла відвідувачів у протилежному кутку кімнати, була безконечною. Анрі зібрав усі свої сили, мужність. Чим складнішими були перепони, тим нестримнішим він ставав (зараз він міг би вбити будь-кого). Але в цей день той, кого він сам волів би відправити на ешафот, був йому потрібен. І ця субординація була для нього ненависною.

Вони обое з презирством поринули у війну, ще не встигнувши як слід познайомитися. Пан Перікур привітався з зятем лише недбалим кивком голови. Анрі відповів тим же. З хвилини їхньої першої зустрічі кожен вичікував моменту, коли можна буде взяти гору, — шальки опускалися то в один бік, то в інший. Як тільки Анрі спокусив його доньку, Перікур наполіг на шлюбному контракті... Коли Мадлен наодинці сказала батькові про свою вагітність, Анрі не удостоївся бути присутнім при цій сцені, і тим самим було поставлено тверду крапку. Проблеми Анрі минуці, а от дитина Мадлен залишиться. І це народження зобов'язує пана Перікура допомогти йому.

Анрі криво посміхнувся, зрозумівши думки свого тестя.

— Отже, про що йдеться? — спитав той сухо.

— Ви можете замовити слово перед міністром пенсійних виплат? — спитав Анрі стримано.

— Звичайно, це мій близький друг.

Пан Перікур якусь мить мовчав.

— Він мені багато чим зобов'язаний. Можна сказати, професійний борг. Історія досить давня, але йдеться про збереження його репутації. Коротше кажучи, міністр — підмною...

Анрі навіть не сподівався на таку швидку реакцію. Діагноз було поставлено ще раніше, ніж передбачалося. Пан Перікур мимохіть підтвердив це, опустивши очі на підлогу.

— Анрі, про що йдеться?

— Дрібничка... Це...

— Якщо це дрібничка, нащо тоді турбувати міністра? І мене?

Анрі любив такі моменти. Противник буде відбиватися, пробуватиме загнати його в глухий кут, але зрештою таки поступиться. Якби у нього був час, він би ще потяг цю розмову, але справа була термінова.

— Треба поховати звіт, який стосується моїх справ. Він неточний... Там наплутано...

— Якщо він неточний, то чого конкретно ви боїтеся?

Це було сильніше за нього — Анрі не зміг стримати посмішки. (Цікаво, чи довго стариган ще буде воловодитися? Чи йому треба дати по макітрі, щоб він нарешті перейшов до діла?)

— Заплутана історія, — сказав він.

— І що?

— *І я прошу вас* замовити слово перед міністром, щоб цю справу було закрито. Зі свого боку, я обіцяю, що ті факти, про які там ідеться, більше не повторяться. Вони — лише результат недбалості, не більше.

Пан Перікур помовчав якийсь час, тоді пильно подивився в очі зятя: це все?

— Нічого іншого, — запевнив ще раз Анрі. — Мое вам слово...

— Ваше слово...

Анрі відчув, як зникає його посмішка (той стариган починав його бісити своїми зауваженнями!). А що — у нього є вибір? Його донька вагітна по самі вуха! Невже він зможе занাপастити свого внука? Це вже не жарти... Прадель вирішив викласти останній аргумент:

— Прошу вас зробити це не заради мене — а заради своєї доньки...

— Не вплутуйте сюди мою доньку!

Анрі ледве стримався.

— Але саме про це зараз і ідеться! Під загрозою моя репутація, мої справи, а також ім'я вашої доньки, ваше власне ім'я...

Якби пан Перікур схотів, він би підвищив голос. Але він лише тихо постукав по підлокітнику вказівним пальцем. Той приглушений звук був ніби нагадуванням нечемному учневі дотримуватися тиші. Перікур виглядав спокійним, голос підкреслював його виваженість.

— *Ідеться тільки про вас, пане, і ні про що інше*, — жорстко уточнив він.

Анрі відчув, як його почала накривати крижана хвиля. Невже тесць йому відмовить? Він здатен занাপастити свою власну доньку?

— Мені вже повідомили про ваші труднощі. Можливо, навіть раніше, ніж вас.

Цей початок здався Анрі обнадійливим. Якщо Перікур намагається його образити, — що ж, нехай.

— Мене нічого не здивувало. Я ніколи не сумнівався, що ви — покидьок. Хоч і з шляхетним прізвиськом, — це нічого не міняє. Ви — людина без принципів, безмежно зажерлива, я пророкую вам найгірший кінець.

Анрі вдав, що ображений і хоче піти.

— Ні-ні, пане! Вислухайте мене. Я чекав на ваш прихід, добре все обдумав і хочу сказати свою думку. Через кілька днів ваш звіт буде на столі у міністра. Він дізнається про всі ваші оборудки й ініціює припинення усіх договорів, які з вами підписала держава.

Анрі, який на початку розмови вважав себе близьким до перемоги, спантеличено дивився перед собою. Так дивляться на будинок, що валиться від повені. Зараз це був не його будинок — це було його життя.

— Ви шахраювали у сфері, яка гаряче непокоїть суспільство. У підсумку розпочатого розслідування виявиться сума, на яку ви завдали збитків державі. Вам потрібно буде відшкодувати все за власний кошт. А якщо власного майна буде недостатньо (я це вже підрахував), вам доведеться просити допомоги в дружини. Я на це не погоджусь, бо маю таке право. Отже, вам доведеться розірвати сімейний контракт. Зрештою, він вам уже і не знадобиться, бо уряд притягне вас до суду. Ви постанете цивільною особою у судовому процесі, який ініціюють асоціації учасників бойових дій та їхні сім'ї. І закінчите ви за ґратами.

Якщо Анрі і наважиться піти на цей поклін до старого, то тільки через свою діткливу ситуацію. Але те, що він почув... Це було ще гірше, ніж він сподівався. Ситуація ставала украй загрозливою, а у нього навіть не було часу реагувати. І тоді він грубо натякнув:

— А це не ви часом?..

Якби у нього в руці була зараз зброя, він не став би чекати відповіді старого.

— Ні, навіщо? Вас ніхто не штовхав — ви самі залізли в болото. Мадлен просила, щоб я вас прийняв, — я вас і прийняв, щоб сказати вам: ні вона, ні я не будемо замішані у ваші справи. Вона вийшла за вас заміж — нехай. Але ви не потягнете її з собою у прірву — я за це ручаюся. А щодо мене — то пропадіть ви пропадом — я навіть пальцем не поворохну.

— Хочете війни?! — заволав у шаленстві Анрі.

— Ніколи не кричіть у моїй присутності, пане.

Анрі не чекав кінця фрази — він голосно гримнув дверима. Від цього гуркоту міг би здригнутися увесь будинок згори донизу. Але ефект не вдався. Двері були оснащені пневматичним механізмом, тому закрилися повільно, з тихеньким звуком: тшш...

А пан Перікур за столом навіть пози не змінив.

33

— А тут гарно... — сказала Поліна оглядаючись.

Альберт хотів щось додати, але слова застрягли в горлі. Він тільки розвів руками, переминаючись з ноги на ногу.

Відколи вони почали зустрічатися, то бачилися лише на вулиці. Вона жила у домі Перікурів, у маленькій кімнатчині під дахом. Коли її наймали на роботу, в договорі було чітко вказано: «відвідування заборонене». Так прислузі давали зрозуміти, що коли вона хоче інтиму — нехай собі кудись іде, бо тут порядний дім...

Альберт також не міг привести Поліну до себе, бо Едуард нікуди не виходив (зрештою куди б він мав виходити?). І навіть якби погодився на якийсь вечір залишити їм помешкання, Альберт все'дно збрехав Поліні, що живе в сімейному пансіонаті, власник якого непоступливий і підозрілий (ніяких візитів, усе заборонено, як і в неї). Але він шукає повсякчас чогось кращого.

Поліна не була ні шокованою, ні нетерплячою. Швидше, навіть спокійною. Вона казала принаймні, що не «якась там дівка». Це означало: «я ні з ким не сплю». Вона хотіла «серйозних стосунків», себто — весілля. Альберт не вмів відділяти правду від брехні у всьому цьому. Вона не хоче? Добре. Але чомусь тепер, коли він проводжав її додому, в момент, коли треба було розходитися, вони не могли насититися шаленими поцілунками своїх спраглих вуст. Сховавшись за ворота, вони ліпилися одне до одного, як божевільні, Поліна стримувала руки Альберта все повільніше, а одного разу вона вигнулася і голосно скрикнула, увіп'явшись йому в плече. Він сів у таксі, як людина, обв'язана вибухівкою.

Близько 22 червня справа «Сувенір Патріотік» нарешті закрутилася.

Раптом до них потекли гроші.

Просто рікою.

Їхні прибутки збільшилися вчетверо за один тиждень. Понад триста тисяч франків. П'ять днів по тому в касі вже було п'ятсот сімдесят тисяч франків, а 30 червня — шістсот двадцять сім тисяч франків... І це не припинялося. Вони зареєстрували замовлення на понад сотні хрестів, сто одинадцять смолоскипів, сто вісімдесят два солдатських бюсти. А ще — сто одинадцять монументів. Жюль д'Епремон навіть виграв конкурс на встановлення пам'ятника в районі, де він сам колись народився. Сто тисяч франків завдатку були внесені мерією на їхній рахунок...

Були й інші замовлення — щодня, і їх супроводжували відповідні передоплати. Едуард тепер ранками заповнював бланки про підтвердження замовлень.

Неочікувана манна небесна справила на них дивне враження (так ніби вони лише зараз почали розуміти наслідки своїх дій). Вони вже отримали дуже багато, а гіпотетичний мільйон франків більше не здавався фантазією. Адже до кінцевої дати 14 липня було ще далеко, а рахунок «Сувенір Патріотік» не переставав збільшуватися... Кожного дня —

десять, п'ятдесят, вісімдесят тисяч франків! У це неможливо було повірити. А одного ранку — навіть сто сімнадцять тисяч одним платежем...

Едуард спочатку завивав від щастя. Коли Альберт повернувся одного вечора з повною сумкою банкнот, він розкидав їх по кімнаті, і вони падали довкола, як благодатний дощ... Едуард навіть спитав: чи можна відразу взяти трохи зі своєї частки? Альберт усміхаючись сказав: звичайно, жодних проблем. А вже наступного дня Едуард зробив собі прекрасну маску, виготовлену всуціль із двохсотфранкових банкнот, наклеєних по спіралі. Виглядало це пречудово, так ніби купюри повільно обволікали його обличчя шлейфом. Альберт був вражений і водночас шокований: хіба таке можна робити з грошима? Він обібрав сотні людей, але ще не побувся горизонталі сумління.

А Едуард пурхав від щастя. Він не рахував грошей, але акуратно зберігав листи із замовленнями, як трофеї, і перечитував їх вечорами, потягуючи через свою каучукову трубочку віскі. Ця папка була для нього неначе часословом.

Альберт, переживши ейфорію від блискавичного збагачення, тепер переймався загрозою ризику. І що більше грошей надходило, то сильніше він відчував, як мотузка стискає його шию. А як тільки у касі з'явилася триста тисяч франків, з його голови не виходила думка — тікати! Едуард не погоджувався. Його планка в мільйон не обговорювалася.

Але ж була ще Поліна. Що робити?

Альберт був закоханий і прагнув її з усім шаленством через вимушений стрим. Так хотіла вона. Він не збирався з цієї причини відмовлятися від неї. Просто почав з нею стосунки з поганої основи: одна брехня тягнула за собою іншу. Чи зможе він тепер усе сказати їй без ризику втратити її: «Поліно, я — бухгалтер у банку. Єдиною моєю метою було красти з каси гроші. Бо у мене є друг (у нього безповоротно розтроснена пика, і взагалі він дещо дивний), удвох ми обібрали половину країни найпідлішим способом. Якщо все надалі піде добре, 14 липня ми рвонемо світ за очі... Ти не хочеш поїхати зі мною?»

Чи кохав він її? Він божеволів від неї. Але важко було сказати, що переважало: шалене бажання чи панічний страх перед арештом, судом і покаранням. Йому ніякий розстріл уже не снився з 1918 року, після бесіди з генералом Морійо під пильним оком капітана Праделя. Але сні тепер поверталися мало не кожної ночі. Якщо йому не ввижалася Поліна, то його розстрілювала група з кількох капітанів Праделів. Що б не снилося: любові з Поліною чи те, як він умирає, — результат був один: мокрий і виснажений, він з криком підскакував уві сні і прокидався. Тоді намацував голову коня (це єдине, що могло заспокоїти його тривогу).

Те, що на початку було шаленою радістю від успіху їхньої затії, з різних причин швидко переросло у дивну спустошеність, яка відчувається тоді, коли закінчуєш важливу справу, що на неї пішло багато часу (а тепер вона вже не здається такою важливою, як гадалося спочатку).

З Поліною чи без неї, Альберт постійно думав лише про від'їзд. А тепер, коли гроші надходили регулярно, в Едуарда не залишилося аргументів, щоби з цим не погодитися. Неохоче, але він здався.

Вони вирішили заздалегідь, що комерційна пропозиція «Сувенір Патріотік» триватиме до 14 липня. Значить, 15-го вони їдуть.

«Але для чого чекати наступного дня?» — питав нажаханий Альберт.

«Згода, — писав Едуард, — 14 липня».

Альберт занурився у каталоги морських компаній. Він простежив по карті шлях від Парижа до Марселя нічного поїзда, який прибував на місце зранку. А потім на них чекала ще подорож на кораблі у напрямку Тріполі. Він із радістю пригадав, що зберіг військовий квиток того бідолашного Луї Еврара, який колись поцупив в адміністрації шпиталю. Завтра ж він купить квитки.

Три квитки.

Перший — для Ежена Лярів'єра, два інших — для «подружжя Еврарів». Але він не мав уявлення, як про це за-

говорити з Поліною. Чи можна за півмісяця спілкування заставити дівчину все покинути і податися за ним на край світу? Він усе частіше в тому сумнівався.

Цей червень ніби був створений для закоханих — приємний спокій у раю... Коли Поліна була вільна, їм випадав вечір для пестоців та розмов на лавці в міському парку. Поліна повністю, із запалом молодої дівчини віддавалася мріям, описувала квартиру, яку б вона хотіла, чоловіка, якого б хотіла (портрет якого все більше нагадував Альберта), якого вона знала, хоч і віддалявся від реального Альберта, який був лише нікчемним злодюжкою, що планував втечу за кордон.

А поки що у нього були гроші. Альберт шукав сімейний пансіонат, де вони могли б зустрічатися з Поліною, якби вона погодилася туди приходити. Через цю обставину він відмовився від готелю (це, на його погляд, свідчило про поганий стиль).

Два дні по тому він знайшов чистенький пансіонат у кварталі Сен-Лазар, який тримали дуже акуратні дві сестри-вдови. Квартиру вони вже здали поважному подружжю, а маленьку кімнатку на другому поверсі завжди притримували для таких от неодружених пар, що їх вони приймали із змовницькою посмішкою як удень, так і вночі (кожна мала просвердлену дірочку у стіні для підглядань).

Поліна вагалася. І як завжди, завела своє: «я не якась там шльондра», але потім погодилася. Вони сіли у таксі. Альберт відкрив двері до умебльованого житла, дуже схожого на те, про яке мріяла Поліна: з важкими шторами, які додавали затишку, з чистими шпалерами на стінах. А маленький столик і широке крісло перетворювали кімнату на щось більше, ніж просто спальня.

— Дуже мило... — сказала вона.

— Так, непогано, — мовив Альберт.

Чи він насправду придурок? Принаймні хлопець ніяково потупився. А Поліна... Кілька хвилин на те, щоб роздивитися, зняти пальто (дайте ще пару хвилин на

черевички з шнурівками). І от повністю нага Поліна стоїть посеред кімнати і посміхається довірливо до нього... У неї груди дивовижної білизни, витончений вигин стегон і доглянутий низ живота... Усе це свідчило про те, що для малої це не вперше... І що, отак тижнями торочачи, що вона не така, дівчина морочила йому голову? Хоча сама вже давно з нетерпінням прагнула приміряти на себе все зблизька. Альберт був геть збентежений. А вже через кілька хвилин він стогнав від задоволення. Здивована Поліна схвильовано підвела голову, але швидко знову заплющила очі, бо в Альберта ще була снага її порадувати. Він пережив схожу сцену із Сесіль напередодні його мобілізації (неначе кілька сторіч тому). Відтоді минуло стільки часу... Але Поліна мусила о другій годині ночі нарешті запропонувати: серденько, а може б, ми трохи поспали б, га? Вони міцно пригорнулись одне до одного. А коли Поліна вже спала, Альберт мовчки плакав од щастя, пильнуючи, щоб не розбудити її.

Після зустрічей з Поліною він пізно повертався додому. А відтоді, як Поліна танула від пристрасті у тій маленькій кімнаті, Едуард бачив його ще рідше. Перед тим як піти до неї ввечері (коли вона не працювала), Альберт заходив додому з сумкою грошей (сотні, тисячі франків спочивали в захованій під його ліжком валізі, де він більше не спав). Він дивився, чи Едуард має що їсти, а перед тим як піти, цілував схилену над новою маскою Луїзу (вона відповідала йому неуважно, з якимось докором в очах).

Одного вечора (це було у п'ятницю), коли Альберт зайшов з портфелем, наповненим банкнотами на суму в сімдесят три тисячі франків, квартира була порожня.

З численними, найрізноманітніших форм та кольорів масками на стінах, кімната була схожа на якийсь музей. Весь у маленьких дерев'яних скалках та з величезними рогами, пильно дивився на нього північний олень карібу. Куди б не подивився Альберт — або на жерця-індіанця зі змійками на лобі, із перлами та стразами, чи на отого дивного, усміх-

неного лукавця з величезним носом (складалося враження, що він поглинув всі гріхи світу) — всі ці персонажі хитро видивлялися на нього, а він стовбичив у дверях зі своїм портфелем.

Можна уявити собі його паніку (після їхнього перемир'я Едуард ніколи нікуди не виходив). Луїзи також не було. Жодної записки на столі. Нічого не вказувало на квапливий виїзд. Альберт пірнув під ліжку — валіза була на місці. Чи бракувало там грошей — зразу і не прикинеш, бо купюр було напхом, навіть якщо ви візьмете тисяч п'ятдесят — це залишиться непоміченим. Була сьома вечора. Альберт кинувся до пані Бельмон.

— Він попросив дозволу взяти малу з собою на вихідні. Я погодилась...

Говорила вона це безсторонньо, без жодних емоцій, ніби читала новини з газети. Ця жінка була геть відірвана від реальності.

Альберт стривожився, бо від Едуарда можна було чекати будь-чого. А якщо уявити його на волі в місті... Куди він подався? Альберт тисячу разів пояснював йому, наскільки їхня ситуація небезпечна, отож вони мусять виїхати якомога раніше (Едуардові спокою не давав той мільйон, він і слухати не хотів про те, щоб поїхати раніше). А треба ж бути зараз як ніколи обережним, особливо уникати зайвої уваги.

«Коли вони зрозуміють, що ми накоїли, — говорив Альберт, — розслідування не триватиме надто довго, зрозумій! У банку залишилися мої сліди, мене щодня бачили на пошті, поштар приносив сюди тонни листів, нас у будь-який момент може здати видавець, який незабаром зрозуміє, у що ми його вплутали. Щоб нас знайти, поліції треба буде якийсь кілька днів. А може, й годин...»

Едуард погоджувався. Треба бути пильним. І от за два тижні до їхнього від'їзду він подався із дому прогулятися з дівчинкою Парижем! Так ніби його пика була нічим не гірша від тих, кого можна побачити на кожному кроці...

Куди вони могли піти?

— Мені відповіли, що майстер перебуває в Америках...

Лябурден завжди говорив про Америку в множині, бо був переконаний, що цим об'єднує два континенти — так, йому здавалося, висловлюється розсудлива людина.

— Чи він повернеться невдовзі? — уточнив Перікур. — Надто мало часу...

Лябурден передбачив його реакцію і тільки усмінувся.

— Зовсім ні, пане президенте, уявіть собі, що він так захопився нашим проектом, що відразу взявся за роботу! І рухається семимильними кроками! Подумайте лишень! Наш проект буде розроблений у Нью-Йорку (Лябурден вимовляв «Нийорк») і виготовлений у Парижі... Як це символічно...

З міною гурмана, яку можна було помітити в нього при виборі страв та при погляді на сіднички своєї секретарки, він вийняв з кишені великий конверт.

— Ось ще деякі ескізи, надіслані майстром...

Коли пан Перікур простяг руку до конверта, Лябурден затримав конверт на якусь секунду.

— Це не просто красиво, пане президенте, це — неперевершено!

Що мав означати цей словесний перебір? Хтозна. Лябурден довільно поєднував слова у речення, але не ідеї. Зрештою, пан Перікур не звертав на це уваги, бо вважав Лябурдена цілковитим дурнем (з якого боку не повернеш, все одно дурень, і нічого тут сподіватись).

Пан Перікур відправив його ще до того, як відкрив конверт (він хотів зробити це наодинці).

Жюль д'Епремон виконав вісім рисунків. Два плани загального виду з неочікуваного ракурсу, неначе ви підійшли так близько, що бачите монумент знизу (дуже оригінальна подача). На першому було видно праву частину триптиха під назвою: «Франція, що веде загони

на битву», а другий зліва — «Невтомні солдати дають відсіч ворогові».

Він намагався визначитися зі своїм враженням. У нього виникли майже дикі слова, які могли все пояснити, — «як живі»... Нехай і смішний той епітет, підказаний Лябурде-ном, але обидві сцени підкреслювали такий реалізм, якого не побачиш на жодній фотографії з війни в газетах, які показували солдатів на полі битви.

Шість наступних ескізів подавали крупним планом деякі деталі: обличчя жінки в драпіровці, профіль одного з солдатів. Але обличчя, яке змусило тоді Перікура вибрати саме цей проект, тут не було... Чорт!

Він перебирав малюнки, порівнював їх з тими, які у нього вже були. Довго намагався уявити, як ходить довкола справжнього пам'ятника, щоби вникнути в образ. Ніяк інакше й не скажеш: Перікур неначе поселився в цьому монументі (так ніби у нього було подвійне життя, і він поселив коханку у мебльованій кімнаті і проводить з нею години потай від усього світу). А вже через кілька днів він знав свій проект так, що міг уявити його під будь-якими ракурсами, навіть такими, які не були намальовані.

Від Мадлен він не ховався — це було непотрібно. Якби в його житті була якась жінка, дочка б зрозуміла це з першого погляду. Коли вона зайшла в його кабінет, батько стояв посередині кімнати з розкладеними по колу малюнками довкола, або сидів у кріслі з лупою в руці, вивчаючи ескіз. Він так довго їх перебирав, що вже почав думати, чи не пошкодив їх.

Прийшов майстер, щоб поміряти розміри (пан Перікур не хотів розлучатися з малюнками) і наступного дня приніс скло і рамки. До вечора все було завершено. А за цей час прийшли робітники, познімали зі стін полиці з книгами, щоб звільнити місце для картин. Його кабінет перетворився на експозиційну залу, присвячену єдиному твору — його монументу.

Пан Перікур продовжував працювати: ходив на зустрічі, очолював раду директорів, приймав відвідувачів у офісах,

представників, директорів підрозділів. Але волів повертатися додому раніше і зачинятися у себе. Зазвичай він вечеряв наодинці, йому подавали їжу в кабінет.

Щось у ньому наче дозріло. Він почав розуміти багато речей, згадував колишні емоції: тугу, пережиту після смерті дружини, це відчуття порожнечі та фатальності, від яких він так страждав тоді. А також він дорікав собі тодішніми стосунками з Едуардом. Сприймавши свого сина, він порозумівся з самим собою, з таким, яким він був колись.

Це почуття полегшення подвоювалося відкриттям. У зошиті малюнків Едуарда з фронту і на цих ескізах пан Перікур майже фізично відчував те, чого зовсім не знав — війну. Досі не маючи розвиненого почуття уяви, він тепер відчував емоції, черпаючи їх з облич солдатів, зображених на картинах. Тепер він більше не дорікав собі, що був сліпим і байдужим батьком, — він прийняв свого сина, його життя, і ще більше страждав, бо той помер. За кілька днів до перемир'я! Так ніби долі мало було того, що Едуард загинув, а інші повернулися живими! Чи була ця смерть миттєвою, як клявся солдат Майяр? Інколи пан Перікур ледве стримувався, щоб не покликати знову того колишнього солдата, який працює десь там, у його банку, і не витрусити з нього правду. Але чи знав *насправді* його товариш, що відчував Едуард у мить смерті?

Оскільки він вивчав монумент все більше, якимось прив'язався до нього. І не тільки до дивно близького обличчя, на яке йому вказала Мадлен, і яке він сам дуже добре пам'ятав, але й до загиблого солдата, що лежав під невтішним поглядом Перемоги. Митець вловив щось просте і глибоке. Пан Перікур відчув, як на очі навертаються сльози. Він зрозумів, що його емоції перевернули час, бо сьогодні смерть — чекає його. А Перемога — це його син, що дивиться на свого батька невтішним поглядом, від якого крається серце.

Минула сьома година вечора, але пообідня спека ще не спадала. В цій орендованій машині було так жарко, що навіть відкрите з боку вулиці вікно не давало жодної свіжості,

а лише гарячий важкий подих. Анрі нервово поплескував по коліну. Його уява була зайнята картинами, де пан Перікур продавав резиденцію Салев'єр. Якщо це станеться, він задушить того старого негідника власними руками! А все-таки, яку роль той відвів собі у його проблемах? А може, він усе це і підлаштував? Анрі губився у здогадках.

Його похмурі думки та злість не заважали спостерігати за Дюпре, який розгублено міряв тротуар, як людина, що намагається приховати свою нерішучість.

Анрі підняв вікно машини, щоб залишатися непоміченим. Було би украй безглуздо взяти напрокат машину і бути викритим на першому ж розі вулиці... Петля на його шиї затягувалася. На війні принаймні було ясно, хто в цьому винен. Мимоволі його думки поверталися до маєтку Салев'єр, хоч він і намагався зосередитися на майбутніх неприємностях. Відмовитись від цього він ніколи не зможе. Минулого тижня він ще туди їздив, реставрація проходила бездоганно, загальний вигляд змінювався з дивовижною швидкістю. Перед широким фасадом приємно було уявити мисливців із собаками, що готуються на полювання, чи виїзд весільного кортежу його сина... Відмовитися від цих мрій? Неможливо! Ніхто ніколи не зможе відібрати їх у нього!

Після тої зустрічі з Перікуром у нього залишався один-єдиний вихід.

«Я — вправний стрілець», — повторював він, щоб якимось себе підбадьорити.

У нього було лише три години, щоб організувати реванш. Команда обмежувалася лише одним Дюпре. Ну, що ж, він битиметься до самого кінця. Якщо виграє зараз (хоча це буде важко зробити, але він на це здатний) — єдиною його мішенню буде старий нікчемний Перікур. Нехай це забере скількись часу, зате він матиме його голову. Це було для нього як запорука майбутньої перемоги.

Раптом Дюпре поспішно перейшов вулицю і схопив якогось чоловіка за руку. Той здивовано роззирнувся. Анрі здалека спостерігав за цією сценою і мав можливість роз-

дивитися незнайомця. Якби цей чоловік був хоч трохи показніший. Але він був справжнім нечупарою, і це ускладнювало ситуацію.

Він стояв посеред тротуару з отетерілим виглядом, перевищуючи Дюпре і зростом, і шириною плечей. Він трохи завагався, дивлячись у бік машини, на яку йому тихцем було показано, де сидів Анрі. Прадель помітив його величезне, брудне і зношене взуття. Він уперше бачив, щоб людина так схожа була на своє лахміття. Нарешті, чоловіки перейшли дорогу і повільно наближалися. Для Анрі це був перший крок, але до остаточної перемоги ще було далеко.

Як тільки Мерлен сів у машину, Анрі зрозумів, що його побоювання були обґрунтованими. Від старого страшенно тхнуло, і поведився він зверхньо. Йому довелося сильно нагнутися, щоб залізити в машину, а потім він ще й мусів сидіти з втягнутою в плечі головою, так ніби на нього цілилися ножом. Він поставив собі під ноги старий зношений шкіряний портфель, який вже забув свої кращі часи. Він був похилого віку, до пенсії, мабуть, залишилося небагато. У цьому войовничому і занедбаному чоловікові з диким поглядом все було старим і брудним (дивно було, чому його ще тримали).

Анрі простягнув йому руку, але Мерлен не потис її, а лише подивився. Найкраще було би відразу приступити до діла.

Анрі поведився з ним фальшиво-фамільярно, ніби вони були давно знайомі і збираються обговорювати звичайні речі:

— Ви написали два звіти про кладовища в Шаз'єр-Мальмонті і в Понтавілі — чи не так?

Мерлен лише буркнув щось. Йому не подобався багатій, що був схожий на хитрого шахрая. Чого б то він приїхав шукати його аж тут, та ще й зустрівся тайкома у машині...

— Три, — мовив він.

— Що?

— Не два, а три. Я незабаром відправляю ще третій про кладовище Даргонь-ле-Гран.

З його манери говорити Прадель зрозумів, що в його домовину забивається ще один цвях.

— А... коли ви туди їздили?

— Минулого тижня. Дуже кепсько все там виглядає...

— Це як?

Отже, Прадель, якому треба було зам'яти дві справи, буде тепер мати халепу ще й з третьою...

— Та отак... — сказав Мерлен.

У нього був подих шакала та дуже неприємний гугнявий голос. За звичних обставин Анрі мав би продовжувати, бути люб'язним, себто втілювати впевненість. А тут ще й Даргонь, як тут стриматися?.. Оте невеличке кладовище на двісті чи триста могил, не більше, куди треба було направляти тіла з Вердена. Яких дурниць мали вони там наробити? Він же нічого про це не чув? Анрі машинально подивився на вулицю: Дюпре повернувся на своє попереднє місце на тротуарі. Сховавши в кишені руки, він курир, розглядав вітрини і також нервував. І тільки Мерлен був спокійний.

— Ви б мали наглядати за своїми людьми... — кинув він.

— Звичайно! У тому-то й річ, шановний пане! Але з такою кількістю ділянок хіба це можливо?

Мерлен не мав жодного бажання йому співчувати. Він замовк. Для Анрі життєво необхідно було, щоб той говорив — від людини, яка мовчить, нічого не доб'єшся. Він спробував застосувати смішну, але очікувальну тактику людини, замішаної у справу, яка її мало стосується:

— Власне... в Даргоні... що там таке відбувається?

Мерлен довго мовчав. Анрі вже було подумав, що той не розчув. А коли Мерлен відкрив рота, жодна жилка на його обличчі не ворухнулася, лише губи (важко було вгадати його наміри).

— Вам платять за кожну одиницю, чи не так?

Анрі розвів руками.

— Атож. Це нормально — оплата йде за виконану роботу!

— І ваші люди також отримують платню за кожен одну ніч?

Анрі скорчив невдоволену міну, так, звичайно, і що з того?.. Що він хоче сказати?

— Саме тому у домовини просто накладали землі, — сказав Мерлен.

Анрі витріщив очі: це що іще за чортівня?

— Там у деяких домовинах останків взагалі не було, — продовжив Мерлен. — Щоб заробити більше грошей, ваші робітники перевозили та ховали домовини, в яких не було тіл, — лише земля для ваги.

Реакція Праделя була дивною. Він подумав: тьху, отара дурнів, як же йому це набридло! Отой Дюпре і всі придурки на місцях, сподіваючись заробити грошенят, витворяли казна-що. Через мить він вирішив: це його не стосується, хай виплутуються самостійно, у нього і своїх проблем достатньо!

Голос Мерлена повернув його до того факту, що він, як директор фірми, по самі вуха у болоті, а от підлеглих залишать на закуску.

— А ще... там були боші, — додав Мерлен.

Він, як робот, рухав лише губами.

— Боші?

Анрі вирівнявся на своєму сидінні. Он воно що... Це вже була його стихія. У питанні з бошами ніхто не міг скласти йому конкуренції. Мерлен ствердно кивнув, але так непомітно, що Анрі подумав — це йому здалося. І зайорзався: боші, які ще боші? Що за дурню той городить? На його обличчі вже читався сумнів, і Мерлен додав:

— Якщо ви поїдете туди, у Даргонь... — він затнувся.

Підборіддя Анрі сіпнулося: давай, добивай, що там ще за халепа?

— *Замість французів у могилах поховані боші.*

Анрі відкрив рота, як та риба, приголомшений цією новиною. Це — катастрофа... Але ж труп є труп. На думку Праделя, якщо хтось вже вмер (француз, німець чи сенегалець), чи не все одно? На цих кладовищах часто знаходили

тіла чужоземних солдатів, адже заgonи постійно міняли свої позиції... Жорсткі інструкції щодо цього передбачали: тіла німецьких солдатів треба обов'язково відокремлювати від тіл солдат-переможців! Для них має бути виділене окреме місце на створених державою кладовищах. Якщо німецький уряд, а також Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge (служба нагляду за німецькими військовими похованнями) захочуть обговорити з французькою владою остаточну долю десятків тисяч «чужоземних тіл» — інша річ. А поки що переплутати тіло французького воїна з бошем здавалося святотатством.

Неможливо було навіть уявити, що бош похований у французькій могилі! Ось якась сім'я збирається над могилою, де поховані насправді ворожі солдати, себто ті, хто вбивав їхніх синів! Це межувало із оскверненням могил.

Скандал було гарантовано.

— Я займаюся цим, — буркнув Прадель, який ще не уявляв ні обсягів катастрофи, ні засобів, щоб її уникнути.

Скільки їх там було? Відколи вони запихали бошів у французькі домовини? Як про це дізнатися?

Найбільше ж він зараз хотів, щоб зникли ці кляті звіти! Будь-яким чином.

Анрі придивився до Мерлена: який же він старий... У нього були глибокі зморшки і підсліпуваті очі, а ще маленька, як на таке тіло, голова.

— Давно ви працюєте на державній службі?

Питання було поставлене чітким, авторитарним тоном військового. Для Мерлена він звучав як звинувачення. Не подобався йому отой д'Олней-Прадель, який був таким, як він собі й уявляв: випещений марнотратник, бабій і цинік. Йому на думку ще спало поширене словечко «торгаш». Мерлен погодився сісти в цю машину з цікавості, але почувався тут задушливо, як у домовині.

— Себто державним службовцем? — уточнив він. — Усе своє життя.

Він сказав це без тіні гордості чи гіркоти — просто констатація факту, він не уявляв для себе іншого статусу.

— А яку ви посаду займаєте зараз, пане Мерлен?

Це було в'їдливо сказано — неприємно. Авжеж, посада малооплачувана, й отаке стирчання на місці в адміністративній піраміді за кілька місяців до пенсії було для Мерлена мульткою раною, приниженням. Його мляве просування було пов'язане лише зі старістю, він був ніби солдат, що закінчував свою кар'єру у погонах рядового...

— Ви ж виконали неймовірну роботу під час цих перевірок!

Він був неперевершений. Якби Мерлен був жінкою, то Анрі вже взяв би його за руку... І що далі?

— Завдяки вашим зусиллям і вашій спостережливості ми зможемо тепер все поставити на свої місця! Недбалість робітників... ми з цим покінчимо! Ваші доповідні стануть нам дуже в нагоді, вони допоможуть нам повернути все у міцні руки.

Мерлен подумав: кому це — «нам»? Відповідь прийшла сама собою. В устах Анрі це означало: «Праделева могутність» (адже йшлося про нього самого, його друзів, його сім'ю, його зв'язки).

— Навіть сам міністр зацікавиться цією справою, — продовжував Анрі, — власне можу сказати: не просто зацікавиться, а скажу прямо — буде вдячний. Так-так, саме *вдячний* за вашу компетенцію і вашу скромність. Адже ваші висновки перевірок будуть необхідними, але малоприємними для людей, яких вони зачіпають, хіба ні?

Оце «ми» збирало в собі усю владу, вплив, дружбу на найвищому рівні, високе керівництво — усе, що Мерлен так ненавидів.

— Я особисто буду говорити з паном міністром, пане Мерлен...

Але... найприкрішим в усьому цьому було те, що Мерлен відчував, як у його тілі щось починає наростати, як нестримна ерекція. По стількох роках приниження знати, що тебе нарешті підвищать? І можна буде змусити замовкнути усі ті злі язики і навіть керувати тими, які тебе принижували... Він пережив кілька солодких митей.

Прадель чітко бачив на обличчі цього невдахи, що йому було би досить найменшого підвищення, будь-чого (як скляного намиста папуасові в джунглях).

— Я простежу особисто, — продовжував Анрі, — щоб ваша заслуга і ваша сумлінність не залишилися непоміченими, а навпаки, були гідно поціновані!

Мерлен підвів голову у замішанні.

— А ви поки що оце... — додав старий стишеним голосом.

Він нахилився до свого шкіряного портфеля і почав порпатися в ньому.

Анрі аж спітнів — ось він, ключ! Зараз треба змусити його будь-що відкликати свої звіти! Анулювати все. Нехай напише нові схвальні висновки замість колишніх. За обіцянку нагороди чи премії (з таким убогим шкарбаном будь-що може спрацювати).

Мерлен ще довго порпався у своєму портфелі, але нарешті щось знайшов. Він тримав у руці зім'ятий аркуш.

— Поки ви тут, — повторив він, — впорядкуйте ще й оце.

Анрі взяв до рук папірець — це була реклама. Прочитавши, він зблід. Фірма «Фрепаз» пропонувала купити «за доступною ціною вставні щелепи, навіть поламані чи зношені».

Висновок цього нишпорки перетворювався на вибухівку.

— Це теж діє, — продовжив Мерлен. — Кілька сантиметрів за вставну щелепу — неначе й невеликий зиск для персоналу, але, як-то кажуть, копійка до копійки...

Він ткнув на папірець у руках Праделя.

— Можете собі залишити. До свого звіту я долучив інший зразок.

Він знову взяв свій портфель і заговорив з Праделем тоном людини, яка не зацікавилася темою розмови. Нікуди не дінешся: те, що йому пропонували, прийшло зрештою надто пізно. Це за давнє бажання перспективи підвищення чи нової посади як з'явилося на мить, так і щезло. Він от-от

покине державну службу і вже давно відмовився він надії на успіх. Нічого не зможе стерти з його пам'яті сорок років пекельної роботи. Зрештою, що він робитиме, скажімо, у кріслі директора, керуючи людьми, яких завжди зневажав? Він стукнув по портфелю: ні, це йому ні до чого...

Прадель раптом схопив його за передпліччя.

Під рукавом він відчув, який той худючий, — просто кістяк... У нього з'явилася відраза. Тьху, справжній скелет, одягнений у лахміття...

— І скільки ви платите за проживання? І яка у вас платня?

Ці питання прозвучали, як постріл. Із підготовкою покінчено, треба йти в атаку. Мерлена важко було залякати, але і йому захотілося негайно вийти. Прадель ухопився за його руку, як кліщ.

— Скільки вам платять? — просичав він.

Мерлен спробував оговтатись. Звичайно, він знав цю цифру — тисяча сорок чотири франки на місяць, або дванадцять тисяч франків за рік — так він проіснував усе своє життя. У нього нічого й нікого не було, і помре він одинаком, нічого не залишивши. Питання про зарплату було ще принизливішим, ніж питання про посаду, — найважливіше у стінах міністерства. Бідність — то інша річ: ви носите її з собою завжди, від неї залежить ваше життя, вона його обумовлює, кожної хвилини вона промовляє до вас, дихає через усе те, що ви робите. Злидні є ще гіршими, ніж бідність, бо можна достойно виглядати і в бідності. А от злидні опускають до нікчемності, до убогості, ви стаєте жадібним, ви більше не можете жити, зберігаючи свою гордість та чесноти.

Мерленова ситуація була саме такою. Його бачення було затуманене, а коли він прийшов до тями, то був наче засліплений.

Прадель вийняв з кишені тутий конверт, набитий широкими, як листя платана, купюрами. Нащо ті прелюдії? Колишньому капітанові не треба було читати філософів, щоб знати: кожна людина має свою ціну.

— Давайте не будемо товкти воду в ступі, — твердо сказав він Мерленові. — У цьому конверті — п'ятдесят тисяч франків...

Мерлен був збитий з ніг. Людина не може спокійно дивитись на таку суму (це було сильніше за нього). У нього в голові почав працювати лічильник, шукаючи якісь еквіваленти: скільки, приміром, коштує квартира, а машина?

— А отут, — Прадель вийняв другий конверт з внутрішньої кишені, — теж п'ятдесят.

Сто тисяч франків! Зарплата за десять років! Пропозиція справила негайний ефект (так ніби Мерлен помолодшав на двадцять років).

Він і на секунду не задумався, просто вирвав обидва конверти з рук Праделя (це було неймовірно!).

Він нахилився до портфеля, здавалося, він зараз почне плакати. Але старий шморгнув носом, схилившись над своїм портфелем, і запхав туди конверти (так ніби треба було закласти дірку знизу, щоб нічого не загубилося).

Прадель сам був вражений такою реакцією. Але ж сто тисяч — це такі гроші! Правда, їх треба ще відпрацювати. Анрі знову цупко схопив Мерлена за передпліччя, мало не ламаючи йому кістки.

— *Ви відправите ті звіти під три чорти*, — прошипів він крізь зціплені зуби. — Напишете начальству, що помилилися, сказали дурню, — зрештою, мені начхати. Але візьмете все на себе. Почули?

Авжеж, зрозуміло. Мерлен залепетав: «Так-так-так!» Шморгнув шмарклі і вискочив із машини. Дюпре побачив його кощаву постать, що вилетіла на тротуар, як корок із пляшки шампанського.

Прадель задоволено всміхнувся: оце діло...

І відразу згадав свого тестя. Тепер, коли небо над ним посвітліло, можна подумати й над тим, як поквитатися з тим старим негідником...

З вулиці, нахилившись, із зацікавленим виглядом вдивлявся у вікно автомобіля Дюпре.

«А тобою, — подумав Прадель, — я ще займусь...»

Покоївці здавалося, наче вона дебютантка в цирку. Величезний золотавий лимон качався по срібній таці туди-сюди — от-от покотиться вниз по сходах. Треба було неабияк вихилитися, щоб донести його до кабінету директора. Далєбі, можна отримати на горіхи, годі й сумніватись. Вона озирнулась: ніхто не бачить. І поклала цитрину в кишеню фартуха, а тацю під пахву, і продовжила підійматися сходами (в готелі «Лютеція» прислуга не мала права користуватися ліфтом, ще чого...).

Зазвичай, коли клієнт просив принести лимон на свій поверх, вона з ним не надто була люб'язна. Але інша справа — пан Ежен. Пан Ежен ніколи нічого не говорив. Він просто клав на килимок свого люксу аркуш паперу, списаного великими літерами — для чергового посильного. Разом з тим він завжди був дуже чемний і коректний.

Але таки дуже дивний.

У «Лютеції» було достатньо двох-трьох днів, щоб пана Ежена вже сприймали як білу ворону. Він оплачував номер готівкою на багато днів наперед (ще не встигли виставити рахунок, а він уже оплатив). Дивак... Ніхто ніколи не бачив його обличчя. Замість голосу — якесь хрипіння і дивні смішки, від яких хочеться реготати, або холоне кров. Ніхто точно не знав, чим він займається. Він завжди носив величезні, щоразу інші маски. А ще любив влаштовувати всілякі кумедні дійства. Від його африканського танцю душилися сміхом жінки. Він замовляв свіжі квіти оберемками. Він відправляв посильних хлопчаків до магазину «Бон Марше», що знаходився якраз навпроти, за усіляким дріб'язком для своїх масок: аркушами золоченого паперу, фетровими клаптями, фарбами... І це ще не все! Минулого тижня він замовив камерний оркестр на вісім музикантів. Коли йому повідомили про їхнє прибуття, він спустився і стояв на першій сходинці навпроти рецепції, відбиваючи ритм, поки оркестр виконував «*Турецький марш*», і пішов потому. Пан Ежен роздавав купюри по 50 франків всьому

персоналу за послуги. Директор мусив піднятися до нього, щоб пояснити: щедрість вітається, а от щодо фантазій... «Ви мешкаєте у солідному готелі, пане Ежене, треба зважати на інших клієнтів і на нашу репутацію».

Пан Ежен погодився, бо не любив сперечатися.

Особливо інтригували оті маски. Коли він приїхав, на ньому ще була порівняно сприйнятна маска, із вміло виконаними рисами. Це було схоже на обличчя паралізованого. Риси нерухомі, але такі життєві... Навіть більше, ніж застигли маски музею Гревена. Цю маску він одягав, іноді виходячи кудись. Він лише кілька разів потикав носа на вулицю, і то завжди ближче до вечора (здавалося, він не хотів ні з ким зустрітись). Дехто говорив, що о такій годині він мусив би ходити в якісь не надто пристойні місця (та не думаєте ж ви, що він ходив на месу?).

Чутки розходилися швидко. Як тільки хтось із персоналу повертався з його номера, його одразу ж кидалися розпитувати: що він бачив цього разу? Коли почули, що він просить цитрину, відразу знайшлася покоївка, яка йому її віднесла. А коли вона спустилася, то на неї вилася злива запитань. Всі вже бачили ті дивні сцени чи маски, наприклад, африканського птаха, що танцював, і кричав пронизливо криком у прочинене вікно. Або потрапляли на драматичний спектакль перед кількома перевдягненими у людей кріслами. Це був спектакль одного актора, який неначе ходив на ходулях і говорив слова, що їх ніхто не міг зрозуміти... Те, що Ежен був диваком, це — факт. Але чим він займався *насправді*?

Дехто вважав, що він німий, бо видавав лише якась бурчання і писав розпорядження на листочках. Інші думали, що у нього невідь-чому спотворене лице. Але досі всі поранені, яких вони бачили, були скромними людьми. А це ж такий багатій... «Так, він — дивний, маєте рацію, я навіть і не помітив би...» — «Тут не те, — говорила комірниця з відстані свого тридцятирічного досвіду роботи в дорогих готелях, — кажу вам, що йдеться про якесь шахрайство». Вона вважала, що це бандит-втікач, розбагатілий каторжник. Покоївки

тихцем посміювалися, переконані, що пан Ежен, швидше за все, видатний актор, знаменитий в Америці, що проживає в Парижі інкогніто.

При заселенні він показав свою військову посвідку. Адже треба було обов'язково пред'являти якийсь документ (хоч поліція і рідко навідувалася в готелі такого рівня для перевірки). Ежен Лярів'єр. Його ім'я нікому нічого не говорило, мало того, дехто думав, що звучало воно якось підозріло. Ніхто в це не повірив (комірниця тоді додала, що військову посвідку дуже легко підробити).

Окрім своїх нечастих інтригуючих вечірніх виходів, пан Ежен зазвичай залишався у своєму великому номері на сьомому поверсі. І кожного разу його відвідувала лише якась дівчинка з серйозним виглядом гувернантки. Вона, очевидно, потрібна йому для того, щоб порозумітися (але ж ні, бо вона також не говорила ні слова). На вигляд їй було років дванадцять. Вона з'являлася по обіді, завжди прожогом, ні з ким не вітаючись, пролітала мовчки повз рецепцію. Але вони все ж устигли помітити, яка вона гарненька: вузьке личко, високі вилиці, жваві чорні оченята. Вона була скромно, але дуже охайно одягнена (відчувалося, що вона має певне виховання). Одні казали, що це його донька. Швидше за все — прийомна, припускали інші. І більше ніхто нічого не міг додати. Вечорами він замовляв щось їстівне, зазвичай м'ясний бульйон і фруктовий сік, компоти, шербет — рідкі страви. А перед десятою годиною дівчинка спокійно і поважно спускалася, сідала у таксі на розі бульвару Распай. А перед тим як сісти, завжди питала про ціну. Коли ціна їй здавалася завищеною, вона торгувалася, але, прибувши до місця призначення, водій бачив, що з її гаманцем вона могла би заплатити за тридцять таких поїздок...

Перед дверима номера пана Ежена покоївка вийняла з кишені цитрину, поклала її на срібну тацю, подзвонила, поправила одяг, щоб справити належне враження, і чекала. Мовчання. Вона постукала трохи тихіше, бо хотіла прислужитися, а не перешкоджати. Нічого. Аж потім з-під

дверей з'явився аркушик з написом: «Залиште цитрину внизу, дякую». Вона була розчарована, але не надовго, бо коли нахилилася, щоб покласти тацю з лимоном, то побачила, як знизу просунулася банкнота у п'ятдесят франків. Вона схопила її, сховала і втекла (як кішка, боячись, що в неї відберуть рибну кістку).

Едуард трохи відкрив двері, забрав тацю, підійшов до столика, узяв ніж і розрізав лимон на дві частини.

Його номер був найбільшим у готелі. З широкими вікнами, що виходили на магазин «Бон Марше». З вікон було видно весь Париж. Щоб жити тут, треба було мати багато грошей. Яскравий промінь світла падав на лимонний сік, який Едуард ретельно витиснув у столову ложку, на дно якої насипав певну кількість героїну. Гарний жовтувато-райдушний колір віддавав блакиттю. (Знадобилося два вечірні виходи, щоб це знайти. За ціною...) Щоб Едуард переймався ціною, треба було, щоб ціна і справді зашкалювала. Зрештою, це не мало ніякого значення. Під ліжком, в його валізі, були пачки банкнот, вихоплені з Альбертової сумки, отого мураха, який складав гроші в очікуванні їхнього від'їзду. Якби хтось із персоналу захотів цим скористатися, Едуард навіть би цього й не помітив (усім хочеться жити).

Вони їдуть через чотири дні.

Едуард обережно змішав коричневий порошок із цитриновим соком, перевіряючи, чи не залишилося нерозчинених кристалів.

Чотири дні.

Підсвідомо він визнавав, що ніколи не вірив у цей від'їзд, дійсно-таки — ніколи. Ця неймовірна історія з монументами — просто шедевр шахрайства, містифікація, яка і приснитися не може, це щось веселе і життєтвердне. Все це допомогло йому згаяти час, підготуватися до кінця, і не більше. Він навіть не дорікав самому собі за те, що вплутав у це божевілья Альберта (власне, рано чи пізно кожен матиме від цього свій зиск).

Старанно розмішавши порошок, він тремтячими руками легенько поклав ложку на стіл так, щоб не вилився її вміст.

Тоді взяв запальничку, підклав паклю і легенько крутнув коліщатко, щоб добути іскри. Треба набратися терпіння, поки розгориться. Він оглянув свої апартаменти. Він тут почувався майже як удома. Бо завжди жив у великих кімнатах. Цей простір був на його смак. Шкода, що батько не може побачити його в цих розкішних апартаментах, бо, правду кажучи, Едуард заробив свій капітал набагато швидше, ніж він, і не набагато бруднішими методами. Він сам точно не знав, у який спосіб розбагатів його батько. Але знав, що за будь-яким багатством ховається кілька неспростовних злочинів. Він принаймні нікого не вбивав (просто допоміг випаруватися кільком ілюзіям, трохи пришвидшивши нещадний час).

Пасмо нарешті почало горіти. Едуард підклав ложку. Суміш почала закипати, тихенько потріскуючи (треба бути дуже обережним — від цього моменту залежить усе). Коли суміш була готова, Едуардові залишилося трохи почекати, поки охолоне. Він підвівся, підійшов до вікна. Над Парижем витала вечірня заграва вогнів. На самоті він не вдягав масок і помітив своє відображення у склі, як тоді, вперше, у 1918 році, коли лежав у шпиталі... (Альберт подумав тоді, що йому схотілося ковток свіжого повітря). Який це був шок...

Едуард розглядав себе. Видовище його більше не вражало — до всього можна звикнути. Але ця туга залишилася. Безодня, яка з'явилася всередині, за весь цей час лише поглиблювалася. Він занадто любив життя — ось у чім проблема. Тим, для кого життя не було таким цінним, деякі речі могли здатися простішими, але не йому...

Суміш охолола. Але чому обличчя батька повсякчас постає перед ним?

Бо їхня історія ще не закінчилася...

Ця думка ошелешила Едуарда. Це було відкриттям.

У кожній історії є свій кінець — таке життя. Навіть трагічний, нестерпний, банальний — але мусить бути. А у спілкуванні з батьком *його не було*. Вони розійшлися заклятими ворогами і більше ніколи не бачилися. А останнє слово так і не було промовлене...

Едуард затагнув джгут довкола руки. Впускав рідину у вену. Тоді захоплено дивився у вікно на місто, на його вогні. Раптовий екстаз перехопив подих, в очах спалахнуло сьй-во — він ніколи ще не відчував такого блаженства...

36

Люсьєн Дюпре з'явився якраз перед вечерею. Мадлен спустилася донизу і сіла за стіл. Анрі не було. Батько попрохав подати йому їжу в кабінет. Отож вона вечеряла на самоті.

Пан Дюпре...

Мадлен була дуже вихованою. Дивлячись на неї, можна було подумати, що вона справді вдоволена своїм життям. Вони стояли одне навпроти одного у величезному вестибюлі. Виструнчений Дюпре в пальті з капелюхом у руці скидався на шахову фігуру на цій чорно-білій підлозі (і це було досить символічно).

Він ніколи не знав, що думати про цю спокійну і врівноважену жінку (окрім того, що побоювався її).

— Вибачте, що турбую вас, — чемно сказав він. — Я шукаю пана.

Мадлен посміхнулася — від цього формулювання. Цей чоловік був головним компаньйоном Анрі, але говорив поштиво, як слуга. Вона лише мляво посміхнулася. Хотіла щось відповісти, але дитина в цей момент так заборсалася, що у неї перехопило подих, підігнулися коліна.

Дюпре кинувся до неї і підхопив її, зняквівши, бо не знав, як зручніше тримати руки. В руках цього невисокого, дужого чоловіка вона відчула себе у безпеці.

— Хочете, я зателефоную? — спитав він, підводячи її до одного з крісел, що стояли вздовж стіни вестибюля.

Вона лагідно усміхнулася.

— Бідолашний пане Дюпре, тут тільки те й треба повсякчас, що кликати на допомогу. Це дитинча — якесь чортеня, воно обожднює штовхатися, особливо ночами.

Вона перевела подих, стискаючи долонями свій живіт. Дюпре все ще стояв, нахилившись над нею.

— Дякую, пане Дюпре...

Вона мало його знала, лише «добридень», «добрий вечір», «як ваші справи?». Хоч відповідей ніколи й не чекала. Зараз вона раптом збагнула, що він дуже скромний. Звичайно, він залежний, багато знаючи про життя Анрі (а значить, і про неї також). Ця думка була їй не дуже до вподоби. Вона ображалася не так на чоловіка, як на обставини, і стиснула губи.

— Ви шукаєте мого чоловіка... — нагадала вона.

Дюпре підвівся, досвід підказував піти якомога швидше. Але було вже запізно (так ніби він запалив гніт, а двері запасного виходу виявилися закритими на два оберти).

— Власне кажучи, — продовжувала Мадлен, — я також не знаю, де він. А ви пройшлися по його коханках?

Вона запитала це співчутливим тоном (було видно, що вона і справді хотіла допомогти). Дюпре застібнув останній гудзик на своєму пальті.

— Якщо хочете, можу дати вам адреси, але на це треба чимало часу. Якщо не знайдете його в якоїсь із них, раджу вам пройтися по борделях — він туди теж забігає. Починайте з отого, що на вулиці Нотр-Дам-де-ля-Лорет — Анрі обожнює його. Якщо там його нема, ідіть на вулицю Сент-Пласід, а потім у кварталі Урсулін — ніяк не запам'ятаю назву вулиці.

Вона на хвилину замовкла, а потім продовжила:

— Не знаю, чому борделі так часто знаходяться на вулицях з такими поважними назвами... Від надміру добротності, мабуть.

Слово «бордель» в устах цієї шляхетної жінки, самотньої у цьому великому будинку, звучало зовсім не шокуєче, а якось сумно. Як же їй має бути боляче... Але тут Дюпре помилявся — Мадлен не відчувала ніякого болю. Її почуття до чоловіка не було вражене (воно вже давним-давно зникло), враженням було її самолюбство.

А Дюпре, будучи в душі солдатом, що ніколи не програвав, залишався незворушним. Мадлен вже почала ненавидіти себе за цю роль (це смішно) і жестом зупинила його — тільки не вибачайтеся. Оце вже гірше й бути не може... Він її розумів... Вона вийшла з коридору, мимохідь кинувши «до побачення».

Анрі випало каре з п'ятирок. Він прийняв виграш із таким виглядом, мовляв, що поробиш, бувають дні, коли щастить в усьому. За столом дружно зареготали, а особливо Леон Жарден-Больйо, який найбільше програвав. Його сміх мав означати демонстративну байдужість (подумаєш, спустив п'ятдесят тисяч франків за вечір, — теж мені проблема...). Правду кажучи, так і було. Його більше хвилювала образлива перемога Анрі, ніж програна сума. Цей красень завжди отримував усе. Думали вони обоє про одне і те саме. П'ятдесят тисяч франків, рахував Анрі, збираючи карти. «Ще б годину — і я відшкодував би те, що дав отому старому опудалу в подертих калошах — тепер він зможе купити собі нові...»

— Анрі!..

Він підвів голову. Йому подали знак: хід за ним. Він трохи досадував сам на себе. Чому він так розщедрився аж на сто тисяч франків? Міг би досягти того ж результату за півціни, а може, й менше. Але він був напружений, поспішав, йому забракло холонокровності. Це б вдалося навіть з тридцятьма тисячами... На щастя, з'явився рогоносець Леон. Анрі посміхнувся йому, роздивляючись свої карти. Леон зараз поверне йому суму (не всю, але більшу частину). А якщо додати до цього ще і його дружину та чудові кубинські сигари — це вже буде навіть більше, ніж еквівалентна відплата. Чудова думка — взяти його в компаньйони (він був не надто велике цабе, але приносив чимало користі).

Через кілька ходів (от чорт!) у нього залишилося сорок тисяч франків. Його виграш уже зменшився. Інтуїція підказувала: зупинись! А він уперто продовжував. Усі пере-

глядалися: хтось пояснював це втому, хтось уже попросив пальто. Була вже друга ночі, коли Анрі і Леон нарешті вийшли і попрямували до своїх машин.

— Трохи прикро, — мовив Анрі, — я спустив свій виграш. Але поквапимось!

— Уже пізно...

— Швидше, дорогенький! Я зараз маю жваву любку (одружену, будьмо відверті, але свіженьку і незакомплексовану). Шалена до нестями! Ти не можеш собі уявити, яка вона невтомна...

Леон сповільнив крок, він уже задихався.

— Якби я міг, я б заснував спеціальну медаль для рогосців — вони на це заслуговують. А ти що на це скажеш?

— А як же... твоя дружина? — мовив той похмуро.

— О, Мадлен! Це інша річ, вона — матрона. Ти зрозумієш це, коли прийде твоя черга. З жінкою це зовсім по-іншому...

Він запалив останню сигарету.

— А ти, дорогенький, насолоджуєшся подружнім життям?

У цей момент Анрі подумав, що його відплата стала би повною, якби Деніза, посилаючись на відвідини подруги, тут же пішла з ним у готель. Але він прикинув, що відвідини Нотр-Дам-де-ля-Лорет займуть менше часу, ніж *це*.

Хоча *це* у нього все-таки забрало півтори години... І так завжди. Кажеш собі, що проскочиш, як вітер (але є двоє дівчаток на вибір, а ти береш обидвох і по черзі).

У нього все ще грала на губах посмішка, коли він перетинав бульвар Курсель. Але усміх зник, бо він раптом побачив Дюпре. У такий пізній час? Його поява не обіцяла нічого доброго. І скільки ж він тут стовбичить?

— Даргонь закрили, — випалив захекано Дюпре, навіть не вітаючись, так ніби ці слова пояснювали всю ситуацію.

— Як... закрили?

— І Дам'єр також! І Понтавіль-сюр-Мез. Я всюди перездзвонив, мені не вдалося зв'язатися з усіма, але, здається, всі ділянки заблоковані...

— Але... ким?

— Префектурою. Кажуть, рішення прийшло згори. На вхіді до кожного нашого кладовища є по жандарму...

Анрі був шокований.

— Жандарм? Що за чортівня?

— Так, і схоже на те, що до нас нагряне перевірка! А поки що все призупинено.

Анрі не розумів. Що відбувається? Той невдаха з міністерства не забрав свої звіти?

— Кажеш, усі наші ділянки?

Насправді, повторювати було зайве — патрон чудово все зрозумів. Але він ще не все знав про обсяги проблеми. Дюпре трохи зам'явся:

— Мушу вам сказати, капітане... Мені треба відлучитися на кілька днів.

— Зараз, у такий час? Ні. Ви мені потрібні.

Анрі сказав це так, якби зробив це за нормальних обставин. Але мовчання Дюпре не було звично-покірним. Дуже впевнено, як він командував своїми підрядниками, але ще чіткіше і без звичної сліпої відданості, він наполіг:

— Мені *треба поїхати* до сім'ї. Не знаю, скільки це забере у мене часу, самі знаєте...

Анрі звернув на нього суворий погляд, але реакція Дюпре його таки стривожила. Він зрозумів, що цього разу ситуація була складнішою, ніж він думав. Дюпре, не чекаючи відповіді, лише кивнув головою, розвернувся і пішов. Остаточо.

Ще один його кинув, і в такий час! Прадель заскрипів зубами. Він повторив собі те, що колись говорив багато разів: *ех, треба було таки доплачувати йому!* Його відданість треба було заохочувати. А тепер уже пізно.

Анрі подивився на годинник — пів на третю.

Піднімаючись сходами до дверей, він помітив, що внизу горить світло. Він штовхнув вхідні двері, але вони відкрилися самі по собі. Маленька служниця на порозі. (Оця брUNETка, як її? Ага, здається, Поліна, гарненька... А чому вона *ще не його?* Але нема часу на це зараз.)

— Пан Жарден-Больйо телефонував багато разів... — почала вона.

Анрі її трохи лякав, її груди швидко здіймалися.

— ...але телефонний дзвінок розбудив пані, тому вона відключила апарат і сказала мені чекати вас тут, щоб попередити: як тільки ви прийдете, слід зателефонувати панові Жарден-Больйо.

Після Дюпре він дізнався, що Леон кинув його на дві години раніше. Анрі мимохідь подивився на груди маленької покоївки, але вже втратив над собою контроль, почувши новину. Чи є якийсь зв'язок між дзвінком Леона та оголошенням про закриття усіх ділянок?

— Так, — говорив він, — так...

Його підбадьорював власний голос. Даремно зрештою він панікує. Треба спочатку перевірити, ну закрили тимчасово два чи три кладовища (але ж не всі?). Це зробило би із незначних труднощів справжній скандал.

Поліна, напевно, дрімала в кріслі, бо очі в неї були припухлі. Анрі дивився на неї, думаючи про своє. Але цей погляд нагадував їй той, яким він зазвичай оглядав інших дівчат, і це непокоїло. Вона відступила на крок.

— Пане... Я вам ще потрібна?

Він жестом заперечив, і вона відразу зникла.

Він зняв піджак. Передзвонити Леону? У такий час? У нього і без того не бракувало клопотів, а ще займайся тим коротуном...

Він пішов у свій кабінет, увімкнув телефон, попросив з'єднання в оператора й одразу заволав у слухавку:

— Що там? Знову та історія із звітом?

— Ні, не з тим.

У голосі Леона не чулося паніки, він, здавалося, цілком володів собою (що було досить дивним за цих обставин).

— Це щодо Гаргон.

— Тьху! — вилаявся Анрі. — Не Гаргон, а Даргонь!

Анрі, вражений новиною, тільки зараз зрозумів.

Це був той самий звіт, за який він заплатив сто тисяч франків!

— Вісім сантиметрів землі, — прокоментував Леон.

Анрі насупив брови. Що міг написати той чинуша, що втік з його ста тисячами франків? Невже це набрало такого розмаху?

— У міністерстві переполох. Там ще такого не бачили, щоб до звіту було долучено сто тисяч франків крупними купюрами. Банкноти були акуратно приклеєні на сторінки. А ще був навіть додаток, в якому були переписані їхні номери.

Дідько! Той тип відіслав гроші! Прокляття!

Ця інформація добила Анрі. Він ніяк не міг зібрати докупи картину: звіт, міністерство, гроші, закриті ділянки...

Леон узявся пояснювати зв'язок.

— Інспектор описав дуже серйозні факти щодо кладовища в Даргоні. А також повідомив під присягою про спробу його підкупу як чиновника. Доказом чого є ці сто тисяч франків. Їх можна прийняти за зізнання. Це означає, що пункти звіту мають вагомні підстави, бо безпричинно чиновника не купують. Та ще й такою сумою.

Це була катастрофа.

Леон трохи помовчав, залишаючи Праделеві можливість все обдумати. Його голос був такий спокійний, що Анрі навіть здалося, що він розмовляє зараз з кимось, кого зовсім не знає.

— Шефові, — продовжив Леон, — повідомили про це сьогодні. Міністр і секунди не вагався. Можеш собі уявити: йому треба якимось чином захистити передовсім себе, тому було видано наказ про закриття усіх ділянок. Логічно ждати, що він збере всі необхідні докази, щоб ініціювати скарги, влаштувати перевірку на деяких кладовищах (це займе близько десяти днів). А потім *твоя фірма* постане перед судом.

— Ти хотів сказати — «наша фірма»?

Леон відповів не зразу. Однозначно, в цей вечір усе найгидкіше відбувається в тиші. Спочатку Дюпре, а потім цей... Леон заговорив дуже стриманим голосом, ніби довіряючи секрет.

— Ні, Анрі. Я хотів тобі сказати: це моє попередження. Як на маленьких вкладників, що постійно розраховують на твій успіх, ти не повинен їх розчарувати. Ця справа мене не стосується напряму. Я телефоную, щоб попередити тебе, бо ми — друзі...

Анрі колись пристрелить цього гнома, прикінчить його власними руками!

— Фердинанд Морію також продав свої акції, — додав Леон.

Анрі не зреагував, тихо поклавши слухавку, до решти спустошений новинами. Він мав би зараз убити Жарден-Больйо, але у нього не було сил тримати навіть ножа.

У голові крутилися слова: міністр, закриття ділянок, звинувачення у корупції... Все змішалось.

Він повністю втратив контроль над ситуацією.

У нього не було часу думати, він подивився, котра година. Була майже третя ночі, коли він зайшов у кімнату Мадлен. Вона ще сиділа у ліжку, не спала. Цієї ночі в домі був такий гармидер, неможливо було склепити очі. А Леон дзвонив йому кожні п'ять хвилин: «Ти мусиш сказати йому...» Їй довелося відключити телефон. «Ти йому передзвонив?»

Раптом Мадлен замовкла, вражена, яким Анрі виглядав розлюченим. Вона бачила його заклопотаним, збудженим, пригніченим, схвильованим, навіть занепокоєним, як ото минулого тижня, коли він удавав перед нею зацькованого. Але вже наступного дня він таким не виглядав, він усе залагодив. А цієї ночі він був дуже блідий, спустошений. Його голос ще ніколи так не тремтів. А найтривожнішим було те, що він не брехав. На його виду не залишилось і сліду від звичного лукавства, крутіїства. Зазвичай, лицемірство відчувається здалека, а зараз у нього був такий щирий вигляд...

Мадлен ніколи не бачила його таким.

Чоловік не вибачився за нічне вторгнення в її кімнату, він сів на край ліжка і заговорив.

Він говорив обережно те, що ще міг додати, щоб остаточно не вразити її. Але, навіть стримуючи себе в якихось

рамках, те, що він говорив, шокувало. Йшлося про закороткі домовини, про тупість зажерливого персоналу, про всіх тих чужоземців, які ні слова не петрають французькою... А сама складність роботи? Важко уявити! Але треба визнати: боші таки є у французьких похованнях, є труни, наповнені землею, дрібні крадіжки на місцях. І ці звіти... Він хотів запропонувати тому функціонеру трохи грошей (ясна річ, це було зайвим...).

Мадлен зосереджено схилила голову, невже він не самотин винен у всьому цьому?

— Зрештою, Анрі, чому лише ти маєш відповідати в цій справі? Це — надто просто...

Анрі здивувався (спочатку від власної поведінки, від того, що зміг усе це сказати, визнати, що чинив неправильно). Його також вразила Мадлен, яка слухала його так уважно. Вона не тільки захищала, вона ще й розуміла його, зрештою. З часу їхнього знайомства вони вперше поводитись, як дорослі. Вони говорили незлостиво, безсторонньо, так, ніби йшлося про необхідний ремонт у домі або про майбутню подорож чи домашні клопоти. Уперше вони були *одним цілим*.

Анрі по-іншому зараз дивився на неї. Вражали її величезні груди. Вона була одягнена у легеньку нічну сорочку, було видно темні та широкі ореоли на її персах та круглі плечі... Анрі на секунду замовк, щоб роздивитися її. Вона посміхнулася. Це була насичена мить, мить відвертості. Він раптом дуже захотів її, від цього пориву пристрасті йому стало так добре... Навальність його сексуальних потреб була викликана також материнською, покровительською поведінкою Мадлен, що викликало бажання заховатися поруч із нею, розчинитися в ній. Тема була дуже серйозна, але в її вмінні вислухати було щось таке просте і підбадьорливе. Анрі розслабився, його голос став спокійнішим, розмова повільнішою. Він простягнув руку і поклав її на груди. Вона ніжно посміхнулася, рука ковзнула вздовж живота. Мадлен почала дихати сильніше, навіть якось болісно. У цьому жесті Анрі був певний розрахунок, який був завжди присутній у

стосунках з Мадлен. Але не тільки в цьому була причина. Це було щось нове, чого він ніколи *ні з ким* не відчував. Мадлен розсунула було ноги, але раптом стримала його, стиснувши долоню.

— Це не дуже вдалий момент, — прошепотіла вона, хоч голос свідчив зовсім про інше.

Анрі легенько кивнув, він відчував себе сильним, віднаходячи довіру.

Мадлен поправила подушки під спиною, шукаючи зручнішу позу, зітхнула з жалем і погладила його випещені, дуже гарні руки.

Анрі зосередився, йому треба було повернутися до розмови:

— Леон кинув мене... Я не можу сподіватися на жодну допомогу, окрім твого батька...

Мадлен вразило, вколото те, що Леон його не підтримав. Але ж він має стосунок до справи, як же так?

— У тім-то й річ, що він вже більше не має. І Фердинанд також.

Губи Мадлен округлилися в тихе «О!»...

— Довго пояснювати, — мовив він.

Вона посміхалася. Він говорить, як її *справжній* чоловік. Вона погладила його щоку.

— Бідненький мій...

Її голос був ніжним та інтимним.

— Значить, цього разу все дуже серйозно?

Він закрив очі в знак згоди, потім докинув:

— Твій батько відмовляється мені допомогти. Але...

— Знаю. Навіть якщо я знову його попрошу, він відмовить.

Анрі тримав руку Мадлен у своїй долоні. Йому треба її переконати. Вона не може відмовити йому, це — неможливо, немислимо... Старий Перікур хотів образити його. Тепер йому це вдалося. Але у нього є (Анрі шукав потрібне слово) *обов'язок*, от! Обов'язок реально подивитись на справу. Бо, зрештою, що він виграє, коли і його ім'я буде замішане у такому скандалі? Нехай не в скандалі (про це

ще не йдеться), скажімо, у неприємному контексті? Можна зрозуміти, що він не хоче допомагати своєму зятеві, але ж йому не буде надто складно зробити приємність своїй доньці, чи не так? Він же повсякчас допомагає то одним, то іншим, навіть у справах, які не мають до нього прямого стосунку. Мадлен кивнула:

— Ти правий...

Але Анрі відчував у ній спротив. Він нахилився.

— Ти не хочеш поговорити з ним... боїшся, що він відмовить, так?

— О, ні! — швидко відповіла Мадлен. — Справа зовсім не в цьому, милий!

Вона вивільнила долоню і поклала її на живіт, трохи розчепіривши пальці. Тоді посміхнулася.

— Я не втручаюся, бо *не хочу* втручатися. Знаєш, Анрі, я вислухала тебе, але по правді мене це абсолютно не цікавить.

— Я цілком тебе розумію... — згодився Анрі. — Я не прошу тебе цікавитися цим, я...

— Ні, Анрі, ти не розумієш: мені байдужі не твої справи, мені *байдужий ти*.

Вона сказала це, не міняючи виразу на обличчі. Така ж проста, усміхнена, близька, наче дуже рідна. Душ був такий холодний, що Анрі подумав: може, йому почулося?

— Я не розумію...

— Ні, любий, гадаю, ти все чудово зрозумів. Мені не зовсім байдуже те, чим ти займаєшся, мені *байдужий ти сам*.

Йому треба було встати і піти, та погляд Мадлен його наче заморозив. Він не хотів слухати її далі, але був заручником цієї ситуації, як приречений, що мусить вислухати вирок судді.

— Я ніколи не сумнівалася в тому, *хто ти є насправді*. Жодних ілюзій і щодо нас із тобою. Якийсь час я була закохана, так. Але я дуже швидко зрозуміла, чим це все закінчиться. Я тягла цього воза, бо ти мені був потрібен. Я одружилася з тобою, бо хотіла заміж. Ти мені запропо-

нував. А ще тому, що д'Олней-Прадель звучало гарно. Якщо це і не було надто приємно — бути твоєю дружиною, яку ти постійно принижував своїми походеньками, я б навіть хотіла носити твоє ім'я. Але нічого не вдієш...

Анрі підвівся. На цей раз він не ховався за ширмою тривожної ситуації, не пробував шукати аргументів, не виказував майстерності брехати. Мадлен говорила дуже врівноважено. Це був безповоротний присуд.

— Тебе досі рятувало тільки те, що ти дуже вродливий...

Склавши руки на животі, обіпершись на спинку ліжка, вона пильно розглядала свого чоловіка, який збирався покинути кімнату. Вона говорила з ним так, ніби вони розлучалися на ніч після ніжного й інтимного спілкування.

— Я впевнена, що ти мені зробив дуже гарну дитинку. А на більше я від тебе і не сподівалася. А тепер, коли воно тут (вона легенько постукала по животі, звідти віддало м'яким звуком), ти можеш робити все, що завгодно, а можеш нічого не робити — мені все оmdно. Ти мене розчарував, але я не нарікаю, бо маю віраду. А щодо тебе — якщо судити з того небагатого, що мені відомо, я гадаю, що настав час катастрофи, з якої ти не виплутаєшся. Але мене це більше не стосується.

Раніше у подібній ситуації Анрі вже разів двадцять щось би розбив чи потрощив — якусь вазу, меблі, скло чи прикрасу. А натомість він просто встав, вийшов і зачинив за собою двері спальні своєї дружини.

Проходячи коридором, він згадував види маєтку Салев'єр, які бачив кілька днів тому. З величезним, чудово відреставрованим фасадом. Майстри-садівники вже почали розбивати великий, вишуканий французький сад. Художники вже готувалися розписувати стелі в залах і спальнях, де незабаром відновлять ангелочків та дерев'яну різьбу.

Після послідовних ударів останніх кількох годин Анрі робив безуспішні спроби осмислити ці катаклізми. Але у

нього нічого не виходило. Були лише слова, обра́зи, але все розпливалося.

Отак усе втратити — так само швидко, як і отримати? Він не міг цього досягнути.

І тільки опинившись у коридорі, він нарешті визнав, промовивши сам собі:

— Я — мрець.

37

Завдяки останнім надходженням банківський рахунок «Сувенір Патріотік» показав позитивне сальдо в кількості сто сімдесят тисяч франків. Альберт швидко це підрахував. Треба працювати обережно і не знімати гроші надто великими сумами. Але роботи було так багато, що інколи обіг коштів сягав по сім — вісім мільйонів за день. А каси, поповнюючись завдяки комерсантам та великим магазинам, інколи пропускали через себе щодня по п'ятсот тисяч франків (а то й більше).

З кінця червня Альберт не знаходив собі місця.

Уже зранку він почувався кепсько, а виснаження було таке, як після атаки німецьких позицій. На роботу він ішов майже в непритомному стані. Його би зовсім не здивувало, якби перед входом у банк вночі було встановлено ешафот, щоб скарати його на горло без суду, на очах у всього персоналу (на чолі з самим паном Перікуром).

Увесь день він ходив у туманному ступорі. Звуки доходили до нього з великою затримкою. Коли до нього говорили, то неначе пробивалися крізь стіну страху. Спантичений Альберт дивився на всіх так, ніби з ножем хтось кидався на пожежу. «Га, що?» — завше були його перші слова (на це вже перестали звертати увагу).

Вранці він оформляв на рахунок «Сувенір Патріотік» перерахунки, які приходили напередодні. У своїй киплячій голові він намагався визначити суму, яку треба було перевести в готівку. А під час обідньої перерви, коли на касах мі-

нялися працівники, він старався зняти готівку частками на кожній касі, крадькома виводячи підпис Жюля д'Епремона (він пояснював це тим, що клієнт буцімто приходив у банк в обідній час). Поступово знімаючи гроші, він запаковував купюрами свій портфель, який розбухав до кінця дня вчетверо супроти свого ранішнього об'єму.

Йдучи ввечері до дверей, оглядаючись на звертання колег чи на підозріливий погляд клієнта, він уже двічі обмочився, і довелося брати таксі, щоб хутко доїхати додому.

А іншого разу він визирав на вулицю, перед тим як вийти, ніби перевіряючи, чи не було встановлено на зупинці метро наряд поліції, — хто його знає...

У своєму портфелі (у такому його колеги зазвичай носили обіди) цього вечора Альберт запакував дев'яносто тисяч франків крупними купюрами. Чому не сто тисяч? — питаєте ви. Може, через забобони? Та ні, геть не через те — просто такий собі жест. Так здавалось гарніше (нехай ця естетика і була бухгалтерською, але все ж таки була). Адже з такою сумою «Сувенір Патріотик» міг отримати вже мільйон плюс сто одинадцять тисяч франків. Для Альберта ота сума — сто одинадцять тисяч — виглядала дуже красиво. Це означало, що запакований Едуардом мінімум був набагато перевищений. Особисто для Альберта це був день перемоги. Це було 10-го. Він попросив у дирекції чотири дні оплачуваної відпустки з нагоди національного свята. Бо коли вранці 15 липня банк відкриється, вони уже будуть на кораблі по дорозі на Тріполі (це був його останній день у банку). Так само, як під час очікування перемир'я у 1918 році, вийти живим з цієї халепи для нього межувало з дивом. На його місці інший би себе відчув везунчиком. Але для Альберта небезпека ще не була пережита. День, коли він сяде на корабель у напрямку колоній, незабаром настане, а він все ще не міг у це повірити.

— До наступного тижня, пане Майяр!

— Га? Що? Е... так, добрий вечір!

Оскільки він ще був при тямі, а зразкова сума у мільйон не лише отримана, але й набагато перевищена, Альберт

подумав: чи не слід би було поміняти квитки на поїзд та на корабель і хутко виїхати? Але це питання турбувало його ще більше, ніж інші.

Поїхати швидко, тут же, навіть якби це було можливо... А як же Поліна?

Сто разів він пробував з нею про це заговорити і стільки ж разів передумував. Поліна — чудова, з шовку ззовні та з оксамиту — зсередини, а яка розумниця! Але вона була проста дівчина (такі мають заскорузле мислення). Весілля у білому платті, квартира, троє, можливо, четверо дітей — от її планка. Якби це стосувалося лише його — спокійне, розмірене існування з Поліною та дітьми — Альберта б цілком задовольнило. Він би навіть хотів зберегти місце в банку. Але зараз він закінчений шахрай, а незабаром, з Божою поміччю, ще й стане шахраєм міжнародного рівня. Ця перспектива ніяк не поєднувалася з Поліною, дітьми, квартирою та кар'єрою бухгалтера. Залишався єдиний вихід: зізнатися їй у всьому і переконати поїхати разом з ним через три дні з мільйоном франків крупними купюрами у валізі (та спотвореним, як розбитий кавун, товаришем і купюю французької поліції на хвості).

Правду кажучи, це — неможливо.

Чи їхати самому?

Питати поради в Едуарда — це те саме, що говорити зі стіною. Кінець кінцем, навіть безмежно прив'язавшись до нього, Альберт вважав Едуарда украй егоїстичним і мав на це вагомі причини.

Він заходив до нього через день (між тим, коли ховав гроші і зустрічався з Поліною). Квартира в провулку Перс тепер спорожніла. Альберт подумав, що буде необережно залишати там капітал, від якого залежить їхнє майбутнє. Він шукав рішення. Можна було орендувати сейф у банку. Але це здавалося йому небезпечним, і він вирішив скористатися камерою схову на вокзалі Сен-Лазар.

Кожного вечора він виймав валізу, заходив у туалет буфету, переховував там денний прибуток і передавав валізу працівнику. Він скидався на якогось комівояжера. Він по-

яснив, що продає еластичну білизну і корсети (кращого не придумав). Працівники дивилися на нього по-змовницьки, на що він скромно відповідав знаками. Це ще більше підвищувало його репутацію. На випадок, якби треба було швидко виїжджати, Альберт також придбав величезну коробку для капелюхів, у якій зберігалася картина з головою коня, намальована колись Едуардом (скло до неї Альберт так і не замінив), а зверху — загорнута в м'який папір маска коня. Якби він мусів швидко виїжджати, то знав, що швидше залишить валізу із грошима, ніж цю коробку.

Після походу до камери схову та перед зустріччю з Поліною Альберт заходив до «Лютеції», що вганяло його постійно в жадливий стан. Як можна зайти непоміченим у такий палац...

«Не переживай! — писав Едуард. — Чим більше ти на виду, тим менше тебе помічають. Подивись-но лишень на Жюля д'Епремона! Ніхто ніколи його не бачив, але, незважаючи на це, всі йому повірили».

Це викликало у нього таке кінське іржання, від якого волосся на голові ставало сторчма.

Спочатку Альберт рахував тижні, а потім почав лічити дні. А з того часу, як Едуард під фальшивим іменем Ежена Лярів'єра поселився зі своїми ексцентричними ескападами в дорогому готелі, він почав рахувати години і навіть хвилини до від'їзду, призначеного на 14 липня поїздом Париж—Марсель, що вирушав о 13-й годині. Щоб наступного дня зробити пересадку на корабель «д'Артаньян» компанії морських перевезень до Тріполі.

Три квитки.

У цей вечір останні хвилини в череві банку було так само складно пережити, як пологи. Від кожного кроку йому було зле, і от, нарешті, він — на вулиці. Чи можна в це повірити? Погода прекрасна, портфель — повний. Справа — ніякого ешафоту, зліва — жодного загону жандармів.

Лише маленький силует Луїзи на протилежному боці дороги. Її поява його шокувала. Так буває, коли ви зустрічаєте на вулиці продавця, якого звикли бачити лише за його при-

лавком (ви його впізнаєте, але розумієте, що це незвично). Квапливо переходячи вулицю, він запитував себе: звідки вона дізналася адресу банку? Але ця малá вмíла проводити час, уважно слухаючи (вона мусила багато знати про їхні справи).

— Йдеться про Едуарда... — сказала вона. — Треба хутчіше до нього.

— Що з Едуардом?

Але Луїза не відповідала, вона просто підняла руку і зупинила таксі.

— Готель «Лютеція»!

У машині Альберт поставив портфель під ноги. Луїза дивилася прямо перед собою, так ніби це вона вела таксі. Альбертові пощастило, що Поліна закінчує сьогодні службу пізніше. А оскільки і завтра починає роботу з самого ранку, то ночуватиме «у себе». Для прислуги це мало означати «у когось».

— Ну, що ж? — спитав знову Альберт через якийсь час. — Що з Ед...

Він помітив погляд водія у дзеркалі заднього виду і відразу виправився:

— Що з Еженом?

Погляд Луїзи був туманним, як у схвильованої матері чи дружини.

Вона повернулася до нього, розвела руками. У неї були мокрі очі.

— Схоже, він помирає.

Альберт і Луїза перетнули хол «Лютеції» якомога спокійніше. Нічого надзвичайного. Ліфтер зробив вигляд, що не помітив їхньої нервозності (він був молодий, але вже професіонал).

Вони знайшли Едуарда на підлозі. Спиною він опирався на ліжку з витягнутими ногами. Виглядав дуже зле, але був живий. Луїза відреагувала, як завжди, холоднокровно. У кімнаті тхнуло бловотинням, вона відкрила одне за одним усі вікна і зробила з усіх серветок, які знайшла у ванній кімнаті, квач для підлоги.

Альберт опустився на коліна і схилився над товаришем.

— Ну що, старий? Кепські діла?

Едуард смикав головою, спазматично відкривав і закривав очі. На ньому не було маски, з дірки на його обличчі тхнуло так відразливо, що Альберт аж сахнувся. Він глибоко вдихнув, а потім узяв товариша попід пахви і якось поклав його на ліжко. Людина без рота та без щелепи, нічого, крім дірки і верхніх зубів, хіба тут поплескаєш його по щоках? Альберт змусив Едуарда розплющити очі.

— Чуєш мене? — спитав він. — Скажи, ти мене чуєш?

А оскільки реакції не було, він перейшов до сильнішого методу. Підвівся, метнувся до ванної кімнати і налив води у склянку.

Коли він крутнувся, щоб повернутися до кімнати, то, вражений, вронив склянку з рук. Йому запаморочилась голова, і він сів на підлогу.

На дверях висіла, мов домашній халат на гачку, маска...

Обличчя людини. Себто Едуарда Перікура. Справжній Едуард. Той, яким він був колись, чудово відтворений. Бракувало лише очей.

Альберт втратив відчуття місця, де знаходився. Йому здавалося, що він в окопі за кілька кроків від дерев'яних щаблів, під час підготовки до атаки. Усі хлопці тут, десь за ним, натягнуті, як тятива. Вони готові взяти 113-ту висоту. Он там — лейтенант Прадель, спостерігає за ворожими позиціями у бінокль. Перед ним Беррі, а перед Беррі — той хлопець, якого він майже не знав. Він обертається і посміхається до нього своїм сонячним усміхом. Альбертові здається, що він схожий на малюка, який збирається нашкодити. У нього навіть не було часу, щоб відповісти, бо Едуард уже відвернувся.

Саме це обличчя було в той вечір перед ним, тільки без усмішки. Це ошелешило Альберта (він його більше ніколи не бачив, хіба що уві сні). А тут — он він, неначе виглядає з-за дверей, ніби зараз, як той привид, з'явиться весь Едуард. Вервечку усіх цих образів розірвало смертю двох

розстріляних у спину солдатів. Атака 113-ї висоти, удар в плече лейтенанта Праделя, вирва від снаряда, хвиля землі, яка от-от його накриє...

Альберт застогнав.

У дверях з'явилася перелякана Луїза. Він струснув з себе воду, відкрив кран, збризнув обличчя, знову наповнив склянку і, не дивлячись на маску Едуарда, повернувся до кімнати й одним махом перевернув склянку в горло товариша. Той підвівся на лікті, почав кашляти як скажений (як колись Альберт, коли, кашляючи, повертався до життя).

Альберт нагнув його плечі на випадок, якщо той знову захоче блювати, але ні, він ще довго викашлювався. Едуард прийшов до тями, по очах і по розслабленому тілу, що знову впало в безпам'ятність, було видно, який він виснажений. Альберт прислухався до його дихання, воно здалося йому нормальним. Не соромлячись присутності Луїзи, він роздягнув товариша і поклав його під простирадло. Ліжко було таке широке, що йому вистачило місця сісти з одного боку, а Луїзі — з іншого.

Вони так і залишилися сидіти, як підпірки. Кожен тримав його руку зі свого боку, а він засинав з тривожним гортаним звуком.

Звідти, де вони сиділи, Луїзі та Альбертові було видно на великому круглому столі посеред кімнати довгий тонкий шприц, розрізаний навпіл лимон, на папірці рештки землісто-коричневого порошку (трутовик, схожий на зігнуту кому) і паклю.

Біля ніжки стола валявся гумовий джгут.

Вони сиділи мовчки, поглинуті своїми думками. Альберт не дуже розумівся на цьому, але це було дуже схоже на те, що йому колись пропонували замість морфіну. Героїн був наступним етапом. Щоб його дістати, Едуардові навіть не знадобився посередник...

Прикметно, що Альберт подумав раптом: «А я тоді навіть що?» Так, ніби він жалкував, що, крім усього, він цієї справи не вирішив.

Відколи Едуард колеться героїном? Альберт відчував себе неуважним батьком, який нічого поганого не помічав за сином і раптом постав перед доконаним фактом, але вже запізно.

За три дні до від'їзду.

А що би це мало змінити: три дні опісля, *чи до того?*

— Ви поїдете?

Маленька голівонька Луїзи думала про те саме. Вона запитала задумливим і відстороненим голосом.

Альберт відповів мовчанням. Це означало «так».

— Коли? — спитала вона, не дивлячись на нього.

Альберт не відповів. І це означало «скоро».

Тоді Луїза повернулася до Едуарда і зробила те, що і в той перший раз: провела пальчиком по краях відкритої рани, з якої виглядала зім'ята червона плоть, покрита слизом... Потім встала, одягла пальто, повернулася до ліжка (тепер збоку Альберта), нахилилася до нього і довгим поцілунком у щоку попрощалася з ним.

— Прийдеш попрощатися зі мною?

Альберт кивнув: «так, звичайно».

Насправді це означало «ні».

Вона знову поцілувала його і покинула кімнату.

Після її відходу у повітрі ніби утворилася яма, як ото відчуваєш у літаку...

38

Це було так дивовижно, що панна Реймонд була вражена. Правду кажучи, відтоді як вона працює в голови адміністрації району, вона ще такого не бачила. Вона вже тричі перетнула кімнату, а він її не зайняв... Тоді тричі обійшла його письмовий стіл, а він не потягся рукою з піднятим пальцем під її спідницю...

Вже кілька днів Лябурден був не в собі — зі скляним поглядом, опущеними кутиками рота. Навіть якби панна Реймонд виконала танець живота, він би цього й не помітив.

Він був блідий, важко пересувався, як людина, що чекала на серцевий напад з хвилини на хвилину. «От і добре, — подумала вона. — Здыхай, стерво!»

Раптова недуга патрона стала першим полегшенням, яке вона відчула з моменту влаштування на роботу. Благодать...

Лябурден підвівся, повільно натягнув піджак, узяв капелюха і мовчки вийшов з бюро. Край його сорочки виглядав з-за штанів (те, що будь-якого чоловіка перетворювало на нечупару). Важка хода робила його схожим на приреченого, який ішов на ешафот.

У резиденції Перікурів йому сказали, що пана немає.

— Я зачекаю... — сказав він.

Потім він штовхнув двері у вітальню, завалився у найперше крісло з порожнім поглядом (саме в такій позі пан Перікур і знайшов його через три години).

— Що ви тут робите? — спитав він.

Прихід пана Перікура змусив його знітитись.

— О, президенте... президенте, — бурмотів Лябурден, намагаючись підвестися.

Він був переконаний, що цим словом «президент» він усе пояснить.

Незважаючи на свою дратівливість, пан Перікур відчував до Лябурдена якийсь фермерський інтерес. «Нумо, пояснюйте!» — сказав він йому з такою терплячістю, з якою можна звертатися лише до корів та придурків.

Але сьогодні він був незворушним, заставивши Лябурдена подвоїти енергію, щоб витягти себе з крісла і пояснити. «Розумієте, президенте, ніщо на це не вказувало, і ви, і я в цьому були упевнені, як ніхто довкола, не могли собі уявити таке...» і т. д.

Співрозмовник дозволив йому вилити той потік безглузких слів. Але це вже надміру. Лябурден між тим продовжував свої нарікання:

— Той Жюль д'Епремон... Президенте... Уявіть собі, його не існує!

Він майже захоплювався цим фактом.

— Як то? Член Інституту мистецтв, який працює в Америках, як він може не існувати? А його ескізи, чудові малюнки, той величний шедевр — усе це мав би все ж таки хтось створити?

Розум Лябурдена потребував негайного перезапуску, бо інакше мозок міг скрутитися в кавалок, і це могло тривати бозна-скільки.

— Отже, він не існує, — підбив підсумок пан Перікур.

— Саме так! — вигукнув Лябурден, щасливий від того, що його правильно зрозуміли. Адреса: 52, вулиця Лувра — також не існує! А знаєте, що там знаходиться?

Мовчання. За будь-яких обставин Лябурден обожнював загадки (кретини обожнюють ефекти).

— Пошта! — вдоволено розчервонівся він. — Пошта! Такої адреси немає, це поштова скринька!

Він був у захопленні від обурюючої.

— І оце тільки зараз ви це помітили...

Перікур дорікав так, ніби підбадьорював.

— Саме так, пане президенте! Зверніть увагу (він підняв палець, щоб підкреслити тонкість свого підходу) на те, що я мав невеличкий сумнів. Звичайно, ми отримали підтвердження про отримання грошей, лист, надрукований на машинці, де пояснювалося, що майстер в Америках, але ж ви самі знаєте, всі ті малюнки, зрештою...

Із розчарованим виглядом він зробив головою рух, який важко було пояснити словами, — це свідчило про його глибоку проникливість.

— Себто ви заплатили? — холодно перебив пан Перікур.

— Але ж... а як же інакше? Звичайно, пане президенте, ми заплатили!

Це ж була формальність.

— Без оплати не було б замовлення! А без замовлення не було б пам'ятника! По-іншому неможливо було би зробити! Ми мусили внести завдаток на рахунок «Сувенір Патріотік»!

Допомагаючи словам жестами, він вийняв з кишені щось схоже на газету. Пан Перікур вихопив її з рук. Він нервово

погортав її. Лябурден навіть не наважився поставити питання, яке крутилося у нього на язичку.

— Ця фірма, вона не існує! — застогнав він. — Це — фірма...

Раптом він затнувся. Слово, що крутилося у голові вже другий день:

— Це фірма... — почав він спочатку, бо його розум працював, як двигун автомобіля (інколи він рушає тільки після кількох перемикань коробки передач). — Фіктивна! Саме так — фіктивна фірма!

Він посміхався на весь рот, гордий тим, що подолав цю лінгвістичну перепону.

Пан Перікур продовжував гортати невеличкий каталог.

— Але, — сказав він, — це промислові моделі.

— Е-е-е... ну, так, — зголосився Лябурден, ще не розуміючи, куди хилить патрон.

— Лябурдене, ми ж замовили *оригінальний* твір, хіба ні?

— О-о-о! — заволав Лябурден, який не очікував цього питання, проте мав на нього заготовлену відповідь. — Саме так, пане президенте, навіть дуже оригінальну роботу! Бо той Жюль д'Епремон — «член Інституту мистецтв і одночасно автор промислових проектів та оригінальних робіт»! Він спеціаліст у цій справі!

Він згадав, що мова йде про вигадану особу.

— Зрештою... Він був знавцем своєї справи, — додав Лябурден зніченим голосом, ніби йшлося про те, що замовлення не може бути виконане через смерть майстра.

Гортаючи сторінки каталога і розглядаючи представлені моделі, пан Перікур зрозумів увесь об'єм національного шахрайства.

Скандал буде грандіозний.

Не зважаючи на Лябурдена, що тримав обома руками свої штани, він крутнувся на закаблуках, повернувся у свій кабінет, де була виставка, присвячена його провалу.

Довкола були вставлені в рамки малюнки та ескізи пам'ятника, що горлали про свою зневагу.

Його не так хвилювали втрачені гроші, ні, скорше те, що обвели довкола пальця таку людину, як він. Його найбільше вразило те, що хтось познущався з його горя. Нехай задіяні гроші та репутація, він же знав — увесь бізнесовий світ вчив його, що горе є поганим радником! Але насміхатися з його горя означало зневажити смерть його сина. Як він колись сам це зробив. Той пам'ятник, який мав би загладити біль, який він наніс колись своєму синові, зараз тільки збільшив горе. Омріяна компенсація перетворилась на ще одну не-вигойну рану.

Каталог «Сувенір Патріотік» пропонував цілу низку промислових проектів за акційною ціною. Цікаво, скільки таких вигаданих монументів вони вже встигли продати? Скільки родин внесли гроші за химеру? Скільки спільнот стали жертвами власної наївності, дозволили себе нагріти? Хто посмів (тільки подумати!) ошукати стількох нещасних людей? Це було просто немислимо.

Пан Перікур був не надто благочестивим, щоб співчувати тим численним жертвам чи подумати, як їм допомогти. Він думав лише про себе, про своє горе, про свого власного сина. Він страждав від того, що не тільки був кепським батьком, але й зараз не зміг стати гідним. А навіть з найгоїстичнішої точки зору, його зачепило те, що хтось хотів образити *саме його*: ті, хто платив за промислові проекти, постраждали від всезагальної містифікації, а він почував себе *особисто* ошуканим.

Ця поразка боляче вдарила по його гордині.

Спустошений, із почуттям відрази, він сів за стіл і знову відкрив каталог, який мимоволі теребив у руках. Він уважно прочитав довгий заохочувальний лист-звернення до мерій сіл та міст. Звернення було дуже винахідливим, переконливим та написане у офіційній манері. Пан Перікур на якусь мить затримався на аргументі, завдяки якому вдалося викликати у людей найбільшу довіру (йшлося про чималу знижку для скромних бюджетів, а це звучало, як можливість для декого легко заробити). І навіть ця символічна дата — 14 липня...

Він підвів голову і подивився на календар. Строки були занадто стислі, щоб клієнти могли зреагувати чи перевірити, з ким мають справу. Ті, хто отримав у належній формі підтвердження взамін на своє замовлення, не мали підстав хвилюватися до 14 липня (дата закінчення так званої «знижки»). Сьогодні 12 липня. Питання було в кількох днях. Оскільки ніхто про це ще не говорив, шахраї чекають на те, щоб зібрати велетенський куш і накивати п'ятами. А от найприскіпливіші і недовірливі клієнти незабаром захочуть переконатися, що їхня довіра була обґрунтованою.

І що тоді буде?

Вибухне скандал. Через день, другий, третій? Можливо, це вже питання кількох годин.

А потім?

Газети будуть конкурувати галасливістю статей. Підніметься вся поліція, ображені в найсвятіших почуттях депутати кинуться виливати свій патріотизм...

— Дурня... — сплюнув пан Перікур.

І навіть якщо їх зловлять, тих шахраїв, якщо навіть заарештують — що це дасть? Три, чотири роки на процес розслідування, суд, а потім усі заспокояться.

«Навіть я», — подумав він.

Ця думка його не заспокоювала — завтра не має значення, він *сьогодні* страждає.

Він закрив каталог, погладив його долонею.

Навіть якщо той Жюль д'Епремон зі своїми співучасниками і буде арештований (якщо буде), вони будуть персоналіями. Вони стануть феноменами сучасності, знаменитостями, як колись Рауль Вілен і Ландрю.

Передані загальній увазі, ошуканці більше не належати-муть собі. А він, Перікур, кого він тоді ненавидітиме, коли ті бандити будуть належати всім одразу?

Найгірше те, що все крутитиметься довкола його імені! І, якщо не дай Боже, тільки він один замовив той пам'ятник, про нього й говоритимуть: «Дивіться, он ідіот, що вклав сто тисяч у ту дурню!» Ця думка його вбивала, бо в очах усіх він буде звичайним віслюком. Він — успішний промисловець і

знаменитий банкір, отак дозволив себе обдурити якимось злодюжкам...

Йому бракувало слів.

Образа самолюбства засліплювала.

У ньому наростало щось дивне і рішуче: він до божевілля хоче дістати тих мерзотників, як ще ніколи нічого не хотів! Він ще не знає, що з ними зробить, але вони йому конче потрібні.

Негідники. Злочинна згряя. А може, вони вже покинули країну?

Можна їх знайти до того, як це зробить поліція?

Полудень.

Він смикнув за мотузку дзвоника і наказав покликати зятя.

Негайно.

39

По обіді Анрі д'Олней-Прадель зайшов у просторе приміщення поштового відділення на площі Лувра. Поряд із величними сходами, що вели до гори, він знайшов лавицю, з якої можна було спостерігати за всіма розташованими вздовж стіни рядами поштових скриньок.

Скринька № 52 знаходилася за кілька метрів від нього. Він зробив вигляд, що поглинутий читанням газети. Але дуже швидко зрозумів, що довго тут залишатися не зможе. Перед тим, як заглянути в скриньку, ті «винахідники» мусили б довгий час спостерігати, щоб переконатися, що ніхто не стежить за ними. А ще мало ймовірно, що вони приходили б серед дня, швидше за все, десь зранку. А крім того, він зрозумів, що найприкріше є те, що сьогодні для шахраїв ще більше ризиковано приходити за останніми надходженнями. Надійніше просто сісти у потяг і поїхати кудись світ за очі — в Європу чи сісти на корабель до Африки.

Вони не повернуться.

Значить, у нього мало часу.

Ця думка його гризла.

Його самого кинули підлеглі, зрадили партнери, від нього відмовився тесть, покинула дружина, і жодної надії на порозі швидкої катастрофи... До цього термінового ви-клику він прожив три найгірші дні свого життя. Посиль-ний прийшов за ним із візиткою від Марселя Перікура, на якій було поспішно накреслено: «Негайно зайдіть до мене».

Він скочив у таксі, приїхав на бульвар Курсель, зустрівши на сходах Мадлен. З млосним усміхом на устах вона, як за-вжди, скидалася на гуску, яка от-от знесеться. Навіть виду не подала, що два дні тому прирекла його на вигнання.

— О, тебе знайшли, мій любий?

Сказала із полегшенням. От падлюка! Вона відправила за ним кур'єра аж до ліжка Матільди де Бозержан (як вона могла про це дізнатися?).

— Сподіваюся, тобі оргазм не перервали? — мовила Мадлен.

Але Анрі пройшов повз неї не відповідаючи, тому вона додала:

— Ага, ти ж маєш зайти до батька... Ще одна «чоловіча» справа. Які ж бо ви трудяги...

Вона склала руки на животі і повернулася до свого улю-бленого заняття: здогадатися, чим зараз штовхається дитя — коліньми, п'ятами чи ліктями? Він крутився, як в'юн, той малий: вона обожнювала спілкуватися з ним.

Минав час, до віконець підходили численні клієнти, відкривалися всі скриньки, окрім тієї, за якою він наглядав. Анрі змінив лаву, поверх, піднявся туди, де можна було, спостерігаючи за вестибюлем, перекурити. Ця бездіяльність мордувала його, але що поробиш? Він у душі проклинав старого Перікура, через якого тут безсило стирчав. З виду він був дуже засмучений. Він і помре тут навстоячки, змарні-лість кидалась в очі: похилені плечі, кола під очима... Зовсім

недавно по ньому стало помітно втому, і стан його, здавалося, погіршувався. В жокей-клубі говорили, що відтоді, як старому Перікуру стало погано минулого листопада, зять теж насправду змінився. Доктор Бланш (справжній сфінкс) опускав очі, коли говорили про Марсея Перікура, а цим було сказано все. На біржі деякі акції його фірми впали в ціні, а це вже був беззаперечний показник. Потім вони піднялися, але все ж таки...

Те, що Анрі збанкрутував саме тоді, коли старий краб почав занепадати (тобто занадто пізно), було нестерпно. От якби він підупав не зараз, а через півроку чи рік... Звичайно, до заповіту не придерешся, так само, як до шлюбного контракту. Але Анрі зберігав незмінну віру в те, що він може добитися всього, чого хоче від жінок (ця перевага дала збій лише з власною дружиною — це ж треба!). Але, якщо буде потрібно, він зробить навіть неможливе, і з Мадлен виліпить слухняне тісто (він міг дати слово офіцера, що отримає частку грошей старигана). От халепа... Він хотів усього відразу або надто швидко... Не слід повертатися в минуле, якось буде. Анрі був людиною поступу, а не якимось плаксієм.

— Ви випереджаєте будь-які наші проблеми, — сказав йому старий Перікур, коли той з'явився перед ним, все ще тримаючи в руці візитівку з наказом приїхати. Анрі промовчав, бо це було правдою. До того, що можна було якось поправити (невеличких проблем на кладовищах), додалося звинувачення у підкупі чиновника, і все разом перетворилося майже на безвихідь.

Майже. Точніше, абсолютну безвихідь.

Хоча, якщо Перікур все ж викликав його, якщо він опустився до того, щоб його про щось попрохати, якщо він навіть витяг його з ліжка однієї з коханок, — значить, він старому дуже потрібний.

То в чому ж річ, якщо він зважився викликати його — Анрі Праделя, навіть ім'я якого він вимовляв з відразу? Анрі уявити цього собі не міг. Хоча, коли він прийшов у кабінет старигана, який сидів, а не стояв, той нічого не просив.

Зажеврила якась маленька іскорка надії. Він нічого не питав.

— Без мене ваші проблеми не вирішаться.

Через своє самолюбство Анрі зробив свою першу помилку — він скорчив скептичну міну. Пан Перікур відреагував так жорстко, як зять і не міг собі уявити.

— Ви — мрець! — закричав той. — Чуєте мене? Небіжчик! З тим, що ви собі звалили на плечі, ви залишитесь ні з чим — без вашого майна, репутації. Ви з того не виберетеся! І закінчите за ґратами.

Анрі належав до того типу людей, які, вчинивши одну значну тактичну помилку, здатні виявити надзвичайну інтуїцію. Він устав і пішов.

— Залиштеся негайно! — закричав пан Перікур йому вслід.

Ні на секунду не завагавшись, Анрі зробив півоберт, перейшов кімнату упевненим кроком, уперся долонями в стіл свого тестя, нахилився і сказав:

— Тоді припиніть поливати мене лайном! Я вам потрібен. Я не знаю, для чого, але, щоб усе розставити на свої місця, про що б ви мене не попросили — мої умови ті самі. Міністр «під вами»? Чудово, значить, ви замовите за мене слово, щоби в смітнику опинилося все, що мене стосується. Я не хочу, щоб мені закидали всяку погань.

Потім він зайняв своє місце у кріслі, схрестивши ноги (можна було подумати, що він сидить у жокей-клубі і чекає, поки мажордом принесе йому келих коньяку). Будьхто на його місці і в цій ситуації вже тремтів би від страху, запитуючи себе: що від нього будуть вимагати натомість? Усі, крім Анрі. Вже три дні він обдумував помсту, відчуваючи себе готовим на все. (Скажіть, кого треба вбити?)

Пану Перікуру довелося все пояснити: про замовлення пам'ятника загиблим, про шахрайство державного рівня, найбільш окраденою і найпомітнішою жертвою якого він сам став. Анрі ледве стримував глузливу усмішку. І починав розуміти, що тесть може зажадати від нього.

— Скандал буде несосвітеним, — пояснив Марсель Перікур. — Якщо поліція арештує їх до того, як вони втечуть, ними займуться всі — уряд, прокуратура, газети, асоціації, обдурені жертви, учасники бойових дій... Я цього не хочу. Знайдіть їх!

— Що ви з ними зробите?

— Це вас не стосується.

Анрі був певен, що Перікур і сам цього не знав (але це вже не його справа).

— Чому я? — спитав він.

— Знайти негідників може тільки такий самий негідник.

Анрі ковтнув образу. Пан Перікур пошкодував про те, що сказав (але не тому, що зайшов надто далеко, а тому, що це могло мати зворотну дію).

— А крім того, час спливає, — додав він вже спокійніше. — Це справа на години. А в мене тільки ви під рукою.

Близько шостої години вечора, змінивши позицію кілька разів, він мусив визнати очевидне: стратегія очікування у поштовому відділенні Лувра не спрацювала. Принаймні не сьогодні. І ніхто не скаже, чи вона підійде завтра.

Що придумати Анрі, крім того, як чекати на пошті Лувра, поки прийдуть клієнти скриньки № 52? Може, заглянути у видавництво, де друкувалися каталоги?

— Не йдіть туди, — сказав Перікур. — Вам доведеться розпитувати. А якщо новина пошириться, і цим видавництвом займуться, чутки дійдуть до клієнтів, до самої фірми, до злочинців — і буде скандал.

Якщо не у друкарню, тоді у банк.

«Сувенір Патріотік» отримував перерахування своїх клієнтів, але щоб дізнатися, куди надходили зібрані гроші, потрібен був час, дозвіл (все те, чого у Анрі не було).

Він знову повернувся до початку. Або пошта, або нічого.

Він підкорився своїй інтуїції і вирішив не слухати тестя. Незважаючи на заборону Перікура, він дав розпорядження відвезти його до видавництва «Рондо» на вулицю Абес.

У таксі він ще раз погортав каталог «Сувенір Патріотік», який отримав від свого тестя... Реакція пана Перікура виходила за межі тільки ділового інтересу, якого обвели довкола пальця. Тут точно був особистий момент, але який?

Таксі довго стояло в заторі на вулиці Кліянкур. Анрі розчаровано закрит каталог. Він шукає умілих шахраїв, злагоджену і досвідчену банду, проти якої боротися в нього немає жодного шансу, бо в нього бракує інформації (а ще більше часу). Він не міг не відчувти своєрідної заздрості щодо якісного виконання цієї оборудки. Цей каталог був справжнім шедевром. Якби він не був таким прив'язаним до результату, від якого залежало його життя, він би цим насолоджувався. Але зараз він вважав, що мова йде або про його голову, або про їхню. Він знайде на ту маленьку банду міцну управу — чи то гранату, чи газ, чи кулемет (якщо треба буде). Лиш би знайшлася хоч мишача нірка — він і туди пролізе і там їм покаже. Він відчув, як у нього напружувалися м'язи і стискалися губи.

«Гаразд, — подумав. — Дайте мені один шанс на десять тисяч — і вам капець».

40

«Він трохи нездужає», — відповідав Альберт у «Лютеції» усім, хто непокоївся через пана Ежена. От уже два дні, як його не видно, він нікого не кличе, вони вже звикли до щедрих чайових, а їх раптове припинення викликало розчарування.

Альберт відмовився від послуг готельного лікаря. Але коли той все-таки прийшов, Альберт прочинив двері: йому краще, дякую, він відпочиває, — і закрит їх.

Але Едуардові краще не було. Він не відпочивав — він вибльовував усе, що їв. З його горла виривалися звуки,

як від ковальського міха, а температура не спадала. Йому потрібно буде чимало часу, щоб отямитися. Чи він буде спроможний подорожувати? — питав себе Альберт. Де, в дідька, він дістав той героїн? Альберт не знав, чи це була завелика доза, — він у тому не розумівся. А якщо Едуардові треба буде нову дозу під час подорожі, що тоді робити? Альберт ніколи не ступав на борт корабля і боявся морської хвороби. А якщо він і сам не зможе опікуватися товаришем, хто це зробить?

Коли він не спав і не виблювував через відкрите горло дрібку їжі, яку вдавалося йому ввести, то лежав нерухомо, втупившись у стелю: піднімався лише для того, щоб піти в туалет. Альберт наглядав. «Не закривайся на затичку, — говорив він, — якщо з тобою щось станеться, як я зможу тобі допомогти?» Навіть у туалеті...

Він уже не знав, що й думати.

Присвятив усю неділю доглядові за товаришем. Едуард майже весь час лежав, мокрий від поту, його тіло постійно сковували сильні спазми, з горла виривався хрип. Альберт тільки те й робив, що ходив туди-сюди між кімнатою та ванною, міняючи білизну, замовляючи курячий білок, м'ясний бульйон, фруктові соки. А під кінець дня Едуард наполіг на дозі героїну.

«Мені полегшає», — нерозбірливо надряпав він.

Через свою малодушність і тривожний стан товариша нагальність від'їзду вводила його в паніку. Було видно, що в Едуарда вже залежність. Альберт знову зіткнувся зі зрадою, і це його ранило. Він знову взявся за шприц, порошок...

Це було дуже схоже на той час, коли все починалося. Розкішний номер у «Лютеції» зовсім не був схожий на військовий шпиталь, де два роки тому Едуард мало не помер від сепсису, чекаючи на транспортування до Парижа. Але товариська турбота, яку один дарував другому, скаліченість Едуарда, його тяжке горе та зневіра, яку Альберт, відчуваючи свою провину, незграбно намагався вилікувати своєю щирістю, — все це нагадувало їм обом про той час, який важко

визначити як приємний чи тривожний. Це нагадувало коло, яке замикалося там, де брало й початок.

Відразу після ін'єкції Едуарда сіпонуло так, ніби хтось сильно штовхнув його у спину, шарпнувши його ззаду за волосся... Це тривало всього кілька секунд, він ліг набік, видно було, що йому полегшало, і він розчинився в щасливому безпам'ятті. Альберт з опущеними руками дивився, як той спить. Песимізм заставляв Альберта відчувати, що перемога тут неможлива.

Але він ніколи б не повірив і в те, що їм вдасться двічі обдурити банк та отримати замовлення на пам'ятники, і що в разі успіху їм удасться покинути Францію. Він думав: як з отаким непевним компаньйоном сісти на поїзд до Марселя? А потім ще й на корабель, не привертаючи уваги впродовж багатоденної подорожі? А ще й до того ж Поліна, через яку він постійно мучився в сумнівах: зізнатися? втекти? втратити її? Війна стала для нього тяжким випробовуванням самотністю. Але й це не порівняти з періодом після демобілізації, який всуціль був швидким спуском до пекла. Інколи йому здавалося, що він навіть готовий потрапити за ґрати, тільки щоб раз і назавжди покінчити з цим усім.

Але треба було діяти. Поки Едуард спав, Альберт, скориставшись моментом, спустився до рецепції і підтвердив, що пан Ларів'єр виїде з готелю 14 липня в обід.

— Ви це підтверджуєте? — спитав консьєрж.

Це був високий чоловік із суворим обличчям, який був на війні і знав, що таке вибух снаряда, який пролетів так близько від нього, що відірвав вухо. Якби на кілька сантиметрів ближче — він би мав зараз таку саму голову, як в Едуарда. Але йому пощастило: він міг носити окуляри, приклеївши праву дужку лейкопластирем, колір якого дуже добре підходив до його коміра, що ховав шрам від дірки, через яку осколок попав йому в голову. Альберт ніколи не бачив таких поранених, але чув, що є солдати, які так і живуть з осколком від снаряда в мозку, якого лікарі не змогли вийняти. Може, той консьєрж один із них. Якщо воно так і було, то це не надто його принизило, він зміг зберегти у

собі вміння відрізнати поважних людей від нікчемних. Його обличчя було непроникне. Що б там Альберт не говорив, попри його дорогий одяг та блискуче взуття, його манери залишалися простацькими (це помічалось в жестах, можливо, у мові, а також у цьому запобіганні, яке він мимоволі виявляв до будь-кого в уніформі, навіть якщо це простий консьерж).

— Значить, пан Ежен нас покидає?

Альберт підтвердив. Отже, Едуард нікого не попередив про свій від'їзд. А може, він і не збирався їхати?

«Таж так!» — написав Едуард, якого він спитав про це після пробудження.

Він шкрябав криві, але розбірливі літери.

«Звичайно, ми їдемо 14 липня!»

— Але в тебе ще нічого не готове... — нагадував Альберт. — Скажімо, валіза, одяг...

Едуард ляснув себе по лобі, який же він ідіот...

З Альбертом він майже ніколи не одягав маски, і цей запах із рота, з вивернутого шлунка інколи був справжнім випробуванням.

Через деякий час Едуардові значно полегшало. Він знову їв (хоч і не міг довго встояти на ногах). У понеділок покращення його стану вже було цілком стабільним та обнадійливим. Виходячи, Альберт хотів було прихопити з собою порошок героїну та залишки ампул із морфієм, але подумав, що це неможливо. Бо, по-перше, Едуард не дозволить йому це зробити, а по-друге, йому не вистачить відваги. Тому решту сил, які у нього залишилися, він вкладав у впорядкування багажу до від'їзду.

Оскільки Едуард ні про що не подбав, він пішов купити йому одяг у «Бон Марше». Щоб часом не вибрати щось малопідходяще, він узявся розпитувати тридцятирічного продавця, що міряв його поглядом з голови до п'ят. Альберт спитав, чи є у них щось «розкішне».

— Що ви маєте на увазі під «розкішним»?

Продавець зробив вигляд, що дуже зацікавлений покупцем, нагнувся до Альберта люб'язно.

— Я хотів би... — мимрив Альберт, — щось таке...

— Себто?

Альберт шукав відповідь... Він би ніколи не подумав, що «розкіш» може означати щось інше, ніж просто «розкіш». Він показав на одягнений з ніг до голови манекен, що стояв у вітрині. На ньому було все — від капелюха до взуття, а також пальто.

— Мені здається, що оце — «розкішно»...

— Тепер зрозуміліше, — сказав продавець.

Він обережно зняв увесь комплект, розклав його на прилавку і, відступивши на кілька кроків, подивився на нього, як на картину знаного майстра.

— У пана чудовий смак.

Він порадив ще кілька краваток та сорочок. Трохи завагавшись, Альберт погодився на все і з полегшенням дивився, як продавець запаковує куплене.

— А ще треба інший набір... — сказав він нарешті. — Щоб одягати на місці...

— На місці — гаразд, — повторив продавець, зав'язуючи пакети. — А на місці — це де?

— У колоніях, — зам'явся той.

— Добре...

Продавець видимо зацікавився. Можливо, він також мріяв про подорож, планував її.

— А якого типу набір?

Альберт погано уявляв собі колонії, усе, що він знав про це, було з листівок, із чуток та з журнальних фото.

— Щось, у чому там би було добре...

Продавець підморгнув із змовницьким виглядом:

— Здається, у нас є те, що вам треба. Але цього разу обійдемося без манекена. Ось — куртка, тільки-но помацайте цю тканину! Ось — штани, елегантніших і практичніших ви не знайдете. А ще, звичайно, капелюх...

— Ви упевнені? — спитав Альберт.

Продавець розвів руками — аякже, саме капелюх завершує картину. Альберт думав, що це робить взуття, але купив геть усе, що йому пропонували. Продавець широко

посміхався (чи то від згадки про колонії, чи то від продажу двох наборів). Але він мав щось таке в собі хижацьке, яке Альберт помічав у деяких працівників банку, і це йому зовсім не сподобалося. Він мало не бовкнув щось нечемне. Але не треба ніяких причіпок тут, за два кроки від готелю. Вони пойдуть от-от, через два дні, то навіщо робити те, що зруйнує всі зусилля?

Альберт також купив валізу з дорогої шкіри і дві менші валізи, одна з яких знадобиться для перевезення грошей. А ще — нову коробку для кінської голови. Усе це попросив доставити до готелю «Лютеція».

Насамкінець він вибрав вишукану скриньку, в яку поклав сорок тисяч франків. Перед тим як повернутися до товариша в готель, він зайшов у поштове відділення на вулиці Севр, щоб відправити її на ім'я пані Бельмон із запискою, де зазначалося, що ці гроші призначаються Луїзі «на той час, коли вона виросте». І що вони з Едуардом розраховують на те, що гроші будуть якнайкраще вкладені, поки мала не стане цілком дорослою, щоб їх отримати.

Коли принесли пакет з одягом, Едуард подивився на нього, нахилив задоволено голову, навіть підняв палець догори, показавши, що все — чудово! «Ну от, — подумав Альберт, — насправді йому на це наплювати». І пішов до Поліни.

Обдумавши в таксі те, що казатиме, він приїхав з твердим наміром розказати їй все, бо тягнути вже було нікуди. Сьогодні 12 липня, він поїде 14-го (якщо доживе). Отже, або зараз, або ніколи. (Усе це було більше схоже на заклинання, бо в глибині душі він би зроду не наважився на таке зізнання.)

Він задумався над тим, чому досі не наважився сказати їй. Це стосувалося питань моралі, через це він переступити ніяк не міг.

Поліна була із небагатої родини, батько — робітник, вони були побожні, і до питань честі та моралі ставилися дуже шанобливо.

Сьогодні вона була дуже гарна. Альберт купив їй модний капелюшок, який вдало підкреслював красу її вузенького обличчя та сонячну і щиру посмішку.

Вона відчувала, що Альберта щось непокоїть, цього вечора він був ще мовчазніший, ніж зазвичай, і, здавалося, от-от намагався щось сказати, але стримувався. Поліна переживала один із найсолодших моментів у їхніх стосунках. Вона більше не сумнівалася: він хоче запропонувати їй одружитися, але ніяк не наважується. Альберт був не лише скромний, але й трохи нерішучий. Ніжний, дбайливий, але якщо його не покваліфікувати, то можна чекати, поки рак свисне...

А поки що вона насолоджувалася його нерішучістю, відчуваючи себе бажаною, і зовсім не переймалася тим, що піддалася на його залицяння та власні гарячі пориви. Вона вдавала пустотливості, але була впевнена, що все серйозно. Уже кілька днів він на її розпитування віднікувався, і це приносило їй ще більшу певність. Хоч вона й робила вигляд, що нічого не помічає.

У цей вечір вони сиділи в невеличкому ресторанчику на вулиці дю Комерс, і він заговорив з нею, як зазвичай:

— Знаєш, Поліно, я не нарікаю, але мені не дуже подобається працювати в банку, я думаю, чи не спробувати мені щось інше...

«Правильно, — подумала вона. — Не смікаються тоді, коли вже є троє чи четверо дітей. А поки молодий — треба на щось зважуватися...»

— І що? — неуважливо спитала вона, дивлячись на офіціанта, який приніс салати.

— Я навіть не знаю... Може, якусь комерцію... — нерішуче мовив він.

Поліна хмикнула. Комерція... Вершина успіху! Ха-ха, подумати тільки: «Поліна Майяр — модні аксесуари з Парижа!»

— А продаж чого?

Вона подумала: а можливо, не треба так відразу далеко заходити? «Дім Майяр. Продукти, галантерея, вина і лікери».

— Ну...

«І так завжди, — думала Поліна. — Альберт хоче слідувати за своєю думкою, а його думка десь застрягла...»

— Може, не просто комерція... Швидше підприємство...

Поліна розуміла лише те, що бачила, ідея підприємства була геть туманною.

— Яке підприємство?

— Я думав про екзотичні породи дерев...

Поліна здивовано витріщилась, а її виделка з салатом зависла коло рота.

— А навіщо це?

Альберт відразу стушувався:

— Ну, може, ваніль, какао, щось таке...

Поліна поважно кивнула (вона завжди так робила, коли не знала, що сказати). «Значить, Поліна Майяр. Ваніль і шоколад»? Та ні, вона не бачила в цьому нічого корисного чи цікавого.

Слово по слову, Альберт уже зашпортався у своїх думках. Коротше, розмови так і не вийшло. Він страшенно на себе досадував, йому захотілося встати, піти і заховатися...

О, Господи, заховатися...

Знову і знову це повертається до нього.

41

Те, що почало відбуватися з 13-го, могло би входити до програм навчання з піротехніки, як чудовий приклад вибухової ситуації з послідовним перебігом запалювання.

Коли зранку о шостій тридцять вийшов «Пті Журналь», то це була лише обережна замітка (хоч і на першій сторінці). Заголовок тільки висловлював багатозначне припущення:

Фальшиві пам'ятники загинуть?

(Країна на порозі національного скандалу?)

Лише тридцять рядків. Але поміж статтями на кшталт: «Конференція в СПА продовжується, так і не закінчившись», звітами з війни: «Європа втратила 35 мільйонів людей» та скупую програмою «Святкування 14 Липня», яке не зможе зрівнятися зі святкуванням минулого року, цей заголовок привертав увагу.

Про що йшлося в статті? Ні про що. І в цьому був її вплив. Суспільна думка з великим завзяттям накинута на неї. Нічого не було відомо, але можна було припустити, що «можливо», мерії комун замовили пам'ятники загиблим одній фірмі, яка може виявитися фіктивною. Більшого підґрунтя для підозр важко було вигадати...

Анрі д'Олней-Прадель одним з перших прочитав цю новину. Він виходив з таксі, чекаючи, поки відкриють видавництво (була лише сьома година ранку), купив «Пті Журналь», натрапив на замітку, від злості мало не жбурнув її в канаву, але стримався. Ще раз прочитавши її, заспокоївся. Але не надто, це тільки збільшувало його лють.

Робітник у халаті відкривав двері до видавництва. Анрі вже стояв у нього над душею.

— Добридень! — сказав він, простягаючи каталог «Сувенір Патріотік». — Це у вас друкувалося? Хто ваші клієнти? А де шеф?

— Он він іде...

Чоловік десь років тридцяти у військовому капелюсі виглядав на колишнього помічника майстра, що одружився на своїй начальниці. В руках у нього був згорнутий номер «Пті Журналь» (але, на щастя, він його ще не відкривав). Анрі вражав таких людей, бо все у ньому промовляло про багатство. Такі клієнти не питають про ціну, вони дуже вимогливі. Анрі спитав, чи можна з ним поговорити? Чому би й ні, — відповів колишній робітник. Друкарі, складачі, верстальники вже починали робочий день.

Директор показав на засклені двері кабінету, де він приймав клієнтів.

Робітники стиха переглядалися. Анрі повернувся, тихцем вийняв з кишені чотириста франків і поклав на стіл.

Працівники бачили лише спину клієнта (він рухався упевнено і пішов занадто швидко). Отже, розмова була короткою — це було поганим знаком, бо він не зробив замовлення. Але коли патрон із задоволеним виглядом приєднався до них, їх здивуванню не було меж. Він не виглядав на такого, що втратив клієнта. Бо отримав свої чотириста франків, сам не розуміючи, за що. Лише сказав, що не знає прізвища свого клієнта. Він чоловік середнього зросту, дуже знервований, навіть схвильований, який оплатив половину замовлення, а решту приніс за день до його отримання. Але шеф навіть не уявляв, куди доставили каталоги, бо за пакетами приїхав однорукий хлопець-кур'єр із візком.

— Він, здається, тутешній.

Це було все, що дізнався Анрі. Ніхто не знав особисто того кур'єра з тачкою, але його вже бачили. Хоч однорукий нині не викликає ні в кого подиву, але тягати важкого візка не кожен зможе.

«Може, й не з цього кварталу, — сказав видавець, — але він мусить жити десь поблизу...»

Було чверть на восьму.

У холі перед Перікуром стояв задиханий, блідий, близький до апоплектичного удару Лябурден.

— Пане президенте, — сказав він, навіть не привітавшись, — я тут ні до чого!

У руці він тримав ніби розжарений «Пті Журналь».

— Це катастрофа, пане президенте! Але даю вам слово... Так ніби його слово чогось вартувало.

Він мало не плакав.

Пан Перікур схопив газету і закрився у своєму кабінеті. Лябурден залишився в холі, не знаючи, як йому бути далі. Піти чи робити щось інше? Але згадав, що президент часто йому казав: «Ніколи не беріть на себе ініціативу — завжди чекайте, поки вам скажуть...»

Він вирішив чекати розпорядження, влаштувавшись у кріслі. З'явилася служниця — та сама, якій він недавно ма-

цав груди, маленька красива чорнявка. Вона стала оддалік і спитала, чи він нічого не хоче?

— Кави... — сказав він утомлено.

Лябурденові ні до чого не було охоти.

Пан Перікур перечитав статтю і подумав, що скандал вибухне якщо не сьогодні ввечері, то завтра зранку. Він залишив газету на столі (не гнівався — бо злитися вже пізно). Дивлячись на нього, можна було подумати, що від кожної поганої новини він втрачає децидцію зросту: в нього опускалися плечі, горбилася спина, він дуже осунувся, змарнів.

Сідаючи за стіл, він бачив статтю з іншого боку. Іскорки, викликані цією заміткою, досить для того, щоб розпалити багаття, — мислив він.

І мав рацію. Як тільки про статтю в «Пті Журналь» дізналися журналісти з «Голуа», «Нескореного», «Часу» та «Ехо Парижа», вони кинулися замовляти таксі, обдзвонювати свої контакти. Коли почали розпитувати адміністрацію, там мовчали (а це означало: було що замовчувати).

Люди стояли на початку нової війни, розуміючи, що коли спалахне пожежа, виграє той, хто випередить інших.

А напередодні, відкривши розкішну, загорнуту в м'який папір, коробку одягу з «Бон Марше», Едуард побачив комплект, який Альберт для нього купив, і не стримав радісного крику. З першого погляду він був від усього в захваті. Там були короткі, до колін, шорти кольору хакі, бежева сорочка, ремінь із візерунками, як у ковбоїв з малюнків, гетри кольору слонов'ячої кістки, світло-коричнева куртка, легке взуття і капелюх із широченними крисами для захисту від сонця (яке сильно пече там, куди вони збираються їхати). І скрізь у всьому одязі сила-силенна кишеньок. Це було круто. Одяг для маскараду на тему сафарі. Бракувало лише патронташу і рушниці завдовжки так десь метр сорок, щоб він був схожий на справжнього Тартарена. Він відразу нап'явив на себе все і загарчав від задоволення, споглядаючи себе в дзеркалі.

Саме в цьому екзотичному одязі його і побачив персонал «Лютеції», коли Едуард робив замовлення: цитрину, лимон і овочевий бульйон.

Він був так одягнений і тоді, коли робив собі ін'єкцію морфіну. Едуард не знав, що від почергового прийому морфіну і героїну ефект може бути катастрофічним (але поки що йому полегшало, він розслабився і заспокоївся).

Повернувшись до валізи, Едуард широко прочинив вікно. Він мав особливі почуття до неба Франції, яке, на його думку, не було схоже на небо в інших місцях. Едуард завжди любив Париж і покинув його лише тоді, коли пішов на війну... І ніколи не думав жити десь в іншому місці. Навіть напередодні від'їзду — аж дивно. Напевне, вся справа в наркотиках — нічого не здавалося ні реальним, ні певним. Те, що ви бачите, не обов'язково є реальним. Ваші думки швидкоплинні, а плани схожі на міражі: ви ширяєте у снах, у житті, яке не дуже-то вам належить.

Завтрашнього дня не існує.

А от в Альберта останніми днями не це було в голові. Він був зачарований. Уявіть собі: Поліна, скинувши з себе все, сиділа в ліжку. Гарно окреслений пупок на пласкому животу, чудові округлі перса білосніжного кольору, пипки з ніжно-рожевими ореолами — від погляду на це сльози навертались на очі. А ще маленький позолочений хрестик, що ніяк не міг знайти собі місця... Видовище ще більше розчулювало, бо вона не звертала на це ніякої уваги. Вона була розслаблена, із скуйовдженим волоссям. Зовсім недавно, скочивши на Альберта згори, вона сміючись крикнула: «Це війна!» І безстрашно напала на нього спереду, швидко отримавши перемогу, і не треба було багато часу, щоб, щасливий і знеможений, він здався і склав зброю.

У них не було багато таких, як ці, днів, коли вони залишалися в ліжку. Може, два чи три рази. Поліна працювала у Перікурів за перевантаженим графіком. Але не цього разу. Альберт був у «офіційній» відпустці. «У зв'язку зі

святом 14 Липня, — пояснив він, — банк подарував мені день відгулу». Якби Поліна не працювала все своє життя на побігеньках, вона би здивувалася, що банк може щонебудь дарувати (їй здалося, що це дуже шляхетно з боку роботодавця).

Альберт спустився униз по молочні булочки і газету (господиня дозволяла підігрівати лише гарячі напої, тому вони мали право заварювати собі каву).

Голісінька Поліна, все ще захекана від «воєнних дій» (які сама ж і почала), випила каву і вивчала програму святкування, запланованих на наступний день. Вона пробігла очима газету.

— «Прикрашання прапорами та ілюмінація головних пам'яток архітектури та адміністративних споруд». Має бути гарно...

Альберт закінчував голитися. Поліні подобалися чоловіки з вусами, але вона ненавиділа колючі щоки. «Вони дряпають», — казала вона.

— Треба буде раніше вийти, — сказала дівчина, схилившись над газетою. — Урочистості починаються о восьмій годині в Венсенському лісі, а це далеченько.

Через дзеркало Альберт дивився на Поліну. Вона була гарна, як лялечка, та неймовірно молода.

«Ми поїдемо на парад, — думав він, — вона піде на роботу, а потім я покину її назавжди...»

— Артилерійські залпи лунатимуть на площі Будинку інвалідів та на пагорбі Валер'єн, — додала вона, присьорбуючи.

...Вона заїде за Альбертом, прийде сюди, буде розпитувати, чи хтось бачив пана Майяра. Вона ніколи не зрозуміє, страшенно страждатиме, буде вигадувати всілякі причини цьому раптовому зникненню, навіть не уявляючи, як Альберт зміг збрехати, — це ж неможливо! Мав би бути якийсь делікатніший вихід. Або, приміром, він міг би стати жертвою викрадення. Чи його могли би десь убити, а тіло, викинуте в Сену, ніколи б так і не знайшли. Однак Поліна буде невтішною...

— О, це якраз для мене... «Безкоштовні заходи до тринадцятої години у таких театрах: Опера, Комеді Франсез, Опера-Комік, Одеон, Театр Порт-Сент-Мартен». Я маю повернутися на службу о тринадцятій...

Альбертові сподобалася ця ідея про містичне зникнення. З нею йому забезпечена мовчазна романтична роль замість реальної (точніше, аморальної).

— А ще бал на площі Нації! Але я закінчую роботу о десятій вечора, і поки ми туди доберемося, все майже закінчиться!

— О Боже! — раптом скрикнула Поліна. — Як це підло... Як же це жорстоко...

Альберт різко обернувся, порізавши підборіддя.

— Що? — спитав він.

Він пошукав серветку (чорт, порізи в цьому місці довго кровоточать). Чи є у нього хоча б пластир?

— Уявляєш? — продовжувала Поліна. — Хтось продавав пам'ятники загиблим... (вона підвела голову, бо не могла повірити в таке), неіснуючі пам'ятники!

— Що-що? — спитав Альберт, обернувшись до ліжка.

— Так, неіснуючі пам'ятники! — збуджено повторила Поліна, схилившись над журналом. — Обережно, любий, у тебе кров, ти заплямуєш все довкола.

— Ану покажи! — гукнув збліднувши Альберт.

— Чого ти, котеня?

Вона віддала йому газету, здивована його реакцією. Зрозуміло, він був на війні, втратив там товаришів, тому дізнатися про те, що хтось вдався до такого шахрайства, було для нього жахливо! Вона витерла кров з його підборіддя, а він все читав і перечитував статтю.

— Візьми себе в руки, сонечко! Не можна себе заганяти аж до такого стану...

Анрі увесь день вивчав район. Йому вказали на візника, який жив на вулиці Ламарк у будинку під номером чи то 16, чи то 13 (але ні там, ні там такого не знали). Анрі узяв таксі. Хтось інший підказав: можливо, це той, що займався

перевезеннями, він живе на вулиці Коленкур. Але це був старий, нині забитий дошками будинок.

Анрі зайшов у кафе на розі вулиці. Була десята ранку. «Чи ви не бачили однорукого типа, що займався перевезеннями?» — «Ні, такого не знаємо».

Якщо треба буде, він спуститься цією вулицею, підніметься іншою, прочеше весь район, але таки знайде його!

— Однорукий, кажете? Але тягати візка такому важко, ви впевнені?

Ближче до одинадцятої години Анрі взявся за вулицю Дамремон, де, як його запевнили, на розі вулиці Орденер жив якийсь переселенець, у нього був візок. А щодо того, чи була в нього одна рука, чи ні — ніхто не міг стверджувати.

Йому знадобилася ціла година для того, щоб прочесати всю вулицю. Аж поки поруч з північним кладовищем якийсь робітник не запевнив його:

— Звичайно, я його знаю! Він же такий дивак! Він живе на вулиці Дюесм, під номером 44. Я знаю його, він — сусід мого кузена.

Але на вулиці Дюесм не було 44-го номера. Це був будівельний майданчик, і ніхто знову ж таки не міг сказати, де тепер живе той чоловік, який досі мав обидві руки.

Альберт вітром увірвався до Едуарда.

— Подивись-но, дивися! — репетував він, вимахуючи зім'ятою газетою перед очима Едуарда, який ніяк не міг прокинутися.

І це об одинадцятій годині ранку! — подумав Альберт. Він зрозумів, що пора дня тут ні до чого, бо побачив на нічному столику шприц і порожню ампулу. Відтоді, коли він вже два роки поспіль колов товариша, Альберт навчився з першого погляду визначати — легка чи велика доза. Зараз поведінка Едуарда виглядала, як при комфортній дозі (при такій він міг нейтралізувати найсильнішу ломку. Не має значення, скільки він прийняв доз після того сильного нападу, який тоді так налякав Луїзу і його).

— Ти як? — стривожено спитав він.

Чого він нап'ялив на себе той одяг, куплений в «Бон Марше»? Він же призначений для літа в колоніях? Для Парижа він геть непридатний, якимось смішно виглядає...

Едуард затряс головою, ніби випірнув з води. Це від наркотиків? Яма на його обличчі була ще багровішою, ніж зазвичай. Через дірку горлянки проривалось якесь безперервне булькання, схоже на кипіння. Коли він починав волати, то з нього аж бризало слиною (треба було відходити, щоб не забруднитись).

Альберт не став розпитувати. Зараз головне — це газета.
— Читай!

Едуард підвівся, прочитав, відразу оговтався. Підкинув газету в повітря і загарчав «Рраааааааа!» — так він виражав торжество.

— Але ж, — лепетав Альберт, — ти не усвідомлюєш! Вони все знають, тепер нас знайдуть!

Едуард відірвався від ліжка. Схопив з великого круглого стола пляшку шампанського, яка стояла у відерці з льодом, вилив майже половину в горлянку зі страшним булькотінням. Від чого тут же закашлявся, тримаючись за живіт (але при цьому не припиняв танцювати і гарчати «ррааааааааа»).

Вони інколи мінялися ролями. Едуард, дивлячись на остовпілого Альберта, схопив блокнот для спілкування і написав:

«Не хвилюйся! МИ ЇДЕМО!»

«У нього геть відсутнє почуття відповідальності», — подумав Альберт. Він помахав газетою.

— Господи, таж читай!

На ці його слова Едуард гаряче, тричі перехрестився (він обожнював цей жест). А потім знову взяв олівця:

«Вони не знають НІЧОГО!»

Альберт завагався, але мусів визнати: у статті не було нічого конкретного.

— Можливо, — погодився він. — Але час грає проти нас!

До війни він бачив гонку велосипедистів. Вони їхали один за одним, і вже не відомо було, хто кого пережене, — це підігрівало публіку. Вони з Едуардом мусили втікати якомога швидше, поки вовча зграя не переб'є їм хребти.

— Треба їхати, чого ми чекаємо?

Він це тижнями повторював. Едуард дочекався свого мільйона, чого іще?

«Ми чекаємо на корабель», — написав Едуард.

Справді, Альберт про це і не подумав. Адже якби вони навіть зараз і поїхали в Марсель, корабель не відправиться на два дні раніше.

— Поміняємо квитки! — смикав Альберт. — Поїдемо кудись в інше місце!

«Щоб привернути увагу?» — написав Едуард.

Коротко, але переконливо. Як тільки поліція кинеться на пошуки, а журналісти візьмуться за цю справу, чи зможе тоді Альберт звернутися до працівників компанії морських перевезень із проською: «Мені треба було поїхати в Тріполі, але якщо у вас є раніший виїзд на Конакрі — мені це підходить. Скільки треба доплатити готівкою?»

А ще ж Поліна...

Він зблід.

А якщо він скаже їй правду, і вона, обурена, візьме і здасть їх? «Як це підло! — сказала вона тоді. — Як це жорстоко!»

У номері готелю «Лютеція» раптом запанувала тиша. Альберт відчував себе у пастці.

Едуард співчутливо взяв його за плечі і міцно притиснув до себе.

Здавалося, він хотів сказати: бідолашний Альберт...

Директор друкарні з вулиці Абесс скористався обідньою перервою, щоб почитати газету. Поки курих першу сигарету і грів у каструльці обід, він читав замітку. Вона його розлютила.

Отой чоловік зранку, а тепер ще й ця газета. Господи, з цією історією його фірма втратить свою репутацію, адже це

він надрукував *той каталог*... Йому припишуть зв'язок із злочинцями, їх оголосять співниками. Він затовк у попільничці сигарету, вимкнув плиту. Тоді покликав помічника і сказав, що мусить іти (оскільки ж завтра свято, то його не буде аж до четверга).

У цей час Анрі перескакував з одного таксі в інше. Він був невтомний, запальний, брутальний. Але чим доскіпливіше він розпитував, тим неохочіше йому відповідали. Тоді, зробивши над собою неймовірне зусилля, він став поводитися м'якше. Він з'явився на вулиці Пото близько одинадцятої години, потім завернув на вулицю Ламарк, а тоді на вулицю д'Орсель, Летор. Він роздавав чайові по десять, двадцять франків на вулиці Мон-Сені. Він дав тридцять франків якійсь жінці, яка повідомила йому ім'я: пан Пажоль, місце його проживання — вулиця Койзевуа. Анрі падав з ніг. На годиннику було пів на четверту.

А тим часом стаття у «Пті Журналь» продовжила свою вибухову діяльність. Телефонували то звідти, то звідти: ти газету читав? По обіді в редакцію почали телефонувати читачі, які схвилювано повідомили, що вони здавали гроші на встановлення пам'ятника і тепер непокояться, чи не стали вони жертвами? Адже про це вже пишуть...

У редакції «Пті Журналь» розвісили карту Франції і кольоровими прапорцями стали позначати села і міста, звідки надходили дзвінки: з Альзасу, Бретані, Франш-Комте, Сен-Візьє-де П'єрла, Вільфранша, Понтъє-сюр-Гарон, і навіть з орлеанського ліцею...

О дев'ятнадцятій годині в одній з мерій (досі жодна з них не хотіла нічого говорити, бо, як і Лябурден, представники влади вибивали зубами чечітку) нарешті дали назву й адресу «Сувенір Патріотік» (а також дані видавництва).

Любителі сенсацій отетеріло стовбичили перед будинком № 52 на вулиці Лувра (тут не було жодної організації). Тоді бігли на вулицю Абес. О вісімнадцятій тридцять перший же репортер, який дістався туди, наткнувся на закриті двері.

Після виходу щоденних газет у кінці дня інформації не побільшало. Але те, що вже було відоме, дозволяло зробити певні висновки.

У деяких випусках впевнено писали:

*Торгаші продали неіснуючі пам'ятники загиблим!
Неможливо уявити обсяг цього шахрайства...*

По кількох годинах роботи, дзвінків, відповідей, розпитувань вечірні газети вже видавали категоричні заголовки:

МОНУМЕНТИ:

Снаплюжена пам'ять про наших героїв.

Тисячі щирих жертводавців обкрадено безсоромними торговцями.

СКАНДАЛЬНІ ПРОДАЖІ

ФАЛЬШИВИХ ПАМ'ЯТНИКІВ ЗАГИБЛИМ

Число жертв?

ГАНЬБА КРАДІЯМ ПАМ'ЯТІ!

ВСІ ОЧІКУЮТЬ ПОЯСНЕНЬ УРЯДУ!

Хлопчик-посильний, який приніс замовлені газети, зустрів «пана Ежена» в дивовижному одязі. А ще... у пір'ї...

— Як то у пір'ї? — питали його, коли він вийшов з ліфта.

— Та отак, — поважно пояснював хлопець, щоб насолодитись враженням. — У пір'ї!

Він тримав у руці п'ятдесят франків, які заробив своєю послугою. Ніхто не міг очей відвести від тієї банкноти, але ота історія з пір'ям їх таки приголомшила.

— Як крила янгола за плечима, з великого зеленого пір'я, дуже великого...

Це неможливо і складно було уявити.

— Як на мене, то вони зроблені з мітелок для змітання пилюки. Пір'їни, напевно, вийняли і склеїли докупки.

Хлопчику заздрили не лише через ту історію з пір'ям (ти ба — йому вдалося отак, за дрібницю, отримати п'ятдесят франків!). Чутки про від'їзд пана Ежена наступного дня поширювалися, як брехня по селу (кожен при тім згадував, що йому доведеться втратити разом з таким клієнтом — таке випадає лише раз за всю кар'єру). Вони подумки підраховували, скільки заробив той чи той колега. «Треба було збирати все в одну спільну касу», — бідкалися вони. У поглядах читалося розчарування та смуток... Скільки замовлень ще зробить пан Ежен перед тим, як зникне в невідомому напрямку? І хто їх виконуватиме?

Едуард пристрасно вчитувався в газети. «Ми знову герої!» — повторював він.

Альберт робив те саме, але міркував по-іншому.

Газети вже знали про існування «Сувенір Патріотік». Всі обурювалися. Але дехто й захоплювався їхньою кмітливістю та метикованістю («неймовірне шахрайство»), хоч це захоплення і виражалося із роздратуванням.

Тепер залишалося розібратися зі схемою шахрайства. Для цього треба було звернутися до банку, але кого там знайдеш 14 липня? Де знайти адміністрацію, щоб перевірити реєстраційні книги? Нікого. Поліція зможе зреагувати лише 15-го зрання. Тоді, коли вони з Альбертом будуть уже далеко, — міркував Едуард.

А поки газети і поліція доберуться до Ежена Лярів'єра та Луї Еврара, двох загиблих у 1918 році солдатів, у них буде достатньо часу, щоб об'їхати весь Близький Схід.

Випусками щоденних газет, як колись свіжими сторінками каталога «Сувенір Патріотік», була встелена вся підлога.

Раптом Едуард відчув себе сильно втомленим. Було спекотно. Після ін'єкції, коли він починав приходити до тями, в нього часто траплялися напади жару.

Він мусів зняти свій колоніальний одяг. Ангельські крила відчепилися і впали на підлогу.

Візника було звати Коко. Щоб приховати втрату руки, яку він загубив під Верденом, він зробив собі спеціальну упряж, яка охоплювала груди, плечі і кріпилася до дерев'яної голоблі на передку візка. Багато калік, особливо ті, які жили з мізерних пенсій, виділених державою, були найвигадливішими майстрами. Часто можна було побачити усілякі пристосування для пересування людей з ампутацією: дерев'яні, металеві та шкіряні протези, які мали замінити руки, ноги (країна мала багато кмітливих демобілізованих, шкода тільки, що більшість із них — безробітні).

Так от, цей Коко, нахиливши голову та згорбивши спину, тягав в упряжі свій візок, і це ще більше робило його схожим на тяглового коня чи робочого вола. Анрі знайшов його на розі вулиць Карпо і Маркаде. Виснажений важкою біганиною, прочесавши район в усіх напрямках, Прадель витратив купу грошей, щоб витиснути хоч якусь інформацію. Як тільки він знайшов Коко, то відразу зрозумів, що це те, що він шукав (ще ніколи він не почував себе таким близьким до виграшу).

Зграя псів (Анрі ж бо читав вечірні газети) вже кинулась по сліду тієї справи з монументами (яка так припала до душі старому Перікурові). Але у нього було достатньо грошей, щоб задобрити будь-кого і принести старому крабові якнайбільше інформації, щоб той нарешті розщедрився на обіцяний дзвінок до міністра і за лічені хвилини закрив його кредит.

Репутація Анрі знову стане білісінькою, як сніг, він скористається усіма можливостями, почне все наново (не рахуючи того, що вже заробив). Маєток Салев'єр буде повністю відновлено, а банківський рахунок продовжуватиме, як помпа, викачувати державні гроші. Він цілеспрямовано ув'язався в цю історію, а тепер от знайшов ниточку (вони ще побачать, хто такий Анрі д'Олней-Прадель!).

Він засунув руку в кишеню, затиснув у ній купюру в п'ятдесят франків. Але побачивши, що Коко підняв голову, він заліз в іншу кишеню, де лежало двадцять франків і дріб'язок (бо й із цими грошима він отримає однаковий

результат). Він одразу запитав про ту партію надрукованих каталогів: «Це ви забрали із вулиці Абесс?» — «Так», — сказав Коко. «А куди ви їх доставили?» — «Чотири франки». Анрі тицьнув чотири франки в долоню візника, той розсипався в подяці.

«Нема за що», — подумав Анрі вже в таксі, яке поспішало до тупикового провулку Перс.

Перед очима з'явився великий будинок з дерев'яною огорожею, як і описував Коко: «Треба було підвезти візок до початку сходів. Питаєте, чи я пам'ятаю? Я сюди якимось привозив ще й лавку, як же вони її називали... Зрештою, лавку я привозив давно, але тоді принаймні був хтось, хто мені допомагав, а тоді з тими каталогами... я навіть не знаю». Коко не дуже вмів читати, саме тому він і тягав візок.

Анрі сказав таксистові почекаати, дав йому банкноту в десять франків, водій був задоволений: «Скільки скажете, мій пане».

Він відкрив хвіртку, пройшов через двір, подивився на сходи — нікого. Наважився піднятися, обережний і на все готовий (о, як би він хотів зараз мати в руці гранату! але в цьому не було потреби). Він штовхнув двері, квартира була порожня. А точніше сказати — безлюдна. Це було видно по пилюці, по посуду, ніякого безпорядку, лише суцільна порожнеча — меблі без мешканців...

Раптом він почув шум у себе за спиною. Він хутко кинувся до дверей. Легеньке клацання каблуків — цок, цок, цок — маленька дівчинка прожогом втікала униз сходами, було видно лише її спину. Скільки їй — Анрі не міг визначити.

Він перевернув квартиру догори дном, викинув усе на підлогу — нічого. Жодного документа, лише екземпляр каталога підкладений під ніжку шафи для врівноваження.

Анрі усміхнувся. Його порятунок наближався семи-мільними кроками.

Він швиденько спустився, пройшовся вздовж огорожі, повернув на те саме місце. Подзвонив у двері, раз, другий,

третій. Мнучи сторінки каталога в руках, починав уже нервуватися. Але нарешті двері прочинилися, і з'явилася сумна жінка невизначеного віку з порожнім поглядом. Анрі показав каталог, будинок у глибині двору, сказав, що шукає квартирантів. Потім вийняв гроші. Тепер він мав справу не з Коко, тому інтуїція підказала приготувати п'ятдесят франків. Жінка пильно подивилася і навіть не простягла руки. Він запитав себе: чи вона принаймні розуміє його? (але Анрі був певен, що розуміє). Він повторив запитання. І знову почувся тихий звук — цок, цок, цок — уже там, на тротуарі. Дівча бігло, тікаючи в кінці вулиці.

Анрі посміхнувся жінці невизначеного віку (ні голосу, ні погляду — якась інфузорія-туфелька). Дякую, все гаразд, засунув у кишеню купюру — сьогодні він вже надміру витратився. Він повернувся в таксі. Що, пане, куди тепер їдемо?

За сто метрів звідси стоянка фіакрів і таксі. Видно, що мале дівча призвичаєне. Вона щось каже водієві, показує гроші (отака мала і замовляє машину). Звичайно, це викликає подив, але не надовго. У неї є гроші, а замовлення є замовленням, що ж, сідай, малеча. Вона залізла, і таксі відїхало.

Вулиця Коленкур, площа Кліші, вокзал Сен-Лазар. Вони обїхали храм Св. Магдалини. Все уже прикрашене до 14 Липня. Як національному герою, Анрі це подобається. На мосту Конкорд він згадав про Дім інвалідів, що знаходився поруч, де завтра лунатимуть залпи. Лиш би тільки не втратити з поля зору таксі! Воно виїжджає на бульвар Сен-Жермен, а потім піднімається вулицею Сен-Пер. Анрі аплодує собі подумки: даю руку навідріз, мала їде до готелю «Лютеція»!

Дякую, пане. Анрі подвоює таксистові суму супроти даної Коко (коли щасливий, грошей не рахуєш).

Жодного сумніву — дівчинка тут, як у себе вдома: платить за проїзд, вискакує на тротуар, де з нею кивком вітається швейцар.

Анрі на секунду задумується.

Є два рішення.

Зачекай малу, схопити її на виході, зігнути її в три по-гибелі, дізнатися все, що йому потрібно, прибити за першими ж воротами і викинути останки в Сену. Риба буде в захваті.

Інше рішення: зайти і розпитати.

Він заходить.

— Пане?.. — питає консьєрж.

— Д'Олней-Прадель (він простягає візитівку), я не за-мовляв...

Консьєрж бере візитівку. Анрі розводить руки з безпорадним винуватим виглядом і змовницьки підморгує (так дивляться люди, яких треба виручити, вони вміють віддячити). Консьєрж знає: лише щедрі клієнти вміють так поводитися. Зачекайте, є клієнт, досить багатий. Але ж ви в «Лютеції»...

— Не думаю, що виникнуть якісь труднощі, пане... (консьєрж дивиться на візитівку) д'Олней-Прадель. Подивимося... Кімната чи номер?

Аристократ завжди порозуміється з прислугою.

— Номер, — каже Анрі.

Хто б сумнівався? Консьєрж тихенько кланяється, він добре робить свою роботу і тому отримує свої п'ятдесят франків.

42

Наступного дня з сьомої ранку юрмиська людей заповнили метро і трамваї, які прямували до Венсенського лісу. Вздовж усього проспекту Домесніль поспішали вервечки автомобілів, таксі, фіакрів, повозки з лавами, а між ними їхали велосипедисти, пішоходи пришвидшували крок. Альберт і Поліна, навіть самі того не підозрюючи, викликалі зацікавлені погляди. Він ішов, потупивши очі (можна навіть сказати, невдоволений і стурбований, з упертим виглядом), а вона з сяючими очима,

захоплено розглядаючи прикріплений дирижабль, що гойдався над площею.

— Поспіши, котику! — ніжно підганяла вона. — Ми пропустимо початок!

Сказано без якоїсь причини — просто щоб щось сказати. Всі трибуни вже були заповнені.

— О котрій годині вони сюди приперлись, уся ця отара? — дивувалася Поліна.

Видно вже було, як виструнчилися нерухожими, тремтливими та нетерплячими шеренгами спеціалізовані, кадетські та колоніальні загони військових, а позаду них — артилерія та кавалерія. Оскільки вільні місця залишалися тільки на останніх рядах, кмітливі хлопчачки за один-два франки пропонували тим, хто спізнився, додаткові місця на дерев'яних коробках. (Поліна виторгувала два місця за півтора франки.)

Сонце сходило над Венсенським лісом. Барвисті туалети жінок та військова уніформа контрастували з темними костюмами й циліндрами офіційних осіб. Можливо, це тільки малювала людська уява, але еліта здавалася дуже занепокоєною. Може, вона була стурбована отими статтями в ранкових випусках газет «Голуа» та «Пті Журналь»? Ця афера з пам'ятниками загиблим обурила всіх. І треба ж, щоб скандал вибухнув саме на національне свято! Це не могло бути випадковістю, це — знак, як якийсь виклик. «Зганьблена Франція!» — кричали одні заголовки. «Спаплюжено пам'ять наших славних загиблих!». Відтепер сумнівів не залишалося: фірма з ганебною назвою «Сувенір Патріотік» продала сотні неіснуючих монументів і втекла з грошима! Чутки йшли про мільйон (а можливо, навіть два мільйони франків), ніхто не брався вирахувати збитки. Чутки переросли в скандал. В очікуванні параду люди обмінювалися непідтвердженою інформацією (можна навіть не сумніватися — це ще один удар з боку бошів!). Але інші заперечували (так само нічого конкретного не знаючи), що шахраї точно втекли з сумою понад десять мільйонів.

— Десять мільйонів, уявляєш? — збуджено казала Поліна Альбертові.

— Мені здається, це надто перебільшено, — відповів він, але таким тихим голосом, що вона його ледве почула.

Люди вимагали їхніх голів (як це завжди буває у Франції), але уряд на те — ні пари з вуст. Випуск «Юманіте» пояснював це дуже просто: «Зведення цих пам'ятників, зокрема, відбувалося за рахунок скромної підтримки державними коштами. Хто повірить, що там, нагорі, ніхто про це не знав?»

— У всякому разі, — запевняв якийсь чоловік позаду Поліни, — треба бути видатним штукарем, щоби утнути таке.

Усім здавалося, що викрадення грошей — мерзенний злочин (але ніхто не міг втриматися від захоплення: от так зухвальці!).

— Авжеж, — зголосилася Поліна, — вони все-таки не боягузи, ті ловкачі...

Альберт почувався не в своїй тарілці.

— Що з тобою, любчику? — занепокоїлася Поліна, погладивши долонею його щоку. — Ти засмучений? У тебе тяжкі спогади про всі ці військові загони?

— Щось таке... — відповів невизначено Альберт.

А коли пролунали перші акорди маршу «Самбре-і-Мез» у виконанні національного оркестру, керуючий парадом генерал Бердуле шаблею віддав честь маршалу Петену в оточенні вищого офіцерського складу.

(Кажуть, десять мільйонів прибутку? Та за десятю частину від цієї суми мені голову знесуть.)

Восьма година. Він зустрічається з Едуардом о дванадцятій тридцять на Ліонському вокзалі («Не пізніше, — наполягав він, — бо я ж хвилюватимуся, сам знаєш...»). Поїзд на Марсель вирушить о тринадцятій. А Поліна залишиться сама. А як же Альберт без неї? Отакий зиск?

Почався парад, перед ними під аплодисменти почергово проходили випускники політехнічної школи, курсанти вищого військового училища Сен-Сір'єн з триколірними

плюмажами, національна гвардія, сапери, пожежники, за якими йшли солдати в блакитній формі. Довкола лунало: «Хай живе Франція!»

Едуард стояв перед дзеркалом, коли біля Будинку інвалідів пролунали звуки почесних артилерійських залпів. Віднедавна його почало хвилювати сильне почервоніння слизової оболонки в горлі. Він почувався страшенно виснаженим. Прочитані ранкові газети вже не викликали в нього такої радості, як напередодні. Як швидко влягаються емоції (а тут ще його горло — воно хиріє!).

А якщо він зовсім змарніє, як це буде виглядати? Весь обшир обличчя, де мали би бути різні органи, займає оте провалля, лишається тільки чоло. Едуарда смішило те, що всі зморшки, які мали би бути довкола рота та на щоках, переберуться лише на лоба (як ото річки, шукаючи вихід до моря, течуть першим-ліпшим руслом). Старим він матиме геть поораний зморшками лоб, ніби там, над дірою, точилися бої...

Він глянув на годинник. Дев'ята година. О, ця втома... На ліжку покоївка розклала весь його колоніальний костюм. Він лежав там, ніби мертвий, ніби з нього випарувалося все ество.

— Так буде добре? — спитала невпевнено вона.

Їх уже нічим не здивуєш, але цей колоніальний одяг з пришитими на спині зеленими крилами...

— Це на вихід... на вулицю? — дивувалася вона.

Він відповів зім'ятою купюрою, вкладеною їй у долоню.

— Ну, що ж, якщо хочете, я можу відправити посильного за вашими валізами.

Його валізи поїдуть на вокзал раніше од нього, об одинадцятій. Він залишить собі лише свій речовий мішок (пам'ятна річ, в яку він запхнув своє небагате майно). Як завжди, Альберт спакував найцінніші речі зі словами «бо ти можеш загубити».

Він тепло подумав про товариша. Навіть відчував якусь гордість, так ніби вперше відтоді, як вони зустрілися, він почувався батьком, а Альберт — сином. Бо, правду кажучи,

Альберт зі своїми страхами, кошмарами та панікою був просто хлоп'ям. Як Луїза, що вчора забігала. Яке щастя було бачити її...

Вона залетіла, геть задихана.

До їхнього провулку заходив якийсь чоловік. Едуард нахилився: ану розкажи-но мені...

Він шукав вас, він щось розпитував, звичайно, ми нічого не сказали. Він був один. Так, на таксі. Едуард погладив Луїзину щоку і торкнувся пальцем її вуст. Добре, мала, ти все правильно зробила. А тепер біжи — вже пізно.

Він би дуже хотів поцілувати її в лоба (і вона б цього хотіла). Дівча підняло плечі, завагалося, але таки вирішило піти.

Один чоловік на таксі — це не поліція. Якийсь метикованіший, ніж інші, журналіст. Він знайшов провулок, то й що? Без імен що він може зробити? Та навіть з іменами? Як йому вдасться знайти Альберта в сімейному пансіонаті, а його — тут? А крім того, у них поїзд через кілька годин.

«Зовсім трошки, — сказав він собі. — Героїну сьогодні не буде, тільки трошки морфіну». Він повинен залишатися при ясному розумі, подякувати персоналу, попрощатися з консьержем, сісти в таксі, поїхати на вокзал, знайти поїзд, приєднатися до Альберта. А там... його жде сюрприз. Альберт показав йому лише свій квиток, але він пошукав і знайшов ще один (виписаний на ім'я пана та пані Еврар).

Значить, буде дама. Едуард давно підозрював, але той бісів хлопець приховував це! Дитячий садок...

Едуард зробив собі ін'єкцію, і йому відразу полегшало. Стало спокійно і легко (він був обережний з дозою). Він приліг на ліжку і повільно провів пальцем по краях провалля на своєму обличчі. (Ми з моїм колоніальним костюмом схожі на двох мерців, що лежать поряд. Один — порожній, а другий — занепалий...)

Пан Перікур ніколи не читав газет, хіба що показники біржового курсу, за якими він прискіпливо стежив кожного ранку і вечора, та деякі економічні статті. Він читав їх для

себе (про інше йому складали звіти, докладали важливу інформацію). Зараз йому не хотілося ламати правила.

Але його здивував заголовок у газеті «Голуа», який він помітив у холі на десертному столику. Дурниці. Він передбачав, що скандал буде великий, тож нащо читати щоденні газети, якщо він і сам знає, про що вони пишуть.

Його зять даремно і запізно кинувся на полювання.

Але він помилявся, бо тепер вони стояли одне навпроти одного.

О десятій ранку він у цьому переконався і визнав свою від нього залежність. Можна було собі уявити, як той хоче відігратися. Він — ница людина, але дуже метикований, от якби він тільки не був тим, ким є...

Пан Перікур не поставив жодного питання, просто схрестив перед собою руки. (Він дочекається потрібного часу, але питати не буде нічого.)

— Я говорив телефоном з міністром пенсійних виплат щодо вашої справи.

Анрі не чекав, що він так швидко замовить за нього слово (але чом би й ні?). Головне — закрити питання.

— Мені повідомили, — продовжував пан Перікур, — що це серйозно. З тих деталей, які мені повідомили, це навіть дуже серйозно.

Анрі задумався. Невже старий хоче підняти ставки й обговорити те, що Анрі має зробити?

— Я знайшов *того чоловіка*, — сказав Прадель.

— Хто він?

Зусилля потрапили в ціль. Добрий знак.

— І що сказав ваш друг-міністр про мою «серйозну справу»?

Вони обоє вичекали паузу.

— Що їй важко вирішити. Що ж ви хотіли... звіти вже розійшлися, це вже більше не таємниця...

Анрі не збирався відступати (тільки не зараз! він продасть свою голову за достойну ціну).

— Важко вирішити — означає неможливо?

— Де він, той чоловік? — спитав своє Перікур.

— У Парижі поки що.

Він замовк, розглядаючи свої нігті.

— А ви впевнені, що *це він*?

— Абсолютно.

Анрі провів вечір у барі готелю «Лютеція», вагаючись, чи треба попередити Мадлен (але навіщо, вона ніколи його не розшукувала).

Перші факти прийшли з вуст бармена. Усі тільки про нього й говорили, про того пана Ежена, який заселився сюди п'ятнадцять днів тому. З його появою все інше відійшло на задній план, навіть святкування 14 Липня. Вся увага належала цій людині. Можна було зрозуміти обурення бармена: «Уявляєте, він дає чайові тільки тим, кого бачить. Отож, коли він замовляє шампанське, він дає чайові тому, хто його приносить! А тому, хто його готує, — нічого не перепадає, от нікчема, скажу вам. А ви часом не його друг? А ота дівчинка, про яку йде мова, вона сюди не заходить, бар — не місце для дітей».

Від самого ранку, з сьомої години, Анрі вже розпитував персонал, посильного хлопчика, що приніс сніданок, по-коївку. Потім замовив газети, щоб скористатися з нагоди поговорити з кимось іншим. Все ставало чимдалі зрозумілішим. Чесно кажучи, не дуже скромно той тип поводитьсь. Певен своєї безкарності.

Дівчинка, що забігала напередодні ввечері, була дуже схожа на ту, за якою він їхав вчора (або вона приходила побачитися з одним і тим самим клієнтом).

— Він їде з Парижа, — сказав Анрі.

— Куди? — спитав Перікур.

— Схоже, він покидає країну. Він їде опівдні.

Інформація робила свою справу, і він додав:

— Його запростом можна буде знайти, навіть якщо йому *це вдасться*.

«Запростом» — тільки люди його оточення вживають такі слівця. Пан Перікур не був таким уже спеціалістом у лінгвістиці, але його вразило це тривіальне слово в устах чоловіка, за якого він віддав свою доньку.

За вікном було чути військові марші. Чоловіки замовкли. За оркестром йшла ціла юрба, було чути вигуки дітей, вибухи петард.

Коли знову настала тиша, пан Перікур вирішив піти напролом:

— Я поговорю з міністром і...

— Коли?

— Як тільки ви мені скажете те, що я хочу знати.

— Його звати (він напевно прикривається цим іменем) Ежен Лярів'єр. Він зупинився в готелі «Лютеція».

Він став розказувати детальніше про все, що дізнався, щоб відплатити старому його ж монетою. Анрі розказував про розваги того жартуна, камерні оркестри, фантастичні маски, які закривали його обличчя, щоб його ніхто не бачив, колосального розміру чайові, а також про чутки, що той — наркоман. Покоївка розказувала, що вчора ввечері бачила його колоніальний костюм із пір'ям, а ще валізу...

— Як це, — перебив його пан Перікур, — пір'я?

— Так. Зелене. Ніби крила за спиною.

Пан Перікур вже крутив у голові якусь думку про цього шахрая. Вона складалася з усього, що він знав про такі злочини. Але вона не мала нічого спільного з тим, про що зараз говорив його зять. Анрі бачив, що пан Перікур йому не вірить.

— Він живе на широку ногу, смітить грошима і надзвичайно щедрий...

Чудова робота. Розмова про гроші повернула старого на потрібну стежку. Облишмо розповіді про оркестри та крила ангелів — поговорімо про гроші. Людина, яка краде їх і тринькає — от що зрозуміліше таким, як його тесть.

— Ви його бачили?

От халепа. Що відповісти? Анрі був на місці, знає номер його помешкання — № 40. Йому спочатку хотілося побачити його в обличчя, а може, і його самого, він був один, можна було його навіть схопити. Нічого складного — стукаєш у двері, він відкриває, можна було б кинути його на підлогу, зв'язати руки... а далі?

Чого саме хотів пан Перікур? Віддати його поліції? Старий нічого не казав щодо своїх намірів, тому Анрі повернувся на бульвар Курсель.

— Він виїжджає з «Лютеції» в обід, — додав він. — У вас ще є час його затримати.

Пан Перікур про це й не думав. Він хотів для себе знайти того чоловіка. Він би навіть хотів забезпечити йому втечу. Замість того, щоб ділити його з іншими, він вже уявляв показовий арешт, безконечне розслідування і судовий розгляд.

— Гаразд.

Він дав зрозуміти, що розмову закінчено. Але Анрі не зрушив з місця. Навпаки, він схрещував і розводив ноги, щоб показати, що чекає тепер на те, чого заслужив, і нікуди не піде без вирішення своєї справи.

Пан Перікур узяв слухавку, попросив оператора з'єднати його з міністром пенсійних виплат (де б він не був — удома, в міністерстві, — справа термінова, йому негайно треба з ним поговорити).

Тепер треба було чекати у мертвій тиші.

Нарешті, телефон задзвонив.

— Добре, — повільно мовив пан Перікур. — Нехай відразу мені передзвонить. Так. Це дуже терміново.

А потім, звертаючись до Анрі:

— Міністр — на параді у Венсенському лісі, він буде у себе через годину.

Анрі не зміг би витримати тут години (чи навіть більше). Він підвівся. Двоє чоловіків, які ніколи не подавали один одному руки, обмінялися поглядами і розійшлися.

Пан Перікур послухав, як віддаляються кроки зятя, тоді знову сів і подивився крізь вікно: небо було неймовірно блакиті.

Анрі йшов і думав, чи варто зайти до Мадлен.

Ну що ж, один раз не робить звичаю.

Грали труби, кавалерія піднімала в повітря хмари пилюки, а за ними йшла важка артилерія. Тягачі перевозили громіздку техніку, далі їхали броньовані машини, гармати та

кулемети, а за ними нарешті — танки. О десятій годині все вже закінчилося. Парад залишив по собі дивне відчуття — наповненості та спустошення (щось схоже відчувається по закінченню феєрверків). Натовп повільно, майже безмовно, розвернувся. Тільки діти зірвалися з місця, раді, що можуть нарешті побігати.

Поліна дріботіла, стиснувши руку Альберта.

— Де ми знайдемо таксі? — питав він понурим голосом.

Їм треба ще заїхати в пансіонат, де Поліна перевдягнеться перед тим, як поїде на службу.

— Ет, ми сьогодні вже забагато витратили. Ходімо на метро, у нас же ще є час?

Пан Перікур чекав відповіді міністра. Близько одинадцятій пролунав дзвінок.

— О, дорогий друже, вибач...

Але голос міністра зовсім не був схожий на голос людини, якій чогось шкода. Він чекав на цей дзвінок уже кілька днів і навіть дивувався, що його не було: рано чи пізно Перікур таки мусить вступитися за свого зятя.

І розмова буде страшенно незручна, хоч міністр йому дуже зобов'язаний. Але цього разу він нічим не зможе допомогти: справа з кладовищами вже від нього не залежить, цим зараз займається сам голова ради, що вже тепер поробиш?..

— Це щодо мого зятя... — почав було пан Перікур.

— О, любий друже, мені дуже шкода...

— Так серйозно?

— Надзвичайно серйозно. Висунуто звинувачення...

— Навіть так?

— Саме так. Недотримання умов договорів з державою, покривання злочинів, розкрадання держаних коштів, незаконні продажі, спроба підкупу — гірше вже не буває!

— Добре.

— Як це — добре?

Міністр не зрозумів.

— Я хотів знати розмах катастрофи.

— Величезний, мій дорогий Перікуре, скандал забезпечено! Вже не кажучи про те, що зараз це йде звідусіль. З тими пам'ятниками загиблим, скажу вам, у нас не найкращий період... Знаєте, я думав про те, щоби заступитися за вашого зятя, але..

— Нічого не робіть!

Міністр не вірив почутому... Нічого?

— Я просто хотів знати, і все, — продовжив Перікур. — Мені треба піклуватися про доньку, а щодо д'Олней-Праделя — хай ним займається юстиція. Так краще.

І він додав вагомо:

— Так буде *краще для всіх*.

Міністрові здавалося дивом, як він виплутався з ситуації.

Пан Перікур поклав слухавку. Прирікши свого зятя без жодної тині сумніву, він подумав лише про одне: чи треба розказати про це Мадлен.

Він подивився на годинник. Це він зробить пізніше.

Він викликав машину.

— Без водія. Я поїду сам.

Об одинадцятій годині Поліна ще купалася в ейфорії від побаченого: музика, гуркіт техніки, петарди. Вони якраз зайшли в пансіон.

— Але все ж таки, — сказала вона, знімаючи капелюшка, — просити франк за якийсь нещасний дерев'яний ящик!

Альберт стояв як укопаний посеред кімнати.

— Що з тобою, любий, ти захворів? Ти весь блідий!

— Це — я, — сказав він.

Він сів на ліжко, оторопіло дивлячись на Поліну (ну от він і зізнався, він не знав, що буде після такого раптового рішення, і що ще додати). Ці слова злетіли з його вуст неочікувано для нього самого. Так, ніби їх мовив хтось інший.

Поліна дивилася на нього, все ще тримаючи капелюшок у руках.

— Як розуміти — «це — я»?

Альберт виглядав дуже кепсько, вона повісила пальто й обернулася до нього. Він був блідий як смерть. Точно захворів... Вона торкнулася долонею його чола — ну от, у нього таки жар...

— Ти застудився? — спитала стривожено вона.

— Я їду, Поліно, я мушу їхати...

Він говорив розгубленим тоном. Вона вже забула про непорозуміння з його застудою.

— Їдеш? — повторила вона, готова розплакатися. — Як це — їдеш? *Ти мене кидаєш?*

Альберт схопив газету з підлоги, зігнута якраз на замітці про скандал з пам'ятниками, і простягнув їй.

— Це — я... — повторив він.

Вона не відразу зрозуміла, про що йдеться. А потім прикусила кулак.

— О Боже...

Альберт підвівся, відкрив шухляду комода, вийняв квитки на корабель і простягнув їй один.

— Поїдеш зі мною?

З відкритим ротом Поліна не зводила з нього очей — ніби скляних, як у воскових скульптур. Вона переводила погляд з квитків на газету, все ще в ступорі.

— О Господи... — повторила вона.

Альберт зробив єдине, що можна було зробити. Він нагнувся і вийняв з-під ліжка валізу. Поклав її на ковдру і відкрив, наповнену вщерть тугими пакетами купюр крупного номіналу.

Поліна скрикнула.

— Поїзд вирушає в Марсель через годину, — сказав Альберт.

У неї було кілька секунд, щоб прийняти рішення: стати багатою чи залишитися служницею.

Вона вибрала.

Тут була, звичайно, валіза, повна грошей. Але не це вплинуло на її рішення, а квитки, на яких було вказано синім кольором: «Купе першого класу». А це багато про що говорило...

Одним порухом вона закрила валізу і кинулась вдягати пальто.

Для пана Перікура халепа з монументом закінчилася. Він не знав, чого їде до «Лютеції». Він не мав бажання ні заходити туди, ні зустрічатися з тим чоловіком або говорити з ним. (А тим більше — здавати його, завадити його втечі!) Ні. Вперше в житті він зазнав поразки.

Безперечно, він програв.

Дивно, але йому від того якось аж полегшало. Програти — це так природно.

А крім того, це був кінець, і він йому був потрібен.

Він їхав у «Лютецію», ніби як підписатися на документі про визнання поразки. Це вимагало відваги, інакше й бути не могло.

Це не була почесна варта (так не поводяться в поважно-му місці), але було щось дуже схоже: всі, хто обслуговував пана Ежена, чекали на нього в холі. Він вискочив з ліфта, репетуючи, як божевільний, одягнений в свою колоніальну куртку з ангельськими крилами за спиною (що таки були зроблені з мітелок для пилуки).

На ньому була не одна з тих ексцентричних масок, які заставляли реготати обслугу, а дуже реалістична маска нормальної людини. Та, з якою він сюди і приїхав.

Такого точно більше в житті не побачиш. Треба було покликати фотографа — шкодував консьерж. Пан Ежен, як великий добродієць, роздавав наліво і направо гроші. Йому казали: «дякую, пане Ежене», «до наступної зустрічі». Він усім роздавав великі банкноти, як якийсь святий з крилами. (Але чому зеленими? — питали вони про себе.)

«Крила — от ідіотська ідея», — обдумував Перікур розповідь зятя. Він їхав майже порожнім бульваром Сен-Жермен — лише кілька автомобілів та фіакрів. На вулиці була чудова погода. Зять ще щось там розказував про якісь витівки, оркестри. Тепер Перікур розумів причину свого полегшення, саме тому він і програв у цій битві, в

якій не міг виграти, бо *ті люди, той противник не могли бути з його табору*. Не можна воювати з тим, чого ти не розумієш.

А чого не розумієш — треба просто прийняти, — могли би подумати працівники «Лютеції», кладучи до кишені дари пана Ежена, який, все ще горланячи, високо підіймаючи коліна, довгими стрибками летів у напрямку до широко відкритих на бульвар дверей.

Пану Перікурові не треба було сюди їхати. Нащо йому та дивна затія? Добре, значить, краще повернутися. Оскільки він уже виїхав на бульвар Распай, зараз проїде повз «Лютецію», відразу поверне направо і вернеться. Покінчимо з цим. Від цього рішення йому полегшало.

Консьержеві з «Лютеції» також дуже хотілося, щоб ця комедія закінчилася. Інші клієнти вважали, що той карнавал у холі поставлений у «поганому жанрі». А цей дощ з грошей перетворював персонал на убогих жебраків, це — неподобство, хай би вже йшов кудись!

Пан Ежен, напевне, це відчув, бо раптом зупинився, як птах, що відчув присутність хижака. Його хистка хода контрастувала з непроникним, застиглим, ніби паралізованим обличчям.

Раптом він викинув перед собою руку, додав до жесту лунке гарчання: «Рррааааааааарррррр», показав на куток холу, де покоївка витирала пилюку з низеньких столиків. Кинувся до неї, вона сахнулася від чоловіка з мармуровим обличчям в колоніальному одязі з великими зеленими крилами, який летів на неї.

«Господи, як я тоді налякалася і як ми потім з цього сміялися, бо він хотів... мою мітлу. — Мітлу? — Авжеж, кажу вам». Все ще галасуючи, пан Ежен і справді схопив мітлу, притулив держак до плеча і переможно, але шкутильгаючи, закрокував, неначе з довгим карабіном, під тиху музику, якадесь там лунала.

Саме так, маршируючи, з великими крилами, що тріпотіли під вітром, Едуард вийшов на осяяний сонцем тротуар з дверей готелю «Лютеція».

Повернувши голову наліво, він помітив, як до бульвару швидко наближається машина. Тоді він відкинув свою мітлу і кинувся вперед.

Пан Перікур натиснув на газ, коли побачив юрбу перед готелем. Він саме порівнявся з готелем, коли Едуард кинувся йому під колеса. Єдине, що він помітив, і це неможливо було уявити — ангела, який злетів над ним (бо з пошкодженою ногою Едуард не зміг би втекти з дороги). Він став посеред дороги, широко розкинув руки, підвів очі до неба, ніби хотів піднятися в повітря.

Пан Перікур не міг ні зупинитися, ні пригальмувати. Заскочений цією появою (ні, не ангела в колоніальному одязі, а Едуарда! його сина із завмерлим, нерухомим, як у скульптури, як у поховальної маски, лицем, на якому тільки очі виражали подив), він не зреагував.

Машина врізалася в молодого хлопця на повній швидкості.

Почувся глухий і важкий звук.

Тоді ангел і злетів.

Едуарда катапультиувало в повітря. Хоч це й не був дуже гарний політ, як у підбитого літака, але на якусь секунду усім здалося, що тіло молодого чоловіка з піднятим до неба поглядом та розкинутими руками ніби злетіло. А потім він упав, розкинувся на дорозі, вдарившись головою об бордюр. Тепер це був кінець.

Альберт і Поліна зайшли до потяга майже опівдні. Вони були першими пасажирами, що зайняли свої місця. Вона все засипала його питаннями, на які він відповідав дуже коротко.

Якщо послухати Альберта, скоїти це було на подив легко.

Поліна час від часу кидала погляд на валізу, яку вона поставила навпроти себе на підставку.

Альберт же тримав на колінах і боявся відпустити коробку для капелюхів, у якій лежала кінська голова.

— То хто він, той твій товариш? — шепотіла вона нетерпляче.

— Просто товариш... — відповідав він ухильно.

Йому забракло сил, щоб його описувати. Вона сама його побачить, він не хотів, щоб вона боялася, щоб вона втекла, щоб вона його покинула, бо всі сили вже витрачено. Він був геть виснажений. Після його зізнання Поліна зайнялася практично всім: таксі, вокзалом, квитками, носильниками, контролерами. Якби він міг, Альберт заснув би зараз і тут же.

А час спливав.

Заходили нові подорожні, потяг наповнювався, підстрибували валізи і торби, що їх намагалися пропхати через вікна, кричали діти — гарячка від'їзду. На пероні стояли друзі і родичі, давали поради, хтось шукав своє місце, це тут, дозвольте, будь ласка...

Альберт став біля відкритого вікна, виставив голову на перон і дивився у хвіст поїзда (він зараз був схожий на собаку, який виглядає свого господаря).

Його штовхали зусібіч, щоб пройти по коридору, бо він заважав, купе вже було заповнене, не залишилося жодного вільного місця — крім місця для його товариша, який все *не приходив*.

Ще задовго до від'їзду Альберт зрозумів, що Едуард не прийде. І це йому дуже сильно боліло.

Поліна все зрозуміла, притулилася до нього і затиснула його долоні в своїй.

Коли контролери почали ходити вздовж перону, оголошуючи про від'їзд потяга і попереджаючи, що треба відійти, Альберт розридався і не міг зупинитися.

Це розбило йому серце.

Пані Майяр потім буде розказувати: «Альберт хотів поїхати в колонії — добре, нехай. Але якщо він там рюмсатиме перед аборигенами, з цього там нічого не вийде, кажу вам! Але ж це Альберт. Що вдієш, якщо він такий!»

Епілог

Через день, 16 липня 1920 року, о шостій годині ранку Анрі д'Олней-Прадель зрозумів, що його тесть зіграв останню партію: шах і мат. Якби він міг, то вбив би його...

Затримання відбулося в нього вдома. Вчинені ним злочини дозволили службам правопорядку помістити його відразу в камеру тимчасового утримання, звідки він вийшов лише перед судовим процесом у березні 1923 року. Йому присудили п'ять років ув'язнення, з яких три він уже відбув (він вийшов із залу засідань вільним, але геть знищеним).

За цей час Мадлен отримала розлучення, процедуру якого завдяки батьковим зв'язкам було пришвидшено.

Власність у Салев'єрі була конфіскована, все майно Анрі — заарештоване. Після закінчення судового процесу і оплати моральних збитків, штрафів та судових витрат в нього мало що залишилося (хоча щось таки залишилось). Але держава не пішла ні на яке повернення власності. Зважившись, в 1926 році Анрі ув'язався в новий судовий процес, який забрав у нього і те, що ще залишилося, а бажаного результату не дав.

Він був приречений на скромне життя і помер насамоті в 1961 році (йому було шістдесят один).

Власність у Салев'єрі була передана асоціації під опікою соціальної служби захисту і перетворилася на сиротинець, який там функціонував аж до 1973 року (доки там не вибухнув дуже неприємний скандал, про який важко розповісти). Заклад було закрито. А потім там треба було провести чимало робіт, щоб продовжити використання. Тому заклад

було продано товариству, яке спеціалізувалося на організації конгресів та конференцій. Саме там проходив той вражаючий історичний семінар на тему «1914—1918 — комерція під час війни».

1 жовтня 1920-го Мадлен народила хлопчика. Незважаючи на те, що в той час було дуже популярно давати новонародженим імена близьких, загиблих на війні, вона не схотіла називати сина Едуардом. «У нього вже і так батько проблемний — не треба ще щось додавати», — пояснила вона.

Пан Перікур мовчав (віднедавна він розумів дуже багато речей).

Син Мадлен ніколи не підтримував тісних стосунків зі своїм батьком, не фінансував його судові справи. Він виділив йому лише невеличке утримання і навідувався до нього раз на рік. Саме під час такої зустрічі він і знайшов тіло батька, який помер за два тижні до того.

Звинувачення пана Перікура у смерті Едуарда було дуже швидко зняте. Всі свідки підтверджували, що хлопець *сам кинувся* під колеса автомобіля, що іще більше затьмарило цей і без того важкий і дивний збіг, в який важко було повірити.

Пан Перікур постійно думав про обставини того драматичного кінця. Розуміння того, що *син був живий* протягом усіх цих місяців, коли він так хотів уперше в житті притиснути його до серця, змушувало його поринати у повну безнадію.

Він ніяк не міг прийняти той збіг обставин тоді, коли Едуард загинув під колесами автомобіля, за кермо якого він сів лише десь чотири рази на рік. Він мусів визнати, що хоч це й було важко пояснити, в цьому не було випадковості — це була трагедія. Кінець мав так чи інакше настати, бо він був приречений задовго до цього.

Пан Перікур забрав тіло сина і поховав його в родинному склепі. На камені було вибито напис: «Едуард Перікур 1895—1920».

Він повернув усі гроші, які збиралися на пам'ятники. Прикметно те, що було оголошено спочатку про мільйон двісті тисяч франків збитків, а до оплати було надіслано за актом мільйон чотириста тридцять тисяч франків компенсації (хитруни трапляються всюди). Пан Перікур закрит на це очі і заплатив.

Він зовсім покинув професійні обов'язки, відійшов від справ, багато чого розпродав, відкрив рахунки на ім'я доньки і внука.

До кінця свого життя він бачив перед собою очі Едуарда, коли від удару машиною той злетів у небо. Він довго не міг цей вираз визначити. В очах читалася радість і полегшення, але ще щось...

І одного дня він нарешті зрозумів: це була вдячність...

Це було його вигадкою, певна річ, але коли у вас у голові повсякчас жевріє така думка, вам важко від неї відкараскатись...

Це слово спало йому на думку під час вечері одного лютневого дня 1927 року. Він вийшов з-за столу, як завжди, поцілував Мадлен у чоло, піднявся в свою спальню, ліг і помер.

Альберт і Поліна приїхали в Тріполі. Потім поселилися в Бейруті, в самому серці спекотного Лівану. Альберта Майяра було оголошено у міжнародний розшук.

А Луї Еврар дуже легко знайшов нові документи за тридцять тисяч франків, які Поліні здалися занадто дорогою ціною.

Вона виторгувала їх за двадцять чотири тисячі.

Помираючи, пані Бельмон залишила своїй доньці родинний дім у тупиковому провулку Перс, який, незважаючи на проведені роботи, дуже втратив в ціні. Крім того, Луїза отримала досить велику суму грошей, а ще — зошит, куди мама прискіпливо записувала всі витрати, які вона проводила від її імені, майже до сантима. Луїза побачила, що початкова сума складалася з тих грошей, які їй залишили Альберт і Едуард (один — сорок тисяч, а другий — шістдесят).

У Луїзи було не надто помітне життя, принаймні до початку 40-х років.

Залишається тільки Жозеф Мерлен, про якого більше ніхто не згадував.

Не хвилюйтеся, в житті Жозефа Мерлена нічого не змінилося. Люди його зневажали, а як тільки він зник, його забули (коли хтось про нього й згадував, то завжди тільки з поганого боку).

Він тоді провів цілу ніч, приклеюючи купюри Анрі д'Олней-Праделя на аркуші великого зошита за допомогою клейкого паперу. Кожна купюра була частинкою його історії, його краху (але ви все це знаєте).

Після подання того скандального звіту, через який і було згодом засуджено Анрі, Мерлен впав у сплячку (з кар'єрою було покінчено, із життям також — так він думав).

Але він помилявся. На пенсію він вийшов 29 січня 1921 року. Його відправляли з однієї служби на іншу, але удар, якого він завдав урядові своїм звітом та своїми перевітками кладовищ, був занадто сильний, щоб його забули. Який скандал! У часи античності того, хто приносив погані новини, закидали камінням. А він натомість щодня пунктуально приходив до міністерства. Колеги питали себе, що б вони робили з сумою, еквівалентною їхньому десятирічному заробітку? Мерлена ненавиділи ще й за те, що він навіть не взяв звідти двадцяти франків, щоб начистити свої шкарбунки, придбати одяг і вставити нову щелепу.

Отже, 29 січня 1921 року його виставили на вулицю як пенсіонера. Його пенсія (беручи до уваги його посаду) становила стільки, скільки заробляла Поліна у Перікурів.

Довго ще Мерлен повертався до спогадів про ту ніч, коли він відмовився від багатства в обмін на щось більш цінне з морального боку (хоч він ніколи не любив пишних слів). Справа з ексгумованими солдатами навіть на пенсії продовжувала його турбувати. Йому треба було якось вийти з того, зацікавитися світом і почати читати газети. Саме з них він і дізнався про арешт Анрі д'Олней-Праделя і про знаме-

нитий процес над «продавцями смерті». Він з великим задоволенням прочитав короткий зміст свого свідчення в суді, якому так і не надали належної уваги. Журналісти не любили понурого свідка, від якого тхнуло, і який відштовхував їх на сходах палацу Юстиції, коли його хотіли розпитати.

Після чого цією справою перестали цікавитися, бо вона втратила свою актуальність.

Залишилися лише дні відзначення пам'яті загиблих та слава батьківщини.

Мерлен і далі продовжував читати щоденні газети, підштовхуваний невідомо яким обов'язком. У нього не було стільки грошей, щоб купляти кілька газет кожного ранку, тому він заходив у бібліотеки, кафе, холи готелів, де міг їх переглядати не витрачаючись. Саме там він і знайшов у вересні 1925 року оголошення, на яке відповів. Шукали охоронця на кладовище Сен-Совер.

Яка б не була погода — гарна чи погана, — але ви завжди зможете бачити, як він довгими ногами в шкарбунах занурює свою лопату у глевку від дощу землю, щоб доглядати за газонами та алеями.

Курбева, жовтень 2012 р.

І на завершення...

Всі, кому я хотів би тут подякувати, не мають жодного стосунку до неточностей в моєму романі, за «правдивість історії» відповідаю лише я.

Наскільки я знаю, шахрайства з продажем пам'ятників загиним не було. Я про це подумав, перечитуючи знамениту статтю Антуана Проста про пам'ятники загиним¹.

З іншого боку, злочини, приписані д'Олней-Праделю, засновані на «скандалі з військовою ексгумацією», який вибухнув у 1922-му. Він представлений до аналізу в двох чудових творах Беатріс По-Ейріз. Там один факт реальний, а другий — ні (а можливо, навпаки).

1. «Les monuments aux morts, culte républicain? culte civique? culte patriotique?» in Pierre Nora, *Les Lieux de mémoire*, tome 1, Paris, Gallimard, 1984.

2. *La dénonciation du scandale des exhumations militaires par la presse française dans les années 1920, Les médias et la Guerre*, sous la direction de Hervé Coutau-Bégarie, Paris, Economica, 2005.

3. «Le marché des cercueils» (1918—1924), in *Mélanges, Revue historique des armées*, 2001.

Я прочитав багато творів Анетт Беккер, Стефана Одуен-Рузо і Жан-Жака Беккера, Фредеріка Руссо, розслідування та аналізи яких стали мені дуже в пригоді.

Особливо почуваюся зобов'язаним Бруно Кабана та його прекрасному творінню «Перемога в траурі»¹.

---

¹ *La Victoire endeuillée*. — Seuil, «L'Univers historique», 2004.

Книга «До побачення там, нагорі» багато запозичила з романів повоєнного періоду (Анрі Барбюса та Моріса Женевау, Жюль Ромена та Габрієля Шевальє). А особливо стали в нагоді два романи: *Пробудження мертвих*¹ Ролана Доржеля та *Повернення Улісса*² Ж. Вармі-Бейс.

Не знаю, чи в мене би щось вийшло без довідок *Gallica*³, даних в *Arcade et Mérimée*⁴ Міністерства культури та бібліотек BNF, яким я щиро вдячний.

Я також хочу подякувати Аленові Шубару⁵, який мені дуже допоміг своїми вивченнями пам'ятників загиблим (спасибі за допомогу та прийом).

Треба також віддати належне усім, хто впродовж моєї роботи не відмовляв мені в допомозі: Жан-Клоду Анолу, за його перші враження та підтримку, Вероніці Жірар, яка так делікатно вміє вказати на найважливіше, Жеральду Оберу, за його вичитку, поради і дружбу, Тьєррі Біллара, уважному і щедрому читачеві. Моїм друзям Наталі і Бернарду Женсану, які не рахувалися з часом, роблячи плідні зауваження та аналіз, і тим самим заслуговують на особливу згадку. Так само, як і Паскаліна.

Пишучи текст, я час від часу запозичав глибокі думки у таких авторів: Еміль Ажар, Луї Арагон, Оноре де Бальзак, Ингмар Бергман, Жорж Бернанос, Жорж Брассен, Гомер, Віктор Гюго, Дені Дідро, Стівен Крейн, Жан-Луї Кертис, Жан-Луї Езін, Габріель Гарсія Маркес, Кацуо Ідзигуро, Карсон Мак-Каллерс, Ларошфуко, Жюль Мішле, Антоніо Муньос Моліна, Жеральд Обер, Мішель Одіяр, Антуан-Франсуа Прево, Марсель Пруст, Патрік Рамбо та інших.

Хай ці запозичення стануть для них виявом моєї поваги.

На персонаж Жозефа Мерлена мене надихнув Крупюр, а на грека Антонапулоса його однойменний персонаж, за яких я дуже вдячний Луї Гілю та Карсону Мак-Каллерсу.

¹ *Le Réveil des morts*, Albin Michel, Paris, 1923.

² *Le Retour d'Ulysse*, Albin Michel, Paris, 1921.

³ <http://www.gallica.bnf.fr/>

⁴ <http://www.culture.gouv.fr/culture/inventai/patrimoine/>

⁵ <http://www.monumentsauxmorts.fr>

Мушу також висловити свою найщирішу вдячність усій команді видавництва «Альбен Мішель», треба би було перерахувати усіх на чолі з моїм другом П'єром Скіпіоном, якому я дуже завдячую.

А мої найщиріші думки зараз летять до Жана Бланшара, який мимоволі підказав мені назву цього роману. Він був розстріляний за зраду 4 грудня 1914 року і реабілітований 29 січня 1921-го.

А також мої думки летять до померлих всіх національностей, що загинули у війні 1914—1918 років.

ЗМІСТ

ЛИСТОПАД 1918 р.....	4
ЛИСТОПАД 1919 р.....	105
БЕРЕЗЕНЬ 1920 р.	249
Епілог.....	404
І на завершення... ..	409

Літературно-художнє видання

Серія «Карта світу»

ЛЕМЕТР П'єр

ДО ПОБАЧЕННЯ ТАМ, НАГОРІ

Роман

Переклад з французької

Головний редактор *О. В. Красовицький*

Відповідальна за випуск *Г. С. Таран*

Художній редактор *О. А. Гугалова*

Комп'ютерна верстка: *В. А. Мурликін*

Коректор *А. М. Гоначенко*

Підписано до друку 30.01.17. Формат 84×108^{1/32}.

Умов. друк. арк. 21,84. Облік.-вид. арк. 21,05.

Тираж 1500 прим. Замовлення №

ТОВ «Видавництво Фоліо»

вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 3194 від 22.05.2008

Електронна адреса:

www.folio.com.ua

E-mail: market@folio.com.ua

Інтернет-магазин:

www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів

у ТОВ «Видавництво Фоліо»

вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 3194 від 22.06.2008